

ISSN: 1303 - 0876

Anadolu Üniversitesi Yayınları; No: 2396

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume: 11 Sayı / Number: 3

2011, ESKİŞEHİR

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Sahibi: Anadolu Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Davut AYDIN

Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Davut AYDIN

Yayın Yönetmeni (Sorumlu Müdür)/**Publications Director:** Hasan AKIN

Dizgi/Typest: Gülgün BULUT

Görsel Tasarım/**Graphic Design:** Mehmet Emin YÜKSEL

Kapak Tasarım/**Cover Design:** Rektörlük Grafik Tasarım Ofisi

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, en az beş değişik üniversitenin öğretim üyelerinden oluşmuş Editörler Kurulu bulunan, ulusal hakemli bir dergidir. 2001 yılından itibaren yılda en az iki kez yayınlanmakta olan Dergi 2006 yılından itibaren son beş yılda düzenli olarak basımı dağıtımı yapılmış bir dergi niteliği kazanmıştır.

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, *TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index), RePEc / Econpapers, Econlit, Ebscohost Academic Search Complete, Index Copernicus, Ulrich's Periodicals Directory, Sociological Abstracts ve Index Islamicus* tarafından indekslenmektedir.

Gönderilen yazılar ilk olarak ilgili Editör tarafından bilimsel nitelik, etik ve araştırma yöntemlerine uygunluk açısından incelenerek değerlendirilir. Uygun bulunan yazılar alanında bilimsel çalışmalar ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı ya doğrudan ya da düzeltilerek yayınlanır veya reddedilir. Hakemlerin gizli tutulan raporları dergi arşivinde on yıl süre ile tutulur. Yazım Kuralları ile ilgili detaylar dergi sonunda bulunabilir.

Anadolu University Journal of Social Sciences is a national refereed journal which has editorial board consisting of academicians at least five different universities. Since 2001, it has been published twice annually, but will be published three times a year beginning from 2010. As of 2006 it will have been published for the past five consecutive years.

Anadolu University Journal of Social Sciences has been indexed in the *TUBITAK-ULAKBIM Social Sciences Data Base, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index), RePEc / Econpapers, Econlit, Ebscohost Academic Search Complete, Index Copernicus, Ulrich's Periodicals Directory, Sociological Abstracts and Index Islamicus*.

Manuscripts are first reviewed by the editor in terms of its scientific content, ethic and methodological approach. If found appropriate, the manuscript will then be send to three reknow referees. The decision in line with the referees may be an acceptance, a rejection or an invitation to revise and resubmit. Confidential review reports from the referees will be kept in archives for 10 years. Detailed instructions are available in every issue of the journal.

AÜSBD'de yayımlanan tüm eserlerin yayın hakkı Anadolu Üniversitesi'ne aittir.

Anadolu University holds the copyright of all published material that appear in AUJSS.

Yazışma Adresi / **Address:** Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi
Yunusemre Kampusü, 26470 Tepebaşı - ESKİŞEHİR

e-mail: sosbilder@anadolu.edu.tr

Web adresi: www.sosbilens.anadolu.edu.tr

ISSN: 1303 - 0876

Baskı Tarihi: 3 Kasım 2011

Editör'den,

Onuncu yılını dolduran dergimizin, 2011 yılının eylül sayısından itibaren Baş Editörlük görevini yürütmek üzere editörler kurulunda yer almaktayım. Öncelikle belirtmek isterim ki bu sayımız bütünüyle Sayın Hocalarımız Prof. Dr. Ramazan GEYLAN, Doç. Dr. Banu UÇKAN ve Yrd. Doç. Dr. Fatih TEMİZEL tarafından oluşturulmuştur. Kendilerinin ve kendilerinden önceki editör kadrosunun özverili çalışmaları sayesinde dergimiz ulusal ve uluslararası düzeyde saygın bir konuma ulaşmıştır. Ulusal ve uluslararası veri tabanlarında dergimizin tarandığı indeks sayısının artması ve bunun sonucu olarakta yurtdışından ve yurtiçinden gelen makale başvuru sayısının artmasında ve bu sayede dergimizin 2010 yılından itibaren yılda üç sayı yayımlamaya başlamış olmasında bütün hocalarımızın katkısı büyüktür. Her zaman olduğu gibi bu sayımızı da aynı titizlikle çalışarak yayına hazırlamışlardır. Hocalarımıza değerli katkılarından dolayı sonsuz teşekkür eder, bundan sonraki çalışmalarında başarılarının devamını dileriz.

Sosyal Bilimler alanında zengin bir içeriğe sahip olan dergimizin bu sayısında biri Özbekistan'dan olmak üzere oniki farklı üniversiteden, dört farklı alandan toplam ondört makale ve bir kitap tanıtımı yer almaktadır. Yazarlarımız İktisat, İletişim, İşletme ve Sosyoloji alanlarında çalıştıkları makaleleriyle dergimizin zengin içeriğine katkı sağlamışlardır.

Dergimize makale gönderen yazarlarımıza, makalelerimizi büyük titizlikle değerlendiren editör ve hakemlerimize değerli katkılarından dolayı teşekkür eder, bu ilgi ve desteğin devamını dileriz.

Sevgi ve Saygılarımla,

Prof. Dr. B. Zafer ERDOĞAN

Baş Editör

From the Editor,

I have been appointed as the editor in chief of our journal which has completed ten years beginning with 2011 September issue. The credit for this issue belongs to our previous editorial staff; Prof. Ramazan GEYLAN, Assoc. Prof. Banu UÇKAN and Asst. Prof. Fatih TEMİZEL. Thanks to their and previous editorial staffs' devotion and effort our journal has attained an esteemed position nationally and internationally.

Their invaluable contribution in increasing the number of national and international indexes where our journal is listed and the increase in the number of articles submitted to our journal has allowed the journal to be published three times a year is also noteworthy. They have prepared this issue for publication with the same meticulous and devoted effort. As the new editorial staff we extend our appreciation and thanks. We wish them success in their new endeavors.

The present issue of our journal which offers rich content from various social sciences, includes fourteen articles and one book review on four different subject areas, submitted from twelve different universities one of which is from Uzbekistan. Our authors have contributed to the rich content of our journals with their articles on Economics, Communications, Business Administration and Sociology.

We extend our appreciation to authors for their article submissions and thank our editors and referees for their contribution to review processes and look forward to their continuing support.

With my best regards,

Prof. Dr. B. Zafer ERDOĞAN

Editor in Chief

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Baş Editör / Editor-in-Chief: B. Zafer ERDOĞAN

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1262

Faks/Fax: +90 222 335 08 95

e-posta/e-mail: bzerdogan@anadolu.edu.tr

EDİTÖRLER KURULU / EDITORIAL BOARD

Ö. Zühtü ALTAN - Anadolu Üniversitesi	S. Rıdvan KARLUK - Anadolu Üniversitesi
Abdüllatif ACARLIOĞLU - Anadolu Üniversitesi	A. Çiğdem KIREL - Anadolu Üniversitesi
Muharrem AŞAR - Anadolu Üniversitesi	Abdullah KUZU - Anadolu Üniversitesi
Meryem AKOĞLAN KOZAK - Anadolu Üniversitesi	Ahmet MAKAL - Ankara Üniversitesi
H. Sabri ALANYALI - Anadolu Üniversitesi	Theo NICHOLS - Cardiff University
Erol ALTINSAPAN - Anadolu Üniversitesi	H. Nüvit OKTAY - Anadolu Üniversitesi
Beyhan ATAÇ - Anadolu Üniversitesi	Fevzi OKUMUŞ - University of Central Florida
Tahir BALCI - Çukurova Üniversitesi	Enver ÖZKALP - Anadolu Üniversitesi
Mehmet BAŞAR - Anadolu Üniversitesi	Gülsev PAKKAN - Ufuk Üniversitesi
Coşkun BAYRAK - Anadolu Üniversitesi	Tony ROYLE - National University of Ireland, Galway
Nazlı BAYRAM - Anadolu Üniversitesi	Mustafa SAĞLAM - Anadolu Üniversitesi
Serap BENLİGİRAY - Anadolu Üniversitesi	Güven SEVİL - Anadolu Üniversitesi
C. Necat BERBEROĞLU - Anadolu Üniversitesi	Hakan SİVAS - Anadolu Üniversitesi
Müjgan BOZKAYA - Anadolu Üniversitesi	Serap SUĞUR - Anadolu Üniversitesi
Uğur DEMİRAY - Anadolu Üniversitesi	Nadir SUĞUR - Anadolu Üniversitesi
Handan DEVECİ - Anadolu Üniversitesi	Emel ŞIKLAR - Anadolu Üniversitesi
Gül DURMUŞOĞLU KÖSE - Anadolu Üniversitesi	Necdet TİMUR - Anadolu Üniversitesi
Nurten ERDOĞAN - Anadolu Üniversitesi	Zümrüt TONUS - Anadolu Üniversitesi
Süleyman ERİPEK - Anadolu Üniversitesi	Metin TOPRAK - Osmangazi Üniversitesi
Nezihe Figen ERSOY - Anadolu Üniversitesi	Cengiz TORAMAN - Balıkesir Üniversitesi
John GRAHL - Middlesex University	Halil İbrahim USTA - Ankara Üniversitesi
Mehmet GÜLTEKİN - Anadolu Üniversitesi	Kemal YAKUT - Anadolu Üniversitesi
Abdülkadir GÜRER - Ankara Üniversitesi	Rasime Ayhan YILMAZ - Anadolu Üniversitesi
Richard James HOLDEN - Leeds Metropolitan University	A. Haluk YÜKSEL - Anadolu Üniversitesi
Jens Normann JØRGENSEN - University of Copenhagen	Ayşe Tülin YÜRÜK - Anadolu Üniversitesi
Ahmet KALENDER - Selçuk Üniversitesi	

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Ahmet TİRYAKİ

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1267

Faks/Fax: +90 222 335 08 95

e-posta/e-mail: ahmettiryaki@anadolu.edu.tr

Dergimizde 2011 yılı içinde değerlendirmesi tamamlanan makalelerimizde değerli katkılarını esirgemeyen konuk editörlerimizin ve hakemlerimizin adları aşağıda verilmiştir. Tüm hakemlerimize değerli katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

The referees who incredibly contribute in evaluating the 2010 articles are listed below. We would like to express our gratitude to each of them for their significant contributions.

2011 Yılı Konuk Editörleri / 2011 Guest Editors

S. Leman **BİLGİN** (Anadolu Ü.), Hasan **DURUCASU** (Anadolu Ü.), Ramazan **GEYLAN** (Anadolu Ü.), Fatime **GÜNEŞ** (Anadolu Ü.), A. İlhan **ORAL** (Anadolu Ü.), A. Ayşe **ÖZDEMİR** (Anadolu Ü.), Süleyman **SÖZEN** (Anadolu Ü.), Banu **UÇKAN** (Anadolu Ü.), Cemil **ULUKAN** (Anadolu Ü.), Yılmaz **ÜRPER** (Anadolu Ü.).

2011 Yılı Hakemleri / 2011 Referees

Sezgin **AÇIKALIN** (Dumlupınar Ü.), Bülent **AÇMA** (Anadolu Ü.), Muharrem **AFŞAR** (Anadolu Ü.), Hüseyin **AKAY** (Balıkesir Ü.), Tahsin **AKTAŞ** (Gazi Ü.), Elçin **AKTOPRAK** (Ankara Ü.), Hayati **AKYOL** (Gazi Ü.), Figen **ALTUĞ** (İstanbul Ü.), Arif **ALTUN** (Hacettepe Ü.), Metin **ARGAN** (Anadolu Ü.), M. Zafer **ARICAN** (Bahçeşehir Ü.), Nurdan **ASLAN** (Marmara Ü.), Murat **ATAİZİ** (Anadolu Ü.), Ufuk **AYDIN** (Anadolu Ü.), İsmail **AYDOĞUŞ** (Afyon Kocatepe Ü.), Necmiddin **BAĞDADIÖĞLU** (Hacettepe Ü.), Melike Türkan **BAĞLI** (Ankara Ü.), İbrahim **BAKIRTAŞ** (Dumlupınar Ü.), Kerim **BANAR** (Anadolu Ü.), Gülfidan **BARIŞ** (Anadolu Ü.), Ali **BAŞ** (Selçuk Ü.), Mehmet **BAŞAR** (Anadolu Ü.), Nurhan **BAYRAM** (Uludağ Ü.), Serap **BENLİGİRAY** (Anadolu Ü.), F. Umut **BESPINAR** (ODTÜ), Fatma **BIKMAZ** (Ankara Ü.), Faik **BİLGİLİ** (Eriçyes Ü.), Cahit **BİLİM** (Anadolu Ü.), Şahamet **BÜLBÜL** (Marmara Ü.), Atilla **CAVKAYTAR** (Anadolu Ü.), A. Aykut **CEYHAN** (Anadolu Ü.), Füsün **CURAOĞLU** (Anadolu Ü.), Ali **ÇAĞLAR** (Hacettepe Ü.), Pembegül **ÇAKIR** (Anadolu Ü.), Tufan **ÇAKIR** (Anadolu Ü.), Hasan **ÇALIŞKAN** (Anadolu Ü.), Kahraman **ÇATI** (Düzce Ü.), Kenan **ÇAYIR** (İstanbul Bilgi Ü.), Süleyman **ÇELENK** (Abant İzzet Baysal Ü.), Cengiz **ÇELİKOĞLU** (Dokuz Eylül Ü.), Recai **ÇINAR** (Kafkas Ü.), Ahmet **ÇİĞDEM** (Gazi Ü.), Zeynep **ÇİZMELİ ÖĞÜN** (Ankara Ü.), Sıtkı **ÇORBACIOĞLU** (ESOGÜ), Özcan **DAĞDEMİR** (ESOGÜ), Erol **DEMİR** (Ankara Ü.), A. Emre **DEMİRCİ** (Anadolu Ü.), Erdal **DEMİRHAN** (Afyon Kocatepe Ü.), Mümtaz **DEMİRKALP** (Hacettepe Ü.), Sami **DENKER** (Dumlupınar Ü.), Handan **DEVECİ** (Anadolu Ü.), İbrahim **DOĞAN** (Marmara Ü.), Hasan **DURUCASU** (Anadolu Ü.), Numan **ELİBOL** (ESOGÜ), Hüsnü **ENGİNARLAR** (ODTÜ), Alpaz **ER** (İTÜ), Fikret **ER** (Anadolu Ü.), Aydın **ERAR** (Mimar Sinan Ü.), Ayda **ERAYDIN** (ODTÜ), B. Zafer **ERDOĞAN** (Bilecik Ü.), Levent **ERDOĞAN** (Anadolu Ü.), Nürten **ERDOĞAN** (Anadolu Ü.), Şenol **ERDOĞMUŞ** (ESOGÜ), Etem H. **ERGEÇ** (ESOGÜ), Adnan **ERKUŞ** (Mersin Ü.), Erhan **EROĞLU** (Anadolu Ü.), B. Aydın **ERTEKİN** (Anadolu Ü.), Meriç **ERTEKİN** (Anadolu Ü.), Murat **ERTUĞRUL** (Anadolu Ü.), H. Ozan **ERUYGUR** (Gazi Ü.), Şükran **ESEN** (Marmara Ü.), Mehmet **FİDAN** (Selçuk Ü.), Sevgi **GEREK** (Anadolu Ü.), Nuray **GİRGİNER** (ESOGÜ), Şenay **GÖKBAYRAK** (Ankara Ü.), Orhan **GÖKÇE** (Selçuk Ü.), Yasemin **GÜLBAHAR** (Başkent Ü.), Bülent **GÜLOĞLU** (Pamukkale Ü.), Fatime **GÜNEŞ** (Anadolu Ü.), Bülent **GÜNŞOY** (Anadolu Ü.), H. İbrahim **GÜRCAN** (Anadolu Ü.), Şaduman **HALICI** (Anadolu Ü.), Sayım **İŞİK** (Akdeniz Ü.), Gönül **İÇLİ** (Pamukkale Ü.), Aytekin **İŞMAN** (Sakarya Ü.), Hakan **KAGNICIOĞLU** (Anadolu Ü.), Ahmet **KALENDER** (Selçuk Ü.), Hikmet **KARAKOÇ** (Anadolu Ü.), Seçil **KARAL AKGÜN** (ODTÜ), Ridvan **KARLUK** (Anadolu Ü.), Ali **KARTAL** (Anadolu Ü.), Saadet **KASMAN** (Dokuz Eylül Ü.), Bahtişen **KAVAK** (Hacettepe Ü.), Yüksel **KAVAK** (Hacettepe Ü.), A. Ayşen **KAYA** (Ege Ü.), S. Yüksel **KAYGUSUZ** (Uludağ Ü.), Muhteşem **KAYNAK** (Gazi Ü.), İlknur **KEÇİK** (Anadolu Ü.), Aşkın **KESER** (Kocaeli Ü.), Yılmaz **KILIÇASLAN** (Anadolu Ü.), İbrahim **KIRCOVA** (YTÜ), Çiğdem **KIREL** (Anadolu Ü.), Faruk **KOCACIK** (Cumhuriyet Ü.), Nahide **KONAK** (Abant İzzet Baysal Ü.), Gülgün **KÖROĞLU** (Mimar Sinan Ü.), Tunç **KÖSE** (ESOGÜ), A. Tolga **KUMTEPE** (Anadolu Ü.), Zekeriya **KURŞUN** (Marmara Ü.), Erol **KUTLU** (Anadolu Ü.), Yakup **KÜÇÜKKALE** (KTÜ), İbrahim **LAZOL** (Uludağ Ü.), Jens **LIND** (Aalborg U.), Elçin **MACAR** (YTÜ), Ahmet **MAKAL** (Ankara Ü.), Nihal **MIZRAK** (Anadolu Ü.), Ayşegül **MUTLU** (Marmara Ü.), Ayşe **ÖĞUZLAR** (Uludağ Ü.), A. İlhan **ORAL** (Anadolu Ü.), Mine **OYMAN** (Anadolu Ü.), Nilüfer **ÖÇEL** (İstanbul Ü.), Nalan **ÖLMEZOĞULLARI** (Uludağ Ü.), Erkan **ÖZATA** (Anadolu Ü.), Yaşar **ÖZBAY** (Gazi Ü.), Ömer **ÖZÇİÇEK** (Gaziantep Ü.), Arzu **ÖZEN** (Anadolu Ü.), Bekir **ÖZER** (Doğu Akdeniz Ü.), Mustafa **ÖZER** (Anadolu Ü.), Murat **ÖZGEN** (İstanbul Ü.), Neşe **ÖZGEN** (Okan Ü.), Ahmet **ÖZMEN** (Anadolu Ü.), Şerife T. **ÖZŞUCA** (Ankara Ü.), Ahmet **ÖZTÜRK** (Uludağ Ü.), Kadriye **ÖZTÜRK** (Anadolu Ü.), Namık, Kemal **ÖZTÜRK** (Muğla Ü.), Sevgi A. **ÖZTÜRK** (Anadolu Ü.), Harun **ÖZTÜRKLER** (Afyon Kocatepe Ü.), Vedat **PAZARLIOĞLU** (Dokuz Eylül Ü.), Cem **SAATÇIOĞLU** (İstanbul Ü.), Mümtaz **SAĞLAM** (Dokuz Eylül Ü.), Necdet **SAĞLAM** (Anadolu Ü.), Songül **SALLAN GÜL** (Süleyman Demirel Ü.), Seda **SARACALOĞLU** (Adnan Menderes Ü.), İlkay **SAVCI** (Ankara Ü.), Ahmet **SELAMOĞLU** (Kocaeli Ü.), F. Ülkü **SELÇUK** (Atılım Ü.), Kıymet **SELVİ** (Anadolu Ü.), Sedat **SEVER** (Ankara Ü.), Güven **SEVİL** (Anadolu Ü.), Adnan **SEVİM** (Anadolu Ü.), Süleyman **SÖZEN** (Anadolu Ü.), Harun **SÖZMEZ** (Anadolu Ü.), Alan **SPECTOR** (Purdue U.), Şerife **SUBAŞI** (Bilecik Ü.), Bülbin **SUCUOĞLU** (Ankara Ü.), Nadir **SUĞUR** (Anadolu Ü.), Serap **SUĞUR** (Anadolu Ü.), Zerrin **SUNGUR** (Anadolu Ü.), Pınar **SÜRAL ÖZER** (Dokuz Eylül Ü.), Linda M. **ŞAHİN** (Anadolu Ü.), Meltem **ŞENGÜN UCAL** (Kadir Has Ü.), İlyas **ŞIKLAR** (Anadolu Ü.), Ali **ŞİMŞEK** (Anadolu Ü.), Sami **TABAN** (ESOGÜ), Bilçin **TAK** (Uludağ Ü.), Berna **TAMER** (Dokuz Eylül Ü.), Uğur **TANYELİ** (YTÜ), Recep **TARI** (Kocaeli Ü.), Murat **TAŞDEMİR** (ESOGÜ), Ercan **TAŞKIN** (Dumlupınar Ü.), Ümit **TATLİCAN** (Adnan Menderes Ü.), Bahattin **TAYLAN** (Dokuz Eylül Ü.), Oğuz **TEKİN** (İstanbul Ü.), Elif **TEKİN İFTAR** (Anadolu Ü.), Birol **TENEKECIOĞLU** (Anadolu Ü.), Harun **TERZİ** (KTÜ), Nilüfer **TİMİSİ** (İstanbul Ü.), Necdet **TİMUR** (Anadolu Ü.), Ahmet **TİRYAKİ** (Anadolu Ü.), Mircan **TOKATLIOĞLU** (İstanbul Ü.), Gülay **TOKSÖZ** (Ankara Ü.), Özgür **TONUS** (Anadolu Ü.), Metin **TOPRAK** (ESOGÜ), Ömer **TORLAK** (Çankırı Karatekin Ü.), Muammer **TUNA** (Muğla Ü.), Kemal **TÜRCAN** (Akdeniz Ü.), Özkan **TÜTÜNCÜ** (Dokuz Eylül Ü.), Fikret **UÇAR** (Anadolu Ü.), Banu **UÇKAN** (Anadolu Ü.), Cemil **ULUKAN** (Anadolu Ü.), Yaşar **UYSAL** (Dokuz Eylül Ü.), Nevin **UZGÖREN** (Dumlupınar Ü.), Cevahir **UZKURT** (ESOGÜ), Seyfettin **ÜNAL** (Dumlupınar Ü.), Kadir **VAROĞLU** (Başkent Ü.), Kemal **YAKUT** (Anadolu Ü.), Abdullah **YALAMA** (ESOGÜ), H. İbrahim **YALIN** (Gazi Ü.), Rahmi **YAMAK** (KTÜ), Münevver **YILANCI** (ESOGÜ), Kemal **YILDIRIM** (Anadolu Ü.), Nuri **YILDIRIM** (YTÜ), Soner **YILDIRIM** (ODTÜ), Zeki **YILDIZ** (ESOGÜ), Rasim **YILMAZ** (Namık Kemal Ü.), N. Ayşan **YÜKSEL** (Anadolu Ü.), Filiz **ZABCI** (Ankara Ü.).

Not: İsimler soyadına göre alfabetik sıralıdır. / **Note:** Names of referees are listed in alphabetical order.

İÇİNDEKİLER / CONTENT

MAKALELER / ARTICLES

Sayfa/Page

Üniversite Öğrencilerinin Çevre Koruma Vaatleri ve Çevre Dostu Tüketim Davranışlarının İncelenmesi

Examining the University Students' Environmental Protection Commitments and Environment-Friendly Consumption Behaviors

Prof. Dr. Veysel YILMAZ - Arş. Grv. Talha ARSLAN 1-10

Entelektüel Sermayenin İşletme Performansına Etkisi: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma

The Effect of Intellectual Capital on Business Performance: A Research in Banking Sector

Yrd. Doç. Dr. Sebahattin YILDIZ 11-28

Türkiye'nin İkili Havayolu Taşımacılığı Anlaşmalarının Havayolu Yönetimine Etkileri Açısından Değerlendirilmesine Yönelik Bir Ölçek Önerisi

Proposal of a Scale for Evaluating Bilateral Air Services Agreements of Turkey Regarding Their Effects on Airline Management

Yrd. Doç. Dr. Ender GEREDE 29-50

Finansal Oranlarla Hisse Senedi Getirilerinin Tahmini: İMKB 30 Endeksinde Bir Uygulama

Predicting Stock Returns with Financial Ratios: A Discriminant Analysis Application on the ISE 30 Index Stocks

Yrd. Doç. Dr. Bülent ÖZ - Yrd. Doç. Dr. Yücel AYRIÇAY - Arş. Grv. Göktürk KALKAN 51-64

Pazar Yöneliminin Firma Performansına Etkisini Güçlendiren Stratejik Yönelimler: Literatüre Dayalı Bütünsel Bir Model Önerisi

Strategic Orientations Enriching the Effect of Market Orientation on Company Performance: Literature-Based Holistic Model Proposal

Yrd. Doç. Dr. Resul USTA 65-84

İMKB ile Avrupa Birliği Üyesi Akdeniz Ülkelerinin Hisse Senedi Piyasalarının Entegrasyonunun Ampirik Analizi

An Empirical Analysis on the Integration of the Stock Exchanges of the ISE with those of European Union Mediterranean Countries

Uzm. Mustafa İBİCİOĞLU - Yrd. Doç. Dr. Ayhan KAPUSUZUĞLU 85-102

Türkiye'de İkiz Açıklar Hipotezinin Geçerliliğinin Zaman Serisi Analizi

Time Series Analysis of Twin Deficits Hypothesis in Turkey

Prof. Dr. Bedriye TUNÇSİPER - Yrd. Doç. Dr. Dilek SÜREKÇİ 103-120

Türkiye'de Ticaretin Serbestleştirilmesi Sürecinde İç Ticaret Hadlerine Yönelik Bir Analiz: 1990-2009

An Analysis of the Domestic Terms of Trade in the Process of Trade Liberalization in Turkey: 1990-2009

Doç. Dr. Elif UÇKAN DAĞDEMİR 121-134

Türkiye'de Cari İşlemler Açığının Sürdürülebilirliğinin Zaman Serileri Analizi ile Değerlendirilmesi: 1992-2010 Dönemi

Assessment of the Sustainability of the Turkish Current Account Deficit Between 1992 and 2010 by Using Time Series Analysis

Yrd. Doç. Dr. A. Öznur ÜMİT 135-148

Türkiye'de Adalet İlkesi Bakımından Yüksek Öğretimde Finansman Politikası: Kim Faydalıyor? Kim Ödüyor?

The Financial Policy in Higher Education in the view of Principle of Equity in Turkey: Who Benefits? Who Pays?

Yrd. Doç. Dr. Filiz GÖLPEK 149-176

Income Taxation and Labor Force Participation in Transition Economies: Evidence From Bulgaria, Russian Federation and Serbia

Geçiş Ekonomilerinde İşgücüne Katılım ve Gelir Vergilendirilmesi: Bulgaristan, Rusya Federasyonu ve Sırbistan Örneği

Oybek YULDASHEV - Obid KHAKIMOV 177-198

Toplumsal - Bilişsel Yakınlık ve İşgücü Hareketliliği: Hemşehrilik Bağları Üzerinden Bir İrdeleme

Social-Cognitive Proximity and Labor Mobility: An Examination Through the Fellowmen Ties

Yrd. Doç. Dr. Burak BEYHAN 199-238

Habermas'ın Modernite Savunusu: Eleştirel Bir Okuma

A Critical Reading of Habermans' Defense of Modernity

Arş. Grv. İlkin ÖZDİKMENLİ ÇELİKOĞLU 239-258

Uluslararası Eskişehir Film Festivali İzleyici Araştırması

Investigation on Audience of International Eskişehir Film Festival

Arş. Grv. Dr. Elif Gizem UĞURLU - Yrd. Doç. Dr. Hakan UĞURLU 259-276

Book Review: A Promising Guide for the Equality Researches in Turkey Review on "Inequality Re-examined"

Kitap Tanıtımı: A Promising Guide for the Equality Researches in Turkey Review on "Inequality Re-examined"

Res. Assist. M. Onur ARUN 276-284

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN ÇEVRE KORUMA VAATLERİ VE ÇEVRE DOSTU TÜKETİM DAVRANIŞLARININ İNCELENMESİ

Prof. Dr. Veysel YILMAZ* Arş. Grv. Talha ARSLAN**

ÖZ

Bu çalışmada, üniversite öğrencilerinin çevresel duyarlılıkları, çevreyi koruma vaatleri ve çevre dostu tüketim davranışları; öğrencilerin cinsiyetlerine, ailelerinin yaşadığı yere ve anne-baba eğitim düzeyine göre araştırılmıştır. Çalışmadan öğrencilerin, cinsiyetlerinin, ailelerinin yaşadıkları yerin ve özellikle annelerinin eğitim düzeylerinin çevresel duyarlılıklarını ve davranışlarını etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca, araştırmaya katılanların çevresel duyarlılıklarının yüksek olduğu fakat çevre dostu tüketim davranışlarının ise ortalamaya yakın düzeyde kaldığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevresel duyarlılık, Çevre dostu tüketim, Çevre koruma vaadi.

EXAMINING THE UNIVERSITY STUDENTS' ENVIRONMENTAL PROTECTION COMMITMENTS AND ENVIRONMENT-FRIENDLY CONSUMPTION BEHAVIORS

ABSTRACT

This study probes into the environmental sensitivities, environmental protection commitments and environment-friendly consumption behaviors of university students taking into consideration students' genders, their family's' place of domicile and particularly the parent's education levels. . It was found that gender, place of domicile, and particularly parent's education level were important factors in affecting students' environmental sensitivity and behavior. It can be concluded that the study participants' environmental sensitivity was high, with their environment-friendly consumption behaviors remaining at a level close to the average.

Keywords: Environmental sensitivity, Environment-friendly consumption, Environmental protection commitment.

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi İstatistik Bölümü, e-posta: vyilmaz@ogu.edu.tr

** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi İstatistik Bölümü, e-posta: mtarslan@ogu.edu.tr

1. GİRİŞ

Son zamanlarda çevresel sorunların verdiği zararların ortaya çıkması toplumda çevresel kaygıyı arttırmış ve bu durum çevre dostu tüketim davranışının gelişmesine sebep olmuştur. Çevre dostu tüketim, tüketim eyleminin her safhasında çevreye verilecek zararı en aza indirerek çevresel faydayı düşünmek olarak tanımlanabilir. Çevre dostu tüketim çevresel davranışın alt bileşenlerinden biri olarak görülebilir. Çevre dostu tüketim; ekolojik, geri dönüştürülebilir ve ihtiyacımız kadar ürünleri tüketerek sergilenebileceği gibi doğayı kirletmeyen, çevre projelerini destekleyen ve çevre dostu ürünler üreten firmaların ürünlerini satın alarak da gösterilebilir. Çevre koruma vaadi; bundan sonra gerçekleştirilecek eylemlerde çevreyi öne planda tutma konusunda söz verme olarak tanımlanabilir.

Çalışmanın temel amacı, üniversite öğrencilerinin çevresel tutum ve davranışları ile çevreyi koruma isteklilik düzeylerinin araştırılmasıdır. Çalışmada ayrıca, çevresel tutum ve davranış konularında cinsiyet farklılığının ve anne-baba eğitim düzeyinin etkisi de araştırılmıştır. Cinsiyetin çevre ile ilgili konularda farklılığa yol açıp açmadığı bu konuyla ilgili yürütülecek projelerin tasarlanmasında ve iyileştirme çalışmalarını planlanmasında yardımcı olacaktır. Eğitim-öğretim sistemindeki karar vericiler için gelecekte daha çevreci bireylerin yetişmesi için şimdi üniversite öğrencisi olan bireylerin çevreyle ilgili tutumları hakkında bilgi sahibi olmaları faydalı olacaktır.

Bu çalışmanın ilk bölümünde konuyla ilgili genel bilgilerle birlikte literatürde yer alan çalışmalardan bahsedilmiştir. İkinci bölümde literatür taraması, üçüncü bölümde araştırmada kullanılan yöntem ve materyal anlatılmış, dördüncü bölümde bulgular verilmiş ve son olarak da beşinci bölümde sonuç ve bunlara ilişkin tartışmalara yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Bir çok araştırmacı, 1962 yılında yayınlanan Rachel Carson' un "Silent Spring" adlı kitabını ekolojik devrimin başlangıcı olarak görmektedir. Bu tarihlendirme sembolik bir değer taşısa da 1960' lı yılların son döneminde başlayan ekolojik bilinçlenmenin, 1970' li yıllarda kitlesel harekete dönüştüğü söylenebilir(Önder, 2009, s. 603). Bhate ve Lawler (1997) psikolojik ve demografik değişkenlerin(yaş, cinsiyet, eğitim durumu, aylık gelir, meslek, v.b.) çevresel davranış üzerinde anlamlı etkisinin olduğunu saptamıştır. Ayrıca Fuji(2006), bireylerin çevresel tutumlarının çevresel davranışa geçmesinde davranışın algılanan kolaylığının etkili olduğunu belirtmiştir.

Literatürde çevreyle ilgili tutum ve davranışların zamana göre değişkenliğinin incelendiği veya ülkeler arası karşılaştırmaların yapıldığı çalışmalar mevcuttur. Iizuka(2000), gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülke vatandaşlarının çevresel konular hakkında farklı görüşlere sahip olduğunu belirtmiştir. Gelişmiş ülkelerde çevreyi koruma sorumluluğunun devlete ait olduğu, gelişmekte olan ülkelere ise bu sorumluluğun vatandaşa ait olduğu fikri yaygındır. Van Liere ve Dunlap(1981) yaş değişkeninin çevresel kaygı üzerinde etkili olduğunu saptamış ve gençlerin çevresel konuları tartışmaya daha açık olduğunu belirtmiştir. Mohai ve Twight(1987), yaş değişkeninin çevresel kaygı üzerinde direkt etkisinin, eğitim ve yaşanılan yer gibi değişkenlerin ise dolaylı etkilerinin olduğunu saptamıştır.

Birçok çalışmada cinsiyet-çevre ilişkisinin sosyal rol ve kültürel farklılık faktörlerinden etkilendiği saptanmış ve bu ilişkinin zamana göre değişkenlik gösterebileceği belirtilmiştir. Genellikle kadınların erkeklere oranla potansiyel olarak daha çevreci olduklarını belirten çalışmalar da mevcuttur(Stern, Dietz ve Kalof, 1993; Iizuka, 2000). Erkekler ekonomik konular hakkında kaygılanırken, kadınların çevre konuları hakkında daha çok kaygılandığı bazı araştırmacılar tarafından saptanmıştır(Passino & Lounsbury, 1976; Van Liere ve Dunlap, 1981; Iizuka, 2000). Şener ve Hazer(2008) kadınların evrenselcilik ve iyilik severlik davranışları ile sürdürülebilir tüketim davranışları arasında aynı yönlü pozitif ilişki olduğunu belirtmiştir. Çabuk, Nakıboğlu ve Keleş(2008) yaptıkları çalışmada tüketicilerin demografik özelliklerinin çevresel davranışın alt boyutu olan yeşil ürün satın alma davranışı üzerinde etkili olduğunu belirtmişlerdir.

Üniversite öğrencilerinin çevresel tutumlarını inceleyen Ayyıldız ve Genç(2008) öğrencilerin çoğunluğunun yeşil pazarlama konusundaki davranışlarının genel olarak sürekli ve sistemli değil, zaman zaman ortaya çıkan davranışlar olduğunu belirtmiştir. Aracıoğlu ve Tatlıdil (2009) yaptıkları çalışmada tüketicilerin çevre kirliliği ve çevrenin korunmasına yönelik bilinç düzeyinin, satın alma davranışlarını etkilediğini saptamıştır.

Anne ve babanın çevre konuları hakkında etkisinin araştırıldığı çalışmalarda annelerin çevresel konularda babalara oranla daha ilgili ve endişeli olduğu saptanmıştır. Bu farklılığın sosyal hayattaki rollerinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Anne ailenin refahı ve sağlığı ile ilgili konular hakkında(bu konular yerel çevre şartlarının kalitesiyle alakalıdır örneğin su, hava, katı atıklar) endişe duyarken, baba ailenin maddi ve ekonomik konuları hakkında kaygı duymaktadır(George ve Southwell, 1986; Dietz, Stern ve Guagnano, 1998). Ayrıca eğitim-çevre ilişkisinin varlığını saptayan ve eğitim düzeyi yükseldikçe bireylerin çevresel konularda daha bilgili olduğu ve dolayısıyla çevresel konularla ilgili kaygılarının arttığını belirten çalışmalarda literatürde mevcuttur(Kohut ve Shriver, 1989; Vining ve Ebro, 1990; Mainieri ve ark., 1997).

3. METHOD

3.1. Amaç ve Önem

Çalışmanın temel amacı, üniversite öğrencilerinin çevresel tutum ve davranışları ile çevreyi koruma isteklilik düzeylerinin araştırılmasıdır. Çalışmanın alt amaçları ise, öğrencilerin “Çevre Koruma Vaadi(A)”, “Çevre Dostu Tüketim(B)”, “Çevresel Duyarlılık(C1)” ve “Çevresel Duyarsızlık(C2)” konularındaki tutum ve davranışlarının cinsiyetlerine, ailelerinin yaşadıkları yere ve anne- babalarının eğitim düzeylerine göre değişip değişmediğinin araştırılmasıdır.

Bu çalışmada üniversite öğrencilerinin çevre ile ilgili tutumları ve çevreyi korumaya ilişkin vaatleri incelenmiştir. Hem bugün hem de gelecekte doğanın korunması amacıyla bilinçli ve duyarlı toplum planlanması için gelecekteki nesilleri yetiştirecek olan üniversite öğrencilerinin çevreyle ilgili tutum ve davranışlarının bilinmesi önemlidir. Araştırma kapsamında üniversite öğrencilerinin çevreyle ilgili tutum ve davranışlarının incelenmesinin en önemli sebeplerinden biri de bu kişilerin geleceğin ebeveynleri olarak gelecek nesilleri yetiştirecek olmalarıdır. Bu araştırma sonucunda elde edilen bulgular incelenerek üniversite öğrencilerinin çevreyle ilgili olumlu ve olumsuz tutumları betimlenecek ve düzeltilmesi gereken olumsuz tutumlar varsa belirlenmeye çalışılacaktır. Üniversite eğitimi esnasında saptanan çevreyle ilgili olumsuz tutum ve davranışların giderilmesi için panel, konferans gibi etkinlikler düzenlenebilir, hatta seçmeli ders konulması düşünülebilir

3.2. Örneklem

Bu araştırmanın ana kitlelerini Eskişehir Osmangazi Üniversitesinde öğrenim gören üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklem hacminin belirlenmesinde “Kabul edilebilir hata düzeyini esas alan yöntem” kullanılmıştır. Ana kitledeki çevresel duyarlılık, tutum ve davranışlara ilişkin oranlar bilinmediği için p ve q değerleri 0,5 alınmış ve mümkün en büyük örneklem hacmine ulaşılmıştır. Anketin uygulanacağı birim sayısı, $n = \frac{z^2 pq}{d^2}$ formülü yardımıyla hesaplanan denklemde; 0,05 anlamlılık düzeyinde $z=1,96$; $d(\text{duyarlılık})=0,05$ ve p ve q değerleri 0,5 olmak üzere örneklem hacmi 384 olarak hesaplanmıştır. Anket 2009–2010 öğretim yılında(Mayıs 2010) Eskişehir Osmangazi Üniversitesinde öğrenim gören rassal olarak seçilen 500 öğrenci üzerinde uygulanmıştır. Cevaplanan anketlerin incelenmesinden sonra 23 tanesinin hatalı ya da eksik doldurulduğu tespit edilmiş ve analize dâhil edilmemiştir.

3.3. Ölçme Aracı

Araştırmaya başlamadan önce hazırlanan ölçek rassal olarak seçilen 60 öğrenci üzerinde uygulanmıştır. Pilot çalışma sonucunda anlaşılmayan ifadeler çıkarılarak ölçeğe son hali verilmiştir. Çalışmada kullanılan ölçek üç farklı boyuttan oluşmaktadır(Çevre Koruma Vaadi(A), Çevre Dostu Tüketim(B), Çevresel Duyarlılık(C1)/Duyarsızlık(C2)). “Çevre Koruma Vaadi” boyutu yeni geliştirilmiştir. Bu boyut geliştirilirken çevresel tutum ve davranış soruları geleceğe yönelik söz verme şeklinde tasarlanmıştır. Bu boyutta bireyin çevreyle ilgili konularda kendine söz verebilme düzeyi ortaya konmak istenmektedir. Bu boyut için öncelikle bir pilot uygulama yapılmış ve bu uygulama sonucunda ifadelere son hali verilmiştir. “Çevre Koruma Vaadi” 20 ifadeden oluşmaktadır ve 5’ li Likert tekniği kullanılarak hazırlanmıştır(1.Kesinlikle Söz Veremem, 2.Söz Veremem, 3.Kararsızım, 4. Söz Veririm, 5.Kesinlikle Söz Veririm). “Çevre Dostu Tüketim” boyutu 7 ifadeden oluşmaktadır ve 5’ li Likert tekniği kullanılmıştır(1.Hiçbir Zaman, 2.Bazen, 3.Ara Sıra, 4.Sıklıkla, 5.Her Zaman). “Çevresel Duyarlılık/Duyarsızlık” boyutu 12 ifadeden oluşmaktadır ve 5’ li Likert tekniği kullanılarak hazırlanmıştır(1.Kesinlikle Katılmıyorum, 2.Katılmıyorum, 3.Kararsızım, 4.Katılıyorum, 5.Kesinlikle Katılıyorum). “Çevre Dostu Tüketim” ve “Çevresel Duyarlılık/Duyarsızlık” boyutları; Fraj & Martinez (2007), Tilikidou & Delistavrou (2008), Yılmaz, Çelik & Yağizer (2009) çalışmalarından faydalanılarak hazırlanmıştır. Ölçeğin güvenilirliğini araştırmak için Cronbach Alpha(α) değerlerine bakılmış güvenilirliği bozduğu düşünülen ifadeler ölçekten çıkarılmıştır. Tablo2’ de boyutlara ilişkin Cronbach Alpha(α) değerleri verilmiştir. Güvenilirlik analizinden sonra açıklayıcı faktör analizi(AFA) uygulanmış ve faktör yükü 0,40’ ın altında olan ifadeler ölçekten çıkartılmıştır. Tablo1’ de ölçekte yer alan “Çevre Koruma Vaadi” boyutu içerisindeki tüm ifadelere ilişkin bulgular verilmiştir.

4. BULGULAR

Araştırmaya katılanların %40,9’ u kadınlardan ve %50,1’ i ise erkeklerden oluşmaktadır. Annenin eğitim düzeyi dikkate alındığında, katılımcıların %26,8’ i ilköğretim, %40,7’ si orta öğretim ve %32,5’ i ise üniversite mezunlarından oluşmaktadır. Ayrıca öğrencilerin ailelerinin yaşadıkları yer dikkate alındığında %69,4’ ü şehirde, %23,3’ ü ilçede ve %7,3’ ün ise köyde yaşadığı saptanmıştır.

Araştırmada kullanılan faktörler dikkate alındığında “Çevre Koruma Vaadi(A)”, “Çevre Dostu Tüketim(B)”, “Çevresel Duyarlılık(C1)” ve “Çevresel Duyarsızlık(C2)” faktörlerinin ortalamaları sırasıyla 3,54, 3,07, 4,08 ve 2,12 olarak hesaplanmıştır. Araştırmaya katılanların çevresel duyarlılıklarının yüksek olduğu fakat çevre dostu tüketim davranışlarının ise ortalamaya yakın düzeyde kaldığı söylenebilir.

Cinsiyet değişkeni dikkate alındığında “Çevre Koruma Vaadi(A)”, “Çevresel Duyarlılık(C1)” ve “Çevresel Duyarsızlık(C2)” faktörlerinde anlamlı etkiye sahip olurken “çevre dostu tüketim(B)” faktöründe anlamlı etkisinin olmadığı saptanmıştır(Tablo3).

Tablo 1. Çevre Koruma Vaadi İçerisindeki Tüm İfadeler

İfadeler	Ortalamalar				
	Cinsiyet		Anne Eğitim Düzeyi		
	Kadın	Erkek	İlköğretim	Lise	Üniversite
a1.Ağaç dikme etkinliklerine katılacağıma	3,56	3,31	3,38	3,29	3,60
a2.Geri dönüştürülebilmesi için tüketilen ürünlerin atıklarını ayırarak atacağıma	3,90	3,51	3,71	3,56	3,77
a3.Doğayı kirletenleri ilgili kuruluşa şikâyet edeceğime	3,36	3,14	3,27	3,08	3,38
a4.Yakın çevremdekileri gereksiz tüketim yapmamaları konusunda uyaracağıma	3,87	3,64	3,83	3,57	3,87
a5.Park ve bahçelerde çiçek ve ağaçlara zarar verenleri uyaracağıma	3,85	3,56	3,70	3,60	3,74
a6.Doğayı tehdit edenlerle mücadele edeceğime	3,70	3,41	3,54	3,45	3,62
a7.Yaşadığım çevreye ve içindekilere karşı şiddet ve saldırganlık yapmayacağıma	4,19	3,89	4,08	3,98	3,99
a8.İş ve özel yaşamımda ekonomik kaygılarla çevreme dolaylı ve dolaysız olarak zarar vermeyeceğime	3,96	3,72	3,81	3,75	3,92
a9.Yaşadığım çevreyi daha yaşanılır hale getirmek için elimden geleni yapacağıma	3,96	3,86	4,01	3,84	3,89
a10.Çevreyi temizleme kampanyalarına katılacağıma	3,44	3,07	3,14	3,05	3,50
a11.Dünya kaynaklarının sınırlı olduğunu düşünerek bu kaynakların sorumsuzca yok edilmesine karşı çıkacağıma	3,95	3,72	3,88	3,71	3,90
a12.Kirliliğin kaynağında yok edilmesi için gereksiz tüketim yapmayacağıma	3,91	3,68	3,83	3,68	3,85
a13.Yerine yenisini koyamayacağımız için yer altında bulunan petrol, kömür, doğalgaz ve madenler gibi yenilenemeyen kaynaklardan üretilen ürünleri tasarruflu olarak kullanacağıma	3,91	3,68	3,95	3,64	3,8
a14.Damlayan musluk gördüğümde kapatacağım/tamir edeceğime	4,32	4,07	4,31	4,12	4,16
a15.Gereksiz yere yanan lambaları kontrol ederek kapatacağım	4,32	4,15	4,35	4,15	4,20
a16.Ders çalışırken kâğıtların arkasını da kullanacağıma	4,28	3,96	4,15	4,04	4,11
a17.Doğayı kirletenleri uyaracağıma	3,74	3,53	3,66	3,52	3,70
a18.Tema gibi doğa ve çevre örgütlerine aktif olarak üye olacağıma	3,33	2,94	2,97	2,94	3,41
a19.Doğa ve insanlar için gönüllü olarak çalışacağıma	3,57	3,06	3,23	3,11	3,49
a20.Gelecek kuşaklara daha temiz bir dünya bırakmak için bu sözleşmenin maddelerine uyacağıma	3,96	3,66	3,87	3,66	3,88

Tablo 2. Faktörler ve İçerdikleri İfadeler

Faktörler / Cronbach Alpha(α) / Ortalama	Ortalama	Faktör Yükleri	Varyans Açıklama Oranı
Çevre Koruma Vaadi(A)/ Cronbach Alpha(α)= 0,708 /Ortalama= 3,54			
a1. Ağaç dikme etkinliklerine katılacağıma(Hiç olmasa yılda bir ağaç dikaçağıme).	3,41	0,719	%14,06
a2. Geri dönüştürülebilmesi için tüketilen ürünlerin atıklarını ayırarak atacağıma.	3,67	0,673	
a3. Doğayı kirletenleri ilgili kuruluşlara şikâyet edeceğime.	3,23	0,660	
a4. Yakın çevremdekileri gereksiz tüketim yapmalarını konusunda uyaracağıma.	3,74	0,654	
a5. Park ve bahçelerde ağaç ve çiçeklere zarar verenleri uyaracağıma.	3,66	0,406	
Çevre Dostu Tüketim (B) / Cronbach Alpha(α)= 0,716 /Ortalama= 3,07			
b1. Yenilenebilir hammaddelerden üretilmiş ürünleri tercih ediyorum.	3,14	0,757	%14,17
b2. Geri dönüştürülebilir ambalajlı ürünleri satın alıyorum.	3,31	0,692	
b3. Pahalı olsa da ekolojik ürünleri satın alıyorum.	2,76	0,687	
b4. Çevre projelerini destekleyen firmaların ürünlerini satın alıyorum.	3,08	0,608	
Çevresel Duyarlılık(C1)/ Cronbach Alpha(α)= 0,784 /Ortalama= 4,08			
c1.1. Fabrikaların atıklarının, çevre kirliliğine sebep olması beni sinir ediyor.	3,95	0,771	%16,23
c1.2. Çevre kirliliği beni endişelendiriyor.	4,20	0,745	
c1.3. Hava kirliliğinin benim ve ailem üzerindeki etkileri hakkında kaygı duyuyorum.	4,02	0,711	
c1.4. Çevre kirliliğinin dünyayı yaşanılmaz bir ortama sürükleyeceğinden korkuyorum.	4,15	0,690	
Çevresel Duyarsızlık(C2) / Cronbach Alpha(α)= 0,814 /Ortalama= 2,12			
c2.1. Su ve deniz kirliliği gibi konular hakkında asla ciddi bir kaygı duymam.	2,08	0,853	%14,43
c2.2. Hayvanların ve bitkilerin yok olması ile birlikte Dünya' ya bir şey olacağına inanmıyorum.	2,09	0,804	
c2.3. Çevre sorunlarının abartıldığını düşünüyorum.	2,18	0,800	
KMO = 0,85	Toplam Varyans Açıklama Oranı = %58,89		

Araştırmaya katılanların ailelerinin yaşadığı yer dikkate alındığında “Çevre Dostu Tüketim(B)”, “Çevresel Duyarlılık(C1)” ve “Çevresel Duyarsızlık(C2)” faktörlerine ilişkin “il” ve “ilçe” de yaşayanların ortalamaları arasında anlamlı bir farkın olmadığı fakat “köyde” yaşayanlar ile “il” ve “ilçe” de yaşayanların ortalamaları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu saptanmıştır.

Annelerinin eğitim düzeyi dikkate alındığında “Çevre Koruma Vaadi(A)”, “Çevre Dostu Tüketim(B)”, “Çevresel Duyarlılık(C1)” ve “Çevresel Duyarsızlık(C2)” faktörlerine ilişkin eğitim düzeyi “ilköğretim”, “ortaöğretim” ve “üniversite” olanların ortalamaları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu belirlenmiştir. Annesinin eğitim düzeyini “üniversite” olan öğrenciler “ilköğretim” ve “ortaöğretim” olanların “Çevre Koruma Vaadine(A)” ortalamaları arasında anlamlı bir farkın olduğu görülmüştür. “Cinsiyet”, “anne eğitim düzeyi”, “baba eğitim düzeyi” ve “ailenin yaşadığı yer” gibi demografik değişkenlere ilişkin ANOVA sonuçları Tablo3’ te verilmiştir.

Tablo 3. Demografik Değişkenlerin Faktör Ortalamaları Üzerindeki Etkisi

		Annenin eğitim durumu			F istatistiği
		İlköğretim	Ortaöğretim	Üniversite	
Faktörler	A	3,58	3,42	3,67	6.57**
	B	3,07	2,94	3,23	6.74***
	C1	3,98	4,22	4,08	5.24**
	C2	1,81	2,12	2,37	9.87***
		Babanın eğitim durumu			F istatistiği
		İlköğretim	Ortaöğretim	Üniversite	
Faktörler	A	3,64	3,51	3,53	1.23 ^{N.S.}
	B	3,16	3,01	3,08	1.26 ^{N.S.}
	C1	4,29	4,11	3,98	7.56***
	C2	1,84	2,03	2,29	6.56**
		Ailenin yaşadığı yer			F istatistiği
		Köy	İlçe	Şehir	
Faktörler	A	3,46	3,51	3,56	0.58 ^{N.S.}
	B	3,39	3,06	3,04	3.77*
	C1	3,67	4,09	4,12	7.69***
	C2	2,69	2,06	2,08	5.50**
		Cinsiyet		t istatistiği	
		Kadın	Erkek		
Faktörler	A	3,71	3,43	4.54***	
	B	3,13	3,03	1.42 ^{N.S.}	
	C1	4,24	3,97	4.45***	
	C2	1,99	2,20	-2.14*	
F ve t istatistikleri anlamlık düzeyleri: ***p < 0.001 **p < 0.01 *p < 0.05					
N.S. : istatistiksel olarak anlamsız (Non significant)					

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Cinsiyet değişkeni dikkate alındığında erkeklerin çevresel duyarlılıkta kadınlardan daha yüksek ortalamaya sahip olduğu belirlenmiştir. Doğayı korumaya söz verme konusunda erkeklerin kadınlara oranla daha isteksiz ve ilgisiz oldukları sonucu dikkat çekmektedir(Tablo3: $t=4,54$, $p<0,01$). Bazı araştırmacılar kadınların yerel çevresel konular hakkında erkeklere oranla daha ilgili olduklarını fakat ulusal çevre konularında bu farklılığın azaldığını saptamıştır. Ayrıca kadınların çevreyi koruma adına politik hareketlere katılmalarının erkeklerden az olduğu belirtilmiştir(Mohai ve Twight, 1987; Stern, Dietz ve Kalof, 1993; Iizuka, 2000). Çevre dostu tüketim ve çevresel duyarlılık konularında öğrencilerin ailelerinin yaşadığı yerin anlamlı bir etkisinin olduğu (Tablo3: sırasıyla $F=3,77$, $p=0,02$, $F=7,69$, $p<0,01$), özellikle şehirde yaşayan ailenin çocuklarının çevre koruma vaadi ve çevresel duyarlılık ortalamalarının diğerlerine göre yüksek olduğu belirlenmiştir. Öğrencinin üniversite eğitimine kadar ailesinin yanında hayatını devam ettirdiği kabul edilebilir.

Öğrencinin üniversite hayatına kadar yaşamını sürdürdüğü ortamın, çevreyle ilgili tutumları üzerinde etkili olduğu düşünülebilir. Burada asıl sorgulanması gereken; “Bu etki ne kadar süre devam ediyor?”, “Öğrenci çevre konularına ait tutum ve davranışları üniversiteye hayatına başladıktan 4 yıl sonra değişiyor mu?” ve “Değişim varsa olumlu yönde mi olumsuz yönde mi ve bu değişim nasıl yönetilebilir?” sorularıdır. Yukarıda ifade edilen soruların ayrıntılı cevaplarına ulaşmak bu çalışmanın kapsamında yer almamakta, ayrı bir araştırma konusu olabileceği değerlendirilmektedir.

Öğrencilerin annelerinin eğitim düzeyi yükseldikçe “Çevre Koruma Vaadi(A)” ve “Çevre Dostu Tüketim(B)” faktör ortalamalarının da yükseldiği saptanmıştır. Çevre koruma vaadi, çevre dostu tüketim ve çevresel duyarlılık faktörleri üzerinde annenin eğitim düzeyinin anlamlı bir etkisinin olduğu(Tablo3: sırasıyla $F=6,57$, $p<0,01$, $F=6,74$, $p<0,01$, $F=5,24$, $p<0,01$) önemli bir bulgu olarak değerlendirilmektedir. Babalarının eğitim düzeyinin “Çevre Koruma Vaadi(A)” ve “Çevre Dostu Tüketim(B)” üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı(Tablo3: sırasıyla $F=1,23$, $p=0,29$, $F=1,26$, $p=0,28$), “Çevresel Duyarlılık(C1)” ve “Çevresel Duyarsızlık(C2)” faktörlerinde ise anlamlı bir etkiye

sahip olduğu (Tablo3: sırasıyla $F=7,56, p<0,01, F=6,56, p<0,01$) saptanmıştır. Analiz sonucunda, anne ve babanın eğitim düzeylerinin öğrencilerin çevreyle ilgili tutum ve davranışları üzerinde farklı etkiler gösterdiği bulunmuştur. Bu farklılığın, anne ve babanın sosyal hayattaki rollerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar bu farklılığı “Anne ailenin refahı ve sağlığı ile ilgili konular hakkında(bu konular yerel çevre şartlarının kalitesiyle alakalıdır örneğin su, hava, katı atıklar) endişe duyarken, baba ailenin maddi ve ekonomik konuları hakkında kaygı duymaktadır” şeklinde ifade etmiştir(George ve Southwell, 1986; Dietz, Stern ve Guagnano, 1998).

Tablo1’ de verilen “Çevre Koruma Vaadi” boyutuna ait tüm ifadelerde kadınların erkeklerden daha yüksek ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. En küçük ortalamaların “a3.Doğayı kirletenleri ilgili kuruluşa şikâyet edeceğime” ve “a18.Tema gibi doğa ve çevre örgütlerine aktif olarak üye olacağıma” ifadelerine, en yüksek ortalamaların ise “a14.Damlayan musluk gördüğümde kapatacağıma/tamir edeceğime” ve “a15.Gereksiz yere yanan lambaları kontrol ederek kapatacağıma” ifadelerine ait olduğu belirlenmiştir. Bu ifadelerde belirtilen davranışların algılanan kolaylıklarının ortalamalar üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Bu sonuç, Fuji(2006) çalışmasındaki bulgularla paralellik göstermektedir.

Araştırma sonucunda öğrencilerin cinsiyetlerinin, ailelerinin yaşadığı yerlerin ve özellikle annelerinin eğitim düzeyinin çevresel duyarlılık, doğayı korumaya söz verme ve çevre dostu tüketim konularında farklılığa neden olduğu görülmüştür. Burada asıl dikkati çeken bulgu, özellikle babanın aksine, annenin eğitim düzeyinin öğrencilerin çevre koruma vaadi ve çevresel davranışlarında anlamlı olarak etkilemesinin belirlenmiş olmasıdır. Annesinin eğitim düzeyin üniversite olan öğrencilerin ilköğretim olanlara kıyasla çevre korumaya daha gönüllü olduğu, bununla birlikte çevre dostu tüketim davranışı sergileme sıklığının daha fazla olduğu belirlenmiştir. Öğrencilerin annelerinin öğretim düzeyi yükseldikçe çevreyi koruma ve geliştirme vaatleri de yükselmektedir. Özellikle üniversite mezunu anneye sahip öğrenciler çevreci örgütlere üye olarak aktif bir çevreci olmaya söz vermektedirler. Cinsiyete göre Tablo1 incelendiğinde kadınların çevre koruma vaatleri ile anneleri üniversite mezunu olan öğrencilerin vaatleriyle paralellik gösterdiği görülmektedir. Bu sonuç kadınların daha çevreci olma eğiliminde olduğu, eğitim düzeyi yükseldikçe bu eğilimde de artış olduğu değerlendirilmektedir. Çalışma sonucunda, geleceğin anneleri olan kız çocuklarının üniversite eğitimi için desteklenmelerinin ne kadar önemli olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde yürütülen doğa koruma programlarında kız çocuklarının üniversite eğitimi alabilmeleri için ek kaynaklar ayrılması gerektiği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aracıoğlu, B. ve Tathdil, R. (2009).** Tüketicilerin satın alma davranışında çevre bilincinin etkisi. *Ege Bakış*, 9(2), 2009, 435-461.
- Ayyıldız, H. ve Genç, K. Y. (2008).** Çevreye Duyarlı Pazarlama: Üniversite Öğrencilerinin Çevreye Duyarlı Pazarlama Uygulamaları ile İlgili Tutum Ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2), 2008.
- Bhate, S. ve Lawler, K. (1997).** Environmentally friendly products: factors that influence their adoption. *Technovation*, 17(8), 457-465.
- Çabuk, S., Nakıboğlu, B. ve Keleş, C. (2008).** Tüketicilerin Yeşil (Ürün) Satın Alma Davranışlarının Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 2008, 85-102.

- Dietz, T., Stern, P. ve Guagnano, G. (1998).** Social structural and social psychological bases of environmental concern. *Environment and Behaviour*, 30, 450-471.
- Fraj, E. ve Martinez, E. (2007).** Ecological consumer behaviour: an empirical analysis, *International Journal of Consumer Studies*, 31, 26-33.
- Fujii, S. (2006).** Environmental concern, attitude toward frugality, and ease of behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 26, 262-268.
- George, D. L. ve Southwell, P. L. (1986).** Opinion on the Diablo Canyon nuclear power plant: The effects of situation and socialization. *Social Science Quarterly*, 67, 722-735.
- Iizuka, M. (2000).** Role of environmental awareness in achieving sustainable development. Prepared for the project "Enhancement of citizen's awareness in formulation of pollution control policies in major Latin American Cities, Environment and Human Settlements Division of ECLAC, with the support from the Government of Japan.
- Kohut, A. ve Shriver, J. (1989).** Environment Regaining a Foothold on the National Agenda. Gallup Report, no. 285.
- Mainieri, T., Barnett, E. G., Valdero, T. R., Umpan, J. B. ve Oskamp, S. (1997).** Green buying: the influence of environmental concern on consumer behaviour. *The Journal of Social Psychology*, 137(2), 189-204.
- Mohai, P. ve Twight, B. (1987).** Age and environmentalism: an elaboration of the Buttel Model Using National Survey Evidence. *Social Science Quarterly*, 68, 798-815.
- Önder, T. (2009).** Yeşil siyaset. M. Türköne, Ö. Çaha, T. Önder, B. B. Özipek, H. Çetin, H. E. Beriş, et al. içinde, *Siyaset* (s. 603). İstanbul: Opus Yayınları.
- Passino, E. M. ve Lounsbury, J.W. (1976).** Sex differences in opposition to and support for construction of a proposed nuclear power plant. In L. M. Ward, S. Coren, A. Gruft, & J. B. Collins (Eds.), *The behavioral basis of design*, Book 1 (pp. 1-5). Stroudsburg, PA: Dowden, Hutchinson, & Ross.
- Stern, P., Dietz, T. ve Kalof, L. (1993).** Value orientations, gender, and environmental concern. *Environment and Behaviour*, 25(5), 322-348.
- Şener, A., Hazer, O. (2008).** Values and Sustainable Consumption Behavior of Women: A Turkish Sample. *Sustainable Development*, 16(5), 291-300.
- Tilikidiou, I. ve Delistavrou, A. (2008).** Types and influential factors of consumers' non-purchasing ecological behaviors. *Business Strategy and the Environment*, 18, 61-76.
- Van Liere, K. ve Dunlap, R. (1981).** Environmental concern: does it make a difference how it's measured? *Environment and Behaviour*, 13(6), 651-676.
- Vining, J. R. ve Ebro, A. (1990).** What makes a recycler? A comparison of recyclers and non-recyclers. *Environment and Behaviour*, 22, 56-73.
- Yılmaz, V., Çelik, H. E. ve Yağizer, C. (2009).** Çevresel duyarlılık ve çevresel davranışın ekolojik ürün satın alma davranışına etkilerinin yapısal eşitlik modeliyle araştırılması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 1-14.

ENTELEKTÜEL SERMAYENİN İŞLETME PERFORMANSINA ETKİSİ: BANKACILIK SEKTÖRÜNDE BİR ARAŞTIRMA

Yrd. Doç. Dr. Sebahattin YILDIZ*

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, entelektüel sermayenin işletme performansına etkisinin olup olmadığına ilişkin yöneticilerin algılarını tespit etmektir. Araştırma, Türk bankacılık sektöründeki İMKB'ye kote 8 özel sermayeli mevduat bankasının 421 yöneticisi üzerinde anket yöntemiyle yapılmıştır. Araştırma sonucunda insan, yapısal ve müşteri sermayesi unsurlarından oluşan entelektüel sermayenin, bankaların hem subjektif (algılanan) hem de objektif (nicel) performansını olumlu yönde etkilediğinin düşünüldüğü gözlenmiştir. Entelektüel sermaye unsurlarının nicel performansa göre algılanan performansı daha yüksek düzeyde etkilediği gözlenirken, özellikle müşteri ve yapısal sermayenin bankaların subjektif performansını daha olumlu düzeyde etkilediği, objektif performansı ise öncelikli olarak yapısal sermayenin etkilediği gözlenmiştir. Ayrıca yöneticilerin yaşı, yöneticilik tecrübesi, çalışma süresi ve pozisyon değişkenlerine göre entelektüel sermaye unsurlarının algılanışı anlamlı farklılık göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Entelektüel sermaye, işletme performansı, banka

THE EFFECT OF INTELLECTUAL CAPITAL ON BUSINESS PERFORMANCE: A RESEARCH IN BANKING SECTOR

ABSTRACT

Purpose of this study is to find out whether intellectual capital affects banks performance via perception of managers. The research is applied via questionnaire sent to 421 managers of 8 private capital deposit banks in Turkish banking sector that are quoted in IMKB. The result of this research shows that, intellectual capital including human, organizational and customer capital effects both subjective and objective performance in a positive way. Elements of intellectual capital effect subjective performance more than objective performance. While the customer and organizational capital specially effect subjective performance more positively, organizational capital effects first objective performance. Also, according to age, experience, length of employment and position of manager, intellectual capital elements indicate significant differences.

Keywords: Intellectual capital, business performance, bank

* Kafkas Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, e-posta: seyildiz@kafkas.edu.tr

1. GİRİŞ

Son yıllarda maddi olmayan varlıkların, günümüz şirketlerinin rekabet avantajı yaratmasında ön plana çıktıkları gözlenmektedir. Özellikle şirket değerini fiziksel ve finansal varlıkların değil maddi olmayan entelektüel varlıkların yansıttığı düşünüldüğünde, artık şişkin banka hesapları, bina ve arsalar yerine; insan, yapısal ve müşteri sermayesi unsurlarını içeren entelektüel sermaye, şirketlerin performansını arttıran en önemli varlık olmaktadır. Şirket performansını arttıran nadir, taklit edilemeyen ve ikamesinin zor olduğu bu entelektüel sermaye unsurlarının görünür hale getirilmesi, ölçülmesi ve raporlanması gerekmektedir. Bu araştırma bankacılık sektöründe entelektüel sermayenin bankaların performansına etkisini incelemiştir.

2. ENTELEKTÜEL SERMAYE

Sullivan (1999)'a göre entelektüel sermaye, değere dönüştürülebilir bilgidir ve dört temel bileşeni içerir. Bunlar: Pazar varlıkları, insan merkezli varlıklar, entelektüel mülkiyet varlıkları ve altyapı varlıklarıdır. Stewart (1997)'a göre daha yüksek değerde varlıklar üretmek için formalize edilen, yakalanan ve kaldıraç özelliği olan entelektüel materyaldir. Bontis ve diğerleri (2000)'ne göre bütün görünmeyen kaynakları insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesi olarak sınıflandıran bir kavramdır. Entelektüel sermayenin ölçümü anlaşılır olması açısından iki başlıkta incelenmektedir. Birincisi entelektüel sermayeyi işletme bazında ölçen yöntemler iken ikincisi entelektüel sermayeyi unsurları bazında ölçen yöntemlerdir. Entelektüel sermayeyi bir bütün olarak işletme bazında (finansal), ölçen yöntemler arasında Piyasa Değeri Defter Değeri Oranı, Tobin'in Q Oranı ve Hesaplanmış Maddi Olmayan Değer yer almaktadır (Çıkrıkçı ve Daştan, 2002; Arıkboğa, 2003; Şamiloğlu ve Özçınar, 2003; Çetin, 2005). Entelektüel sermayeyi bir bütün olarak değil de unsurlarını dikkate alarak ölçen yöntemler de vardır. Bu yöntemler; Bontis'in Entelektüel Sermaye – Performans Modeli, Skandia Klavuzu, Teknoloji Simsarı yöntemi, Dengeli Puan Kartı yöntemi, Entelektüel Katma Değer Katsayısı, Maddi Olmayan Varlıklar Göstergesi, Entelektüel Sermaye Endeksi ve Bilgi Bilançosu gibi yöntemlerdir (Bontis, 1998; Stewart, 1997; Şamiloğlu, 2002; Arıkboğa, 2003; Çıkrıkçı ve Daştan, 2002; Barutçugil, 2002; Çetin, 2005; Seleim, Ashour ve Bontis, 2004).

3. İŞLETME PERFORMANSI

Performans kavramı belirli bir amacın, görevin veya fonksiyonun yürütülmesiyle ya da gerçekleştirilmesiyle ilişkilidir. Performans genel anlamda amaçlanmış ve planlanmış bir etkinlik sonucunda elde edileni nicel ya da nitel olarak belirleyen bir kavramdır (Akal, 1992, s.1). İşletmelerde performans ölçümü, yönetimin kontrol işlevinin en önemli bir parçasıdır. Kontrol işlevi, performans hedeflerini belirlemeyi, ölçmeyi, ölçülen hedefler ile ulaşılan performansı karşılaştırmayı, tespit edilen farklılıkların sebeplerini irdelleyerek ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır (Sipahi, 2005, s.23). İşletme performansının ölçümü işletmelere rekabet avantajı yaratmada hayati öneme sahiptir. Çünkü, ölçülemeyen kontrol edilemez ve kontrol edilemeyen de yönetilemez. İşletme performansı objektif ve subjektif olarak ölçülebilir. **Objektif değerler**, mutlak performans değerleri yani nicel veriler yoluyla, **subjektif değerler** ise rakiplere veya şirket beklentilerine göre performans hakkındaki algısal düşünceler sorularak ölçülmektedir (Dess ve Robinson, 1984; Venkatraman ve Ramanujam, 1986). Aynı performans kriterleri hem objektif hem de subjektif ölçülebilmektedir. Önemli olan kriterleri belirlemektir. Kriterleriniz nitel (itibar) veya nicel (karlılık) olabilir. Bu nitel veya nicel kriterler objektif veya subjektif ölçüm ile ölçülmektedir (Küçükkancabaş, Akyol ve Ataman, 2006, s.134). Objektif performans ölçümünde hem ROA gibi finansal (muhasibeye dayalı) kriterler, hem de PD / DD oranı gibi market kriterleri kullanılabilir (Lavie ve Miller, 2008).

4. ENTELEKTÜEL SERMAYENİN İŞLETME PERFORMANSINA ETKİSİ

Entellektüel sermayenin işletme performansına etkisini inceleyen çalışmalar (Bontis, 1998; Bontis, Keow ve Richardson, 2000; Bozbura, 2004; Eren ve Akpınar, 2004; Naktiyok, 2004; Seleim, Ashour ve Bontis, 2004; İraz ve Özgener, 2005; Cabrita ve Vaz, 2006; Chen ve diğerleri, 2005; Huang ve Hsueh, 2007; Şamiloğlu, 2006; Yörük ve Erdem, 2008) dikkate alındığında entellektüel sermaye unsurları olan insan sermayesinin, yapısal sermayenin ve müşteri sermayesinin işletme performansı üzerinde etkili olduğu gözlenmiştir.

Bontis (1998); “Entelektüel Sermaye: Ölçüm ve Model Geliştirmek İçin Bir Araştırma” isimli Kanada’daki çalışmasında entelektüel sermaye unsurları olan insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesi arasındaki ilişkilere bakmış ve bu unsurların işletme performansı üzerindeki etkilerini incelemiştir. Batı Ontario Üniversitesi’nin doktora öğrencilerinden Nick Bontis, insan sermayesini, yapısal sermayeyi ve müşteri sermayesini konu alan bir “pilot çalışma” olarak nitelendirdiği incelemesinde, en iyi yapısal sermayenin en az göze çarpan sermaye olduğuna ilişkin bulgular açıklamıştır. Bu çalışma hepsi de iş hayatında birkaç yıl bulunduktan sonra okula dönmüş olan 64 işletme yüksek lisansı adayına çalıştıkları şirketler hakkında yöneltilen sorulara dayanmaktadır. Soruların hedefi insan sermayesine, yapısal sermayeye ve müşteri sermayesine ilişkin değerlendirmeleri elde etmektir. Bunların öznel olduğu doğrudur, ama henüz geliştirilmiş nesnel bir ölçüm yoktur. İşletme yüksek lisansı adaylarından istenen şey, birden yediye (1-7) kadar olan bir cetvele göre değerlendirilmek üzere, “işgörenler zekidir”, “bireyler başkalarından öğrenmektedir”, “firma verimlidir”, “sistemler enformasyona kolay erişim sağlamaktadır”, “müşteriler sadıktır”, “firma pazar yönelimlidir”, gibi belirlemelere katılıp katılmadıklarını bildirmeleridir. Yapılan değerlendirmeler toplandıktan sonra sonuçlar; varlıklardan elde edilen getiri, satışlardaki artış ve buluşçuluk gibi şirketlerin performans ölçümleriyle ilişkilendirilerek kontrol edilmiştir. Bontis, araştırmasında entelektüel sermaye unsurlarının performans üzerindeki etkilerini farklı modellerle açıklamaya çalışmıştır. İnsan sermayesinin yapısal sermaye üzerinde, yapısal sermayenin müşteri sermayesi üzerinde, müşteri sermayesinin insan sermayesi üzerinde ve yapısal sermayenin işletme performansı üzerinde pozitif etkisi olduğu gözlenmiştir (Bontis, 1998; Stewart, 1997, s.156).

Bontis, Keow ve Richardson (2000); “Malezya’daki Sektörlerde Entelektüel Sermaye ve İşletme Performansı” isimli çalışmalarında hizmet sektörü ve hizmet dışı sektörlerde, entelektüel sermaye unsurları olan insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesi arasındaki ilişkilere bakmışlar ve bu unsurların işletme performansı üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Bontis (1997) tarafından geliştirilen 63 ifadeli ölçek (20 ifade insan sermayesi, 17 ifade müşteri sermayesi, 16 ifade yapısal sermaye ve 10 ifade işletme performansı) kullanılmıştır. Malezya’daki hizmet dışı sektörlerde çalışan 43 kişi ve hizmet sektöründe çalışan 64 kişi olmak üzere toplam 107 işletme yüksek lisans öğrencisine uygulanmıştır. Araştırmanın temel sonuçları ise şunlardır. İnsan sermayesi endüstri türü dikkate alınmaksızın önemlidir. İnsan sermayesi, hizmet sektörü ile karşılaştırıldığında hizmet dışı sektörlerde bir şirketin nasıl tasarlanması gerektiği üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Müşteri sermayesinin sektörü dikkate almaksızın yapısal sermaye üzerinde önemli bir etkisi vardır. Yapısal sermayenin geliştirilmesi sektör ne olursa olsun, işletme performansı ile pozitif bir ilişkiye sahiptir (Bontis, Keow ve Richardson, 2000).

Bozbura (2004) ise, Türkiye’de Entelektüel Sermayenin Ölçümü ve Uygulaması” isimli çalışmasında, Türkiye’de İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’nda (İMKB) işlem gören işletmelerin entelektüel sermayeleri ile pazar/defter değeri oranı arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmıştır. İMKB’de işlem gören 280 firmanın üst düzey yöneticilerine web sitesi ve mektup yoluyla anket gönderilmiştir. Geri dönen anketlerin 51’i analizde kullanılmıştır. Entelektüel sermayenin 3 bileşeni toplam 21 soru ile yöneticilere anket çalışması uygulayarak ölçülmüştür. İnsan sermayesi için 9 soru (çalışanların liderlik becerileri, eğitimin önemi, çalışanların risk almalarının desteklenmesi gibi), örgütsel sermaye için 5 soru (organizasyonun yaratıcılığı desteklemesi, enformasyon sisteminin etkinliği gibi), müşteri sermayesi

için 7 soru (müşteri memnuniyeti, müşteri odaklı olmak, müşterilerle uzun ilişki gibi) yaratılmıştır. İşletme performansını ölçmede kullanılan Pazar/defter değeri için ise İMKB seans sonu verileri kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, insan sermayesi ve müşteri sermayesi ile işletmelerin pazar değerleri arasında pozitif ve güçlü bir ilişki olduğu gözlenmiştir. Ayrıca, işletmenin örgütsel sermayesi ile insan ve müşteri sermayesi arasında pozitif yönde, güçlü bir ilişki gözlenmiştir (Bozbura, 2004).

Eren ve Akpınar (2004) ise; “Yapısal Sermayenin İşletme Performansı Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması” isimli çalışmalarını İMKB Ulusal Sınai Endeksinde yer alan 65 işletmede (kimya, gıda, tekstil, metal eşya gibi) yapmışlardır. Entelektüel sermayenin yapısal sermaye bileşeni bu çalışmada 3 boyutta ölçülmüştür. Güçlü kültür ve amaç birliği (9 soru ile), Patent ve marka (5 soru ile), Bilgi işlem altyapısı (4 soru ile), İşletme performansı (6 soru ile) değişkenleri ile ilgili toplam 24 soru literatürden oluşturularak anket çalışması yapılmıştır. Yapısal sermayenin ve onun alt bileşenlerinin işletme performansı üzerindeki etkilerine yönelik hipotezler test edilmiş ve araştırma sonucunda 3 hipotez de kabul edilmiştir (Eren ve Akpınar, 2004).

Naktiyok (2004); “Entelektüel Sermaye: Yöneticilerin Entelektüel Sermaye Göstergelerinin Faydasına İlişkin Algıları” isimli çalışmasında yöneticilerin entelektüel sermaye göstergelerinin faydasına ilişkin algı düzeyleri ortaya koyulmuştur. Bu çalışmada entelektüel sermaye, literatürdeki entelektüel sermayenin göstergeleri ile ilgili çalışmalardan yararlanılarak oluşturulmuş 36 ifadeyle ölçülmüştür. 5’li Likert ölçeği kullanılarak yapılan bu çalışmada beşeri sermaye 12 ifadeyle (mesleki deneyim, işgören tatmini, yapılan yenilik, eğitim gideri gibi), yapısal sermaye 13 ifadeyle (alınan patent, yazılım lisansları, bilgi sistemi kullanımı, Ar-Ge, idari gider oranı, süreçlerin yeniliğe desteği gibi), müşteri sermayesi 11 ifadeyle (üretim hacminde artış, müşteri tatmini, müşteri şikayeti, pazar payı gibi) ölçülmüştür. Bu çalışmada performans yöneticilerin algıları yoluyla (subjektif) ölçülmüştür. Bontis ve arkadaşları tarafından hazırlanan performansla entelektüel sermaye arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik olarak yapılan araştırmadaki anket formundan yararlanılmıştır. Performansa yönelik ifadeler, endüstri liderliği, işletmenin gelecekteki konumu, kar, kar artışı, satışlarda artış, varlık getirisi, satış getirisi, rakiplere verilen tepki, yeni ürün ortaya çıkarma başarısı ve bütün olarak işletme performansı olmak üzere 10 maddeden oluşmaktadır. Küçük ve Orta Büyüklükteki 114 işletmede faaliyet gösteren 387 yönetici üzerinde, anket yöntemine dayalı olarak yapılan araştırma sonucunda elde edilen bulgular, yöneticilerin müşteri ve beşeri sermaye göstergelerini, yapısal sermaye göstergelerinden daha yararlı olarak algıladıklarını ortaya koymuştur. Yöneticiler tarafından en fazla yararlı bulunan beş gösterge; mal veya hizmet hacminde artış, müşteri tatmini, deneyim, liderlik becerisi ve işgören tatminidir (Naktiyok, 2004).

İraz ve Özgener (2005) ise; “Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerde Entelektüel Sermaye ve Performans Arasındaki İlişki: Konya’da Bir Örnek Olay” isimli çalışmasında, entelektüel sermaye ve onun işletme performansına etkisiyle ilgili bir model geliştirmişlerdir. Araştırmada Bontis (1998)’in geliştirdiği ölçek kullanılmıştır. Konya’da imalat sektöründeki KOBİ’lerin her kademedeki yer alan toplam 101 yöneticiye anket çalışması yapılmıştır. Araştırma sonucunda, insan sermayesi ve yapısal sermayenin işletme performans üzerinde önemli etkisi olduğu, fakat müşteri sermayesinin performans üzerinde etkisi olmadığı belirtilmiştir (İraz ve Özgener, 2005).

Chen, Cheng ve Hwang (2005) ise, “Entelektüel Sermaye İle Firmanın Piyasa Değeri ve Finansal Performansı Arasındaki İlişki Üzerine Deneysel Bir Araştırma” isimli çalışmalarını Taiwan’daki şirketler üzerinde yapmışlardır. Araştırmada “entelektüel sermayesi yüksek olan şirketler daha yüksek piyasa değeri defter değeri oranına sahip olma eğilimindedir” şeklindeki hipotez test edilmiştir. Entelektüel sermayenin ölçülmesinde Pulic’in Entelektüel Katma Değer Katsayısı yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sonunda firmanın entelektüel sermayesinin firmanın piyasa değeri ve finansal performansı üzerinde olumlu etkisi olduğu ve gelecek finansal performansı için bir gösterge olabileceği hipotezlerle desteklenmiştir. Yeni ekonomi şirketleri için sürdürülebilir bir rekabet avantajı inşa etmek ve şirkete değer yaratmada entelektüel sermayenin rolü üzerine vurgu yapılmıştır (Chen, Cheng ve Hwang, 2005).

Cabrera ve Vaz (2006) ise; “Entelektüel sermaye ve Değer yaratma: Portekiz Banka Sektöründe Çalışma” adlı makalelerinde Bontis’in (1998) geliştirdiği 63 ifadelik ankete 8 müşteri sermayesi ifadesi ekleyerek 71 ifade ile Portekiz Bankalar Birliğine üye 53 bankada araştırmalarını yapmışlardır. Anketteki ifadeler bankacılık sektörüne özgün olarak değiştirilmiştir. Örneğin şirket yerine banka ifadesi kullanılmıştır. Üst kademelerde yönetici konumundaki 253 kişiye e-mail, mektup ve telefonla ulaşılmış ve anketin cevapları alınabilmektedir. Araştırmada insan, yapısal, müşteri sermayesi ile performans arasındaki ilişkilere bakılmış ve daha sonra bu unsurların işletme performansı üzerindeki etkisi üzerindeki hipotezler test edilmiş ve kabul edilmiştir. Araştırmada banka performansı, Bontis (2008) ölçeğindeki gibi algısal olarak 10 ifadeyle ölçülmüştür (Cabrera ve Vaz, 2006).

Şamiloğlu (2006)’nun “Entelektüel Sermaye: İMKB’de Hisse Senetleri İşlem Gören Bankalar Üzerine Bir Uygulama” isimli çalışmasında, İMKB’de hisse senetleri işlem gören ve sayıları 12 olan Türk bankalarının 1998-2001 yılları arasındaki VAIC (Katma Değer Entelektüel Katsayısı) ve PD / ÖDD (Piyasa Değeri / Özkaynaklar Defter Değeri) arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma verileri İMKB’den ve bankaların mali tablolarından elde edilmiştir. Araştırma sonucunda VAIC’nin parametreleri olan insan sermayesinin etkinliği, yapısal sermayenin etkinliği ve maddi sermayenin etkinliği ile PD / ÖDD arasında anlamlı ilişki bulunamamıştır (Şamiloğlu, 2006).

Huang ve Hsueh (2007) ise; “Mühendislik Danışmanlık Sektöründe Entelektüel Sermaye ve İşletme Performansı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma” isimli çalışmalarında insan, yapısal ve müşteri sermayesinin ve bunların alt boyutlarının birbirleriyle ilişkileri ve işletme performansı üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Taiwan’daki 101 Mühendislik Danışmanlık Firmasından elde edilen anket verileri kullanılarak analizler yapılmıştır. Bu çalışmada insan sermayesi 14 soru ile ölçülmüştür. İnsan sermayesinin alt bileşenleri olarak çalışan yetenekleri (6 soru ile), çalışanlar arasında bilgi paylaşımı (6 soru ile), çalışan eğitim ve öğrenimi (2 soru ile) ölçülmüştür. Yapısal sermayenin alt bileşenleri olarak tüm işletme süreçleri (5 soru ile), örgütsel tasarım (2 soru ile), bilgi sistem alt yapısı (4 soru ile) ölçülmüştür. İlişkisel sermayenin alt bileşenleri müşterilerle işbirliği (5 soru ile), partnerlerle olan ilişkiler (3 soru ile), müşterilerle iyi ilişkileri arttırmak (3 soru ile) ölçülmüştür. İşletme performansının alt bileşenleri ise finansal performans göstergeleri (4 soru ile), finansal olmayan performans göstergeleri (4 soru ile) ölçülmüştür. Sektörde entelektüel sermaye unsurlarının önemi, ortalama skorlara bakıldığında yapısal, müşteri ve insan sermayesi şeklinde sıralanmıştır. Araştırma sonucunda insan sermayesi daha düşük bir performansa sahipken yapısal ve müşteri sermayesinin daha iyi bir performans gösterdiği ortaya çıkmıştır (Huang ve Hsueh, 2007).

Bramhadkar, Erickson ve Applebee (2007) ise; “Entelektüel Sermaye ve Örgütsel Performans: İlaç Sektöründe Deneysel Bir Araştırma” isimli çalışmalarında, bir bütün olarak entelektüel sermayenin (finansal olmayan varlıklarının yüksek seviyede olmasının) yüksek ROA (aktif getirisi), yüksek ROE (özsermaye getirisi), yüksek ROI (yatırım getirisi) ve düşük beta (piyasa değişkenliğine kıyasla hisse fiyatlarda daha az değişkenlik, yani düşük sistematik risk) ile sonuçlanacağı önermelerini incelemişlerdir. Farklı sektörlerdeki firmaların, insan, yapısal ve müşteri sermayesi ihtiyaçlarının farklı olması nedeniyle karşılaştırılmasının zor olduğu belirtilmiş ve tek bir sektör seçilmiştir. İlaç sektöründeki 139 firmadan 1 yıllık finansal veri toplanmıştır. Araştırmada entelektüel sermaye bir bütün olarak (piyasa değeri defter değeri farkı ve piyasa değeri defter değeri oranı olarak) düşünülmüştür. Araştırma sonucunda yukarıdaki önermeler doğrulanmıştır (Bramhadkar, Erickson ve Applebee, 2007).

Yörük ve Erdem (2008) ise; “Entelektüel Sermaye ve Unsurlarının İMKB’de İşlem Gören Otomotiv Sektörü Firmalarının Finansal Performansına Etkisi” isimli çalışmalarını 12 otomotiv firması üzerinde yapmışlardır. Araştırmada entelektüel sermaye Ante Pulic’in Entelektüel Katma Değer Katsayısı Yöntemi (VAIC) ile ölçülmüştür. Şirketlerin muhasebe kayıtlarındaki gerçek değerleri kullanılmış ve veriler 30.09.2003 tarihli finansal tablolardan elde edilmiştir. Araştırmaya katılan firmaların kaynaklarını oluşturan temel bileşenlerden kaynaklanan katma değer etkinliği ile işletme performansını değerlendirmede kullanılan temel ölçütler olan karlılık, verimlilik, piyasa değeri ve

endeksi aşan getiriler arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Araştırma sonucunda, Türkiye’de faaliyet gösteren otomotiv firmalarının performansına etki eden öncelikli göstergelerin hala finansal göstergeler olduğu gözlenmiştir (Yörük ve Erdem, 2008).

5. ARAŞTIRMA

5.1. Araştırmanın Tasarımı

Araştırmanın amacı, entelektüel sermayenin işletme performansına olan etkilerini incelemektir. Türk Bankacılık Sektöründeki bankaların entelektüel sermaye unsurlarının (insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesi), bankaların temel performans göstergeleri (subjektif performans ve objektif performans) üzerindeki etkilerini ampirik bir çalışmayla ortaya koymak amaçlanmıştır. *Araştırmanın önemi*, entelektüel sermayenin *bir sektöre* yönelik ölçümünün sağlanması ve bankacılık sektörüne özgü yapılacak araştırma ve çalışmalara yol göstermesidir. *Araştırmanın kapsamını* IMKB’ye kote olan 8 özel sermayeli mevduat bankası oluşturmaktadır.

Araştırmanın yöntemi, anket yöntemidir. 44 sorudan oluşan ve 5’li Likert ölçeğine göre oluşturulmuş anket, 421 banka yöneticisine yapılmıştır. Araştırmada kullanılan anket literatürdeki araştırmalar (Huang ve Hsueh 2007, Bontis, 1998, 2000; Stewart, 1997; Roos ve diğerleri, 1998; Sullivan, 1998; Bukh, 2001; Guthrie, 2001; Naktiyok, 2004; Wang ve Chang, 2005) dikkate alınarak oluşturulmuştur. Entelektüel sermaye anketi 39 sorudan oluşmaktadır ve entelektüel sermaye yöneticilerin algıları yoluyla ölçülmüştür. İşletme performansı ise hem objektif hem de subjektif olarak ölçülmüştür. Subjektif performans, 5 sorudan oluşmaktadır (Bontis, 1998; Naktiyok, 2004; Bozbura, 2004) ve yöneticilerin algıları yoluyla ölçülmüştür. Objektif performans ise 4 sorudan (Ghosh ve Wu, 2007; Bramhadkar, Erickson ve Applebee, 2007) oluşmaktadır ve Bankalar Birliğinin ve bankaların internet sitesinden elde edilen ikincil veriler kullanılarak ölçülmüştür. Araştırma anketi EK olarak verilmiştir.

Araştırmanın örnekleme yöntemi ise tesadüfi olmayan yöntemlerden olan kota örneklemedir. Bankacılık sektörünü temsil etme özelliğinin yüksek olabileceği (çalışan sayısı, şube sayısı dolayısıyla) düşünülerek, özel sermayeli mevduat bankaları bu araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. İMKB’ye kote 8 özel sermayeli mevduat bankasının çalışan sayıları 80060 olduğu için Sekeran (1992)’ye göre örnek büyüklüğünün %5 anlamlılık seviyesine göre en az 384 olması gerekmektedir (Sekaran, 1992, s.253; Altunışık ve diğerleri, 2004, s.125). Araştırmada 421 yöneticiye anket çalışması yapılmıştır, dolayısıyla ulaşılan örneğin evreni temsil edebileceği söylenebilir. Araştırmanın evren ve örnekleme Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Araştırmanın Evren ve Örnekleme

BANKALAR	EVREN	ÖRNEKLEM	DÖNEN ANKETLER
1. İŞ BANKASI	20027 (%25)	96 (%25)	97
2. AKBANK	14869 (%19)	73 (%19)	77
3. YAPIKREDİ	14774 (%19)	73 (%19)	83
4. GARANTİ	16494 (%22)	84 (%22)	87
5. TEB	6018 (%8)	31 (%8)	36
6. ŞEKERBANK	3838 (%5)	19 (%5)	20
7. TEKSTİLBANK	1041 (%1)	4 (%1)	10
8. ALTERNATİFBANK	999 (%1)	4 (%1)	11
TOPLAM	80060 (%100)	384 (%100)	421

Araştırmanın türü ise, neden sonuç ilişkisine dayalı açıklayıcı bir araştırmadır. *Araştırmanın kısıtlarına* bakıldığında, sadece bankacılık sektörüne özgü olması sektörel bir kısıt iken verilerin geliş süresi diğer bir kısıttır. Zaman ve parasal kısıt nedeniyle analizlerde kullanılacak veriler 2009 yılında 3 aylık dönemde (Nisan-Mayıs-Haziran) toplanmıştır.

Araştırmanın hipotezleri ise aşağıda belirtilmiştir.

H1: Entelektüel sermayenin unsurları subjektif performansı etkiler.

H11: İnsan Sermayesi subjektif performansı etkiler.

H12: Yapısal Sermaye subjektif performansı etkiler.

H13: Müşteri Sermayesi subjektif performansı etkiler.

H2: Entelektüel sermayenin unsurları objektif performansı etkiler

H21: İnsan Sermayesi objektif performansı etkiler.

H22: Yapısal Sermaye objektif performansı etkiler.

H23: Müşteri Sermayesi objektif performansı etkiler.

5.2. Araştırmanın Geçerlilik ve Güvenilirliği

5.2.1. Geçerlilik

Araştırmanın geçerliliğini test etmek için yüzsel (uzman görüşü alınmıştır) ve yapı geçerliliği (faktör analizi) yapılmıştır. Öncelikle entelektüel sermaye ve işletme performansı ölçeklerinin KMO ve Bartlett's değerleri incelendiğinde ölçeklerin faktör analizine uygunluğu tespit edilmiştir. Değişkenleri oluşturan soruların faktörler arasında nasıl dağıldığını belirlemek için varimax rotasyonlu keşifsel faktör analizi yapılmıştır. Entelektüel sermaye ölçeği için KMO testi %94 ve Bartlett testi anlamlıdır (sig = ,000). Entelektüel sermaye için yapılan faktör analizi sonucuna göre açıklanan toplam varyans 57,00 olup 3 faktöre yüklenmiştir. Bunlar sırasıyla insan sermayesi, müşteri sermayesi ve yapısal sermayesi olarak aşağıdaki Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Entelektüel Sermaye İçin Faktör Analizi Sonuçları

SORULAR	FAKTÖRLER		
	İNSAN SERMAYESİ	MÜŞTERİ SERMAYESİ	YAPISAL SERMAYE
İS8	,760		
İS5	,717		
İS9	,704		
İS6	,683		
İS4	,674		
İS7	,666		
İS3	,644		
İS12	,593		
MS3		,761	
MS5		,760	
MS2		,708	
MS7		,674	
MS6		,638	
MS1		,622	
MS4		,556	
YS4			,760
YS11			,693
YS3			,690
YS7			,599
YS2			,592
YS5			,590
YS10			,568
Açıklanan Varyans	21,98	17,88	17,14

Rotasyon Yöntemi: Varimax; Açıklanan Toplam Varyans: % 57,00

İşletme performansı için KMO testi %79 ve Bartlett testi anlamlıdır (sig = ,000). İşletme performansı göstergeleri için yapılan faktör analizi sonucuna göre açıklanan toplam varyans 70,06 olup 2 faktöre yüklenmiştir. Bu faktörler subjektif (algılan) performans ve objektif (nicel) performans olarak adlandırılmış ve aşağıdaki Tablo 3'de gösterilmiştir. Faktör analizi neticesinde objektif performans değişkenlerinden birisi olan OP2 (ROE) güvenilirliği düşürdüğü için atılmıştır.

Tablo 3. İşletme Performansı İçin Faktör Analizi Sonuçları

SORULAR	FAKTÖRLER	
	SUBJEKTİF (ALGILANAN) PERFORMANS	OBJEKTİF (FİNANSAL) PERFORMANS
SP3	,869	
SP4	,816	
SP2	,805	
SP5	,772	
SP1	,733	
OP4 (PD/DD)		,928
OP3 (ROA)		,822
OP1 (MEVP)		,688
Açıklanan Varyans	42,64	27,42

Rotasyon Yöntemi: Varimax; Açıklanan Toplam Varyans: % 70,06

5.2.2. Güvenilirlik

Faktör analizi sonucunda özdeğeri (eigenvalue) 1'den büyük olan faktörlerde gruplanan sorular, alınan cevaplara göre birleştirilerek güvenilirlik analizine tabi tutulmuştur. Böylece her bir değişken içerisindeki sorular arasındaki ortalama ilişkiyi değerlendirip ölçeğin içsel tutarlılığı test edilmiştir. Tablo 4 incelendiğinde faktörlere ilişkin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayıları hesaplaması sonucunda nicel performans dışında bütün faktörlerin güvenilirliklerinin literatürde kabul gören %70'in üzerinde olduğu ortaya çıkartılmıştır. Ancak sosyal bilimlerde %50 değeri de makul görülebilmektedir (Nunnally, 1978; Altunışık ve diğerleri, 2004, s.115; Saruhan ve Özdemirci, 2005, s.118). İnsan sermayesi, müşteri sermayesi, yapısal sermaye ve algılanan performans faktörlerinin güvenilirlikleri %80'lerin üzerinde iken nicel performans faktörünün güvenilirliği %62,3'dür. Görüldüğü gibi ölçekler içerik ve yapı açısından Türk Bankacılık sektöründe seçilen örneklem üzerinde geçerli ve güvenilirlerdir.

Tablo 4. Güvenilirlik

Boyutlar	Cronbach's α	Ortalama	Standart Sapma
<i>Bağımsız Değişkenler:</i> Entelektüel Sermayenin Boyutları			
İnsan Sermayesi	88,6	3,98	,59
Müşteri Sermayesi	87,2	4,33	,53
Yapısal Sermaye	82,7	4,26	,60
<i>Bağımlı Değişkenler:</i> İşletme Performansı Boyutları			
Subjektif Performans	86,2	4,36	,67
Objektif Performans	62,3	,67	,15

Tablo 4’de ayrıca değişkenlerin ortalama ve standart sapmaları gösterilmektedir. Bağımsız değişkenlerden müşteri sermayesi en çok önem verilen entelektüel sermaye unsuru iken yapısal sermaye müşteri sermayesinden biraz düşük olmakla birlikte en çok önem verilen ikinci entelektüel sermaye unsurudur ve ortalamaları 4’ün üzerindedir. İnsan sermayesi ise entelektüel sermaye unsurları içerisinde en az önem verilen ve 4’ün altında bir skor alan değişkendir. Bağımlı değişkenlerden algılanan performans değişkeni ise önemli bir skora sahipken, ikincil veriler kullanılarak ölçülen nicel performans ise 0,67 skoruna sahiptir.

5.3. Araştırmanın Bulguları

5.3.1. Demografik Bilgilerle İlgili Bulgular

Araştırmaya katılan üst düzey 421 yöneticiyle ilgili bilgiler Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 5. Demografik Bilgiler

	N= 421	%
Cinsiyet		
Erkek	161	38,2
Kadın	260	61,8
Yaş		
25 ve altı	37	8,8
26-30 arası	196	46,6
31-35 arası	115	27,3
36 ve üzeri	73	17,3
Bölüm		
Şube Müdürü	40	9,5
Kurumsal Yönetici	133	31,6
Bireysel Yönetici	180	42,8
Diğer	68	16,2
Tecrübe		
1 yıldan az	63	15,0
1-5 yıl	242	57,5
6-10 yıl	65	15,4
11 yıldan fazla	51	12,1
Eğitim		
Lise	34	8,1
Üniversite	355	84,3
Lisansüstü	32	7,6

5.3.2. Değişkenlerin Betimleyici İstatistikleri İle İlgili Bulgular

Entelektüel sermaye ve subjektif (algısal) performans kriterlerine özgü betimleyici istatistikler olan frekans, ortalama, standart sapma ve medyan değeri aşağıdaki Tablo’da gösterilmektedir.

Tablo 6. Betimleyici İstatistikler (%)

Ölçek ve Sorular	1	2	3	4	5	Ortalama	Standart sapma	Medyan
İS1	6	7	16	141	251	<u>4,48</u>	0,77	5,00
İS2	2	7	42	182	188	<u>4,30</u>	0,75	4,00
İS3	3	12	57	233	116	4,06	0,77	4,00
İS4	2	24	98	203	94	3,86	0,84	4,00
İS5	0	16	111	216	78	<u>3,85</u>	0,76	4,00
İS6	2	12	51	206	150	4,16	0,78	4,00
İS7	1	16	84	216	104	3,96	0,79	4,00
İS8	4	11	76	198	132	4,05	0,83	4,00

Tablo 6. Betimleyici İstatistikler (%) (Devamı)

İS9	4	20	102	197	98	3,87	0,86	4,00
İS10	12	25	31	173	180	4,15	0,99	4,00
İS11	12	34	137	175	63	<u>3,58</u>	0,94	4,00
İS12	0	12	61	42	106	4,05	0,71	4,00
YS1	4	4	17	145	251	<u>4,51</u>	0,71	5,00
YS2	1	11	53	189	167	4,21	0,78	4,00
YS3	2	7	25	155	232	4,44	0,72	5,00
YS4	0	4	28	151	238	<u>4,48</u>	0,66	5,00
YS5	2	17	75	204	123	4,02	0,82	4,00
YS6	6	8	77	205	125	4,03	0,83	4,00
YS7	5	14	59	182	161	4,14	0,86	4,00
YS8	5	17	79	196	124	<u>3,99</u>	0,87	4,00
YS9	1	7	47	168	198	4,32	0,75	4,00
YS10	10	23	64	122	202	4,15	1,02	4,00
YS11	3	14	24	177	203	4,34	0,79	4,00
YS12	2	23	107	201	88	<u>3,83</u>	0,84	4,00
MS1	1	6	26	210	178	4,33	0,68	4,00
MS2	1	6	34	194	186	4,33	0,70	4,00
MS3	2	2	16	188	213	4,44	0,64	5,00
MS4	1	7	33	138	242	4,46	0,73	5,00
MS5	2	11	78	196	134	4,07	0,80	4,00
MS6	0	7	24	192	198	4,38	0,67	4,00
MS7	0	5	37	206	173	4,30	0,68	4,00
MS8	0	6	18	118	279	<u>4,59</u>	0,64	5,00
MS9	7	22	59	186	147	<u>4,05</u>	0,92	4,00
MS10	3	8	39	170	201	4,33	0,78	4,00
MS11	2	2	26	154	237	4,48	0,68	5,00
MS12	0	2	9	146	264	<u>4,60</u>	0,56	5,00
MS13	4	18	141	188	70	<u>3,72</u>	0,82	4,00
MS14	0	4	41	191	185	4,32	0,67	4,00
MS15	2	7	43	131	238	4,42	0,78	5,00
SP1	8	31	66	131	185	<u>4,08</u>	1,03	4,00
SP2	2	4	20	162	233	4,47	0,68	5,00
SP3	1	5	27	135	253	<u>4,51</u>	0,69	5,00
SP4	2	10	55	153	201	4,29	0,82	4,00
SP5	3	18	21	117	262	4,47	0,83	5,00

Buna göre insan sermayesinin en yüksek ortalamaya sahip değişkenleri İS1 (düzenli eğitim programları verilmesi) ve İS2 (yöneticilerin bilgisinin başka iş bulabilecek nitelikte olması) iken en düşük ortalamaya sahip olan değişkenleri İS11 (inisiyatif kullanması beklenmesi) ve İS5 (çalışanların zeki ve yaratıcı olması)'dir. Yapısal sermayenin en yüksek ortalamaya sahip değişkenleri YS1 (iş süreçlerinin tanımlanmış olması) ve YS4 (ürün ve hizmetlerin sürekli yenilenmesi) iken en düşük ortalamaya sahip olan değişkenleri YS12 (çapraz satışların istenen düzeyde olması) ve YS8 (katılımcı yönetim anlayışının olması)'dir. Müşteri sermayesinin en yüksek ortalamaya sahip değişkenleri MS12 (şikayetlerin ilgili birime ulaştırılması) ve MS8 (ürünlerinin marka olması) iken en düşük ortalamaya sahip olan değişkenleri MS13 (müşteri şikayetleri düşüktür) ve MS9 (müşterilerin memnuniyeti yüksektir)'dur. Subjektif performansın en yüksek ortalamaya sahip değişkeni SP3 (yüksek itibarda olması) iken en düşük ortalamaya sahip olan değişken SP1 (sektörde bir numara olması)'dir.

5.3.3. Değişkenler Arası Korelasyon Matrisi Bulguları

Değişkenler arasında bire bir anlamlı ilişki olup olmadığını incelemek ve bu ilişkilerin büyüklüğünü tespit etmek için yapılan korelasyon analizi sonuçları aşağıdaki Tablo 7'de gösterilmektedir. Buna göre tüm değişkenler arasında birbir anlamlı ilişkiler vardır. Korelasyon katsayıları (r) dikkate alındığında, özellikle müşteri sermayesi ve subjektif (algılanan) performans değişkenleri arasındaki ilişki en yüksek düzeyde (,716) iken, insan sermayesi ve objektif (nicel) performans değişkenleri arasındaki ilişki en zayıf düzeydedir (,188). Entelektüel sermaye unsurları arasındaki ilişkiler ise orta düzeyde (,619; ,674; ,650) iken işletme performans değişkenleri arasındaki ilişki zayıf düzeydedir (,331). Korelasyon analizi sonucuna göre nicel performans değişkeninin diğer değişkenlerle arasındaki ilişkileri ise zayıf düzeydedir. Bağımsız değişkenler arası korelasyon katsayıları 0,7'den küçük olduğundan çoklu bağlantının olmadığına karar verilebilir (Sipahi, Yurtkoru ve Çinko, 2008, s.167).

Tablo 7. Değişkenler Arası İlişkiler

	İS	MS	YS	SP	OP
İnsan Sermayesi	1.00				
Müşteri Sermayesi	,619**	1.00			
Yapısal Sermayesi	,674**	,650**	1.00		
Subjektif Performans	,549**	,716**	,691**	1.00	
Objektif Performans	,188*	,194**	,238**	,331**	1.00

** P<0.01, * P<0.05

Tablo 7'de görüldüğü gibi 0,01 anlamlılık seviyesinde subjektif performans ve objektif performans değişkenleri arasında gözlenen anlamlı ilişki literatürle paralellik göstermektedir (Venkatraman ve Ramanujam,1986; Dess ve Robinson,1984) ve bu bulgu objektif verilere ulaşılamaması durumunda, performansın subjektif olarak ölçülebileceği anlamına gelebilir.

5.3.4. Regresyon Analizi Bulguları

Bu kısımda, entelektüel sermaye boyutlarının (insan sermayesi, müşteri sermayesi ve yapısal sermaye), firma performansı göstergelerine (subjektif performans ve objektif performans) etkileri regresyon analizleri ile test edilmiştir.

5.3.4.1. Entelektüel Sermaye Boyutlarının Subjektif Performansa Etkileri

Entelektüel sermaye boyutlarının subjektif (algılanan) performans üzerindeki etkisini göstermek üzere yapılan regresyon analizi neticesinde, modelin istatistiksel olarak %5 anlamlılık seviyesinde anlamlı olduğu aşağıdaki Tablo 8’de görülmektedir (R Kare: %60,1, F: 209,481; p: ,000). R Kare değerine göre bağımlı değişken olan subjektif performansın %60,1’i modele dahil ettiğimiz değişkenlerce açıklanmaktadır. F değeri, modelin bir bütün olarak anlamlı olduğunu göstermektedir (p:000). Modelde çoklu bağlantı sorunu olmadığı (colinearity diagnostics) yani bağımsız değişkenler arasında doğrusal bir ilişki olmadığı gözlenmiştir. VIF değerlerinin 10’dan küçük olması, özdeğerin 100-1000 arasında olması, koşul endeksinin 30’dan az olması ve değişkenler arası varyans oranlarının 0,90’dan az olması nedeniyle çoklu bağlantı olmadığına karar verilmiştir (Sipahi, Yurtkoru ve Çinko, 2008, s.170-171).

Tablo 8. Entellektüel Sermaye Boyutlarının Subjektif Performansa Etkileri

<i>Bağımsız Değişkenler:</i> Entelektüel Sermayenin Boyutları	<i>Bağımlı Değişken:</i> Subjektif Performans		
	<i>Standardize Edilmemiş Beta Katsayıları</i>	<i>t değeri</i>	<i>P Değeri</i>
Sabit	,038	,216	,041
İnsan Sermayesi	,114	1,018	,045
Müşteri Sermayesi	,576	10,757	,000
Yapısal Sermaye	,431	8,551	,000

RSquare: %60,1 F: 209,481; p: ,000

Bu sonuçlara göre regresyon denklemi şu şekilde oluşmaktadır.

$$SP = 0,038 + 0,114 \text{ İS} + 0,576 \text{ MS} + 0,431 \text{ YS}$$

Tablo sonuçlarına göre H1 alt hipotezleri kabul edilmiştir ve insan sermayesi, müşteri sermayesi ve yapısal sermayenin subjektif performans üzerinde olumlu etkisinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Entelektüel sermaye değişkenlerinden en yüksek ortalamaya sahip müşteri sermayesinin subjektif performans üzerindeki etkisi en olumlu yönde iken, en düşük ortalamaya sahip insan sermayesinin ise subjektif performans üzerindeki etkisi en düşük düzeydedir. Yapısal sermayenin ise subjektif performans üzerindeki etkisi müşteri sermayesinden düşük olmakla birlikte yüksek düzeydedir. Bu tabloya göre subjektif performansı iyileştirmenin arkasında öncelikli olarak yapısal ve müşteri sermayesini iyileştirmek yatmaktadır.

5.3.4.2. Entelektüel Sermaye Boyutlarının Objektif Performansa Etkileri

Entellektüel sermaye boyutlarının objektif (nicel) performans üzerindeki etkisini göstermek üzere yapılan regresyon analizi neticesinde, modelin istatistiksel olarak %5 anlamlılık seviyesinde anlamlı olduğu aşağıdaki Tablo 9’da görülmektedir (R Kare: %7,4, F: 11,079; p: 0,000). R Kare değerine göre bağımlı değişken olan objektif performansın %7,4’ü modele dahil ettiğimiz değişkenlerce açıklanmaktadır. F değeri, modelin bir bütün olarak anlamlı olduğunu göstermektedir (p: 0,000). Çoklu bağlantı ve eşvaryanslılık sorunu gözlenmediğinden modelin objektif performansı açıklamakta kullanılması istatistiksel olarak anlamlıdır (Sipahi, Yurtkoru ve Çinko, 2008, s.170-171).

Tablo 9. Entellektüel Sermaye Boyutlarının Objektif Performansa Etkileri

Bağımsız Değişkenler: Entellektüel Sermayenin Boyutları	Bağımlı Değişken: Objektif Performans		
	Standardize Edilmemiş Beta Katsayıları	t değeri	P Değeri
Sabit	,405	6,755	,000
İnsan Sermayesi	,034	2,567	,011
Müşteri Sermayesi	,043	1,881	,041
Yapısal Sermaye	,067	3,935	,000

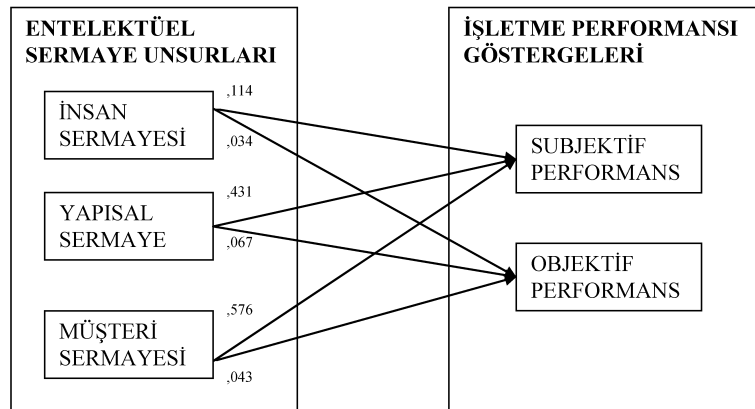
RSquare: %7,4 F: 11,079; p: ,000

Regresyon denklemi şu şekilde oluşmaktadır.

$$OP = 0,405 + 0,034 İS + 0,043 MS + 0,067 YS$$

Tablo sonuçlarına göre H2 alt hipotezleri kabul edilmiştir ve insan sermayesi, müşteri sermayesi ve yapısal sermayenin objektif performans üzerinde olumlu etkisinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Entellektüel sermaye değişkenlerinden en düşük ortalamaya sahip insan sermayesinin objektif performans üzerindeki etkisi en düşük iken, en yüksek ortalamaya sahip müşteri sermayesinin ise objektif performans üzerindeki etkisi insan sermayesine göre biraz yüksek düzeydedir. Yapısal sermayenin ise objektif performans üzerindeki etkisi en yüksek düzeydedir. Bu tabloya göre objektif performansı iyileştirmenin arkasında öncelikli olarak yapısal sermayesini iyileştirmek yatmaktadır. Entellektüel sermaye unsurlarının, subjektif performansı etkileme düzeyleri, objektif performansı etkileme düzeylerine göre daha yüksek olduğu gözlenmiştir.

Entellektüel sermaye unsurlarının banka performansı üzerindeki etkileri ile ilgili bulgular genel olarak aşağıdaki Şekil 1'de gösterilmektedir. Buna göre, insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesi, subjektif performansı ve objektif performansı anlamlı bir şekilde olumlu etkilemektedir. İnsan sermayesi subjektif performansı 0,114; objektif performansı ise 0,034 oranında etkilerken, yapısal sermayesi subjektif performansı 0,431; objektif performansı ise 0,067 oranında etkilemekte, müşteri sermayesi ise subjektif performansı 0,576; objektif performansı ise 0,043 oranında etkilemektedir.

Şekil 1. Araştırmada Oluşan Model

5.3.5. Yöneticilerin Demografik Değişkenlerine Göre Farklılık Testleri

Demografik değişkenlere göre yöneticilerin entelektüel sermaye algısındaki farklılık t testi ve Anova testi kullanılarak incelendiğinde, cinsiyete, entelektüel sermaye kavramını duyup duymamaya, bankada entelektüel sermayenin ölçüldüğünü söyleyenler ile ölçülmediğini söyleyenlere, yöneticilerin bölümüne ve yöneticilerin eğitim düzeyine göre de entelektüel sermaye unsurları %5 anlamlılık seviyesinde anlamlı farklılık göstermemiştir ($p>0,05$). Fakat *yöneticilerin yaşı* ($F:3,797$; $p:0,010$), *yöneticilik tecrübesi* ($F:4,373$; $p:0,005$), *çalışma süresi* ($F:4,966$; $p:0,002$) ve *pozisyon* ($F:6,177$; $p:0,002$) değişkenlerine göre entelektüel sermaye anlamlı farklılık göstermiştir. Buna göre yaş, yöneticilik tecrübesi, çalışma süresi ve pozisyon yükseldikçe entelektüel sermaye unsurlarını algılama ve entelektüel sermaye unsurlarına verilen önem artmaktadır.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüz bilgi toplumu işletmelerinin, fiziksel ve finansal sermayeleri ile karşılaştırıldığında entelektüel sermayeleri ile daha fazla değer yarattıkları söylenebilir. Entelektüel sermayenin görülebilir hale getirilmesi, ölçülmesi ve işletme performansı üzerindeki etkilerinin gözlenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada, entelektüel sermaye unsurları dikkate alındığında, Türk bankacılık sektöründeki özel sermayeli mevduat bankalarında müşteri sermayesi en çok önem verilen entelektüel sermaye unsuru iken yapısal sermaye müşteri sermayesinden biraz düşük olmakla birlikte en çok önem verilen ikinci entelektüel sermaye unsurudur. İnsan sermayesi ise entelektüel sermaye unsurları içerisinde en az önem verilen değişkendir. Korelasyon katsayıları dikkate alındığında, özellikle müşteri sermayesi ve subjektif (algılanan) performans değişkenleri arasındaki ilişki en yüksek düzeyde iken, insan sermayesi ve objektif (nicel) performans değişkenleri arasındaki ilişki en zayıf düzeydedir. Entelektüel sermaye unsurları arasındaki ilişkiler ise orta düzeyde iken işletme performans değişkenleri arasındaki ilişki zayıf düzeydedir. Korelasyon analizi sonucuna göre nicel performans değişkeninin diğer değişkenlerle arasındaki ilişkileri ise zayıf düzeydedir.

Entelektüel sermaye unsurlarının banka performansı üzerindeki etkileri ile ilgili bulgular dikkate alındığında; entelektüel sermaye (insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesi), banka performansını (subjektif performansı ve objektif performansı) anlamlı bir şekilde olumlu etkilemektedir. Bu bulgunun literatüre paralellik gösterdiği söylenebilir (Bontis, 1998; Bontis, Keow ve Richardson, 2000; Bozbura, 2004; Eren ve Akpınar, 2004; İraz ve Özgener, 2005; Chen, Cheng ve Hwang, 2005; Cabrita ve Vaz, 2006; Huang ve Hsueh, 2007; Bramhadkar, Erickson ve Applebee, 2007). Araştırmamızdaki bulgulara göre, insan sermayesi subjektif performansı 0,114; objektif performansı ise 0,034 oranında etkilerken, yapısal sermayesi subjektif performansı 0,431; objektif performansı ise 0,067 oranında etkilemekte, müşteri sermayesi ise subjektif performansı 0,576; objektif performansı ise 0,043 oranında etkilemektedir. Bu bulguya göre entelektüel sermaye unsurlarının subjektif performansı objektif performanstan daha yüksek düzeyde etkilediği söylenebilir.

Ayrıca araştırma bulgularına göre yaş, yöneticilik tecrübesi, çalışma süresi ve pozisyon yükseldikçe entelektüel sermaye unsurlarını algılama ve entelektüel sermaye unsurlarına verilen önem artmaktadır. Bu bulguya göre, “üst düzey yöneticilerin algı düzeylerinin daha yüksek olduğu gözlenmiştir” denebilir. Stratejik yönetim konusu alanına giren ve şirketlerin sürdürülebilir rekabet avantajı yaratmada maddi olmayan kaynakları olan entelektüel sermaye, üst kademedeki veya yöneticilik tecrübesi uzun olan yöneticiler tarafından olumlu algılanmış ve daha fazla önem verilmiştir. Alt kademe yöneticilerinin çalışma hayatlarının başında olmaları ve şirketin bütününe görememeleri nedeniyle entelektüel sermaye algısı ve entelektüel sermayeye verilen önemin düşük olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Akal, Z. (1992).** *İşletmelerde Performans Ölçü ve Denetimi*, Ankara: MPM, Yayın No. 473.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E., (2004).** *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, SPSS Uygulamalı*, Sakarya: Sakarya Kitabevi,
- Arıkboğa, Şebnem (2003).** *Entelektüel Sermaye*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Bontis, N. (1998).** Intellectual Capital: An Exploratory Study that Develops Measures and Models, *Management Decision*, 36/2, 63-76.
- Bontis, N., Keow, W.C., ve Richardson, S. (2000).** Intellectual Capital and Business Performance in Malaysian Industries, *Journal of Intellectual Capital*, 1 (1), 85-100.
- Barutçugil, İsmet., (2002).** *Bilgi Yönetimi*. 2. Basım, İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Bozbura, T. (2004).** Measurement and Application of Intellectual Capital in Turkey, *Learning Organization*, 11 (4/5), 357-367.
- Bramhankar, A., Erickson, S. ve Applebee, I., (2007).** Intellectual Capital and Organizational Performance: an Empirical Study of the Pharmaceutical Industry, *The Electronic Journal of Knowledge Management*, 5 (4), 357-362.
- Bukh, P.N. Larsen, N.T, Mouritse, J., (2001).** Constructing Intellectual Capital Statement, *Skandinavian Journal of Management*, 17, 87-108.
- Cabrita, M. ve Vaz, J., (2006).** Intellectual Capital and Value Creation: Evidence from the Portuguese Banking Industry, *The Electronic Journal of Knowledge Management*, 4(1), 11-20.
- Chen, M.; Cheng, S. ve Hwang, Y., (2005).** An Empirical Investigation of the Relationship Between Intellectual Capital and Firms Market Value and Financial Performance. *Journal of Intellectual Capital*. 6(2), 159-176.
- Çetin, A., (2005).** Entelektüel Sermaye ve Ölçülmesi, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Yıl, Cilt. XX, Sayı, 1. 359-378.
- Çıkrıkçı, M. ve Daştan, A., (2002).** “Entelektüel Sermayenin Temel Finansal Tablolar Aracılığıyla Sunulması”, *Bankacılar Dergisi*, Sayı 43, 18-32.
- Dess, G. ve Robinson, R., (1984).** Measuring Organizational Performance in the Absence of Objective Measures: The Case of Privately-held Firm and Conglomerate Business Unit. *Strategic Management Journal*. Vol.5. s.265-273.
- Eren, E ve Akpınar, S., (2004).** Yapısal Sermayenin İşletme Performansı Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması”, *Öneri*, 6(22), 9-17.
- Ghosh, D. ve Wu, A., (2007).** Intellectual Capital and Capital Markets: Additional Evidence, *Journal of Intellectual Capital*, 8(2), 216-235.
- Guthrie, J., (2001).** The Management Measurement and the Reporting of Intellectual Capital, *Journal of Intellectual Capital*, 2 (1), 27-41.

- Huang, C. ve Hsueh, S.,2007.** A Study on the Relationship Between Intellectual Capital and Business Performance in the Engineering Consulting Industry: A Path Analysis, *Journal of Civil Engineering and Management*, Vol. XIII. No.4. 265-271.
- İraz, R. ve Özgener, Ş.,2005.** Relationship Between Intellectual Capital and Performance in SMEs: A Case of Konya, *International Strategic Management Conference*, June 23-25, Çanakkale, 447-454.
- Küçükkancabaş, S., Akyol, A. ve Ataman, B.,(2006).** İlişki Pazarlaması Bileşenlerinin Şirket Performansı Üzerindeki Etkileri: İçecek Sektöründe Uygulamalı Bir Araştırma, *MÜ SBE Öneri*, 7 (25), 131-139.
- Lavie, D. ve Miller, S.R., (2008).** Alliance Portfolio Internationalization and Firm Performance, *Organization Science*, 19(4), July–August., 623–646.
- Naktiyok, A., (2004).** Entelektüel Sermaye: Yöneticilerin Entelektüel Sermaye Göstergelerinin Faydasına İlişkin Algıları, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:18, Sayı: 1-2, 389-411.
- Nunnally, J.C.,(1978).** *Psychometric Theory*, Second Edition, McGraw-Hill, New York.
- Roos, J., Roos, G., Edvinsson, L. ve Dragonetti, N.C., (1998).** *Intellectual Capital: Navigating in the New Business Landscape*, New York: New York University Press.
- Saruhan, Ş. ve Özdemirci, A.,(2005).** *Bilim, Felsefe ve Metodoloji*, İstanbul: Alkım Yayınları.
- Sekaran, U.,(1992).** *Research Methods for Business: A Skill Building Approach*, Second Edition, New York: John Wiley & Sons.
- Seleim, A.; Ashour, A. ve Bontis, N. 2004.** Intellectual Capital in Egyptian Software Firms, *The Learning Organization*, Vol. 11. No. 4/5. 332-346.
- Sipahi, Barış. (2005).** İşletme Performansının Ölçülmesinde Ekonomik Katma Değer, *Öneri*. 6(23), Ocak, 107-122.
- Sipahi, B., Yurtkoru, E.S. ve Çinko, M. (2008).** Sosyal Bilimlerde SPSS’de Veri Analizi, İstanbul: Beta Yayınları.
- Stewart, A. T. (1997).** *Entelektüel Sermaye, Örgütlerin Yeni Zenginliği*. Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: MESS Yayınları.
- Sullivan, P.H.,(1999).** Profiting From Intellectual Capital, *Journal of Knowledge Management*, 3(2), 133-140.
- Sullivan, P.H. (1998).** *Profiting from Intellectual Capital*, New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Şamiloğlu, Famil.,(2002).** *Entelektüel Sermaye*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Şamiloğlu, F. ve Özçınar, F. (2003).** Entelektüel Sermayenin Muhasebe ve Finansman Alanlarında Yarattığı Yeniden Yapılanma İhtiyacı”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı.19, 133-140.
- Şamiloğlu, Famil.(2006).** Entelektüel Sermaye: İMKB’de Hisse Senetleri İşlem Gören Bankalar Üzerine Bir Uygulama”. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı.31, 78-89.
- Venkatraman, N. ve Ramanujam, V. (1986).** Measurement of Business Performance in Strategic Research: A Comprasion of Approaches. *Academy of Management Review*, 11(4), 801-811.
- Yörük, N. ve Erdem, M.S. (2008).** Entelektüel Sermaye ve Unsurlarının, İMKB’de İşlem Gören Otomotiv Sektörü Firmalarının Finansal Performansı Üzerine Etkisi, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 22 (2), 397-413.

EK: ARAŞTIRMADA KULLANILAN ANKET SORULARI

İNŞAN SERMAYESİ
1. Bankamız çalışanlarına işleri ile ilgili düzenli eğitim programları vermektedir.
2. Yönetici personelimiz bankamızdan ayrıldığında kısa sürede iş bulabilecek bilgiye sahiptir.
3. Çalışanlarımız yeteneklerini geliştirmeye çalışırlar.
4. Çalışanlarımız yeni fikirler geliştirmektedir.
5. Çalışanlarımız genel olarak zeki ve yaratıcıdır.
6. Yöneticilerimiz, çalışanlarımıza bankamızın amaçları doğrultusunda liderlik yaparlar.
7. Çalışanlarımız sahip olduğu bilgiyi paylaşmaya isteklidirler.
8. Yöneticilerimiz başarılı olmamız için bize destek verir.
9. Çalışanlarımız ekipler halinde çalışma konusunda isteklidirler.
10. Çalışanlarımız işlerini yerine getirmek için gayret sarf etmezler.
11. Çalışanlarımızın inisiyatif kullanması beklenir.
12. Tüm çalışanlarımız kendi konusunu, sorumluluğunu ve banka başarısı üzerindeki etkilerini iyi bilir.
YAPISAL SERMAYE
1. Bankamızda iş süreçlerimiz tanımlanmış ve dokümanlaştırılmıştır.
2. Bankamızda misyon, vizyon ve temel değerler gibi stratejik tanımlar tüm çalışanlar tarafından benimsenmektedir.
3. Bankamızda işlem süresini azaltma çalışmaları yapılmaktadır.
4. Bankamızda ürün ve hizmetler sürekli yenilenir.
5. Bankamızın iş yapma biçimi tüm çalışanlarca benimsenmektedir.
6. Bankamızda uyumlu bir çalışma ortamı vardır.
7. Bankamızda sürekli olarak gelişimi sağlayan bir örgüt kültürü mevcuttur.
8. Bankadaki kültürel anlayış katılımcı yönetimi desteklemektedir.
9. Bankamız patent, know how, telif hakkı ve ticari sır gibi entelektüel mülkiyetlere sahiptir.
10. Bilgi sistem altyapımız güçlü değildir.
11. Veri tabanı, iç ağ (intranet) ve yazılımlar gibi iletişim teknolojileri banka ihtiyaçları doğrultusunda geliştirilmekte ve güncellenmektedir.
12. Bankamızın çapraz satışları istenen düzeydedir.
MÜŞTERİ SERMAYESİ
1. Müşterilerimizin istek ve ihtiyaçlarını karşılamak için onlarla işbirliği yaparız.
2. Müşterilerimizin bankamıza güveni üst düzeydedir.
3. Müşterilerimizle ilişkilerimiz uzun dönemlidir.
4. Bankamızın ürün ve hizmetleri ulusal veya uluslar arası bir markadır.
5. Müşterilerimizin bankamıza bağlılık düzeyi istenen seviyededir.
6. Müşteri sadakatini sağlamak için kendimizi geliştiririz.
7. Müşteri profilimiz banka çalışanlarınca bilinmektedir.
8. Bankamızın ürünlerinin piyasada bir marka olarak tanınması bizim için önemlidir.
9. Müşterilerimizin çoğunluğu bankamız ve uygulamalarımızdan memnun değildir.
10. Telefon bankacılığı, internet bankacılığı, mobil bankacılık gibi alternatif dağıtım kanallarının kullanımı pazar payımızı önemli ölçüde arttırmıştır.
11. Bankamız müşteri ziyaretlerine çok önem vermektedir.
12. Müşteri şikâyetleri bankamız içinde ilgili birimlere ulaştırılır.
13. Müşteri şikâyetleri sayısı düşük düzeydedir.
14. Müşteri portföyümüz giderek çeşitlenmektedir.
15. Bankamızın itibarı (imajı) sürekli artmaktadır.
SUBJEKTİF PERFORMANS
1. Bankamız sektörde bir numaradır.
2. Karlılığımız sürekli olarak artmaktadır.
3. Bankamızın itibarı (imajı) yüksek düzeydedir.
4. Yeni ürün ve proje başlatılmasındaki başarı oranı yüksektir.
5. Bankamızın genel performansı düşüktür.
OBJEKTİF PERFORMANS
1. Mevduat Payı
2. Özsermaye Karlılığı
3. Aktif Karlılığı
4. Piyasa Değeri Defter Değeri Oranı

TÜRKİYE’NİN İKİLİ HAVAYOLU TAŞIMACILIĞI ANLAŞMALARININ HAVAYOLU YÖNETİMİNE ETKİLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK BİR ÖLÇEK ÖNERİSİ*

Yrd. Doç. Dr. Ender GEREDE**

ÖZ

Bilimsel Araştırma Projeleri tarafından desteklenen “Türk Sivil Havacılık Faaliyetlerinde Liberalleşme Sürecinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi” adlı araştırma kapsamında gerçekleştirilen bu çalışmada öncelikle İkili Havayolu Taşımacılığı anlaşmalarının ve dolayısıyla uluslararası havayolu pazarlarındaki ekonomik düzenlemelerin tarifeli havayolu işletmelerinin yönetimini nasıl etkilediği tartışılmıştır. Sonrasında ise ortaya konan bu etkiyi dikkate alarak Türkiye’nin İkili Havayolu Taşımacılığı Anlaşmalarını değerlendirmeye yönelik bir ölçüm aracı geliştirilmiştir.

Önce alanyazın araştırması ile ölçüm aracının dört boyutu belirlenmiştir. Ölçeğin boyutları; Pazara Erişim, Pazara Giriş, Kapasite ve Fiyat Tarifeleridir. Sonrasında Türkiye’nin tüm İkili Havayolu Taşımacılığı anlaşmaları ve zaman içinde bu anlaşmalara getirilen tüm değişiklikler tek tek incelenerek her boyutun bileşenleri tespit edilmiştir. Son olarak bu bileşenler en sıkı ve en liberal seçenekler arasında derecelendirilmiştir.

Geliştirilen ölçeğin Avrupa Birliğine tam üye olma yolundaki Türkiye’nin uluslararası havayolu pazarlarındaki durumunun değerlendirilmesine ve Türk tescilli havayolu işletmeleri üst yönetiminin karar alma süreçlerine katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Sivil Havacılık Yönetimi, İkili Havayolu Taşımacılığı Anlaşmaları, Havayolu Yönetimi, Uluslararası Havayolu Pazarlarında Ekonomik Düzenlemeler*

PROPOSAL OF A SCALE FOR EVALUATING BILATERAL AIR SERVICES AGREEMENTS OF TURKEY REGARDING THEIR EFFECTS ON AIRLINE MANAGEMENT

ABSTRACT

In this study, it is firstly discussed how Bilateral Air Services Agreements (BASAs) and as a result the economic regulations in the international airline markets affect the management of scheduled airlines. By considering the introduced effects, a scale is developed to evaluate the BASAs of Turkey.

To develop the scale, four different dimensions are determined by reviewing the literature: “market access”, “market entry”, “capacity” and “price tariffs”. Afterwards, the sub-components of each dimension are found out by examining all of the BASAs of Turkey and the whole changes made in time in these agreements. Lastly, these components are ranked in a scale from the strictest to the most liberal.

It is expected that the scale developed in the present study will contribute to the evaluation of the place of Turkey, in international airline markets, within the accession process to EU, and to the decision making process of senior management of airlines.

Keywords: *Civil Aviation Management, Bilateral Air Services Agreements, Airline Management, Economic Regulations in International Airline Markets.*

* Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Fonu tarafından desteklenen bir araştırma kapsamında geliştirilmiştir. (BAP no: 051517)

** Anadolu Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu, e-posta: egerede@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Açık birer sistem olan havayolu işletmelerinin çevresinde; girdilerini, süreçlerini ve çıktılarını etkileyen önemli düzenleyici kuruluşlar ve düzenlemeler bulunmaktadır (Gerede, 2002, s.2, 6). Ekonomik ve teknik bu düzenlemelere tabi olan tarifeli ve tarifesiz havayolu işletmelerinin yönetilmesi bu düzenlemelerden önemli ölçüde etkilenmektedir (Doganis, 2002, s.27-30). Sözü edilen düzenlemeler girdilerin özelliklerini, bu girdilerin nasıl süreçleneceğini ve çıktının özelliklerinin nasıl olması gerektiğini ayrıntılı bir biçimde tanımlamaktadır. Bu durum havayolu işletmelerinin rekabet stratejilerini, filo planlamalarını, insan kaynakları yönetimini, hizmetin sunum süreçlerini ve pazarlanması gibi işlevlerini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle havayolu işletmelerinin etkin bir biçimde yönetilebilmeleri için bu düzenlemelerin ve muhtemel etkilerinin çok iyi bilinmesi gerekmektedir.

Diğer yandan Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik görüşmeleri başlamış durumdadır. Bu görüşme süreci havacılık sektörüne ilişkin Türkiye'deki ekonomik ve teknik düzenlemelerin Avrupa Birliği Mevzuatına uyumlu hale getirilmesi anlamını taşımaktadır. Bu nedenle sistemin çevre unsurları Türk tescilli havayolu işletmeleri için her zamankinden daha önemli bir hale gelmiştir.

Sözü edilen düzenlemelerden teknik olanları havacılık emniyetinin sağlanması amacını taşır. Eğer hava taşımacılığı emniyetli bir biçimde yapılmaz ise hava taşımacılığının beklenen faydaları sağlaması mümkün olmayacaktır (Gerede, 2003; Gerede, 2005; Gerede, 2006a; O'Connor, 1995). Bu nedenle havayolu işletmeleri açısından teknik düzenlemelere uyum hem zorunluluk hem de gerekliliktir.

Havayolu işletmelerinin yönetimini etkileyen diğer düzenlemeler ise ekonomiktir. Teknik düzenlemeler her koşulda bunlara uymaları gereken havayolu işletmelerini dünyanın hemen her yerinde benzer ve hemen hemen eşit bir biçimde etkilemektedir. Bununla birlikte ekonomik düzenlemeler havayolu işletmelerini her pazarda farklı bir biçimde etkilemektedir. Bir anlamda yaratıcılık, esneklik, hizmet kalitesi ve rekabet gibi unsurlar tamamen bu düzenlemelere bağlı hale gelmektedir. Bu nedenle rekabetin çok yoğun ve küresel olduğu havayolu taşımacılığı sektöründeki (Doganis, 2001, s.6, 30, 185) ekonomik düzenlemelerin havayolu işletmelerine etkileri çok daha önemlidir.

Yukarıda açıklanan unsurlar dikkate alındığında Avrupa Birliği'ne tam üyelik süreci içindeyken uluslararası havayolu pazarlarındaki ekonomik düzenlemelerin bilinmesi hem havayolu yöneticileri için hem de devlet adına bu görüşmeleri sürdürecektir politika belirleyicileri ve düzenleyiciler için son derece önemli bir hale gelmiştir.

Uluslararası havayolu pazarlarındaki sözü edilen ekonomik düzenlemeler iki ülke tarafından imzalanan İkili Havayolu Taşımacılığı (Bilateral Air Services Agreements - BASA) anlaşmaları ile belirlenmektedir. İkili Havayolu Taşımacılığı (İHT) anlaşmaları; hangi pazarlara erişilebileceğini, bu pazarlara girmesine izin verilecek havayolu işletmelerinin özelliklerini ve sayısını, bu pazarlarda ne kadar üretim yapılabileceğini ve hizmet fiyatının nasıl belirlenip uygulanacağını düzenleme altına almaktadır (Doganis, 2002, s.33). Bu nedenle uluslararası havayolu taşımacılığında sözü edilen düzenlemeleri kapsayan Türkiye'nin imzaladığı İHT anlaşmalarının incelenmesi önemli bir araştırma problemidir.

2. İKİLİ HAVAYOLU TAŞIMACILIĞI ANLAŞMALARININ HAVAYOLU YÖNETİMİNE ETKİSİ VE TÜRKİYE'NİN İHT ANLAŞMALARINI İMZALAMA SÜRECİ

İHT Anlaşmalarının havayolu yönetimine etkisini tartışabilmek için bu anlaşmaların gelişimini, kapsamını ve hangi ekonomik düzenlemeleri içerdiğini aşağıdaki bölümde açıklamakta fayda görülmüştür. Ayrıca bu anlaşmaların Türkiye'de nasıl bir süreçte hazırlandığını, bu süreçte hangi faktörlerin ve oyuncuların rol oynadığını ve sonunda İHT anlaşmalarının nasıl imzalandığı açıklanarak ölçek geliştirme çabasına temel oluşturulması amaçlanmıştır.

2.1. İkili Havayolu Taşımacılığı Anlaşmaları

1919 yılında çok taraflı olarak imzalanan Paris Konvansiyonu ülkelerin kara sınırlarının üzerindeki hava sahasına ilişkin ülkelere ulusal egemenlik hakkı doğurmuştur (Doganis, 2002, s.30). Bu anlaşma sonucunda uluslararası alanda sivil hava taşımacılığı yapılması karşı taraftaki ülkenin iznine bağlı hale gelmiştir. Sivil hava taşımacılığının giderek önem kazanması ve büyümesi zaman içinde uluslararası havayolu taşımacılığının yapılabilmesi için çok taraflı bir anlaşma zeminini gerekli hale getirmiştir. Bu amaçla Chicago'da 1944 yılında 52 ülkenin katıldığı bir toplantı düzenlenerek aşağıda sıralanan konularda çok taraflı bir anlaşma sağlanmaya çalışılmış fakat başarı sağlanamamıştır (Doganis, 2002, s.30):

- Uluslararası havayolu taşımacılığı pazarlarına erişim ve giriş haklarının değişimi,
- Sunulacak hizmetin fiyatı,
- Sunulacak hizmetin kapasitesi.

Bu arada “havayolu taşımacılığı” ve “havayolu pazarı” kavramlarını açıklamakta fayda görülmektedir. Havayolu taşımacılığı mutlaka ticari bir amaç çerçevesinde; genellikle büyük uçaklar ile yolcunun, yükün ya da postanın ücreti karşılığında ya da kira ile kamuya açık bir hava taşıyıcısı tarafından taşınmasıdır (Gerede, 2006b, s.198). Havayolu pazarı ise iki nokta arasında havayolu taşımacılığı hizmetini sunanlar ile yine bu iki nokta arasında ticari amaçlı taşınacak olan, mevcut ve potansiyel olmak üzere, yolcu, yük ve posta trafiğinin bir araya geldiği yerdir (ICAO, 2004, s.4.1.1). Örnek vermek gerekirse, İstanbul'da bulunan Atatürk ve Sabiha Gökçen Havaalanları ile Fransa'da bulunan Orly ve Charle De Gaulle Havaalanlarının oluşturduğu noktaların her ikisi de ayrı birer pazardır. Atatürk Havaalanından Orly ve Charle De Gaulle havaalanlarına sunulacak havayolu hizmeti farklı iki üründür.

Uluslararası havayolu pazarlarında ekonomik düzenlemelere ilişkin çok taraflı bir anlaşmaya varılamamış olması ülkelerin bu konuları ikili ve karşılıklı olarak çözmelerini gerektirmiştir (Doganis, 2002, s.31). İki ülke arasında havayolu taşımacılığını düzenleyen ve sözü edilen ekonomik düzenlemeleri de içeren anlaşmalara İkili Havayolu Taşımacılığı Anlaşmaları (Bilateral Air Services Agreements) adı verilmektedir. Bu anlaşmalarda “karşılıklılık” ilkesi temel alınarak haklar karşılıklı ve genellikle eşit bir biçimde paylaştırılmaktadır (Doganis, 2002, s.33).

Bu anlaşmalarda temel olarak pazara erişim ve giriş, kapasite ve sunulacak hizmetin fiyatının nasıl belirleneceği düzenlenmektedir. Diğer yandan Cihago Konvansiyonundan sonra havayolu işletmelerinin bir araya gelerek oluşturdukları Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (International Air Transportation Association-IATA) sunulacak hizmetlerin ücretlerinin belirlenmesinde uzunca bir süre önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde bu rolün etkisi azalarak devam etmektedir (Doganis, 2002, s.32-34, 39-43).

İHT Anlaşmaları tarifeli havayolu taşımacılığını düzenlemektedir. Bununla birlikte İHT anlaşmalarını değiştirmeye yönelik görüşmelerde tarifesiz havayolu taşımacılığı düzenlemeleri de ele alınmaktadır. Aynı pazarda hem tarifeli hem de charter türü sefer düzenleyen havayolu işletmelerinin faaliyet göstermesi durumunda ülkeler çeşitli yöntemlerle bu taşımacılık türünü de düzenleme altına almaktadırlar (ICAO, 2004, s.4.2-3). Uluslararası havayolu pazarlarında tarifeli havayolu taşımacılığında dahi liberalleşme yaşanırken charter taşımacılığına düzenleme getirilmesi giderek gündemden düşmektedir.

2.2. İkili Havayolu Taşımacılığı Anlaşmalarının Havayolu Yönetimine Etkileri

İHT Anlaşmaları havayolu işletmelerinin hangi noktalar arasında havayolu taşımacılığı hizmeti vereceklerini, sunulacak hizmetin miktarını ve fiyatını düzenlemektedir. Sıralanan bu unsurlar havayolu yönetiminin amaçlarını, strateji, planlama ve hizmet sunum süreci kararlarını doğrudan etkilemektedir. Bununla birlikte İHT anlaşmalarını havayolu işletmeleri değil devletler imzalamaktadır. Devletler

havayolu yönetiminde etkinliği artıracak düzenleme yapısını kurmak yerine farklı ulusal öncelikleri dikkate alan bir düzenleyici yapı kurmak isteyebilir. Örneğin bazı bölgelere gelişim desteği sağlamaya, turizm gibi çeşitli sektörleri desteklemeye ya da ticareti geliştirmeye yönelik politikalar güdülebilir. Fakat bu politikalar havayolu işletmelerinin çıkarları ile örtüşmeyebilir. Bu nedenle İHT anlaşmalarının ekonomik unsurlarda belirlediği düzenleyici yapı havayolu işletmelerinin yönetimini önemli ölçüde etkilemektedir (ICAO, 2004, s.4.2-1).

Havayolu taşımacılığı hizmetinin hangi noktalar arasında yapılacağı hizmetin özelliklerini en fazla etkileyen unsurdur. A noktası ile, birbirine yakın bile olsa, B ve C noktaları arasında yapılacak havayolu taşımacılığı hizmeti birbirinden farklı iki hizmettir. Bu durumda devletler havayolu taşımacılığının gerçekleştirileceği yerleri düzenleyerek havayolu işletmelerinin talebe göre hizmet tasarlama özgürlüğünü düzenleme altına almaktadır. Başka bir deyişle, havayolu işletmelerinin tam olarak neyi üretecekleri bu düzenlemelere bağlı kalmaktadır. Bu da müşterilerin istek ve ihtiyaçlarının karşılanıp karşılanmayacağını etkileyecektir. Diğer yandan bir havayolu işletmesinin uçuş ağının; tipi, büyüklüğü, genişliği ve hangi noktaları kapsayacağı bu düzenlemelere bağlı olacaktır. Havayolu taşımacılığında üretimin “uçuş ağı” üzerinde gerçekleştiği düşünülürse bu düzenlemelerin havayolu yönetimi üzerindeki etkisi daha açık ortaya çıkacaktır. Bu düzenlemelerin sıkı olması durumunda havayolu işletmelerinin yaratıcılıklarının azalacağını ve ürün farklılaştırmasının güçleşeceğini söylemek mümkündür.

İHT Anlaşmalarında düzenlenen diğer bir unsur ise kapasitedir. Kapasite düzenlemesi tamamen serbest olmadıkça bu durum pazara sunulacak kapasitenin sınırlandırılacağı anlamına gelir. Sonuç olarak kapasite düzenlemesi havayolu işletmelerinin üretim miktarını doğrudan etkileyecektir. Kapasite sıklık ve uçak tipine bağlı olarak değişir.

Pazara sunulacak kapasite düzenlemeleri yine müşterilerin istek ve ihtiyaçlarının karşılanıp karşılanmadığını etkileyecektir. Çünkü havayolu hizmet sunumunun önemli bileşenlerinden birisi, küreselleşmenin de etkisiyle, günümüzde giderek önemli bir talep belirleyicisi haline dönüşen tarife temelli bileşenlerdir (Doganis, 2002, s.238-240). Tarife temelli bileşenler; uçuşun mevsimi, başlayacağı ve biteceği gün ve saat, zamanında kalkış başarısı ve en önemlisi bu hizmetin belirli bir zaman dilimi içinde ne kadar arayla tekrarlandığı, başka bir deyişle “sıklıktan” oluşmaktadır. Sıklığın artması hizmet kalitesini artırmakta fakat doluluk oranı üzerine olumsuz etki yaparak birim maliyetleri artırabilmektedir (ICAO, 2004, s.4.2-4).

Sonuç olarak kapasitenin pazar şartlarında kendiliğinden ya da ekonomik düzenlemelere göre belirlenmesi kapasite yönetimini önemli ölçüde etkilemektedir. Kapasite yönetimi ise havayolu yönetiminin en önemli unsurlarından birisidir. Çünkü sunulacak hizmetin üretilmesi satın alım ve işletim maliyeti son derece yüksek olan uçaklar tarafından yapılmaktadır ve kapasitenin talebe bağlı olarak yönetilmesi havayolu yönetiminin etkinliğini doğrudan etkilemektedir (ICAO, 2004, s.4.2-3). Talebin kapasite ile uyuşmaması ya birim maliyetlerin artmasına ya da gelir kaybına neden olur.

Diğer yandan havayolu taşımacılığı talebi makro ve mikro alanda ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi dalgalanmalara bağlı olarak değişmektedir (Dempsey vd., 1997, s.33, 45; Wells, 1999, s.216-217). Önceden kestirilemeyen ve aniden ortaya çıkan krizler kapasite yönetimini her zamankinden daha önemli bir hale getirmektedir. Ayrıca, havayolu taşımacılığı talebinin önemli ölçüde mevsimlere bağlı olarak değiştiği ve talebin hızlı arttığı dönemlerde filoya yeni uçak eklenmesinin, uçaklara olan yoğun talep nedeniyle, maliyetli olduğu ve uzun bir zaman aldığı göz ardı edilmemelidir (ICAO, 2004, s.4.2-4, 4.2-5).

Kapasite düzenlemelerini havayolu yönetimi açısından önemli kılan diğer bir unsur sık ve iş amaçlı olarak uçan ve havayolu işletmesine daha fazla gelir kazandıran yolcuların zamana karşı duyarlı olmalarıdır. Bu tür yolcular genellikle uçuş zamanına kısa bir süre kala bilet alırlar. Eğer bu tür yolcular açısından hizmet kalitesi artırılmak isteniyorsa havayolu işletmesinin uçuşun son anına kadar boş yer tutması gerekmektedir (ICAO, 2004, s.4.2-4).

Rekabetin yoğun, maliyetlerin yüksek, gelirlerin ise düşük olduğu hava yolu taşımacılığı sektöründe (Wells, 1999, s.198-214) ücretlerin nasıl belirleneceği hava yolu yönetimini etkileyen diğer önemli bir ekonomik düzenleme konusudur. Öncelikle hava yolu taşımacılığında sunulan hizmetin fiyatı önemli bir talep belirleyicisidir (Hanlon, 1999, s.16 ; Doganis, 2002, s.202-203).

Sonuç olarak bu ekonomik düzenlemeler hava yolu işletmelerinin neyi, hangi miktarda üretip, nerede ve hangi fiyatla satacaklarını doğrudan etkilemektedir. Dolayısıyla hava yolu işletmelerinin izleyecekleri rekabet stratejileri üzerinde önemli bir etkisi vardır.

Örneğin Porter'ın 5 Güç Modelindeki rekabet stratejilerinden "Maliyet Liderliği" stratejisini izlemek isteyen hava yolu işletmeleri için (Shaw, 1999, s.82-83) hem pazara erişim ve giriş, hem kapasite, hem de ücret tarifelerine ilişkin düzenlemeler önemli rol oynamaktadır.

Maliyet liderliği stratejisini izleyen hava yolu işletmeleri genellikle kullanım maliyetleri yüksek olduğu için "farklılaşma stratejisini" izleyen hava yolu işletmelerinin kullandıkları kalabalık havaalanlarını kullanmazlar (Doganis, 2001, s.144-145; Warnock-Smith ve Potter, 2005). Fakat diğerleri tarafından kullanılmayan, düşük maliyetli hava yolu işletmeleri tarafından kullanılmak istenen havaalanlarının İHT anlaşmalarının pazara erişim listesinde yer alması gerekir. İHT anlaşmalarında ülkelere ilgili pazarlara erişim serbestisi verilse bile bu erişim hakkını kullanacak hava yolu işletmesi sayısı sınırlandırılmaktadır. Hava yolu işletmelerinin bu stratejiyi uygulayabilmeleri için istedikleri pazarlara hiçbir engelle karşılaşmadan erişebilmeleri ve girebilmeleri gerekmektedir.

Sözü edilen hava yolu işletmeleri için kapasite düzenlemeleri de son derece önemlidir. Bu işletmeler sabit ve birim maliyetlerini azaltmak amacıyla uçakların günlük kullanım miktarlarını yüksek tutmak zorundadır (Doganis, 2001, s.144). Ayrıca yeterince talep yaratabilmek için uçuşların sık olması da önemlidir. Bunlar da pazara sunulabilecek kapasiteye bağlıdır.

Diğer yandan Maliyet Liderliği Stratejisini izlemek isteyen hava yolu işletmeleri için en önemli ekonomik düzenleme unsuru ise fiyat tarifeleridir. Eğer bir hava yolu işletmesi fiyatlarını istediği zaman istediği gibi ve hızlı bir biçimde ayarlayamaz, istediği seviyelere düşüremez ise maliyet liderliği stratejisini kullanması olanaksızdır.

Ekonomik düzenlemelerin "farklılaşma stratejisini" kullanacak hava yolu işletmeleri için de önemli bir etkisi vardır. Uçuş ağının büyüklüğü ve genişliği¹, kullanılan ağ yapısı, uçuş ağının kesintisiz olup olmadığı, etkin bir Sık Uçan Yolcu Programı (SUYP), kullanılan uçak tipi, uçuşun mevsimi, günü ve sıklığı sunulan hizmetin farklılaştırılabilmesi için son derece önemli unsurlardır. Bu unsurlar pazara erişim ve giriş ve kapasite düzenlemelerine bağlı olarak değişmektedir.

Küreselleşmenin bir olgu haline geldiği günümüzde yolcular dünya genelinde istedikleri yerden başka bir yere, istedikleri mevsim, gün ve sıklıkta, sadece hava yolu taşımacılığını kullanarak ve mümkün olduğunca tek bir hava yolu işletmesi aracılığıyla gitmek ihtiyacı ve isteği içindedirler (Button vd., 1998, s.11; Oum ve Yu, 1998, s.5). Bunlar ancak büyük, geniş ve kesintisiz bir uçuş ağı ile karşılanabilir. Bunun için de topla-dağıt ağ yapısının kullanılması gerekir. Çok önemli bir pazarlama stratejisi ve talep belirleyicisi olan SUYP'un etkinliği böyle bir uçuş ağına bağlıdır (Hanlon, 1999, s.45-46; O'Connor, 1995, s.22-23). Tüm bu unsurlar ise pazara erişim ve giriş düzenlemelerinin hava yolu işletmelerinin stratejilerine uygun olmasını gerektirir.

İHT anlaşmalarındaki uluslararası hava yolu taşımacılığı pazarlarına ilişkin ekonomik düzenlemelerin hava yolu yönetimini etkilediğine verilebilecek diğer önemli bir örnek ise stratejik işbirlikleridir. Günümüzde British Airways, Lufthansa ve THY gibi farklılaşma stratejisini izleyen hava yolu işletmeleri ile "odaklanma stratejisini" izleyen bölgesel hava yolu işletmeleri; pazara erişim ve giriş

¹ Uçuş noktalarının sayısı uçuş ağının büyüklüğünü, küresel bir alana yayılmış olması da genişliğini göstermektedir.

düzenlemelerini by-pass etmek, kapasite sorunu olan havaalanlarına erişmek, küresel bir T-D Ağ Yapısı kurmak, uçuş ağını kesintisiz hale getirmek, dağıtım kanallarını küreselleştirmek ve küresel bir SUYP oluşturmak amacıyla stratejik işbirliklerine başvurmaktadır (Gerde, 2002, s.104-116). Bu sayede sunulan hizmet farklılaştırılacak ve uzun vadede rekabetçi üstünlük sağlanabilecektir.

2.3. Türkiye’de İHT Anlaşmaları İmzalanması Süreci

İHT Anlaşmalarını havayolu işletmeleri değil devletler imzalamakta, anlaşma sürecini genellikle iki unsur başlatmaktadır. Bunlardan ilki pazar araştırması yapan havayolu işletmelerinin yeni pazarlara erişim ve giriş hakkı elde etmek istemesidir. Bu durumda havayolu işletmesi sivil havacılık otoritesine başvurarak ilgili ülke ile bir İHT anlaşması imzalanmasını talep edebilir. Bu talep Ulaştırma ve Dış İşleri Bakanlığı gibi devletin ilgili birimlerinde görüşülerek karara bağlanır ve süreç başlar ya da talep reddedilir.

Süreci başlatan diğer unsur ise devlet ya da hükümet politikalarıdır. Özellikle bayrak taşıyıcı havayolu işletmelerinin henüz özelleştirilmediği ülkelerde; ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi bazı politikalarının bir sonucu olarak çeşitli ülke ve şehirlere tarifeli havayolu taşımacılığı hizmetinin verilmesi istenmektedir. Bu gibi durumlarda anlaşma süreci havayolu işletmelerinin tamamen kontrolü dışında gelişmekte ve havayolu işletmesi istenen yere havayolu taşımacılığı hizmetini götürmektedir.

Bu sürecin ilk aşamasında tarafların sivil havacılık otoriteleri bir araya gelerek anlaşma sürecini başlatan bir Mutabakat Zaptı imzalamaktadırlar. Türkiye’nin İHT anlaşmaları süreci incelendiğinde havayolu taşımacılığının kısa bir süre içinde başlatılabilmesi için daha anlaşma parafe edilmeden seferlerin imzalanan Mutabakat Zaptı hükümlerine göre başlatılabildiği görülmektedir. Bu gibi durumlarda Mutabakat Zaptı bir İHT anlaşmasında yer alan önemli düzenlemeleri kapsayacak şekilde oluşturulmaktadır.

Süreç başladıktan sonra taraflar anlaşmayı ve özellikle ekonomik düzenlemeleri şekillendirebilmek amacıyla kendi ülkelerinin şartlarını değerlendirmektedirler. Eğer anlaşma sürecinin başlamasını havayolu işletmeleri talep ediyorsa bu işletmelerin istekleri ve değerlendirmeleri mutlaka talep edilerek taslak metin buna göre oluşturulmaktadır. Türkiye’nin İHT anlaşmaları imzalama sürecinde genellikle THY’nin istek ve değerlendirmelerinin alındığı görülmüştür.

Taslak haline getirilen anlaşma taraflar arasında görüşülerek anlaşma zemini aranmaktadır. Eğer anlaşma sağlanırsa bu taslak metin kanunlaştırılmak üzere parafe edilmektedir. Türkiye’de bu süreç sırasında THY’nin de görüşmelere katıldığı görülmektedir.

İHT Anlaşmaları kanunlaştıkları zaman yürürlüğe girmektedir ve sürecin son aşaması parafe edilen anlaşmanın kanunlaştırılmasıdır. Araştırmada elde edilen bulgulara göre kanunlaşma süreci her iki taraf için de 3-4 yılı ya da daha uzun bir süreyi alabilmektedir. Fakat ülkeler arasındaki havayolu taşımacılığı hizmetinin daha kısa bir süre içinde başlatılması gerekebilmektedir. Bunun için parafe edilen anlaşmaların anlaşma kanunlaşınca kadar yürürlükte kalması sağlanmaktadır.

Araştırma sırasında elde edilen bulgulara göre İHT anlaşmalarının kanunlaşması ile süreç kesinlikle sona ermemektedir. İHT anlaşmalarında özellikle “pazara erişim ve giriş” ile “kapasite” genel hatlarıyla düzenlenmekte fakat bunlar zaman içinde Mutabakat Zaptları ile değiştirilmektedir. Bu bulgu havayolu taşımacılığının son derece dinamik olduğu dikkate alındığında havayolu işletmelerine önemli bir avantaj sağlamaktadır. Pazara sunulacak kapasitenin çok kısa zaman dilimleri içinde değiştirilmesi gerekmektedir.

Araştırma sırasında elde edilen bulgular İHT anlaşmaları imzalandıktan sonra Avrupa’da etnik talebin yoğun olduğu ülkeler ile düzenlemelere ilişkin pek çok değişiklik yapıldığını göstermektedir. Bu da aslında söz konusu düzenlemelerin havayolu işletmelerine esneklik tanımadığının bir kanıtıdır.

Anlaşmalarda sıkı ekonomik düzenlemeler olduğu için havayolu işletmeleri sefer düzenlemek istedikleri havaalanlarını ve kapasiteyi değiştirmek istediklerinde ülkeler arasında görüşme süreci yeniden başlatılmaktadır.

Proje kapsamında yapılan araştırmalar THY'nin günümüze gelinceye kadar bayrak taşıyıcı konumunu koruduğunu göstermektedir. Yine bu araştırma sırasında elde edilen bulgulara göre 1983 yılı sonlarında özel sektörün havayolu işletmeciliği yapabilmesine izin verilmiş ve bunun etkisi 1986 yılında sektöre yansyarak ilk 2 yılda 6, ilk 10 yıllık dönemde ise 16 adet havayolu işletmesi kurulmuştur. Bununla birlikte, kurulan havayolu işletmeleri genellikle tur operatörlerinin kendi faaliyetlerinde kullanmak üzere kurdukları charter türü seferler düzenleyen havayolu işletmeleridir. Yine 2000'li yılların başlarına kadar, pek çok havayolu işletmesi dış hatlarda tarifeli sefer düzenleme ruhsatı almış olmasına rağmen İstanbul Havayolları ile Kuzey Kıbrıs Türk Hava Yolları haricinde dış hatlarda tarifeli sefer düzenlemeye talip olan başka havayolu işletmesi çıkmamıştır. 2005'li yılların ortalarına kadar özel havayolu işletmeleri Türkiye'nin sivil havacılık otoritesi olan Sivil Havacılık Genel Müdürlüğünden uluslararası havayolu pazarlarına giriş hakkı elde etmek için istekli olmamışlardır.

Sonuç olarak Türkiye'nin İHT anlaşmalarının imzalanması ve takip edilmesinde yetkili olan kurum Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü olmasına rağmen uluslararası havayolu pazarlarına ilişkin ekonomik düzenlemelerin şekillenmesinde Türkiye'nin bayrak taşıyıcısı konumundaki THY'nin büyük rol oynadığı görülmektedir.

3. TÜRKİYE'NİN İKİLİ HAVAYOLU TAŞIMACILIĞI ANLAŞMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇABASI

3.1. Araştırmanın Amaçları

İHT anlaşmalarındaki ekonomik düzenlemelerin havayolu yönetimine etkileri açısından değerlendirilebilmesi için bir "değerlendirme aracına" ihtiyaç duyulacaktır. Bilimsel Araştırma Projeleri Fonu tarafından desteklenen bir proje kapsamında yürütülen bu çalışmanın temel amacı sözü edilen değerlendirme aracını tasarlamaktır. Bu araç aslında bir çeşit ölçüm aracı, başka bir deyişle ölçektir. Bu kapsamda çalışmanın amaçları aşağıda sıralanmıştır:

- Havayolu yönetimini etkileyecek ekonomik düzenleme boyutlarının tespit edilmesi,
- Bu boyutlar kapsamında dünya genelindeki alt bileşen seçeneklerinin tespit edilmesi,
- Belirlenen ölçek boyutlarındaki Türkiye'nin alt bileşen seçeneklerinin tespit edilmesi,
- Alt bileşen seçeneklerinin derecelendirilerek ölçeğin tasarlanması.

Bu amaçlara ulaşılması halinde Türkiye'nin uluslararası havayolu taşımacılığı pazarlarındaki ekonomik düzenlemelerin liberalleşme durumları birbirleriyle kıyaslanabilecektir. Bu sayede havayolu yöneticileri sefer düzenlemek istedikleri pazarlara ilişkin önemli bilgileri özet halinde edinecekler ve diğer pazarlarla kıyaslayabileceklerdir. Ayrıca Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecinde görev alan kurum ve ilgililerin bu süreci daha etkin bir biçimde yönetmelerine katkı sağlanacaktır.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada alanyazın, belge ve arşiv taraması yapılarak betimleme yöntemi kullanılmıştır. Ölçeği geliştirilebilmek amacıyla öncelikle hangi unsurların değerlendirmeye konu olacağı araştırılmıştır. Bu araştırma önce ICAO'nun dünya genelindeki İHT anlaşmalarını açıklayan kaynakları taranarak yapılmıştır. Bu tarama sonuçlarına göre uluslararası havayolu pazarlarındaki ekonomik düzenlemelerin; pazara erişim, pazara giriş, kapasite ve fiyat tarifelerinin belirlenmesine yönelik olduğu görülmektedir.

Bu şekilde ölçeğin boyutları tespit edildikten sonra, ilgili alanyazında her bir boyutun kendi içinde nasıl farklılaştığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Son olarak tespit edilen ölçek boyutları açısından Türkiye'nin imzaladığı tüm İHT anlaşmaları ve konuya ilişkin Mutabakat Zaptları her ülke için tek tek incelenmiş ve boyutlardaki bileşenlere ait farklı seçenekler tespit edilmiştir.

Taranan İHT belgeleri; 2008 Yılı Ocak ayı itibarı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin imzaladığı, tüm İHT anlaşmalarının metinleri, bu anlaşmalar imzalanmadan önce her ülke ile yapılan görüşme, tutanak ve Mutabakat Zaptı belgeleri, parafe edilen anlaşmalar ve anlaşmalar imzalandıktan sonra anlaşmaya konu olan unsurları zaman içinde değiştiren Görüşme, Tutanak ve Mutabakat Zaptı belgeleridir. Taranan bu belgeler tek tek incelenmiş ve betimlenmiştir. Araştırmanın yapıldığı sırada bu kapsama giren ülke sayısı 87 adettir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu ülkelerin hepsiyle karşılıklı olarak yürürlükte olan İHT anlaşması vardır. Fakat zaman içinde her ülke ile anlaşma hükümlerini değiştiren farklı sayıda Görüşme, Tutanak ya da Mutabakat Zaptı imzalandığı da görülmektedir. Örneğin Almanya ya da İsviçre gibi bazı ülkelerle anlaşma 5-10 kez arasında değiştirilmişken, Malta ya da Lüksemburg gibi ülkelerde hiçbir değişikliğe gidilmemiştir. Yapılan değişiklikler iki ülke arasındaki havayolu pazarında sözü edilen düzenlemeleri değiştirmektedir. Bu nedenle ölçek geliştirebilmek için her ülke pazarında gerçekleşen değişiklikler de tek tek incelenmiştir.

Türkiye'nin İHT anlaşmalarını, Ulaştırma Bakanlığı adına, SHGM görevlileri müzakere etmektedir. Müzakerelere, ilgili görülen havayolu işletmesi temsilcileri de davet edilebilmektedir. Ölçek boyutlarındaki seçeneklerin Türkiye özelinde nasıl değiştiği, en çok neyin ve neden değiştirildiği, hangi ölçüde değiştirildiği konularında, Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) Hava Ulaşım Daire (HUD) Başkanlığı, THY Uluslararası İlişkiler ve İttifaklar Başkanlığı ve AtlasJet Havayolları Uluslararası İlişkiler Müdürlüğünde çalışan üst düzey yöneticiler ile yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi ile çeşitli veriler toplanarak boyutlar içindeki seçeneklerin teyit edilmesine çalışılmıştır.

SHGM'de; dönemin Genel Müdür Yardımcısı, HUD Başkanı ve Anlaşmalar Müdürü ile görüşülmüştür. SHGM Genel Müdür Yardımcısı ve HUD Başkanı kariyerlerine bu başkanlık altında başlamışlar ve yıllar boyunca pek çok ikili müzakereye katılmış ve müzakere sürecini yönetmişlerdir.

Havayolu işletmeleri tarafında ise bu müzakerelerin hemen hepsine THY AO yetkililerinin katıldığı görülmektedir. Bunun sebebi THY AO'nun, bir Bayrak Taşıyıcısı olarak, araştırmanın yapıldığı zamana kadar Türkiye Cumhuriyetinin neredeyse tek atanmış (tayin edilmiş) işletmesi konumunda olmasıdır. Buradan yola çıkılarak uzman görüşü alınacak diğer birim THY AO olarak tespit edilmiştir. Bu nedenle sözü edilen müzakerelerde THY AO'yu eskiden ve araştırmanın yapıldığı süreç içinde temsil etmiş olan iki ayrı uzman ile görüşülmüştür.

Son olarak tespit edilen boyutların bileşenleri araştırmacı tarafından her bir boyut içinde derecelendirilerek ölçek önerisi ortaya konmuştur.

3.3. Önerilen Ölçeğin Boyutları

Bu ölçeği oluşturacak boyutlar; pazara erişim, pazara giriş, kapasite ve fiyat tarifesi olarak belirlenmiştir.

3.3.1. Pazara Erişim

Pazara erişim bir ülkenin hangi şehir ya da havaalanlarından diğer ülkenin hangi şehir ya da havaalanlarına sefer yapılabileceği anlamına gelmektedir. Pazara erişim düzenlemeleri bu noktaların belirlenmesini kapsamaktadır. (Doganis, 2001, s.20). İHT anlaşmasının kendisini değiştirmek uzun zaman aldığı için taraflar ihtiyaç doğduğunda bir mutabakat zaptı imzalayarak pazara erişim noktalarını değiştirmektedirler.

Pazara erişimin ne şekilde olacağına ilişkin seçenekler “trafik hakları-traffic rights” olarak adlandırılmaktadır. Toplam 8 adet olan trafik haklarından 3. ve 4. trafik hakkı bir ülkeden diğer bir ülkeye ticari amaçlı taşımacılık hakkı vermektedir.

İHT anlaşmaları “ikili” olmaları nedeniyle iki ülke arasında yapılacak havayolu taşımacılığı anlaşmalarını düzenlemektedir. Bununla birlikte havayolu işletmeleri iki ülke arasındaki üçüncü bir ülkeye ait noktaların ya da ikinci ülkenin ötesindeki üçüncü bir ülke noktalarının da havayolu taşımacılığı sürecine dahil olmasını isteyebilirler. Üçüncü ülkeleri ilgilendiren ara ya da öte noktaların kapsam içine alınmak istenmesinin başlıca nedenleri arasında; yakıt ikmali yapılması, teknik destek alınması ve verimliliğin artırılması sıralanabilir. Eğer bir havayolu işletmesi ara noktalardan üçüncü bir ülkeye ait yolcu, yük ya da posta alır ve bunları ikinci ülkeye ticari bir amaçla götürürse aynı uçuş hattı üzerinde ve neredeyse aynı girdi ile doluluk oranını artırması ve daha fazla çıktı elde etmesi mümkün olabilir. Bu da verimliliği ve karlılığı artıracaktır (ICAO, 2004, s.4.2-3).

Seferin ilk başladığı noktadan alınan yolcu yük ya da posta aradaki ya da daha öte noktadaki bir üçüncü ülke noktasına götürülmek isteniyorsa bu genellikle izin verilen bir konudur. Bununla birlikte, üçüncü ülkeye ait bir ara noktadan alınan yolcu yük ya da postanın İHT anlaşmasında taraf olan bir noktaya taşınmasına nadiren izin verilmektedir. Bunun yapılmasına üçüncü ülkenin de izin vermesi gerekir. Buna 5. trafik hakkı denilmekte ve kullanılabilmesi İHT anlaşmasını daha liberal hale getirmektedir.

3.3.2. Pazara Giriş

Pazara erişim hakkını elde eden taraf ülke içinde bir havayolu işletmesi tarafından bu hakkı kullanmasına “pazara giriş” adı verilmektedir. İHT anlaşmalarında pazara girişe ilişkin iki ayrı ekonomik düzenleme vardır. Bunlardan ilki pazara erişim hakkını kullanabilecek havayolu işletmesi sayısıdır. Diğer ise bu hakkı kullanacak işletmenin hangi ülke vatandaşlarının sahipliğinde olduğu ve işletmenin yönetiminde hangi ülke vatandaşlarının söz sahibi olduğudur. Dünya genelinde İHT anlaşmalarındaki en sıkı düzenlemeler pazara girişin bir bileşeni olan “sahiplik ve yönetimde etkin kontrol” konusundadır. Pazara giriş hakkını kullanacak havayolu işletmesinin sahipliğinin ilgili ülke vatandaşlarında olması ve yine yönetimin bu ülke vatandaşlarının etkin kontrolünde olması beklenmektedir (Doganis, 2001, s.20). Bu durumda yabancı ülke vatandaşlarının başka bir ülkede bir havayolu işletmesini satın alarak ya da yeni bir havayolu işletmesi kurarak uluslararası alanda havayolu taşımacılığı yapmaları engellenmektedir.

İHT Anlaşmasını imzalayan ülke bu konudaki düzenlemelere uygun olarak bir ya da daha fazla havayolu işletmesini “pazara giriş hakkını” kullanmak üzere yetkilendirir. Bu işleme “tayin etme–designation” adı verilmektedir. Bu konudaki düzenlemeler sıkı olduğunda pazara erişim hakkını sadece bir havayolu işletmesinin kullanmasına izin verilir. Daha liberal anlaşmalarda iki ya da daha fazla havayolu işletmesinin pazara girişine izin verilmektedir. Tamamen serbest düzenlemelerde tayin edilecek havayolu işletmesi sayısında herhangi bir sınırlama yoktur (Doganis, 2001, s.20).

Pazara giriş düzenlemeleri sadece Avrupa Birliği ülkeleri arasında çok taraflı olarak tamamen serbest durumdadır. Alt bileşenlerden “Sahiplik ve Yönetimde Etkin Kontrol” uluslararası havayolu pazarlarında ikili olarak en sıkı tutulan bileşendir (Changa vd., 2004, s.161; Haanappel, 2001, s.90).

3.3.3. Kapasite

Geliştirilen ölçeğin diğer bir boyutu da kapasitedir. Kapasite düzenlemeleri belirlenen pazarlara ne kadar miktarda havayolu taşımacılığı hizmeti sunabileceğini düzenlemektedir. Sunulacak hizmetin miktarı koltuk sayısı ve sıklık ile belirlenmektedir. Koltuk sayısı uçak tipi ile doğrudan ilgili olduğu için “uçak tipi” de önemli bir kapasite belirleyicisidir. Sıklık ise günlük ve haftalık sefer sayısı ile ölçülmektedir. Haftalık ve günlük olarak uçuş sıklığı ile uçak tipi bilgilerinin yer aldığı uçuş tarifi havayolu işletmesinin pazara sunacağı kapasiteyi vermektedir.

Ülkeler genellikle kendi ülkelerinden başlayan seferlerdeki yolcu ve yük trafiğini kendi ulusal doğal kaynağı olarak görmektedir. Bu görüş karşılıklı olarak yapılan ikili müzakere sisteminde kapasitenin eşit olarak paylaştırılmasını ortaya çıkartmıştır. Buna karşın, kapasite düzenlemeleri günümüze değin yapılan anlaşmalarda en fazla farklılık gösteren boyuttur (ICAO, 2004, s.4.2-1).

Geliştirilen ölçekte kullanılacak kapasite boyutu kendi içinde bazı alt bileşenlere ayrılmıştır. Kapasite düzenlemelerinin daha sıkı ya da daha liberal olması alt bileşenlerin özelliklerine bağlıdır. Bunlar aşağıda sıralanmışlardır (ICAO, 1999, s.3-1, 3-8):

- Kapasitenin belirlenmesi,
- Talebin belirlenmesi,
- Kapasitenin zaman içinde talebe göre değiştirilebilmesi,
- Sunulacak kapasitenin öncelikle taraf olan iki ülkenin yaratacağı talebe göre belirlenmesi,
- Kapasitenin taraf ülkelerin havayolu işletmelerine eşit ve karşılıklı fayda sağlayacak şekilde düzenlenmesi,
- Havayolu taşımacılığının gelişmesi ve büyümesinin kamu yararına olacak şekilde ve uygun ekonomik temeller üzerinde sağlanması,
- Tarifeli ve tarifesiz havayolu taşımacılığında sunulacak kapasitenin toplam talep dikkate alınarak uygun hale getirilmesi.

Ekonomik düzenlemelerin havayolu yönetimine etkisi açısından bakıldığında iki alt bileşen ön plana çıkmaktadır. Bunlar kapasitenin nasıl belirlendiği ve havayolu işletmelerinin zaman içinde sunacakları kapasiteyi nasıl değiştirecekleridir.

Gerçekten de alanyazın incelendiğinde kapasite düzenlemeleri liberalleşme derecesinin kapasitenin nasıl belirlendiğine bağlı olarak belirlendiği görülmektedir. ICAO dünya genelindeki tüm kapasite düzenlemelerini incelemiş ve kapasitenin belirlenmesine bağlı olarak kapasite düzenlemelerini 3 seçenek altında gruplandırmıştır. Bunlar; Ön Belirleme, Bermuda-1 ve Serbest Belirleme Yöntemleridir. Kapasite düzenlemelerinin ne kadar liberal olduğu ile ilgili en belirleyici nokta kapasitenin taşımacılık başlamadan önce belirlenip belirlenmediğidir. Aşağıda bu yöntemler hakkında bilgiler verilmiştir (Doganis, 2001, s.21-37; Doganis, 2002, s.34, 57-66; ICAO, 1999, s.3-1, 3-8; ICAO, 2004, s.4.2-2).

Ön Belirleme Yöntemi: En sıkı kapasite düzenlemelerini içeren bu yöntemin en belirgin özelliği sunulacak kapasitenin uçuş başlamadan önce; uçak tipi, sıklık, koltuk sayısı gibi belirleyiciler ile açık bir biçimde belirlenmiş olmasıdır. Kapasite ve talep genellikle ilgili havacılık otoriteleri tarafından belirlenmekte, bazı durumlarda havayolu işletmeleri de belirleme sürecine katılmaktadırlar.

Kapasitenin önceden belirlenmesi havayolu işletmelerinin sunacakları hizmetin kalitesini etkileyecektir. Çünkü kapasite uçuş sıklığını belirlemekte, uçuş sıklığı ise müşteri istek ve ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili olduğu için hizmet kalitesini etkilemektedir.

Bu yöntemde kapasitenin zaman içinde talebe uygun bir biçimde ayarlanması esnek değildir. Havayolu işletmelerinin kapasite artırımı için uzun bir süre önce ilgili otoriteye başvurma gerekliliği vardır. İlgili otorite kapasite artırımı talebini inceler ve eğer onay verirse pazara sunulacak kapasite artırılabilir. Ayrıca havayolu işletmesinin kapasitenin artırılması gerektiğini kanıtlamak zorundadır.

Diğer yandan ön belirleme yönteminde üçüncü ülkelerin yaratacağı talebi karşılamak üzere sunulacak kapasite sınırlandırılmaktadır. Eşitlik ve karşılıklı faydanın sağlanması amacıyla kapasite genellikle önceden eşit olarak paylaşılır ve tarafların atadığı havayolu işletmelerinin doluluk oranları paylaşım miktarlarının sağlanabilmesi için izlenir.

Bermuda-1 Yöntemi: Bu yöntem adını 1946 yılında ABD ve İngiltere arasında kapasite düzenlemelerini daha liberal hale getirmek amacıyla Bermuda'da imzalanan İHT anlaşmasından almaktadır. Bu yöntemde ilgili otoriteler kapasitenin nasıl belirleneceğine ilişkin bazı temel ilkeleri belirlerler fakat kapasiteyi önceden belirlemez, kesin sınırlamalar ya da paylaşım oranları koymazlar. Belirlenen ilkelere bağlı kalmak şartı ile talep ve kapasite havayolu işletmelerinin pazar araştırmalarına ve pazar şartlarına bağlı olarak kendi aralarında birlikte belirlenir. Bu yöntemde otoritelerin işlevi uçuşlar başladıktan sonra herhangi bir olumsuzluk durumunda konuyu incelemek ve gerekirse müdahale etmektir.

Bermuda-1 Yöntemini daha liberal yapan diğer bir özellik kapasitenin zaman içinde talebe bağlı olarak değişiminde havayolu işletmelerine esneklik sağlamasıdır. Bu yöntemde havayolu işletmeleri talepteki değişimlere göre uçuş tarifesini yeniden düzenleyebilmektedir. Bu değişiklikler için kısa bir süre önce izin alınabilmesi, sıklık ve uçak tipinin kolayca ve çabuk bir biçimde değiştirilebilmesi mümkün olmaktadır.

Serbest Belirleme Yöntemi: Bu yöntemde kapasitenin belirlenmesi tamamen serbest bırakılmıştır. Talep tahmini havayolu işletmelerinin kendileri tarafından bilimsel araştırma yöntemleri kullanılarak yapılır. Sunulacak kapasite tamamen pazar şartlarına göre sadece havayolu işletmesinin kendisi tarafından belirlenir, tarife kolayca ve hızlı bir biçimde değiştirilebilir. Devletler ise bu konudaki pazar güçlerinin serbestçe işletilebilmesi için gerekli önlemleri almaktadırlar. Bu yöntemin temelinde etkin rekabetin sağlanması söz konusudur. Bunun için her türlü ayrımcılık ve adil olmayan rekabet uygulamaları yasaklanır, otoritelerin tek taraflı olarak kapasiteyi kontrol etme uygulamaları engellenir.

Serbest Belirleme Yönteminde tarifeli ve tarifersiz charter taşımacılığı arasındaki kapasite dengesinin sağlanması serbest pazar dinamikleri tarafından belirlenecektir. Dolayısıyla kapasitenin serbestçe belirlenebildiği pazarlarda charter taşımacılığı üzerinde de herhangi bir kapasite düzenlemesi bulunmamaktadır.

Kapasite düzenlemelerinde havayolu yönetimini etkileyecek diğer bir alt bileşen ise ara noktalı uçuşların ara yerinde uçak değişimine (change of gauge) izin verilip verilmediğidir. Özellikle uzun mesafeli ve ara noktalı uçuşlarda uçak değiştirme izni verilmesi havayolu işletmeleri açısından son derece avantajlıdır. Bu sayede uçak tipleri uçuş hattı üzerinde satılan bilet miktarına ve hattın uzunluğuna göre ayarlanabilir ve doluluk oranı artırılarak birim maliyetler azaltılabilir (ICAO, 2004, s.4.1-6).

ICAO ve ilgili alanyazın kapasite düzenlemelerini yukarıda açıklandığı şekilde 3 başlık altında toplamasına rağmen kapasite düzenlemeleri İHT anlaşmalarında en çok farklılık gösteren ölçek boyutudur. Kapasite düzenlemelerinin mutlaka sözü edilen 3 yöntemden birisine uyacağını söylemek mümkün değildir. Örneğin Türkiye'nin imzaladığı İHT anlaşmaları incelendiğinde bu yöntemlerin bir arada kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak İHT anlaşmaları havayolu işletmelerinin yönetimini etkileyen ekonomik düzenlemeler açısından değerlendirildiğinde aşağıdaki sorular öne çıkmaktadır:

- Kapasitenin önceden kesin rakamlarla belirlenmiş olup olmadığı,
- Kapasitenin havayolu işletmeleri arasında önceden paylaştırılmış olup olmadığı,
- Kapasiteyi sivil havacılık otoritelerinin mi yoksa havayolu işletmelerinin mi belirlediği,
- Eğer kapasite belirleme işlemi havayolu işletmelerine bırakılmışsa işletmelerin kapasiteyi birlikte mi yoksa kendi başlarına mı belirlediği,
- Havayolu işletmelerinin kapasite paylaşımı konusunda kendi aralarında anlaşma yapmaları ile ilgili bir tanımlama ya da kısıtlama olup olmadığı,
- Kapasitenin zaman içinde esnek bir biçimde değiştirilip değiştirilemediği.

3.3.4. Fiyat Tarifesi

Geliştirilen ölçüğün son bileşeni fiyat tarifesidir. Fiyat tarifesi havayolu işletmelerinin yolcu, bagaj ya da kargonun taşınması için talep edeceği bedeli nasıl belirleyeceğine ilişkin düzenlemeleri kapsamaktadır.

Chicago Konferansına çok taraflı anlaşma zemini bulunmayan diğer bir konuda fiyat tarifelerinin belirlenmesi olmuştur. Bu konuda ortaya çıkan boşluğun havayolu işletmelerinin bir araya gelerek kurdukları IATA tarafından doldurulduğunu söylemek mümkündür. Özellikle 1980’li yılların ortalarına kadar İHT anlaşmalarının hemen hepsinde fiyat tarifelerinin IATA tarife belirleme süreçlerinde görüşülmesi istenmiş ya da önerilmiştir (Doganis, 2001, s.22).

Rekabet içinde olması beklenen havayolu işletmelerinin rekabetin en önemli unsurlarından birisi olan fiyatı birlikte belirlemeleri zamanla çok tepki toplamış ve IATA’nın fiyatları belirleme işlevi giderek zayıflamıştır (Doganis, 2001, s.22-23). Havayolu taşımacılığı sektöründe yaşanan liberalleşme zamanla fiyat tarifelerini de liberal bir hale getirmiştir (ICAO, 2004, s.4.1-3).

Bununla birlikte, fiyat tarifelerinin dünya genelinde tam liberal ve homojen bir yapıda olmadığı dikkate alınmalıdır. Günümüzde uluslararası havayolu taşımacılığı pazarının giderek liberalleştiği ve buna bağlı olarak rekabetin küresel bir ölçekte yoğunlaştığı bir gerçektir. Böyle bir ortamda fiyat tarifesinin nasıl belirleneceği ve bu kapsamda havayolu işletmelerine tanınan esnekliğin derecesi havayolu yönetimini en fazla etkileyen unsurlardan birisi haline gelmektedir. Çünkü sunulan hizmetin fiyatı hem yaşanan yoğun rekabet açısından hem de yüksek maliyetler karşısında elde edilecek gelirler açısından son derece önemlidir.

Ölçek geliştirme sürecinde, kapasite boyutunda olduğu gibi, fiyat tarifesi boyutu da çeşitli alt bileşenlere ayrılmıştır. Bunlar tarifenin yürürlüğe girmesi sürecindeki sıraya göre aşağıda verilmiştir:

- Fiyatları belirlemede dikkate alınması gereken faktörler,
- Taraf devletlerin fiyat tarifelerine itiraz edeceği durumlar,
- Tarife belirleme araçları,
- Tarife başvuru gerekliliği,
- Tarife başvurusunun yapılacağı süre,
- Tarifelerin onaylanmasına ilişkin yöntem,
- Tarifelerin eşitlenmesi gerekliliği,
- Tarifenin yürürlüğe giriş biçimi,
- Tarifeye ilişkin görüşme gerekliliği, yöntemi ve anlaşmazlıkların çözüm biçimi.

Alt bileşenler içinde havayolu yönetimini etkileyen düzenlemeler açısından en önemlileri “tarifelerin onaylanmasına ilişkin yöntem”, “fiyatları belirlemede dikkate alınması gereken faktörler”, “tarife belirleme araçları” ve “tarife başvurusunun yapılacağı süredir”.

İHT Anlaşmalarında fiyatların belirlenmesinde dikkate alınması gereken faktörler açık bir biçimde tanımlanabilmektedir. Örneğin ilk yıllarda imzalanan İHT anlaşmalarında fiyatların “işletim maliyetleri + makul kar payı yöntemi” kullanılarak ve diğer havayolu işletmelerinin tarifeleri dikkate alınarak hazırlanması istenmektedir. Liberal İHT anlaşmalarında tarifelerin tamamen pazar şartlarına göre serbest bir biçimde belirleneceği vurgulanmaktadır.

Ayrıca fiyat tarifelerinin belirlenmesinde kullanılacak “araç” olarak IATA tarife belirleme süreçleri işaret edilmektedir. Sıkı düzenlemeler içeren İHT anlaşmalarında doğrudan isim verilerek ya da ima edilerek tayin edilmiş olan havayolu işletmelerinin tarifelerini mümkün olduğunca IATA’nın tarife belirleme süreçlerine göre saptaması istenmektedir. Liberal özellikleri olan İHT anlaşmalarında tarife belirleme aracı olarak IATA tarife belirleme sürecinin kullanılması açık bir biçimde engellenmektedir.

Yürürlüğe girmesi planlanan tarifenin ne kadar süre önce onaya sunulması gerektiği havayolu işletmelerinin fiyatlarını değiştirebilme esnekliği açısından oldukça önemli bir alt bileşendir. Talep edilen süre uzadıkça tarife boyutunun sıkı bir hale geldiği söylenebilir.

Havayolu yönetimini etkileyen ekonomik düzenlemeler açısından en önemli fiyat tarifesi alt bileşeni ise tarifenin taraflar arasında nasıl onaylanacağıdır. Liberalleşme süreci içinde ortaya çıkan çeşitli yöntemler aşağıda özetlenmiştir (ICAO, 2004, s.4.3-6, 4.3-7).

- **Çift Taraflı Onaylama Yöntemi:** Bu yöntemde fiyat tarifesinin yürürlüğe girebilmesi için her iki tarafın ilgili sivil havacılık otoritesinin mutlak onayı gerekmektedir. Taraflardan sadece birisinin itiraz ederek onay vermemesi durumunda tarife yürürlüğe giremeyecektir. Bu onaylama yöntemi tarife belirleme bileşenini en sıkı düzenleme haline getirmektedir. Diğer yandan çift taraflı onaylama yöntemi ile birlikte IATA tarife belirleme süreçlerinin tarife belirleme aracı olarak kullanılması talep edilmektedir. Son yıllarda devletler imzaladıkları İHT anlaşmalarının güncel durumu yukarıda açıklandığı gibi olsa bile gerçek hayat uygulamalarında “onay vermemekten” kaçınarak bu düzenlemeleri giderek liberalleştirmektedirler.
- **Başlangıç Ülkesi Yöntemi:** Bu yöntemde sadece seferin başladığı ülkenin tarifeyi onaylama ya da geri çevirme yetkisi vardır. Bu süreç içinde, tarife ile ilgili bilgilendirme ya da başvuru işleminin varlığı diğer bir belirleyici unsurdur.
- **Esnek Fiyatlama Aralıkları Yöntemi:** Bu yöntemde taraflar sunulacak tarifelerin daha önceden belirlenen aralıklarda olması durumunda karşılıklı onay vermeyi kabul etmektedirler. Bu yöntem de “çift taraflı onay” yöntemine göre daha liberal bir yöntemdir.
- **Çift Taraflı İtiraz Yöntemi:** Bu yöntemde her iki devletin de aynı tarifeye itiraz etmemesi durumunda sunulan fiyat tarifesi yürürlüğe girecektir. Sadece bir tarafın itiraz etmesi tarifenin yürürlüğe girmesine engel değildir. Bu onay yönteminde havayolu işletmelerinin tarifeleri kendilerinin belirlemesine izin verilmektedir. Bu sayede fiyatlar serbest pazar koşullarının gerekliliklerine göre belirlenebilmektedir. Yöntemin bir sonucu olarak devletin fiyatlara müdahalesi sınırlıdır. Devlet sadece serbest rekabeti engelleyen durumlara müdahale etmektedir. Havayolu işletmesinin pazar gücünün yüksek olmasından kaynaklanan ve yolcuları mağdur eden çok yüksek fiyatlar, bir havayolu işletmesine devlet yardımlarının varlığı nedeniyle fiyatların serbest rekabet ortamını bozacak şekilde düşük olması müdahale gereği yaratan örnekler olarak verilebilir.
- **Tayin Eden Ülke İtirazı Yöntemi:** Bu yöntemde; “çift taraflı itiraz”, “başlangıç ülkesi”, ya da “esnek fiyatlama aralıkları” yöntemi temel olarak alınır. Sonrasında ise ilgili taraf sadece kendisi tarafından tayin edilen havayolu işletmelerinin belirlediği fiyat tarifelerine itiraz edebilir. Bu yöntem de tamamen liberal olan serbest fiyatlama yöntemine geçişte önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.
- **Serbest Fiyatlama Yöntemi:** Bu yöntemde fiyatlar tamamen havayolu işletmelerinin kontrolü altında serbest pazar koşullarının gerekliliklerine göre belirlenmekte ve ilgili otoritelere sadece bilgi vermek amacıyla sunulmaktadır. Serbest Fiyatlama Yönteminde, fiyatların serbest pazar koşullarında belirlenmesini ve rekabeti engelleyecek durumların önlenmesini sağlamak amacıyla, genellikle devletlerin itiraz edebileceği unsurlar belirlenmektedir. Bu unsurlara; pazar hâkimiyetinin kötüye kullanılması nedeniyle tüketicilerin aşırı derecede yüksek fiyatlara maruz kalması, rekabeti önlemeye, kısıtlamaya, bozmaya ya da bir rakibi pazardan çıkartmaya yönelik rekabete aykırı tarife uygulamaları örnek olarak gösterilebilir.

3.4. Değerlendirme Ölçeği

Değerlendirme ölçeğinin geliştirilebilmesi için ilgili alanyazın incelenerek İHT anlaşmalarının değerlendirmeye konu olacak özellikleri saptanmaya çalışılmıştır. İHT anlaşmalarının havayolu işletmelerinin yönetim etkinliğini etkileyecek özellikleri 4 ana başlık altında toplanmış ve bunlar ölçeğin “boyutları” olarak adlandırılmıştır: “Pazara Erişim”, “Pazara Giriş”, “Kapasite” ve “Fiyat Tarifeleri”. Ayrıca her boyut kapsamındaki farklı ekonomik düzenlemeler “boyutların alt bileşenleri” olarak adlandırılmış ve bunlardan havayolu yönetimini daha çok etkileyeceği düşünülenler ortaya konmuştur.

Ölçek boyutları ve boyutlara ait alt bileşenlerinin belirlenmesi dünya genelindeki tüm İHT anlaşmaları dikkate alınarak yapılmıştır. Bununla birlikte, İHT anlaşmalarında çeşitli farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle değerlendirme ölçeğinin geliştirilebilmesi için Türkiye'nin imzaladığı İHT anlaşmalarına özgü bir inceleme yapılması ve ölçek boyutları kapsamında hangi düzenleme seçeneklerinin kullanıldığı saptanması gerekli görülmüştür. Bunun için Türkiye tarafından imzalanan ya da parafe edilen tüm Anlaşmalar ve Mutabakat Zaptları tek tek incelenmiştir. Bu sayede sadece Türkiye'nin imzaladığı anlaşmalara özgü “Pazara Erişim”, “Pazara Giriş”, “Kapasite” ve “Fiyat Tarifeleri” boyutlarında bileşen düzenlemelerinin ne kadar sıkı ya da liberal oldukları daha kolay ortaya konabilecektir. Ayrıca Türkiye'nin İHT Anlaşmalarını kendi aralarında kıyaslamak mümkün olabilecektir.

Ölçeğin bir ucu “çok sıkı”, diğer ucu ise “liberal” olarak adlandırılmıştır. Derecelendirme en sıkı düzenlemelerden liberal olan düzenlemelere doğru; “1. Derecede Sıkı (S1)”, “İkinci Derecede Sıkı (S2)”, “Üçüncü Derecede Sıkı (S3)” ve “Liberal (L)” olarak yapılmıştır.

Bazı boyutlarda alt bileşenlere ilişkin seçenek sayısı sınırlı olduğu için üçlü ya da ikili derecelendirme yapılmıştır. Üçlü derecelendirme; “1. Derecede Sıkı (S1)”, “İkinci Derecede Sıkı (S2)” ve “Liberal (L)” şeklinde yapılmıştır. İkili derecelendirme ise “Sıkı (S)” ve “Liberal (L)” şeklinde yapılmıştır.

3.4.1. Pazara Erişim Ölçeği

Tablo-1’de “Pazara Erişim” boyutunda elde edilen bileşen seçenekleri ve üçlü olarak düzenlenen ölçek derecelendirmesi görülmektedir. Pazara erişim boyutundaki derecelendirme iki ayrı grupta yapılmıştır. Bunlar sadece iki ülke arasında 3 ve 4. Trafik haklarının kullanılması ve 3. ülkeleri de ilgilendiren 5. Trafik haklarının kullanılabilmesine yönelik olan alt bileşen seçenek gruplarıdır.

Havayolu taşımacılığı hizmeti verilebilecek pazar sayısının birkaç tane ile sınırlı tutulması ve pazarların tanımlanması (isimleri verilerek) düzenlemelerin oldukça sıkı olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 1. Pazara Erişim Boyutundaki Seçenekler ve Derecelendirme

3 ve 4. Trafik Haklarına İlişkin Pazara Erişim (Üçlü Derecelendirme)	
S1	Sınırlı sayıda, genellikle birkaç tane erişim hakkı verilmiştir. Erişim noktaları (pazar isimleri) genellikle açık olarak tanımlanmıştır.
S2	Çok sayıda erişim hakkı verilmiştir fakat erişim noktaları hala tanımlıdır.
L	Sınırsız erişim hakkı verilmiştir. Taraflar kendi ülkelerindeki istedikleri yerden diğer tarafın istedikleri yerlerine havayolu taşımacılığı hizmeti sunabilir.
5. Trafik Hakkına İlişkin Pazara Erişim (Üçlü Derecelendirme)	
S1	5. Trafik hakkının kullanılmasına ilişkin herhangi bir tanımlama yoktur.
S1	5. Trafik hakkının kullanılmayacağı açıkça belirtilmiştir.
S2	5. Trafik hakkı verilmemiştir fakat talep olduğunda daha sonra müzakere edilebileceği belirtilmiştir.
L	5. Trafik hakkı verilmiştir.

Pazara erişim boyutunu biraz daha liberal hale getiren durum erişilebilecek pazar sayısının artırılmış olmasıdır. Fakat genellikle bu pazarlar yine tanımlanmıştır ve dolayısıyla pazara erişimin havayolu işletmelerinin kendi stratejilerine göre tamamen serbestçe belirlenmesi yine mümkün olamamaktadır. Bu nedenle sözü edilen düzenlemelerin hala sıkı olduğunu söylemek mümkündür. Pazara erişim boyutunu tam liberal yapan bileşen seçeneği bir havayolu işletmesinin istediği noktadan diğer taraf ülke içinde istediği diğer noktaya sefer yapabilesidir. Bu sayede uçuş ağı tamamen serbest pazar şartları altında havayolu işletmesinin isteğine göre şekillenebilecektir.

Bu boyutta belirleyici olan diğer alt bileşen ise 5. trafik hakkının kullanılıp kullanılmayacağıdır. Türkiye'nin imzaladığı İHT anlaşmaları ve Mutabakat zaptları incelendiğinde 5. trafik hakkına çok az rastlanmaktadır. 5. Trafik hakkının kullanılmayacağına açıkça belirtilmiş olması bu boyutun oldukça sıkı bir biçimde düzenlendiğinin göstergesidir. 5. Trafik haklarına ilişkin pazara erişim boyutunu daha liberal yapan seçenek ise İHT anlaşmasında bu hak verilmemiş olsa da konun talep olduğunda daha sonra tekrar müzakere edilmesine olanak tanınmasıdır. 5. Trafik hakkının verilmiş olması pazara erişim boyutunu daha liberal bir hale getirmektedir.

3.4.2. Pazara Giriş Ölçeği

Tablo-2'de "Pazara Giriş" boyutunda elde edilen bileşen seçenekleri ve üçlü olarak düzenlenen ölçek derecelendirmesi görülmektedir. Pazara girişi en sıkı hale getiren bileşen seçeneği pazara sadece tek bir havayolu işletmesinin girişine izin verilmesidir. Bu durumda küreselleşen pazar ve rekabet koşullarında kendi yönetim ve rekabet stratejilerine uygun olacak pazarlara girmek isteyen havayolu işletmelerinin bu isteklerini gerçekleştirme olasılıkları azalacaktır. Görece daha liberal olan bileşen seçeneği iki tane havayolu işletmesinin pazara girişine izin verilmesidir. İstenildiği kadar havayolu işletmesinin tayin edilmesine olanak tanıyan seçenekler bu boyutu liberal hale getirmektedir.

Bu boyuttaki diğer önemli bileşen karşı tarafın tayin edeceği havayolu işletmesinin sahipliğinin ve yönetimdeki etkin kontrolün bu ülkenin vatandaşlarında olması gereğidir. Günümüzde bu bileşen Avrupa Birliği üyesi ülkelerin oluşturduğu ortak pazar haricinde hiçbir yerde tam liberal değildir. Örneğin İHT anlaşmalarındaki ekonomik düzenlemelerin çok taraflı olarak nitelikli bir biçimde liberalleştirilmesi politikaları güden ABD bu bileşeni serbestleştirmek istememektedir (Changa vd., 2004, s.169; Haanappel, 2001, s.90).

Diğer yandan "Sahiplik ve Yönetimde Etkin Kontrol" bileşeninde de görece serbestleşme yaşanmaktadır. Bu bileşende sahiplerin ve yönetimdekilerin vatandaşlığı sorgulanmak yerine havayolu işletmesinin iş merkezinin karşı taraf ülkesinde olma şartı aranması liberal bir düzenleme olarak değerlendirilmiştir. Bu seçeneği tam liberal yapan durum ise pazara girişin ne sahiplik ve yönetimde etkin kontrole dayandığı ne de işletmenin merkezinin nerede olduğuna dayandığı durumdur. Bu açıdan pazara giriş ekonomik düzenlemeler kapsamında tamamen serbesttir.

Tablo 2. Pazara Giriş Boyutundaki Seçenekler ve Derecelendirme

Havayolu İşletmesi Tayini (Üçlü Derecelendirme)	
S1	Sadece tek bir havayolu işletmesine izin verilir.
S2	İki havayolu işletmesine izin verilir fakat erişim noktalarına sınırlama getirilerek aynı pazarda birden fazla havayolu işletmesinin faaliyet göstermesine izin verilmez.
	Sadece iki havayolu işletmesine izin verilir.
L	Birden fazla havayolu işletmesine izin verilir.
Sahiplik ve Yönetimde Etkin Kontrol (Üçlü Derecelendirme)	
S1	Sahipliğin ve yönetimde etkin kontrolün ilgili tarafın vatandaşlarında olması istenir.
S2	Anlaşmada sahiplik ve yönetimde etkin kontrol şartı aranmıyor. Bununla birlikte, tayin edilen havayolu işletmesinin iş merkezinin tayin eden tarafın ülkesinde olması ve işletmenin o ülke tarafından verilmiş geçerli bir işletme ruhsatına sahip olması istenir.
L	Sahiplik ve yönetimde etkin kontrol tamamen serbesttir.

3.4.3. Kapasite Ölçeği

Tablo-3’de Türkiye’nin tüm İHT anlaşmalarındaki kapasite hükümleri incelenerek elde edilen “Kapasite” boyutu bileşen seçenekleri ve dörtlü olarak düzenlenen ölçek derecelendirmesi görülmektedir. Kapasite boyutunun sıkı ya da liberal özelliklere sahip olması kapasite belirleme yöntemine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle geliştirilen ölçekte sadece bu bileşenler derecelendirilmiştir. Diğer alt seçenekler kendi özelliklerine göre sıkı ya da liberal kapasite belirleme yöntemlerine eşlik etmektedir.

Tablo 3. Kapasite Boyutundaki Seçenekler ve Derecelendirme

Kapasite Belirleme Yöntemi (Dörtlü Derecelendirme)	
S1	Taraf devletlerin ilgili sivil havacılık otoriteleri kendi aralarında kapasiteyi önceden belirlerler. Havayolu işletmeleri bu şekilde belirlenen kapasiteye göre kendi uçuş tarifelerini oluşturup ilgili sivil havacılık otoritelerinin onayına sunarlar. Havayolu işletmeleri uçuş tarifeleri onaylanmadan seferleri başlatamazlar.
S2	Havayolu işletmeleri, onayı kolaylaştırmak amacıyla, önceden kendi aralarında uçuş tarifelerini görüşürler ve mutabakata varırlarsa uçuş tarifelerini ilgili sivil havacılık otoritesinin onayına sunarlar. Fakat onay alınmadan seferler başlayamaz. Sivil havacılık otoritesi havayolu işletmeleri tarafından bu şekilde önceden belirlenip sunulan kapasiteyi reddedebilir ya da değişiklik isteyebilir. Zaman içinde bu şekilde belirlenecek kapasite otoriteler tarafından değiştirilebilir.
S3	Havayolu işletmeleri uçuş tarifelerini kendi aralarında görüşürler ve birlikte belirlerler. Belirlenen tarifeler ilgili sivil havacılık otoritelerinin onayına sunulur. Fakat bu seçenekte “onay olmadan seferlere başlanamaz” gibi bir şart yoktur. Bu durumda seferlerin başlayabilmesi için mutlaka onay alınması gerekli değildir ve sivil havacılık otoritelerinin tarifeyi onaylama olasılığı yüksektir. Kapasiteye ilişkin bir olumsuzluk ortaya çıkarsa anlaşmazlık seferler devam ediyorken çözülmeye çalışılır.
L	Kapasite havayolu işletmelerinin diğer havayolu işletmeleri ile görüşmeksizin kendileri tarafından pazar şartlarında tamamen serbestçe belirlenir.
Kapasite Belirleyicileri	
Birkaç tanesi haricinde İHT Anlaşmalarında “uçak değiştirme” ile ilgili bir hükme rastlanılmamıştır.	
Chicago Konvansiyonundan sonraki ilk yıllarda yapılan bazı anlaşmaların kapasite hükümleri çok sınırlı kalmıştır. Bunlarda kapasite belirleyicileri ile ilgili herhangi bir hüküm yoktur.	
Onaya sunulan uçuş tarifesinin sıklık ve uçak tipi bilgileri ile birlikte verilmesi istenmektedir.	
Anlaşmada kapasitenin “makul bir doluluk oranını” sağlayacak biçimde sunulması istenmektedir.	
Onaya sunulan uçuş tarifesinde kapasitenin ücretli yük olarak ve planlanan sıklık ile birlikte verilmesi istenmektedir.	
Görüşmeler	
Talep edilmesi durumunda tarafların birbirlerine, sunulan kapasitenin belirlenen duruma uygun olup olmadığını incelemesi amacıyla, kapasite ile ilgili istatistiksel verileri iletmesi istenmektedir.	
Talep edilmesi durumunda tarafların birbirlerine, sadece taşınan trafik ile ilgili bilgi edinmek amacıyla, ilgili istatistiksel verileri iletmesi istenmektedir.	
3. Ülkeler	
Anlaşmada 3. ülke taşımacılığı ile ilgili açık bir kapasite hükmü yoktur.	
Havayolu taşımacılığında öncelikle akit tarafların yaratacakları talebin dikkate alınması istenmektedir. Başka bir deyişle 3. ülke taşımacılığında kapasite sınırlandırılmaktadır.	
3. Ülke taşımacılığı ile ortaya çıkacak ek kapasite ilgili otoritelerin anlaşmasına bağlı olarak belirlenebilir.	
3. Ülke havayolu taşımacılığında herhangi bir kapasite sınırlandırması yok.	
Anlaşmalar	
Anlaşmada havayolu işletmeleri arasında yapılacak kapasite paylaşım anlaşmaları ile ilgili bir hüküm yok.	

Kapasite boyutunun sıkı ya da liberal olmasına göre alt bileşenler de değişerek havayolu yönetimini etkilemektedir. Bunlar; “kapasite belirleyicileri”, “kapasiteye ilişkin görüşme süreci”, “üçüncü ülkelerin yarattığı kapasiteye ilişkin düzenlemeler” ve “havayolu işletmeleri arasındaki kapasite paylaşımına ilişkin anlaşmalar” hakkındaki düzenlemelerdir.

Kapasite boyutu sıkı özelliklere sahip olduğunda sunulacak kapasitenin açık bir biçimde ölçülmesi beklenmektedir. Bunun için onaya sunulacak tarife de haftalık ve günlük uçuş sıklığı ile kullanılacak uçak tipinin açık bir biçimde belirtilmesi istenir.

Görüşme süreci hem sıkı hem de liberal bileşen seçeneklerinde tanımlanmaktadır. Kapasite boyutunun sıkı düzenleme özellikleri göstermesi durumunda “üçüncü ülkelerin yarattığı kapasiteye ilişkin düzenlemeler” de sıkı olmaktadır. Tarafların öncelikle kendi ülkelerinin yarattığı talebi karşılaması istenmekte, üçüncü ülkelerin yaratacağı talebin karşılanması sunulacak kapasite aracılığıyla sınırlandırılmaktadır.

Kapasite boyutunun sıkı olması durumunda ilgili pazarda faaliyet gösteren hava yolu işletmelerinin aralarında anlaşarak kapasiteyi paylaşmalarına engel olunmamaktadır. Bu durumda ortaya çıkan anlaşmalara “havuz anlaşmaları” adı verilmektedir (Doganis, 2002: s.36-39). Buna karşın kapasite boyutunun liberal olması durumunda rekabeti engelledikleri için havuz anlaşmaları yasaklanmaktadır.

Alanyazındaki incelemeler sonucunda kapasite düzenlemeleri sıkı ya da liberal olmalarına göre 3 grup altında toplanmıştır. Oysa Türkiye'nin İHT anlaşmalarındaki kapasite hükümleri daha önce tanımlanan bu 3 yöntemle tam olarak uymamaktadır. Bu konudaki en çarpıcı örnek daha liberal olan anlaşmalarda “Ön belirleme” ve “Bermuda-1” tipi kapasite belirleme yöntemleri özelliklerinin birlikte kullanıldığıdır.

Tablo-3’de de görüldüğü gibi “1. Derecede Sıkı Kapasite Boyutunda” açık bir “ön belirleme” yöntemi vardır. Kapasite hükümlerinde açıkça “kapasite seferler başlamadan önce otoriteler tarafından belirlenir” denilmektedir. Bu en sıkı kapasite düzenlemesidir. Bununla birlikte, bazı kapasite hükümlerinde “hava yolu işletmeleri, onayı kolaylaştırmak amacıyla, önceden kendi aralarında tarifeyi görüşür” denilmektedir.

“2. Derecede Sıkı Kapasite Boyutunda” da bir ön belirleme yöntemi söz konusudur. Bunda hava yolu işletmeleri, onayı kolaylaştırmak amacıyla, önceden kendi aralarında uçuş tarifelerini görüşürler ve mutabakata varırlarsa uçuş tarifelerini ilgili sivil havacılık otoritesinin onayına sunarlar. Bu seçeneği de “ön belirleme yöntemi” kapsamına sokan ilgili otoriteden onay alınmadan seferlerin kesinlikle başlatılmamasıdır. Sivil havacılık otoritesi hava yolu işletmeleri tarafından bu şekilde önceden belirlenip sunulan kapasiteyi reddedebilir ya da değişiklik isteyebilir. Otoritenin reddetme yetkisi hava yolu işletmelerinin yeterince esnek davranamayacakları anlamına gelir. Bununla birlikte hava yolu işletmeleri kapasite belirleme sürecinde daha aktif bir şekilde görev almaktadırlar. Kapasite önceden belirlenmektedir fakat hava yolu işletmelerinin kendi aralarında görüşerek belirledikleri ve anlaşmaya vardıkları kapasite otoriteler tarafından büyük bir olasılıkla onaylanacaktır. Zaman içinde bu şekilde belirlenecek kapasite otoriteler tarafından değiştirilebilir.

Sonuç olarak bu bileşen seçenekleri yine de çok sıkı bir kapasite belirleme yöntemidir. Çünkü otoriteden onay alınmadan seferler başlatılmayacaktır. Ayrıca hava yolu işletmelerinin kendi aralarında anlaşmaya varmak durumunda olmaları liberal pazar şartlarına aykırıdır. Bu yöntemin “havuz anlaşmalarını” çağrıştırdığı söylenebilir.

“3. Derecede Sıkı” belirleme yönteminde kapasite seferler başlamadan hava yolu işletmelerinin mutabakata varması ile önceden belirlenmektedir. Aslında yine bir “ön belirleme” sürecine işaret eden bu bileşen seçeneği çok daha liberaldir. “3. Derecede Sıkı” belirleme yöntemini “2. Derecede Sıkı” belirleme yönteminden ayıran en önemli özellik kapasite hükümlerinde **“onay olmadan seferlere başlanamaz”** gibi bir ifadenin yer almamasıdır.

Bu durumda seferlerin başlayabilmesi için mutlaka onay alınması gerekli değildir ve sivil havacılık otoritelerinin tarifeyi onaylama olasılığı yüksektir. Kapasiteye ilişkin bir olumsuzluk ortaya çıkarsa anlaşmazlık seferler devam ediyorken çözülmeye çalışılır. Bileşenin bu özelliği “ön belirleme” yönteminden uzaklaşarak daha liberal bir kapasite boyutu yaratmaktadır.

“3. Derecede Sıkı” belirleme yönteminde talep artışının neden olacağı geçici ek kapasite gereksinimi hava yolu işletmeleri arasında görüşülerek karşılanır. Pazarda ek kapasite sunulması otoriteden onay almak yerine genellikle hava yolu işletmelerinin kendi aralarında yapacakları görüşmelere ve anlaşmalara bırakılmaktadır. Bu özellik kapasitenin zaman içinde değiştirilebilmesi esnekliğini sağlamakta ve kapasite boyutunu daha liberal yapmaktadır. Liberal olan kapasite boyutunda ise kapasite tamamen pazar şartlarında serbestçe belirlenir.

3.4.4. Fiyat Tarifesi Ölçeği

Türkiye'nin İHT anlaşmaları ücret tarifesi boyutundaki alt bileşenler göz önüne alınarak incelendiğinde Tablo-4 ve Tablo-5'de verilen seçenekler tespit edilmiştir. Tablo-4'te havayolu yönetimini daha çok etkileyeceği düşünülen ve fiyat tarifeleri boyutunu sıkı ya da liberal yapan bileşen seçenekleri verilmiştir. Tablo-5'te ise daha genel bileşen seçenekleri verilmiş ve bunlar derecelendirilmemiştir.

Fiyat tarifesi boyutunun sıkı ya da liberal özellikler göstermesinde en fazla rol oynayan ve havayolu yönetimini en fazla etkileyen bileşenler “Onay Yöntemi” ve “Tarife Belirleme Araçlarıdır”. Bu seçenekler dörtlü olarak derecelendirilmiştir. Diğer alt bileşenlerden; “Belirlemede Dikkate Alınacak Faktörler”, “İtiraz Edilebilecek Faktörler” ve “Başvuru Gerekliliği” seçenekleri “Sıkı (S)” ve “Liberal (L)” olmak üzere ikili olarak derecelendirilmişlerdir. Havayolu yönetiminin tarifelerini hızlı bir biçimde değiştirilebilmelerinde önemli rol oynayan “Başvuru Süresi” bileşeni ise dörtlü olarak derecelendirilmiştir.

Tablo 4. Fiyat Tarifesi Boyutuna İlişkin Seçenekler ve Derecelendirme

Belirlemede Dikkate Alınacak Faktörler (İkili Derecelendirme)	
S	Fiyat tarifeleri belirlenirken “işletim maliyetleri + makul bir kar payı” yönteminin kullanılması ve diğer havayolu işletmelerinin tarifelerinin dikkate alınması istenir.
L	Ücret tarifelerinin tamamen pazar şartlarına göre serbest bir biçimde belirlendiği durumlarda tarifelerin belirlenmesinde dikkate alınacak faktörler tanımlanmamaktadır.
İtiraz Edilebilecek Faktörler (İkili Derecelendirme)	
S	Tarafların fiyat tarifesine itiraz edeceği durumlar tanımlanmamıştır.
L	Tarafların fiyat tarifesine itiraz edeceği durumlar açıkça tanımlanmıştır.
Belirleme Araçları (Dörtlü Derecelendirme)	
S1	Tarifelerin tayin edilmiş havayolu işletmeleri tarafından, ilgili pazarlarda faaliyet gösteren diğer havayolu işletmelerine de danışıldıktan sonra, ilgili işlemler ile anlaşmaya varılarak belirlenmesi istenmektedir. Varılacak bu anlaşma kapsamında tarifelerin, mümkün olduğunca IATA tarife belirleme süreçlerinde belirlenmesi istenmektedir.
S1	Tarifelerin söz konusu pazarda faaliyet gösteren tayin edilmiş havayolu işletmeleri tarafından, birbirleriyle görüşüldükten sonra, anlaşmaya varılarak belirlenmesi istenmektedir. Bu seçenekte diğer havayolu işletmeleri ile görüşülerek onlarla da anlaşmaya varılması istenmemektedir. Bununla birlikte anlaşma kapsamında tarifelerin, yine mümkün olduğunca IATA tarife belirleme süreçlerinde saptanması istenmektedir.
S2	Havayolu işletmeleri sadece kendi aralarında anlaşarak ücret tarifelerini belirler. Eğer isterlerse IATA süreçlerinden yararlanabilirler.
S3	Havayolu işletmeleri sadece kendi aralarında anlaşarak ücret tarifelerini belirler. IATA süreçlerine başvurulması yasaklanmıştır.
L	Havayolu işletmeleri ücret tarifelerini sadece kendileri belirlerler. İHT anlaşmasında ya da başka bir yerde havayolu işletmelerinin ikili görüşmeler yapmaları “şart koşulamaz”.
Başvuru Gerekliliği (İkili Derecelendirme)	
S	Vardır.
L	Liberal anlaşmalarda taraf devletler tarifenin onaylanması için değil sadece bilgi edinilmesi amacıyla tarifeleri isterler.
Başvuru Süresi (Dörtlü Derecelendirme)	
S1	Tarifenin yürürlüğe girmesi planlanan tarihten en geç 90 gün önce onaya sunulması gerekir.
S1	Tarifenin yürürlüğe girmesi planlanan tarihten en geç 60 gün önce onaya sunulması gerekir.
S2	Tarifenin yürürlüğe girmesi planlanan tarihten en geç 45 gün önce onaya sunulması gerekir.
S3	Tarifenin yürürlüğe girmesi planlanan tarihten en geç 30 gün önce onaya sunulması gerekir.
L	Eğer fiyat tarifesi boyutu liberal ise bu durumda başvuru süresi tanımlanmamış olabilir.
Onay Yöntemi (Dörtlü Derecelendirme)	
S1	Çift taraflı onaylama
S2	Başlangıç ülkesi
S2	Tayin eden taraf
S3	Çift taraflı itiraz
L	Serbest fiyatlama

Tarifenin onaylanmasına ilişkin yöntem havayolu işletmelerinin hazırladıkları tarifenin yürürlüğe girmesinde sivil havacılık otoritelerinin etkinliğini belirlemektedir. İlgili otoritelerin tarife üzerindeki yaptırım gücü arttıkça fiyat tarifesi boyutu daha sıkı hale gelmektedir. Tarifelerin havayolu işletmelerinin istedikleri şekilde yürürlüğe girmesine engel olacak yaptırım gücü her iki otoriteye de verilirse bu boyutun sıkı olma derecesi artmaktadır. Bu kapsamda en sıkı bileşen seçeneği “Çift Taraflı Onaylama Yöntemidir”.

Liberalleşme süreci içinde “Onay Yöntemi” kapsamında farklı liberal yöntemler ortaya çıkmıştır. En liberal seçenek fiyatların tamamen serbest bir biçimde belirlenerek tarifenin hiçbir kurumdan onay alınma gereksinimi olmadan yürürlüğe girebilmesidir. Fakat bu seçenek yaygın değildir. Liberal yöntemler arasında en yaygın olanı “Çift Taraflı İtiraz Yöntemidir”. Bu yöntemde tarifelerin havayolu işletmelerinin istedikleri şekilde yürürlüğe girmesine engel olacak tek durum her iki otoritenin de itiraz etmesidir.

Tablo 5. Fiyat Tarifesi Boyutuna İlişkin Genel Seçenekler

Eşitleme	Fiyat tarifelerinin tarafların ilgili diğer pazarlardaki tarifeleri ile eşitlenmesi istenmekte ya da istenmemektedir.
Yürürlük	Sunulan fiyat tarifesinin yürürlüğe girebilmesi için onayın gelmesi gerekir.
	Sunulan fiyat tarifesine belirli bir süre içinde itiraz gelmez ise tarife kendiliğinden yürürlüğe girer.
Görüşme süreci Ve Anlaşmazlıkların çözümü	Anlaşmazlıkların nasıl çözüleceği İHT anlaşmalarında tanımlanmıştır fakat görüşme talep edilmesi ve görüşme sürecinin nasıl olacağı bazı anlaşmalarda tanımlanmışken bazılarında tanımlanmamıştır.
Tarifenin Süresi	Tarife yenisi belirleninceye kadar yürürlükte kalır fakat 12 aydan fazla uzatılamaz.
	Tarife yenisi belirleninceye kadar yürürlükte kalır fakat 6 aydan fazla uzatılamaz.
	Tarife yenisi belirleninceye kadar yürürlükte kalır.

Tarife belirleme aracı olarak diğer havayolu işletmelerinin tarifelerinin baz alınması ve IATA'nın tarife belirleme süreçlerine başvurulması rekabeti engelleyici bir durumdur. Bu nedenle sözü edilen yöntemlerin tarife belirleme aracı olarak kullanılmasını isteyen bileşen seçenekleri tarife boyutunu sıkı hale getirmektedir.

Belirleme araçlarının daha liberal olduğu seçeneklerde havayolu işletmeleri sadece kendi aralarında anlaşarak ücret tarifesini belirlemede, IATA süreçlerine başvurmaları ise engellemektedir. Bu seçeneğe göre daha da liberal olan tarife belirleme aracı ise havayolu işletmelerinin ücret tarifelerini sadece kendilerinin belirlemesidir. Bu seçenekte havayolu işletmelerinin ikili görüşmeler yapmaları da “şart koşulamaz”.

Fiyat tarifesi belirlenirken dikkate alınacak faktör olarak “işletim maliyetleri + makul bir kar payı” yönteminin kullanılmasını istemek bu boyutu sıkı hale getirmektedir. Eğer fiyat tarifesi boyutu liberal ise taraf devletlerin tarifeye itiraz etme gücü azaltılmıştır. Bununla birlikte devletlere etkin rekabeti ve son kullanıcıyı korumak amacıyla tarifeye itiraz etme yetkisi verilmektedir. İtiraz edilebilecek faktörler; tarifelerin pazar hâkimiyetinin kötüye kullanılması nedeniyle yıkıcı ya da ayırıcı, haksız yere aşırı derecede yüksek ya da rekabeti önleyici olması, tarifelerin doğrudan ya da dolaylı devlet sübvansiyonları ya da desteği nedeniyle suni olarak düşük tutulması durumlarıdır. Taraf devletin fiyat tarifesine itiraz etmesinin amaçları ise; pazar hâkimiyetinin kötüye kullanılması nedeniyle tüketicilerin aşırı derecede yüksek ücret tarifelerinden korunması ve rekabeti önlemeye, kısıtlamaya, bozmaya ya da bir rakibi pazardan çıkartmaya yönelik rekabete aykırı ücret tarifeleri uygulamalarının önlenmesidir. Bu faktörlerin belirlenmesi Fiyat Tarifesi Boyutunu daha da liberal hale getirmektedir.

Havayolu yönetimini etkileyen diğer bir bileşen ise tarifenin yürürlüğe girmesi planlanan tarihten en geç ne kadar zaman öncesinde onaya sunulması gerektiğidir. Bu süre karmaşık ve dinamik bir çevrede faaliyet gösteren havayolu işletmelerinin, pazarın ve rekabetin giderek küreselleştiği bir ortamda pazar dinamiklerine hızlı bir biçimde cevap verebilme şanslarını belirlemektedir. Süre uzadıkça fiyat tarifesi boyutu daha sıkı hale gelmektedir.

Diğer yandan tarifenin yürürlüğe girme biçimi de havayolu işletmelerinin esnekliğini etkilemektedir. Bazı İHT anlaşmalarında tarifenin yürürlüğe girebilmesi için onayın verilmesi ve bildirilmesi gerekir. Bazılarında ise belirli bir süre itiraz bildirilmez ise tarife kendiliğinden yürürlüğe girer.

4. SONUÇ

Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri tarafından desteklenen “**Türk Sivil Havacılık Faaliyetlerinde Liberalleşme Sürecinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi**” adlı araştırma projesi kapsamında gerçekleştirilen bu çalışmada öncelikle İHT anlaşmalarının ve dolayısıyla uluslararası havayolu pazarlarındaki ekonomik düzenlemelerin tarifeli havayolu işletmelerinin yönetimini önemli ölçüde etkilediği sonucuna varılmıştır. Uluslararası alanda tarifeli olarak faaliyet gösteren havayolu işletmelerinin hangi pazarda faaliyet gösterecekleri, hangi pazara ve hangi yoğunlukta girecekleri yanı sıra bilet satış fiyatları da bu düzenlemelere bağlıdır. Bu tür havayolu işletmeleri sıralanan bu önemli yönetsel kararları yaratıcılıklarını kullanarak özgürce alamayabilirler. Ayrıca seçecekleri rekabet stratejileri de bu durumdan etkilenecektir.

Proje kapsamında yapılan araştırmalarda geliştirilecek ölçeğin dört boyutunun olması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bunlar; Pazara Erişim, Pazara Giriş, Kapasite ve Fiyat Tarifeleridir. Çalışma sırasında Türkiye'nin İHT Anlaşmalarına özgü bir inceleme yapılarak her boyuttaki bileşen seçenekleri tespit edilmiştir. Son olarak her boyuttaki alt bileşen seçenekleri en sıkı ve liberal uçlar arasında derecelendirilmiştir.

Bu çalışma sonucunda elde edilen ölçüm aracı kullanılarak Türkiye'nin İHT Anlaşmaları değerlendirilebilecektir. Bu sayede Türkiye ile İHT Anlaşması bulunan diğer ülkeler arasındaki havayolu pazarlarının havayolu yönetimini etkileyecek özellikleri hakkında bilgi edinmek, ekonomik düzenlemeler açısından havayolu pazarlarının özelliklerini birbirleriyle kıyaslamak mümkün olabilecektir. Bunun tarifeli seferler düzenlemeyi planlayan havayolu işletmelerine yönetsel açıdan büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ölçek havayolu yöneticilerinin daha doğru kararlar almalarında yararlı olabilecektir.

Diğer yandan Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecinin yaşandığı günümüzde AB üyesi ülkeler ile Türkiye arasındaki havayolu pazarlarının mevcut durumunun ve gelişim sürecinin bilinmesinin politika belirleyicileri ile düzenleyicilere fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Button, K., Haynes, K. ve Stough, R. (1998).** *Flying into the Future: Air Transport Policy in the European Union*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Changa, Yu C., George, H. Ve Chia, J. (2004).** The Evolution of Airline Ownership and Control Provisions, *Journal of Air Transport Management*, 10: 161–172.
- Dempsey, Paul S., Gesell, Laurence E., Crandall, Robert L. (1997).** *Airline Management: Strategies for the 21st Century*, Chandler: Coast Aire Publications.
- Doganis, R. (2001).** *The Airline Business in the Twenty-first Century*, London: Routledge.
- Doganis, R. (2002).** *Flying Off Course: The Economics of International Airlines*, 3. Basım, London: Routledge.
- Gerede, E. (2002).** Havayolu Taşımacılığında Küreselleşme ve Havayolu İşbirlikleri-THY AO'da Bir Uygulama, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gerede, E. (2003).** Türk Sivil Havacılık Sisteminin Sorunları, 78. Yılda Türk Hava Kurumu ve Türk Havacılığının Geleceği adlı panelde sunulan bildiri, Ankara, Şubat: 19-39.
- Gerede, E. (2005).** Havacılık Emniyetinin Artırılmasında Önemli Bir Araç: Emniyet Yönetim Sistemi, Ulusal Havacılık Sempozyumu ve Çalıştayı adlı Sempozyumda sunulan bildiri, İstanbul, Temmuz.
- Gerede, E. (2006a).** Havacılık Emniyeti ve Havacılık Güvenliği Kavramları Arasındaki İlişki ve Farkların Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, *İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi Yönetim*, 17, (54).
- Gerede, E. (2006b).** Sivil Havacılık Faaliyetlerin Sınıflandırılması ve Türkiye'de Hava Taşımacılığı Faaliyetlerinin Tanımlanmasına İlişkin Sorunlar, Kayseri VI. Havacılık Sempozyumunda sunulan bildiri, Kayseri, Mayıs.
- Haanappel, P.P.C. (2001).** Airline Ownership and Control and Some Related Matters, *Air & Space Law*, 16, (2):90-103.
- Hanlon, P. (1999).** *Global Airlines: Competition in a transnational industry*, 2. Basım, Oxford: Butterworth Heineman.
- ICAO (1999).** *Policy and Guidance Material on the Economic Regulation of International Air Transport*, 2. Basım, ICAO, Doc. 9587.
- ICAO (2004).** *Manual on the Regulation of International Air Transport*, 2. Basım, ICAO, Doc. 9626.
- Oum, Tae H. ve Yu, C. (1998).** *Winning Airlines: Productivity and Cost Competitiveness of the World's Major Airlines*, Boston: Kluwer Academic Publishers.
- O'Connor, William E. (1995).** *An Introduction to Airline Economics*, 5. Basım, Westport: Praeger.
- Shaw, S. (1999).** *Airline Marketing and Management*, 4. Basım, Hampshire: Ashgate Publishing.
- Warnock-Smith, D. ve Potter, A. (2005).** An Exploratory Study into Airport Choice Factors for European Low-Cost Airlines, *Journal of Air Transport Management*, 11: 388-392.
- Wells, Alexander T. (1999).** *Air Transportation A Management Perspective*, 4. Basım, Belmont: Wadsworth Publishing Company.

FİNANSAL ORANLARLA HİSSE SENEDİ GETİRİLERİNİN TAHMİNİ: İMKB 30 ENDEKSİ HİSSE SENETLERİ ÜZERİNE DİSKRİMİNANT ANALİZİ İLE BİR UYGULAMA

Yrd. Doç. Dr. Bülent ÖZ* Yrd. Doç. Dr. Yücel AYRIÇAY** Arş. Grv. Göktürk KALKAN***

ÖZ

Bu çalışma, İMKB 30 endeksinde işlem gören hisse senetlerinin getirilerinin önceden tahmin edilmesinde etkili olan faktörlerin belirlenmesini ve en uygun model aracılığıyla hangi hisse senetlerine yatırım yapılmasının daha uygun olabileceği konusunda yardımcı olunmasını amaçlamaktadır. Bu amaçla, 2007 yılı hisse senedi getirileri, 2006 ve 2005 yılı finansal oranları kullanılarak 1 ve 2 yıl öncesinden tahmin edilmeye çalışılmıştır. Çok değişkenli istatistiksel bir yöntem olan diskriminant analizi kullanılarak elde edilen analiz sonuçlarına göre, i) 1 yıl öncesi modelde faaliyet devir hızı ve kaldıraç değişkenlerinin, ii) 2 yıl öncesi modelde faaliyet devir hızı, kaldıraç ve likidite değişkenlerinin hisse senedi getirilerini önceden tahmininde istatistiksel olarak anlamlı oldukları belirlenmiştir. Doğru sınıflandırma yüzdeleri kullanılarak karşılaştırıldığında 2 yıl öncesi modelin (%91,7), 1 yıl öncesi modele (%75) göre daha üstün olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Finansal Oranlar, Hisse Senedi Getiri Tahmini, Diskriminant Analizi, İMKB*

PREDICTING STOCK RETURNS WITH FINANCIAL RATIOS: A DISCRIMINANT ANALYSIS APPLICATION ON THE ISE 30 INDEX STOCKS

ABSTRACT

This study aims to identify the factors that help the prediction of the stock returns for ISE 30 listed companies and also help to decide on which stock would be more suitable by using the most suitable model. With this aim, the stock returns are estimated 1 and 2 years earlier by using the financial ratios of years 2006 and 2005. According to the results obtained from a discriminant analysis, which is a multi-variate statistical analysis, i) the operating turnover and leverage variables of the 1 year model, ii) operations turnover, leverage and liquidity variables of the 2 year model are found to be statistically significant. When the percentages of correct classification are compared 2 year model(% 91.7) turns out to be superior to the 1 year model (%75).

Keywords: *Financial Ratios, Stock Return Prediction, Discriminant Analysis, ISE*

* Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, e-posta: ozbl@hotmail.com

** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, e-posta: yucelayricay@hotmail.com

*** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: gkalkan63@hotmail.com

1. GİRİŞ

Etkin piyasalar hipotezine göre, ne hisse senetlerinin geçmiş fiyatlarından hareketle gelecekteki hisse senedi fiyatlarını tahmin etmeye çalışan teknik analiz yoluyla, ne de temel analiz verileri yardımıyla düşük değerlenmiş hisseleri belirlemek ve ekstra bir kazanç elde etmek mümkündür (Karan, 2004, s.271; Malkiel, 2003, s.3). Türkiye için gerçekleştirilen etkin piyasa analizleri, çoğunlukla, sermaye piyasalarının zayıf formda etkin olup olmadığını belirlemek üzere yapılmış; çalışmalarda hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar elde edilmiştir (Balaban, Candemir ve Kunter, 1996; Bekçioğlu ve Ada, 1985, s.37- 38; Buguk ve Brorsen, 2003; Cankurtaran, 1989, s.49-73; Keleş, 2003; Kondak, 1997; Muradoğlu ve Oktay, 1993, s.51-62; Zengin ve Kurt, 2004). Zayıf formda etkin olmayan bir piyasada hisse senedine ya da işletmeye ait geçmiş bilgiler ve veriler kullanılarak normalin üzerinde kazanç sağlama olanağı bulunmaktadır. Bununla birlikte, piyasa etkinliğinden bağımsız olarak, kamuya açıklanmış veriler arasında yer alan, bir şirkete ait finansal oranlar ve hisse senedi getirileri kullanılarak yapılan, hisse senedi yatırım kararlarıyla ilişkilendirilebilecek çalışmalar da bulunmaktadır. Finansal oranlarla hisse senedi getirilerini kullanarak gerçekleştirilen çalışmaları; i) finansal oranlarla hisse senedi getirileri arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar, ii) gerçekleşen hisse senedi getirilerini tahmin etmede finansal oranları kullanan çalışmalar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Aktaş ve Karan (2000, s. 433- 449), hisse senedi getirilerini tahmin etmede finansal oranların gücüne vurgu yapmışlardır. Literatürde konu ile ilgili çok sayıda uygulamalı çalışma olmasına karşın, Türkiye’de sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu gerekçeler doğrultusunda çalışma, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 30 endeksinde (İMKB 30) işlem gören hisse senetlerinin getirilerinin önceden tahmin edilmesinde etkili olan faktörlerin belirlenmesini ve bu faktörler yardımıyla elde edilen en uygun model yardımıyla ileride yatırımcıların hangi hisse senedine yatırım yapmalarının daha uygun olabileceği konusunda yardımcı olunmasını amaçlamaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Bhandari (1988), NYSE ve AMEX için 1948-1981 yılları arasındaki dönemi iki ayrı periyotta ele almış, hisse senedi getirileri üzerinde kaldıraç etkisini incelemiştir. Söz konusu çalışmada kaldıraç etkisi, toplam aktiflerin defter değeri ile özsermayenin defter değeri arasındaki farkın, firmanın piyasa değerine oranı olarak ifade edilmiştir. Oluşturulan portföyler regresyon analizine tabi tutulmuş ve analizler sonucunda, beklenen hisse senedi getirilerinin, yukarıda tanımlanmış olan kaldıraç oranı ile pozitif ilişkili olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar elde edilirken beta ve firma büyüklük etkisi kontrol altında tutulmuştur. Benzer şekilde Dimitrov ve Jain (2005) ve Korteweg (2004) çalışmalarında borçluluk oranlarında meydana gelen değişikliklerin hisse senedi getirilerini nasıl etkilediğini incelemişlerdir. Her iki araştırma sonucu benzer nitelikte olup, hisse senedi getirileri ile borçluluk oranı arasında negatif bir ilişkinin varlığı bulgulanmıştır. Welch (2004) ise, şirketlerin borçluluk oranlarının hisse senedi getirileriyle olan ilişkisini incelediği çalışmasında hisse senedi getirilerinin şirketlerin borçluluk oran dinamiklerinin %40’ını açıkladığını tespit etmiştir. Bir başka deyişle, hisse senedi getirileri sermaye yapısı değişimlerinin temel faktörü olarak bulgulanmıştır.

Chin ve Hong (2008) çalışmalarında Malezya borsasını ele almışlar, 78 firma için 1995-2005 yıllarını incelemişler ve hisse senedi getirilerinin finansal oranlarla tahmin edilip edilemeyeceğini araştırmışlardır. Çalışmalarında gelecekteki hisse senedi getirileri ile temettü/fiyat oranı arasında pozitif bir ilişkinin olduğu ve temettü/fiyat oranıyla hisse senedi getirilerinin tahmin edilebileceğini, bununla birlikte fiyat/kazanç oranının tahmin gücünün temettü/fiyat oranından daha düşük olduğunu tespit etmişlerdir.

Canbaş, Düzakın ve Kılıç (1997), 1993-1997 döneminde hisse senetleri İMKB’de işlem gören 173 endüstri işletmesinin finansal oranlarını kullanarak yaptıkları çalışmada, finansal oranların hisse senetlerinin değerlemesinde ve hisse senetlerinin getirilerinin açıklanmasında istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve yatırımcıların yatırım kararlarında önemli rol oynayacak oranların da likidite, finansal yapı ve karlılık oranları olduğunu belirtmiştir.

Demir, Küçükkiremitçi, Pekkaya ve Üreten (1997) bağımlı değişken olarak hisse senedi getirilerini, bağımsız değişken olarak finansal oranları aldıkları çalışmalarında 1992-1994 yılları için yıllık verileri kullanmışlardır. Çalışmada değişkenler arasındaki ilişkilerin farklı sektörlerdeki temsil gücü ve sektör farklılıklarının finansal oranlarda farklılığa yol açıp açmadığı araştırılmıştır. Çalışmanın ikinci aşamasında hisse senedi getirisi ile finansal oranlar arasında ilk aşamada belirlenen ilişkiler çerçevesinde firmaların sıralaması yapılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, hisse senedi getirileriyle fiyat/kazanç oranı arasındaysa anlamlı bir ilişki olmadığı, finansal oranlarla getiriler arasındaki ilişkininse kimi yıllar güçlü olduğu bulgulanmıştır.

Aktaş ve Karan (2000), 1995-1998 dönemi için İMKB’de işlem gören tüm hisse senetleri üzerinde yaptıkları çalışmada, hisse senetleri getirilerinin, finansal tablolardan elde edilen oranların kullanılarak logit model yardımıyla tahmin edilebilirliğini araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda, finansal tablolardan elde edilen likidite, devir hızı, karlılık, pazar performansı ve borçluluk oranlarının hisse senetlerinin getirilerinin tahmininde kullanılabileceği bulgulanmıştır.

Kalaycı ve Karataş (2005) çalışması, 1996-1997 yılları için altışar aylık mali tablolardan elde edilen karlılık, faaliyet, finansal kaldıraç, likidite ve borsa performans oranları kullanılarak İMKB imalat sanayi işletmelerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, getirilerle ilişkili oranlar yıldan yıla ve sektörden sektöre değişmekle birlikte hisse senedi getirilerini açıklamada karlılık, borsa performansı ve verimlilik oranlarından yararlanabilmek mümkündür. Diğer taraftan, finansal kaldıraç oranlarıyla hisse senedi getirileri arasında herhangi bir ilişki belirlenememiş, likidite oranlarıyla getiriler arasındaysa bazı sektörlerde ilişkiye rastlanmıştır.

Ege ve Bayrakdaroğlu (2007a), İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) 30 endeksine dâhil hisse senetlerinin 2004 yılına ait mali tablolarına dayalı olarak hesapladıkları 20 finansal oranı kullanarak getiri performansını lojistik regresyon tekniğiyle analiz etmişler ve İMKB’de faaliyet gösteren şirketlerin başarı durumunu belirlemeye çalışmışlardır. Bu 20 finansal oran, likidite oranları, faaliyet oranları, karlılık oranları, finansal yapı oranları ve borsa performans oranları (piyasa çarpanları) olmak üzere 5 temel gruptan oluşmaktadır. Çalışmada tahmin edilecek model için oranlar tek tek eklenmiş ve istatistiksel olarak anlamlı modeller tespit edilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, ilgili dönemde hisse senedi getirilerini açıklamada Fiyat/Kazanç Oranı (F/K), Nakit Oranı (NO) ve Toplam Varlıkların Devir Hızı Oranı (TVDH) önemli birer bağımsız değişken olarak görülürken, literatürde büyük ağırlığı olan Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) oranı, tahmini yapılan logit modele göre önemli bir bağımsız değişken olarak görülmemiştir.

Ege ve Bayrakdaroğlu (2007b), İMKB 100 endeksinde yer alan imalat işletmelerinin hisse senetlerinin performansını 2005 yılı dönemsel verilerle ve lojistik regresyon yöntemiyle ölçmüşlerdir. Çalışmada bağımsız değişken olarak 18 finansal oran, bağımlı değişken içinse hisse senedi getirileri kullanılmıştır. Bağımsız değişkenlerin seçiminde likidite oranları, faaliyet oranları, karlılık oranları ve finansal yapı oranları olmak üzere 4 temel grup tercih edilmiştir. Analizlerden elde edilen bulgulara göre, finansal performanslarına göre İMKB 100 şirketlerinin sınıflandırılması %80 oranından daha yüksek bulunmuştur. Diğer taraftan, kontrol değişkenleri gibi diğer değişkenlerin de hisse senedi getirilerini efektif olarak açıkladığı, toplam aktif devir hızı ve net kar marjının hisse senedi getirilerini pozitif yönde, stok devir hızının ise negatif yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Muradoğlu ve Sivaprasad (2008), Londra Borsası’nda 1980-2004 yılları arasında gerçekleştirdikleri çalışmalarında firma borçluluk oranının hisse senedi getirileri üzerine olan etkisini Modigliani ve Miller değerlendirme modelinden hareketle incelemişlerdir. Çalışmalarında kamu hizmetleri sektörü firmalarında borçluluk oranı ile hisse senedi getirileri arasında pozitif bir ilişkinin, diğer tüm sektör firmalarında ise negatif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

3. UYGULAMA

3.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu çalışma İMKB 30 endeksinde yer alan hisse senetlerinin getirilerinin önceden tahmin edilmesinde etkili olan faktörlerin belirlenmesini ve bu faktörlere dayalı olarak elde edilen en uygun model yardımıyla ileride yatırımcıların hangi hisse senedine yatırım yapmalarının daha uygun olabileceği konusunda yardımcı olunmasını amaçlamaktadır.

Bu amaçla, 2006 ve 2005 yılı finansal oranları kullanılmak suretiyle 2007 yılı hisse senedi getirileri 1 ve 2 yıl öncesinden tahmin edilmeye çalışılmakta; 2005, 2006 ve 2007 yıllarında İMKB 30 endeksinde yer alan 29 adet şirketin 3'er aylık bilanço ve gelir tablolarından yararlanılarak finansal oranları hesaplanmaktadır. 3'er aylık bilanço ve gelir tablolarına ait veriler www.paragaranti.com sitesinden elde edilmiş; ancak, Fama ve French (1992)'de olduğu üzere finansal sektörde faaliyet gösteren şirketler incelemeye dâhil edilmemiştir. Yazarlar, yüksek kaldıraçlı finansal şirketler için normal olduğunu, finansal olmayan şirketler içinse sorunlara yol açabileceğini belirtmişler, finansal nitelikli şirketlerin mali tablolarındaki farklılıklara vurgu yapmışlardır. Ayrıca, Chui ve Wei (1997)'de uygun biçimde, hisse senetleri aktif olarak işlem görmeyen, yani 1 yıl içerisinde birbirini izleyen en az 3 ay boyunca fiyat verileri olmayan hisse senetleri kapsam dışında bırakılmış; ek olarak, finansal tablolarında eksiklik bulunan bazı şirketlerin oranları hesaplanmadığından çalışmadan çıkarılmışlardır.

Altman (1968)'den beri çoklu diskriminant analizinin finansal olan ve finansal olmayan kuruluşların iflas ve başarısızlık tahminlerinin öngörülmesinde kullanıldığı bilinmektedir. Ancak, tespit edebildiğimiz kadarıyla hisse senedi getirilerinin finansal oranlar yoluyla öngörülmesinde çoklu diskriminant analizini kullanan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla çalışma, hisse senedini getirilerini finansal oranlar yardımıyla açıklamaya çalışan diğer çalışmalardan öncelikle kullanılan analiz yöntemi, ek olarak incelenen zaman dönemi ve hisse senedi getirilerini 1 veya 2 yıl öncesinden öngörmeye çalışması bakımından ayrılmaktadır. Hisse senetlerinin 2007 yılı yıllık getirileri hesaplanarak getiri oranları %13 ve altında olanlar bir grup, %12 ve üzerinde olanlar ise diğer grupta olmak üzere toplam 24 hisse senedinin analize alınması kararlaştırılmıştır. Kalan 5 hisse senedinin getirilerinin -0,03 ve +0,08 ile negatif ve pozitif getiriler arasında birbirine yakın değerlerde yer alması dolayısıyla, gruplamada daha iyi bir ayırım ortaya koymak amacıyla, bunların analiz dışında tutulması uygun görülmüştür. Hisse senedi getirilerinin hesaplanmasında Zivot (2002)'de yer verilen yöntem benimsenmiş, $R(t) = (P_t - P_{t-1}) / (P_{t-1})$ formülü tercih edilmiştir. Burada, $R(t)$ basit net getiriyi, P_t ; varlığın 3., 6., 9. ve 12. aylardaki kar payı ödemesiz kapanış fiyatını, P_{t-1} ise bir önceki yılın son işlem gününün kapanış fiyatını göstermektedir.

Tablo 1'de analize konu olan ve olmayan (koyu renkli olanlar) hisseler ve 2007 yılı getirileri verilmiştir.

Tablo 1. Hisse Senetlerinin Getirilerine Göre Sınıflandırılması

Hisse Senedi	Negatif Getiri	Hisse Senedi	Pozitif Getiri
-Ereğli	-0,03	-Thy	0,02
1.Tofaş	-0,13	-Ford	0,05
2.Alarko	-0,16	-Migros	0,07
3.Arçelik	-0,19	-Enka	0,08
4.Sabancı	-0,20	1.Doğuş	0,12
5.Koç	-0,21	2.Tüpraş	0,16
6.Ülker	-0,26	3.Aygaz	0,18
7.Eczacıbaşı	-0,29	4.Petrol Ofisi	0,26
8.Doğan	-0,31	5.Petkim	0,33
9.Hürriyet	-0,42	6.İhlas	0,41
10.Doğan Yayın	-0,43	7.Turkcell	0,71
11.Vestel	-0,44	8.Kardemir	0,96
12.Aksa	-0,51	9.Bagfaş	3,29
13.Şişe Cam	-0,65		
14.Anadolu	-0,73		
15.Yazıcılar	-0,80		

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Yukarıda belirtilen amaca ulaşmak için kullanılacak uygun istatistik yöntemlerden birisi diskriminant analizidir. Diskriminant analizi, bağımlı değişkenin nominal ve bağımsız değişkenlerin de aralık veya oran ölçekli olduğu araştırmalarda sıklıkla kullanılan parametrik çok değişkenli bir istatistiksel yöntemdir. Bu yaygın kullanımı ve amaca uygunluğu nedeniyle araştırma yöntemi olarak diskriminant analizi seçilmiştir.

Diskriminant analizi, analize konu olan değişkenlerin çok değişkenli normal bir dağılımdan geldiğini ve grup varyans-kovaryans matrislerinin eşit olduğunu varsaymaktadır. Diskriminant analizi varsayımlar yönüyle diğer istatistik yöntemlere göre daha tutucu olmasına karşın yapılan çalışmalar, varsayımlardan küçük sapmalara karşı oldukça istikrarlı olduğunu göstermektedir (Öz, 2005, s.80). Varsayımların sağlanması, beklenen yanlış sınıflandırma maliyetini en aza indirebilmekte, ancak normallikten sapmalarla da sıklıkla karşılaşmaktadır (Deakin, 1976). Yaklaşık normalliğin sağlanması için dönüşümler önerilmekle birlikte bu sefer de dönüşüme tabi tutulan değişkenlerin yorumlanmasında zorluklarla karşılaşmaktadır (Tam ve Kiang, 1992, s.926-947). Yapılacak dönüşümlerin modelin yorumlanmasında ortaya çıkaracağı zorluklar nedeniyle değişkenler olduğu gibi alınarak analize tabi tutulmuştur. Analiz sonuçlarının yorumunun da bu durum göz önünde bulundurularak yapılacağını belirtmek uygun olacaktır.

Diskriminant analizi uygulanarak elde edilen modeller, grupları birbirinden maksimum etkinlikle ayırmayı sağlayacak değişkenleri içermelidir. Bu amaçla veri setinde diskriminant fonksiyonlarının belirlenmesinde gerekli olmayan değişkenleri ayıklamak amacıyla “adım adım diskriminant analizi”ne sıklıkla başvurulmaktadır (Özdamar, 1999, s.382). Bu çalışmada da “adım adım yöntemi” uygulanarak aralarında düşük korelasyon olan değişkenlerin modelde yer alması sağlanmıştır.

Bu çalışmada Sinkey, Terza ve Dince (1987) tarafından vurgulanan, parametrelerin her zaman dönemi için ayrı ayrı belirlenmesine dayanan, değişken parametre yaklaşımı kullanılmış ve her dönem için farklı finansal oranlardan oluşan modeller kurulmuş ve karşılaştırılmıştır.

Modeller geliştirilirken kullanılan finansal oranlar, şirketlerin ilgili dönem bilanço ve gelir tablolarından yararlanılarak araştırmacılar tarafından hesaplanmış ve istatistiksel analizler SPSS 17 istatistik paket programı yardımıyla yapılmıştır.

3.3. Araştırmanın Değişkenleri

Finansal oranlar, çeşitli finansal tahminlerde bulunmak için geliştirilen modellerde kullanılmaktadırlar. Örneğin, Beaver (1966, s.71-120) ve Altman (1968) finansal stres olasılıkları araştırılırken, Pinches ve Mingo (1973) tahvil dereceleri belirlenirken, Ou ve Penman (1989), Holthausen ve Larcker (1992), Lewellen (2004) ve benzeri birçok araştırmacıda olduğu üzere hisse senedi getirileri tahmin edilirken geliştirilen modellerde ve tahminlerde finansal oranlardan yararlanılmakta ve çok sayıda finansal oran kullanılmaktadır¹. Bununla birlikte hangi oranların daha yararlı olduğu konusunda yaygın fikir birliği bulunmamaktadır. Çalışmalar incelendiğinde oranların seçiminde geçmiş çalışmaların, çalışmanın amacının, oranların yaygınlığının ve bilinirliğinin rol oynadığı görülmektedir.

Araştırmada kullanılan değişkenler kategorilerine ve kodlarına göre Tablo 2’de verilmiştir. Foster (1986), Nikkinen ve Sahlström (2004) ve Gallizo, Gargallo ve Salvador (2008) çalışmalarında kullandıkları finansal rasyolar için belirledikleri kategorilere uygun şekilde ve aşağıdaki tablodan görüleceği üzere likidite, faaliyet devir hızı (etkinlik), karlılık ve kaldıraç kategorilerine ait sırasıyla 3, 5, 4 ve 4 olmak üzere toplam 16 değişken analiz kapsamına alınmış, bu değişkenleri kullanan önceki çalışmalardan bazıları tabloda belirtilmiştir. Her bir kategori için seçilen oranları kullanan çalışmalardan başlıcaları tabloda gösterilmiştir.

¹ Chen ve Shimerda (1981:52), 1932-1975 yılları arasında yapılmış çalışmalarda kullanılan çok sayıda oranı sınıflandırarak aktarmışlardır.

Tablo 2. Kategorilerine Göre Değişkenler ve Kodları

Kategori	DEĞİŞKEN ADI	Değişken Kodu
Likidite	Cari Oran (Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Borçlar) Beaver (1966), Deakin (1972), Lennox (1999), Ohlson (1980), Gallizo vd. (2008)	L1
	Likidite Oranı (Dönen Varlıklar-Stoklar)/Kısa Süreli Borçlar Deakin (1972), Gallizo vd. (2008), Ou ve Penman (1989)	L2
	Nakit Oranı (Hazır Değerler+Menkul Değerler)/Kısa Vadeli Borçlar Zavgren (1985), Atlas ve Giray (2005), Müslümov ve Karataş (2001)	L3
Faaliyet Devir Hızı	Alacak Devir Hızı (Net Satışlar/Ortalama Alacaklar) Nam and Jinn (2000), Chen ve Shimerda (1981), Olson ve Mossman (2003), Jordan vd. (2009), Martikainen (1993)	F1
	Stok Devir Hızı (Satışların Maliyeti/Ortalama Stok) Chen ve Shimerda (1981), Ou ve Penman (1989), Olson ve Mossman (2003), Müslümov ve Karataş (2001)	F2
	Maddi Duran Varlık Devir Hızı (Net Satışlar/Net Maddi Duran Varlıklar) Atlas ve Giray (2005), Vuran (2009)	F3
	Toplam Varlık Devir Hızı (Net Satışlar/Toplam Varlıklar) Li and Sanda (2001), Atlas ve Giray (2005)	F4
	Özsermaye Devir Hızı (Net Satışlar/Ortalama Özsermaye) Atlas ve Giray (2005), Müslümov ve Karataş (2001), Vuran (2009)	
Karlılık	Brüt Kar Marjı (Brüt Kar/Net Satışlar) Taffler (1983), Gallizo vd. (2008)	K1
	Net Kar Marjı (Net Kar/Net Satışlar) Atlas ve Giray (2005), Müslümov ve Karataş (2001), Vuran (2009)	K2
	Toplam Varlıkların Karlılığı (Net Kar/Toplam Varlıklar) Beaver (1966), Altman ve Narayanan (1977: 29-50), Altman (1993:185), Deakin, 1972; Libby, 1975; Ohlson, 1980; Lennox (1999), Gallizo vd. (2008)	K3
	Özsermayenin Karlılığı (Net Kar/Özsermaye) Gallizo vd. (2008), Atlas ve Giray (2005), Martikainen (1993),	
Kaldıraç	Borç Oranı (Toplam Varlıklar-Toplam Özsermaye)/(Toplam Varlıklar) Beaver (1966), Zavgren (1985: 24), Deakin, 1972; Ohlson, 1980; Zmijewski, 1984	Kal1
	Borç-Özsermaye Oranı (Toplam Borç/Toplam Özsermaye) Altman (1993:185), Gallizo vd. (2008), Vuran (2009)	Kal2
	Uzun Vadeli Borç Oranı (Uzun Vadeli Borç)/(Uzun Vadeli Borç+Toplam Özsermaye)	Kal3
	Kısa Vadeli Borç/Toplam Borç Taffler (1983), Vuran (2009)	

3.4. Analiz Sonuçları

Verilen tablolar yardımıyla analiz sonuçlarının inceleneceği bu kısımda önce tabloda belirtilen özellikler tanımlanmış ve ardından her bir özelliğe ait istatistikî bilgilerin yorumu yapılmıştır.

3.4.1. Kanonik Diskriminant Fonksiyonunun Özeti

Kanonik diskriminant fonksiyonu değişkenlerin doğrusal kombinasyonlarından oluşur ve değişken sayısı ya da grup sayısı eksi 1 adet (hangisi az ise) diskriminant fonksiyonu olabilir. Araştırmada iki grup söz konusu olduğu için grup sayısından bir eksik yani bir adet diskriminant fonksiyonu vardır ve yapılacak açıklamalar bu fonksiyona aittir.

3.4.2. Özdeğerler

Her bir diskriminant fonksiyonu için bir kanonik korelasyon bulunur ve kanonik korelasyonlar bir korelasyon matrisinin özdeğer ve özvektörler için çözümüyle bulunur. Özdeğer, bağımsız değişkenler ve gruplar arasındaki varyansı temsil eden kanonik korelasyonun karesinin özel bir biçimidir (Tabachnick ve Fidell,2007, s.386-387). Yüzde varyans, toplam değişkenliğin ne kadarlık kısmının kanonik değişken ya da değişkenlerce açıklandığını göstermektedir. Kanonik korelasyon, diskriminant puanları ile gruplar arasındaki ilişkiyi ölçmekte ve 1'e yakın değerler diskriminant puanları ile gruplar arasında güçlü bir korelasyona işaret etmektedir.

Tablo 3'de 1 ve 2 yıl öncesi fonksiyonlarına ait özdeğer ve kanonik korelasyon değerleri verilmektedir. 1 yıl öncesi fonksiyona ait özdeğer 0,72 ve kanonik korelasyon % 64,7 ve iki yıl öncesi fonksiyona ait özdeğer 2,09 ve kanonik korelasyon % 82,2 olarak bulunmuştur.

Tablo 3. Özdeğer ve Kanonik Korelasyon

Fonksiyon	Özdeğer	% Varyans	Kümülatif %	Kanonik Korelasyon
1 yıl önce	0,720	100,0	100,0	,647
2 yıl önce	2,090	100,0	100,0	,822

Burada 1 yıl öncesi model için bağımlı değişkenle kanonik fonksiyon arasında orta düzeyde ve 2 yıl öncesi model için ise güçlü sayılabilecek düzeyde bir ilişki olduğu söylenebilir. Bağımlı değişkendeki değişkenliğin bağımsız değişkenler tarafından açıklanan kısmını gösteren belirlilik katsayısı kanonik korelasyonun karesi alınarak bulunur ve 1 ve 2 yıl öncesi modellerde bağımlı değişkendeki değişkenliğin sırasıyla % 41,9 ve %67,6'sının bağımsız değişkenler tarafından açıklandığı görülmektedir.

3.4.3. Wilks' Lambda Testi

Wilks' lambda, grup içi kareler toplamının genel kareler toplamına oranı ile bulunur ve diskriminant puanlarındaki toplam değişkenliğin gruplar arasındaki farklılıklar ile açıklanamayan kısmını verir. Bu değer ne kadar küçükse sıfır hipotezin reddedilmesi olasılığı o kadar büyüktür (Sharma, 1996, s.250). Wilks' lambda'nın Ki-kare dönüşümü serbestlik derecesi ile birlikte fonksiyonun anlamlılığını belirlemek için kullanılır.

Tablo 4. Kanonik Diskriminant Fonksiyonunun Test Edilmesi

Fonksiyonun Testi	Wilks' Lambda	Ki-Kare	Df	Sig.
1 yıl önce	,581	11,393	2	,003
2 yıl önce	,324	23,130	3	,000

Tablo 4'de 1 ve 2 yıl öncesi fonksiyonları için anlamlılık testi sonuçları verilmektedir. Bir ve iki yıl öncesi modelde Wilks' Lambda değerleri sırasıyla 0,581, ve 0,324 ve bunların Ki-Kare dönüşüm değerleri sırasıyla 11,393 ve 23,13 olarak % 1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bir yıl öncesi modelde varyansın % 58,1'inin ve iki yıl öncesinde % 32,4'ünün grup farklılıkları tarafından açıklanamadığı anlaşılmaktadır. Bu sonuçlardan kurulan modellerin grup ortalama farklılıklarını % 1 anlamlılık düzeyinde açıklayabildiği belirlenmiştir.

3.4.4. Kanonik Diskriminant Fonksiyonu Katsayıları

Her bir birime ait diskriminant puanlarının bulunmasında kullanılan ve standart olmayan katsayılar olarak da bilinen bu katsayılar her bir yıl için aşağıda eşitliklerle gösterilmiştir. Sadece iki grup olması dolayısıyla tek bir kanonik değişken vardır ve onun katsayıları da bir sonraki kısımda anlatılan Fisher'in diskriminant fonksiyonu katsayıları ile orantılıdır.

Z, diskriminant fonksiyonunu göstermek üzere;

$$Z_{1 \text{ yıl önce}} = 0,967 + 0,690 * F1 - 4,622 * Kal1$$

$$Z_{2 \text{ yıl önce}} = -4,554 + 6,195 * Kal1 - 1,036 * F4 + 2,111 * L2$$

şeklinde yazılmakta ve her bir değişkenin değeri ilgili değişkene ait katsayılar ile çarpılıp, çarpımların sabit katsayıya da eklenmek suretiyle toplanması ile her bir birime ait diskriminant puanı elde edilmektedir.

Bir yıl önce için net satışların ortalama alacaklara oranı olan F1 ve toplam varlıklar eksi toplam özsermayenin toplam varlıklara oranı olan Kal1 değişkenlerinin bir hisse senedinin pozitif getirili olarak sınıflanmasında sırasıyla pozitif ve negatif yönde ilişkili olduğu görülmektedir. İki yıl önce için yine Kal1 ile dönen varlıklar eksi stokların kısa vadeli borçlara oranı olan L2'nin bir hisse senedinin pozitif getirili olarak sınıflanmasında pozitif ve net satışların toplam varlıklara oranı olan F4'ün ise negatif yönde katkı sağladığı görülmektedir. Burada 1 ve 2 yıl öncesi modellerde Kal1 ile F1 ve F4 değişkenlerinin işaretlerinin farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu durum varsayımlardan sapmaların bir etkisi olarak görülebilir.

3.5. Sınıflandırma İstatistikleri

3.5.1. Fisher'in Sınıflandırma Fonksiyonu Katsayıları

Tablo 5'de gruplara ait her bir sütunda grupların sınıflandırma fonksiyonu katsayılarının tahminleri gösterilmektedir. Fonksiyonlar birimleri gruplara atamak veya sınıflandırmak için kullanılır. Her bir grup için her bir birime ait bir sınıflandırma puanı elde ederken her bir katsayı ilgili değişkene ait oran ile çarpılır ve çarpımlar sabit katsayıya da eklenerek toplanır. Bir birim, sınıflandırma fonksiyonu puanı en büyük olan grubun bir üyesi olarak tahmin edilir.

Tablo 5. Fisher'in Sınıflandırma Fonksiyonu Katsayıları

Model	B	Gruplar		Fisher'in Diskriminant Fonksiyonu(2-1)
		(1) Negatif Getiri	(2) Pozitif Getiri	
1 Yıl Önce	Kal1	22,536	14,777	-7,759
	F1	,583	1,742	1,159
	Sabit	-8,002	-6,731	1,127
2 Yıl Önce	Kal1	48,796	31,083	-17,713
	F4	,433	3,395	2,962
	L2	16,201	10,165	-6,036
	Sabit	-25,832	-13,831	12,001

Sadece iki grup olduğu durumda sınıflandırma fonksiyonları doğrusal diskriminant fonksiyonunu katsayılarını elde etmek için kullanılabilir. Fisher'in doğrusal diskriminant fonksiyonu katsayılarını tahmin etmek için negatif getiri(1) ve pozitif getiri(2) sınıflandırma fonksiyonu katsayıları arasındaki farklar alınarak tabloda son sütunda verilmiştir. Son sütundaki Fisher'in diskriminant fonksiyonu katsayıları incelendiğinde yukarıda 1 ve 2 yıl öncesi modellerde vurgulanan kanonik diskriminant fonksiyonu katsayılarının işaret farklılığının ortadan kalktığı ve Kal1 için negatif ve F1 ve F4 içinde pozitif olduğu görülmektedir.

3.5.2. Sınıflandırma Sonuçları

Sınıflandırma sonuçlarının gösterildiği tablolarda sınıflandırmanın başarı derecesini ölçmede kullanılan doğru ve yanlış olarak sınıflandırılan birimlerin sayısı ve yüzdeleri verilmektedir. Orijinal sınıflandırma sonuçları ile birlikte istenildiği durumlarda çapraz geçerlilik sonuçları da verilmektedir. Orijinal sonuçların aşırı iyimser tahminler vermesi olasıdır. Çünkü modelin kurulma aşamasında kullanılan değişkenler aynı zamanda modelin sınıflandırma sonuçlarının belirlenmesi aşamasında da kullanılmaktadır. Çapraz geçerlilik bu problemi çözmeyi amaçlar. Çapraz geçerlilik sadece analizdeki birimler için yapılmakta ve her bir birim o birim dışındaki diğer tüm birimlerden türetilen fonksiyonlar tarafından sınıflandırılmaktadır. Tablo 6'da sınıflandırma sonuçları 1 ve 2 yıl öncesi modeller için verilmiştir.

Tablo 6. Modeller Ait Sınıflandırma Sonuçları

			Tahmini Grup Üyeliği			Toplam
			Grup	1	2	
1 Yıl Önce ¹	Orijinal	Sayı	1	11	4	15
			2	2	7	9
		%	1	73,3	26,7	100,0
			2	22,2	77,8	100,0
	Çapraz Geçerlilik ^a	Sayı	1	11	4	15
			2	2	7	9
		%	1	73,3	26,7	100,0
			2	22,2	77,8	100,0
2 Yıl Önce ²	Orijinal	Sayı	1	14	1	15
			2	1	8	9
		%	1	93,3	6,7	100,0
			2	11,1	88,9	100,0
	Çapraz Geçerlilik ^a	Sayı	1	13	2	15
			2	1	8	9
		%	1	86,7	13,3	100,0
			2	11,1	88,9	100,0

1. Hem orijinal hem de çapraz geçerlilikte gruplanmış birimlerin %75'i doğru olarak sınıflandırılmıştır.
2. Orijinal gruplanmış birimlerin %91,7'si, çapraz geçerlilikte gruplanmış birimlerin %87,5'i doğru olarak sınıflandırılmıştır.

Tablodan bir yıl önce için 1 nolu gruba ait birimlerin 11'i veya %73,3'ü doğru olarak, 4'ü veya %26,7'si ise 2 nolu gruba yanlış olarak, 2 nolu gruba ait birimlerin 7'si veya %77,8'i doğru olarak, 2'si veya %22,2'si 1 nolu grubuna yanlış olarak ve genelde ise birimlerin %75'i doğru olarak sınıflanmıştır. Çapraz geçerlilik sonuçlarına göre birimlerin %75'i doğru olarak sınıflanmış ve yanlış sınıflandırma sayısı ve yüzdeleri orijinal gruptaki ile aynı kalmıştır.

İki yıl önce için 1 nolu gruba ait birimlerin 14'ü veya %93,3'ü doğru olarak, 1'i veya %6,7'si 2 nolu gruba yanlış olarak, 2 nolu gruba ait birimlerin 8'i veya %88,9'u doğru olarak, 1'i veya %11,1'i 1 nolu gruba yanlış olarak ve genelde ise birimlerin %91,7'si doğru olarak sınıflanmıştır. Çapraz geçerlilik sonuçlarına göre, 1 nolu gruba ait birimlerin 13'ü veya %86,7'si doğru olarak, 2'si veya %13,3'ü 2 nolu gruba yanlış olarak, 2 nolu gruba ait birimlerin 8'i veya %88,9'u doğru olarak, 1'i veya %11,1'i 1 nolu gruba yanlış olarak ve genelde ise birimlerin %87,5'i doğru olarak sınıflanmıştır.

Böylece, orijinal ve çapraz geçerlilikte doğru sınıflandırma yüzdeleri sırasıyla %91,7 ve %87,5 olan iki yıl öncesi modelin ilk sırada ve yine hem orijinal hem de çapraz geçerlilikte %75 doğru sınıflandırma yüzdesi ile bir yıl öncesi modelin ikinci sırada yer aldığı görülmektedir.

3.5.3. Sınıflandırma Matrisinin Ayırıcı Gücünün Testi

Şans modeli ile karşılaştırıldığında sınıflandırma matrisinin ayırıcı gücünü araştırmada kullanılan istatistik testlerden biri aşağıda formülü verilen Press's Q istatistiğidir. Hesaplanan değer bir kritik değerle (arzulanan anlamlılık seviyesinde 1 serbestlik dereceli Ki Kare değeri) karşılaştırılır. Eğer hesaplanan değer kritik değeri aşarsa, o zaman sınıflandırmanın şansa göre istatistiksel olarak anlamlı olduğu kabul edilir.

$$\text{Press's Q} = \frac{[N - (nK)]^2}{N(K - 1)}$$

Burada;

N = Toplam örnek büyüklüğü

n = Doğru sınıflandırılan birimlerin sayısı

K = Grup sayısı = 2 olmak üzere

Tablo 7’de 1 ve 2 yıl öncesi için hesaplanan Press’s Q istatistiği 0,05 ve 0,01 anlamlılık düzeyinde bir serbestlik dereceli kritik ki kare değeri ile karşılaştırılmıştır.

Tablo 7. Modellerin Sınıflandırma Matrisinin Ayırıcı Gücünün Testi

Model	Press’s Q	Kritik Ki-Kare Değeri		
		Ki-Kare	Serbestlik Derecesi	Anlamlılık Seviyesi
1 yıl önce	6,000 >	3,842	1	0,05
2 yıl önce	16,667 >	6,635	1	0,01

Test sonuçları incelendiğinde bir ve iki yıl öncesi modeller için hesaplanan test istatistik değerlerinin kritik ki-kare değerinden büyük olması nedeniyle kurulan modellerin şans modeline göre anlamlı olduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak birim başına sınıflandırma istatistikleri; 1 yıl öncesi model için gerçekte 1 nolu grupta yer alan sadece iki firmanın %52,1 ve %53,1 olasılıkla 2 nolu gruba ve 2 yıl öncesi modelde de 2 nolu grupta yer alan sadece bir firmanın %53,3 olasılıkla 1 nolu gruba yanlış sınıflandırıldığını göstermiştir. Yüksek oranda yanlış sınıflandırma riski taşıyan 3 firma olması ve bunların da zaten yanlış sınıflandırılması dolayısıyla varsayımlardan sapmaların etkisinin önemli düzeyde olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

4. SONUÇ

Bu çalışmada İMKB 30 endeksinde işlem gören hisse senetlerinin getirilerinin önceden tahmin edilmesinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi ve bu faktörler yardımıyla elde edilen en uygun model yardımıyla yatırımcıların hisse senedi tercihleri konusunda yardımcı olunması amaçlanmıştır. Bu amaçla 2007 yılı hisse senedi getirileri, 2006 ve 2005 yılı finansal oranları kullanılmak suretiyle 1 ve 2 yıl öncesinden çok değişkenli bir istatistik yöntem olan diskriminant analizi kullanılarak tahmin edilmeye çalışılmıştır. Pozitif ve negatif getiri olarak sınıflandırılan getiriler bağımlı değişken ve finansal oranlar da bağımsız değişkenler olarak alınmıştır.

Analiz sonuçlarına göre, getiri tahmini için kullanılan her iki model de % 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş ve bir yıl öncesi modelde varyansın % 58,1’inin ve iki yıl öncesi modelde ise % 32,4’ünün grup farklılıkları tarafından açıklanamadığı belirlenmiştir. 1 yıl öncesi modelde bir faaliyet devir hızı değişkeni olan F1 ve kaldıraç değişkeni olan Kal1 ve 2 yıl öncesi modelde ise bir faaliyet devir hızı değişkeni olan F4, kaldıraç değişkeni olan K1 ve likidite değişkeni olan L2’nin hisse senedi getirilerinin önceden tahmininde istatistiksel olarak anlamlı oldukları bulunmuştur. Her iki modelin doğru sınıflandırma yüzdelerinin şans modeli ile karşılaştırıldığında istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve modellerin karşılaştırılması durumunda ise 2 yıl öncesi modelin %91,7 doğru sınıflandırma yüzdesi ile %75 doğru sınıflandırma yüzdesi olan 1 yıl öncesi modele göre daha üstün olduğu görülmüştür.

Bu çalışma, hisse senedi getirilerinin önceden tahmin edilmesinde etkili olan finansal oranların belirlenmesini amaçlayan çalışmalardan, kullandığı analiz yöntemiyle farklılaşmakta, böylelikle ilgili literatüre katkı sağlamakta; yatırımcıların hisse senedi yatırım kararlarında kullanabilecekleri bir

model önerisi sunmaktadır. Sonraki çalışmaların, (i) Sektörel farklılıkları da yansıtacak biçimde ve daha geniş bir veri seti sağlanarak yapılması için İMKB 100 endeksine dahil işletmeleri kapsayacak şekilde yapılması, (ii) Farklı veri dönemleri kullanılarak araştırmanın daha uzun bir periyodu içerecek şekilde geliştirilmesi, (iii) Hisse senedi getirilerinin tahmin edilmesinde lojistik regresyon, yapay sinir ağları, diskriminant analizi gibi farklı yöntemlere karşılaştırmalı olarak yer verilmesi uygun olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aktaş, R. ve Karan, M. B. (2000).** Predicting Stock Returns Using Fundamental Information and Multivariate Statistical Modeling : An Empirical Study on Istanbul Stock Exchange, *H.Ü.İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18, 2, 433-449.
- Altman, E.I. (1968).** Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy, *The Journal of Finance*, Vol. 23, No. 4, 589-609.
- Altman, E.I. (1993).** *Corporate Financial Distress and Bankruptcy. A Complete Guide to Predicting and Avoiding Distress and Profiting from Bankruptcy*, John Wiley and Sons Inc., USA.
- Altman, E., Haldeman, R. ve Narayanan, P. (1977).** Zeta Analysis: A New Model to Identify Bankruptcy Risk of Corporations, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 1, No. 1, 29 -54.
- Atlas, D. ve Giray, S. (2005).** Mali Başarısızlığın Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemlerle Belirlenmesi: Tekstil Sektörü Örneği, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 13-28.
- Balaban, E., Candemir, H. B. ve Kunter, K. (1996).** *Stock Market Efficiency in a Developing Economy: Evidence From Turkey*, (Discussion Paper No. 9612), The Central Bank of the Republic of Turkey Research Department, Ankara.
- Beaver, W. (1966).** Financial Ratios as Predictors of Failure, *Empirical Research in Accounting, Journal of Accounting Research*, Empirical Research in Accounting: Selected Studies, 4, 71-111.
- Bekçioğlu, S. ve Ada, E. (1985).** Menkul Kıymetler Piyasası Etkin mi?, *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, Yıl II, 41, s.37- 38.
- Buguk, C. ve Brorsen, B. W. (2003).** Testing Weak-Form Market Efficiency: Evidence From İstanbul Stock Exchange, *International Review Of Financial Analysis*, 12, 579-590.
- Canbaş, S., Düzakın, H. ve Kılıç, S. B. (1997).** Türkiye’de Hisse Senetlerinin Değerlendirilmesinde Temel Finansal Verilerin Ve Bazı Makro Ekonomik Göstergelerin Etkisi, *Uludağ Üniversitesi III. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Bildirileri*, Mayıs.
- Cankurtaran, H. (1989).** Menkul Kıymetler Piyasalarında Etkinlik ve Risk –Getiri Analizleri: Türk Sermaye Piyasası Üzerine Bir Deneme, *Sermaye Piyasası Kurulu Yeterlilik Etüdü*, 49- 73.
- Chen, K. H. ve Shimerda, T. A. (1981).** An Empirical Analysis of Useful Financial Ratios, *Financial Management*, 10, 1, 51-60.
- Chin, L. ve Hong, L. W. (2008).** Can Financial Ratios Predict The Malaysian Stock Return?, *Integration&Dissemination*, 2, 7-8.
- Deakin, E. (1972).** A Discriminant Analysis of Predictors of Business Failure, *Journal of Accounting Research*, 10, 167-179.

- Deakin, E. B. (1976).** Distributions of Financial Accounting Ratios: Some Empirical Evidence, *Accounting Rev.*, 90-96.
- Demir, A., Küçükkiremitçi O., Pekkaya, S. ve Üreten A., (1997).** İMKB’de Sanayi Şirketlerinin Hisse Senedi Getirileri ile Finansal Oranları Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesi ve Bu İlişkilere Göre Şirketlerin Sıralandırılması (1992-93-94 Yılları İçin Bir Uygulama), *SPK Yayınları*, No: 56, Ankara, 277-332.
- Ege, İ. ve Bayrakdaroğlu, A. (2007b).** The Use of Some Multivariate Methods in Analysing Stock Performance: An Application to ISE 100 Index, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 1, 66-86.
- Fama, E. F. ve French, K. R. (1992).** The Cross Section of Expected Stock Returns, *The Journal of Finance*, Vol. 47, No. 2, 427-465.
- Foster G. (1986).** *Financial Statement Analysis* (2nd edn). Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Gallizo, J. L., Gargallo, P., ve Salvador, M. (2008).** Multivariate Partial Adjustment of Financial Ratios: A Bayesian Hierarchical Approach, *Journal of Applied Econometrics*, 23, 43-64.
- Holthausen, R. W. ve Larcker, D. F. (1992).** The Prediction of Stock Returns Using Financial Statement Information, *Journal of Accounting and Economics*, 15, 373-411.
- Jordan, C. E., Clark, S. J., ve Donald, M. (2009).** Using Financial Statement Analysis to Explain the Variation in Firms’ Earnings-Price Ratios, *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 13, 1, 91-101.
- Kalaycı, Ş. ve Karataş, A. (2005).** Hisse Senedi Getirileri ve Finansal Oranlar İlişkisi: İMKB’de Bir Temel Analiz Araştırması, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 27, 146-157.
- Karan, M. B. (2004).** *Yatırım Analizi ve Portföy Yönetimi*. Gazi Kitabevi, Ankara.
- Karan, M. B. ve Gönenç H. (2003).** Do Value Stocks Earn Higher Returns than Growth Stocks in an Emerging Market? Evidence from Istanbul Stock Exchange, *Journal of International Financial Management & Accounting*, 14, 1-25.
- Keleş, B. P. (2003).** *Etkin Pazar Kuramı ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’nın Zayıf Formda Etkinliğinin Test Edilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, İstanbul.
- Kondak, N. (1997).** *The Efficient Market Hypothesis Revisited: Some Evidence from the İstanbul Stock Exchange*, Capital Markets Board of Turkey, Publication Number: 83, Ankara.
- Lennox, C. (1999).** Identifying Failing Companies: A Re-evaluation of the Logit, Probit and MDA Approaches", *Journal of Economics and Business*, 51, 4, 347-364.
- Lewellen, J. (2004).** Predicting Returns with Financial Ratios, *Journal of Financial Economics*, 74, 2, 209-235.
- Libby, R. (1975).** Accounting Ratios and the Prediction of Failure: Some Behavioral Evidence, *Journal of Accounting Research*, 13, 150-161.
- Malkiel, B. G. (2003).** The Efficient Market Hypothesis and Its Critics, *Journal of Economic Perspectives*, 17, 59-82.

- Martikainen, T. (1993).** Stock Returns and Classification Pattern of Firm-Specific Financial Variables Empirical Evidence with Finnish Data, *Journal of Business Finance & Accounting*, 20, 4, 537-557.
- Mohamed, S., Li, A.J. ve Sanda A.U. (2001).** Predicting Corporate Failure in Malaysia: An Application of the Logit Model to Financial Ratio Analysis, *Asian Academy of Management Journal*, 6, 1, 99-118.
- Muradoğlu, G. ve Oktay, T. (1993).** Türk Hisse Senedi Piyasasında Zayıf Etkinlik: Takvim Anomalileri, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11, s.51- 62.
- Müslümov, A. ve Karataş, A. (2001).** The Effects of the Asian Crisis to Turkish Manufacturing Industry: The Case of Textile, Food And Cement Industries, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4, 91-104.
- Nam J. H. ve Jinn T. (2000).** Bankruptcy Prediction:Evidence from Korea Listed Companies During the IMF Crisis, *Journal of International Financial Management and Accounting*, 11, 3, 178-197.
- Nikkinen J. ve Sahlström P. (2004).** Distributional Properties and Transformation of Financial Ratios: the Impact of the Accounting Environment, *Advances in International Accounting* 17, 85–101.
- Ohlson, J. A. (1980).** Financial Ratios and the Probabilistic Prediction of Bankruptcy, *Journal of Accounting Research*, 18, 109-131.
- Olson, D. ve Mossman, C. (2003).** Neural Network Forecasts of Canadian Stock Returns Using Accounting Ratios, *International Journal of Forecasting*, 19, 453–465.
- Ou, J. A. ve Penman, S. H. (1989).** Financial Statement Analysis and the Prediction of Stock Returns, *Journal of Accounting and Economics*, 11, 295-329.
- Öz, B. (2005).** *Türkiye’de Ticari bankaların Başarısızlığında Etkili Olan Faktörlerin Çok Değişkenli İstatistik Yöntemlerle İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Özdamar, K. (1999).** *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi (Çok değişkenli Analizler)*, Yayın no:2, İkinci Baskı, Kaan Kitabevi, Eskişehir.
- Pinches, G. E. ve Mingo, K. A. (1973).** A Multivariate Analysis of Industrial Bond Ratings, *Journal of Finance*, 28, 1, 1-18.
- Sharma, Subhash (1996).** *Applied Multivariate Techniques*, John Wiley and Sons Inc.
- Sinkey, J., Terza , J. ve Dince, R. R. (1987).** A Zeta Analysis of Failed Commercial Banks, *Quarterly Journal of Business and Economics*, 35-49.
- Tabachnick, Barbara G., Fidell Linda S. (1996).** *Using Multivariate Statistics*, Harper Collins College Publisher, Third Edition, Northridge.
- Taffler, R. J. (1983).** The Z-Score Approach to Measuring Company Solvency, *The Accountant’s Magazine*, 87, 921, 91-96.
- Tam, K. Y. ve Kiang, M. (1992).** Managerial Applications of Neural Networks:The Case of Bank Failure Predictions, *Management Science*, 38, 7, 926-947.
- Vuran, B. (2009).** Prediction of Business Failure: A Comparison of Discriminant and Logistic Regression Analysis, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 38, 1, 47-65.

- Welch, I. (2004).** Capital Structure and Stock Returns, *Journal of Political Economy*, 112, 1, 106-131.
- Zavgren, C. V. (1985).** Assessing the Vulnerability to Failure of American Industrial Firms, *Journal of Business and Accounting*, 12, 1, 19-45.
- Zengin, H. ve Kurt, S. (2004).** İMKB'nin Zayıf ve Yarı Güçlü Formda Etkinliğinin Ekonometrik Analizi, *Öneri Dergisi*, 21, 6, 145-152.
- Zmijewski, M. E. (1984).** Methodological Issues Related to the Estimation of Financial Distress Prediction Models, *Journal of Accounting Research*, 22, 59-86.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Chui, C. W. A. ve Wei, K. C. J. (1997).** Book-to-Market, Firm Size, and Turn-of-the-Year Effect: Evidence from Pacific-Basin Emerging Markets. (Erişim tarihi, 25.03.2010) (http://repository.ust.hk/dspace/bitstream/1783.1/2169/1/1_4book.pdf)
- Dimitrov, V. ve Jain, P. C. (2006).** The Value Relevance of Changes in Financial Leverage. (Erişim tarihi, 10.03.2010) (http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=708281)
- Ege, İ. ve Bayrakdaroğlu, A. (2007a).** Küreselleşme Sürecinde İMKB Şirketlerinin Hisse Senedi Getiri Başarılarının Lojistik Regresyon Tekniği İle Analizi", İnönü Üniversitesi 8. Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi Bildirileri 24-25 Mayıs, Malatya. (Erişim tarihi, 16.03.2010) (<http://web.inonu.edu.tr/~eisemp8/bildiri-pdf/ege-bayrakdaroglu.pdf>)
- Korteweg, A. (2004).** Financial Leverage and Expected Stock Returns: Evidence From Pure Exchange Offers. (Erişim tarihi, 22.04.2010) (<http://ssrn.com/abstract=597922>)
- Muradoğlu, G. ve Sivaprasad, S. (2008).** An Empirical Test On Leverage And Stock Returns. (Erişim tarihi, 22.04.2010) (<http://ssrn.com/abstract=1031987>)
- Zivot, E. (2002).** *Introduction to Computational Finance and Financial Econometrics*, Chapter 1 Asset Return Calculations, (Erişim tarihi, 11.11.2009) (<http://faculty.washington.edu>)

PAZAR YÖNELİMİNİN FİRMA PERFORMANSINA ETKİSİNİ GÜÇLENDİREN STRATEJİK YÖNELİMLER: LİTERATÜRE DAYALI BÜTÜNSEL BİR MODEL ÖNERİSİ

Yrd. Doç Dr. Resul USTA*

ÖZ

Pazar yönelimi, firma performansına katkı sağlayan önemli bir stratejik yönelimdir. Ancak bugünkü rekabet şartlarında, sadece pazar yönelimine odaklanmak yerine, onu güçlendirecek ve performansa katkı sağlayacak, uygun stratejik yönelim karışımlarına ihtiyaç vardır. Literatürde yer alan çalışmalar, pazar yönelimi ile diğer stratejik yönelimleri (içsel pazarlama, girişimci, öğrenme, yenilikçi, ilişki, bilgi yönetim gibi) birlikte uygulayan işletmelerin, yalnızca pazar yönelimine odaklanana göre, daha iyi performansa sahip olduklarını göstermektedir. Bu çalışmanın amacı; pazar yönelimi, alternatif stratejik yönelimler ile performans arasındaki ilişkileri gösteren bütünsel bir çerçeve sunmaktır. Böylece Türkçe literatürdeki önemli bir eksiğin giderilmesine katkı sağlanacaktır. Bu literatür çalışması, ampirik araştırmalar için destek sağlayabilecek ve uygulayıcılar da yapılacak araştırmaların sonuçlarından faydalanabileceklerdir.

Anahtar Kelimeler: Pazar Yönelimi, Alternatif Stratejik Yönelimler, Performans

STRATEGIC ORIENTATIONS ENRICHING THE EFFECT OF MARKET ORIENTATION ON COMPANY PERFORMANCE: LITERATURE-BASED HOLISTIC MODEL PROPOSAL

ABSTRACT

Market orientation is an important strategic orientation that contributes to company performance. However, in today's competitive environment, rather than focusing on just market orientation, there is a need for a strategic mix of strategic orientations that will strengthen it and contribute to performance. The studies in literature show that enterprises practicing market orientation together with other strategic orientations (e.g., internal marketing, entrepreneurial, learning, innovation, relationship, information management) have better performance than those focusing on just market orientation. The purpose of this study is to provide a holistic framework showing the relationships between market orientation, alternative strategic orientations and performance. Thus, it will make a contribution to resolve the absence in Turkish literature. The study of literature can provide a scientific ground for empiric studies and practitioners can benefit from the results of research.

Keywords: Market Orientation, Alternative Strategic Orientations, Performance

* Giresun Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, e-posta: resul1970@myinet.com

1. GİRİŞ

Küresel rekabet şartlarında firmalar, mevcut durumlarını doğru anlamak, geliştirmek ve doğru stratejik kararlar alabilmek için performanslarını değerlendirmek ve performanslarına etki eden faktörleri analiz etmek ihtiyacıdadırlar (Akman, 2008, s.93). Bu nedenle, çeşitli performans kriterleri üzerinde stratejik yönelimlerin potansiyel etkisinin araştırılması, önemli bir araştırma konusu olarak dikkat çekmektedir (Bulut vd., 2009, s.2).

Pazarlama literatürüne göre, pazar yönelimi diğer stratejik yönelimlere (öğrenme, içsel pazarlama, yenilik, girişimsel, gibi) göre işletmenin rekabet gücünü ve performansını daha fazla etkilemektedir (Grinstein, 2008, s.116). Gerçekten de pazar yönelimi ile işletme performansı ilişkisini inceleyen çalışmaların büyük çoğunluğu, pazar yöneliminin işletme performansını önemli derecede etkileyen bir stratejik yönelim olduğunu göstermektedir (Bhuiyan, 1998; Baker ve Sinkula, 1999; Han, vd., 1998; Hult ve Ketchen, 2001; Zhou vd., 2005; Aydeniz ve Yüksel, 2007). Fakat bazı çalışmalar da, işletmenin performansını etkileyen geçerli stratejik yönelimin sadece pazar yönelim olmadığını, öteki yönelimlerin de performansı, oldukça etkilediğini göstermektedir (Panigyrakis, 2009; Yılmaz vd., 2005; Fritz, 1996; Hult ve Ketchen, 2001; Noble vd., 2002; Hult vd., 2004). Toplam kalite yönetimi anlayışı gereği, pazar yöneliminin daha faydalı olabilmesi için, diğer stratejik yönelimlerle bir araya getirilmesi gerekir. Pazar yönelimi ile beraber diğer yönelimleri birlikte uygulayan işletmeler, yalnızca pazar yönelimini kabul eden işletmelere göre daha iyi performans göstermektedirler (Lin vd., 2008; Atuahene-Gima ve Ko, 2001; Bhuiyan vd., 2005).

Yabancı literatürde yer alan az sayıdaki araştırma (Hurley vd., 2003; Grinstein, 2008; Noble vd., 2002; Cui ve Zheng, 2007), performansın geliştirilmesinde sadece pazar yönelimine odaklanmak yerine, onu güçlendirecek ve işletmelerin farklı durumlarda ve farklı sektörlerde izleyebilecekleri, uygun stratejik yönelim karışımlarının oluşturulmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın bitirileceği sırada (Nisan 2010) yayınlanan tek bir Türkçe çalışmada da; bazı stratejik yönelimler ile firma performansı ilişkisini inceleyen bir literatür çalışmasına ulaşılmıştır (Bulut vd., 2009). Bu çalışmanın da amacı, yapılacak uygulamalı çalışmalarda kullanılabilir; pazar, girişimsel, öğrenme, yenilik, içsel pazar, ilişki, bilgi yönetim gibi stratejik yönelimler ile performans arasındaki ilişkileri gösteren bütünsel bir çerçeve sunmaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Stratejik Yönelim

Stratejik yönelim, hem pazarlama hem de stratejik yönetim literatüründe incelenmektedir. Kavramın yapısı üzerinde kesin bir görüş birliği olmamasına rağmen (Noble vd., 2002: s.26), Day ve Wensley (1983), Gatignon ve Xuereb (1997), Zhou vd. (2005), stratejik yönelim; uzun vadeli rekabet avantajı kazanılması arzusuyla, bir işletmedeki çalışanların değerlerini, inançlarını, normlarını temel alan ve firma stratejisine uygun firma davranışlarının oluşturulmasına hizmet eden davranışsal eğilimlerdir, şeklinde tanımlamışlardır. (Bulut vd., 2009: s.2). Miles ve Snow (1978), Conant vd., (1990) gibi yazarlar, farklı stratejik yönelimleri, performans üzerinde etkili olan değişik unsurlar olarak kabul etmektedirler. Wright vd., (1995) ise, işletmelerin içsel bütünlük ve dışsal adaptasyonu başarabilmeleri için, fırsatların araştırılmasını ve tehditlerden kaçınılmasını sağlayacak eğilimleri içeren farklı stratejik yönelim türleri üzerinde durmaktadır. Hitt vd., (1997), farklı bir yaklaşımla, stratejik yönelimlere, üst yöneticilerin inançlarının ve zihinsel modellerinin bir göstergesi olarak bakmaktadır (Noble vd., 2002, s. 26). Stratejik yönelim kavramı, yöneticilerin çevreyi algılamalarını ve çevresel koşullara karşı reaksiyonlarını gösterir. Örneğin, stratejik yönelimi etkili kullanmanın bir yolu, tüketici ihtiyaçları, rakiplerin yetenekleri ve araçlarla ilgili bilgi toplamayı işletmede bir kültür haline getirerek organizasyon yeteneklerini geliştirmektir. “Pazar yönelim” diye tanımlanan bu kültür, işletme performansını artıran stratejik yönelimlerden birisidir (Sinkovics ve Anthony 2004).

2.2. Performans

Performans, amaçların gerçekleştirilmesi için gösterilen planlı tüm çabaların ve sonuçlarının nitel ya da nicel olarak değerlendirilmesidir. Küresel rekabet şartları işletme performanslarını detaylı ve çok yönlü ele almayı gerekli kılmaktadır. İşletme performansının ölçülmesinde finansal olmayan performans ölçülerinin de (yenilik, zaman, esneklik, kalite, vb.) kullanılması gereklidir. Çünkü performans ölçümü işletmenin stratejik kararlarını etkilemektedir. Bir işletmenin gelecekteki yönünü belirlemek, doğru ve esnek bir ölçüm gerektirir. Bugün birçok işletme, finansal ve finansal olmayan performans ölçülerinin her ikisini birlikte kullanmaktadır (Akman, 2008, s.94). Firma performansı ölçülmesi konusunda iki temel yaklaşımın kullanıldığı görülmektedir. Birinci yaklaşımda, firma performansını rakiplerin performanslarıyla karşılaştıran sübjektif ölçekler kullanılmaktadır. Diğer yaklaşımda ise firma performansına ilişkin kesin ölçütleri esas alan objektif ölçekler kullanılmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalar objektif ve sübjektif ölçekler arasında güçlü bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir (Akman, 2008, s.94; Guo, 2002, s.1156; Perry ve Shao, 2002, s.1141; Pelham, 1997, s.283).

2.3. Pazar Yönelimi

Özellikle 1990'lı yıllardan beri hem yerli hem de yabancı literatürde üzerinde yoğun çalışmalar yapılan pazar yönelim kavramı, pazarlamanın ve yönetim stratejisinin köşe taşlarından birisidir. Pazar yönelimi, bir işletmenin modern pazarlama kavramının uygulamasını içerir (Desphandee,1999, s.7). Modern pazarlama kavramı, pazar yönlü olmayı, her uygulamada ilk olarak müşterinin düşünülmesini ve buna göre hareket edilmesini gerekli kılmaktadır (Kimery ve Rinehart,1998, ve118).

Pazar yönelim kavramının gelişmesine hem teorik hem de uygulama açısından en fazla katkıyı Slater, Narvey, Kohli ve Jaworski adlı araştırmacılar yapmıştır (Gray ve Hooley, 2002, s.980; Naktiyok, 2003, s.96). Kohli ve Jaworski, kavramı; müşterilerin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçları için pazar bilgisi üreten, bilgiyi örgüt çapında yayan ve bu bilgiye karşı duyarlı olmak için güçlü normlar sağlayan bir örgütsel değer sistemi olarak tanımlamıştır (Kohli and Jaworski, 1990, s.6). Yazarlar, pazar yönlülüğün ölçümünde, tanımda belirttikleri üç unsuru (bilgi üretimi, dağıtımı ve tepki) kullanmışlardır (Kohli, Jaworski ve Kumar 1993, s.476). Slater ve Narvey ise, pazar yönlülüğü, kültürel açıdan inceleyerek, kavramı; işletme için sürekli yüksek performans ve müşteriler için ise, işletme içerisindeki etkin ve etkili davranışlar yoluyla, yüksek değer yaratan bir örgüt kültürü geliştirmek ve sürdürmek şeklinde tanımlamıştır (Narvey ve Slater 1990, s.21). Bu kültürdeki değer ve inançlar, müşterilerin açık ve gizli ihtiyaçları ile rakiplerin kapasite ve stratejileri hakkında sürekli bilgi edinmeyi sağlamalı ve elde edilen bilgiyi fonksiyonlar arası koordinasyon yolu ile mal ve hizmetlere yansıtmayı desteklemelidir (Naktiyok, 2003, s.97). Yazarlar, pazar yöneliminin ölçümü için müşteri yönelimi, rekabet yönelimi ve fonksiyonlar arası koordinasyon olmak üzere üç eleman kullanmışlardır (Guo, 2002, s.1155). Müşteri yönelimi, müşterileri anlama, onların ihtiyaçlarına uygun bir şekilde cevap verme ve onlar için sürekli üstün değerler yaratmakla ilgilidir. Rekabet yönelimi, işletmelerin kendilerini rakiplerinden korumak ve onlardan daha üstün değerler yaratabilmek için rakiplerin sürekli izlenmesi ve değerlendirilmesini gerekli kılmakla ilgilidir. Fonksiyonlar arası koordinasyon, müşteri değeri yaratmak için işletmenin bütününde personel ve diğer kaynakların uyumlu bir şekilde çalışması demektir (Aydeniz ve Yüksel, 2007: 97).

Rohit Desphandee ve arkadaşları ise, pazar yönelimi ile müşteri yönelimini eş anlamlı kabul etmişlerdir. Müşteri yönelimi, uzun vadede karlı bir organizasyon oluşturmak için, ortaklar, yöneticiler ve çalışanların değil müşterilerin isteklerini ilk sıraya koyan bir inançlar dizisi, olarak tanımlamaktadırlar (Desphandee, 1993, s.27). Sonuç olarak, pazar yönelimi, müşteriye yakın olmaktan farklı bir şeydir. Kavram; hem sürekli olarak müşteri istek ve ihtiyaçlarını izleyen ve bunları karşılamaya çalışan koordineli faaliyetleri, hem de müşteri yönelimi, rekabet yönelimi, çevre yönelimi, pazara tepki verme, işletme faaliyetlerinin entegrasyonunu ve örgütsel amaçlar gibi unsurları içerisinde barındıran bir felsefeyi ve uygulamayı ifade eder (Naktiyok, 2003, s.99-100).

2.4. İçsel Pazarlama Yönelimi

Pazarlama perspektifinden bakıldığında, içsel pazarlama; işgörenleri içsel müşteriler, işleri de bir çeşit ürün ve örgütü de bir pazar olarak görür (Tsai ve Tang, 2008, s.118). Bu pazardaki işgörenlerin yani iç müşterilerin, dış müşterilerin istek ve beklentilerini karşılayabilmeleri için; bilgilendirilmeye, eğitime, geliştirilmeye, ödüllendirilmeye ve motivasyona ihtiyaçları vardır (Doukakis ve Kitchen, 2004, s.421; Lings, 2004, s.408). Bu ihtiyaçları karşılamayı amaçlayan içsel pazarlama, tüketici yönlülüğü benimseyen bütün örgütlerde gerekli olmakla beraber (Greene, 1994, s.5), hizmet sektörü için daha büyük önem arz etmektedir. Çünkü iş gören memnuniyeti, hizmet sektöründe diğer sektörlerden daha fazla işletmelerin başarısını etkiler. Hizmetlerin ayrılmazlık özelliğinden dolayı, hizmeti sunan ile alan yakın etkileşim içindedir. Fiziksel mallar önce üretilir, depolanır, sonra satılır ve tüketilir. Hizmetler ise önce satılır, sonra da üretimle tüketim aynı zaman diliminde gerçekleşir. Üretimle tüketim birbirinden ayrılmaz. Hizmetler, onu sağlayan veya yapandan ayırt edilemez. Bu nedenle, hizmetin kalitesi, büyük ölçüde hizmeti sunan iş görene bağlıdır (Mucuk, 2007, s.304-305). Bu nedenle hizmet pazarlaması literatüründe, iş gören (iç müşteri) memnuniyetini esas alan içsel pazarlama üzerinde özellikle durulmuştur.

2.5. Öğrenme Yönelimi

Öğrenme yönelimi; rekabet avantajı sağlamak için, tüketici ihtiyaçları, pazardaki değişiklikler ve rakipler hakkındaki bilgilerin organizasyon ölçeğinde oluşturulması ve kullanılması faaliyetidir. Öğrenme yönelimi; öğrenme bağlılığı, açık görüşlülük, paylaşılan vizyon ve örgüt içi bilgi paylaşımı olmak üzere dört parçadan oluşur (Calantone vd., 2002, s.516).

Öğrenme bağlılığı, örgütlerin öğrenme kültürünün gelişmesine etki eden, öğrenmeye karşı tutumunu belirleyen temel değeri ifade etmektedir. Öğrenme değerine bağlılığı olan bir işletme, faaliyetlerinin nedenlerini ve etkilerini anlamaya çalışır. Bu tür işletmeler, öğrenmeyi hayatta kalmak için önemli bir yatırım olarak görürler (Sinkula vd., 1997, s.309). Açık görüşlülük, rutin faaliyetlerin değerlendirilmesi ve yeni fikirlerin kabul edilmesi arzusu olarak ifade edilir. İşletmelerin, değişen teknoloji ve pazar koşulları ile baş edebilmeleri için, açık görüşlü olmaları gerekir (Calantone vd., 2002, s.516). Öğrenme yönlülüğünün bir diğer parçasını, paylaşılan vizyon oluşturmaktadır. Vizyon, mevcut gerçekler ile gelecekte beklenen koşulları birleştirerek, kurum için arzu edilen bir gelecek imajı yaratmaktır. Başka bir deyişle vizyon, kurum ile ilgili hayal edilen gelecektir (Koçel, 1998, s.76). Amaçlar, değerler ve misyon, organizasyon içerisinde çalışanlar tarafından paylaşıldıkça önem kazanır ve etkisi artar. Paylaşılan vizyon, “Ne yapmak istiyoruz?” sorusunun cevabıdır. İş görenler, bir vizyonu gerçekten paylaşıyorlarsa, ortak bir bağ ile birbirlerine bağlıdırlar. Kişisel vizyonlar; güçlerini, bir kişinin, o vizyonu derinden dert edinmesinden alırlar. Paylaşılan vizyonlar ise güçlerini, ortaklaşa bir dert edinmeden alırlar. Paylaşılan vizyon, öğrenen örgüt için hayati bir önem taşır. Çünkü öğrenme için gerekli odaklaşmayı ve enerjiyi sağlar. (Naktiyok, 2008, s.173). Öğrenme yönlülüğünün son parçası olan örgüt içi bilgi paylaşımı ise, organizasyon içerisindeki farklı bölümler arasında öğrenmenin yaygınlaştırılması ile ilgili kollektif inançlar ve davranışsal kurallar oluşturmaktır. Bu, çeşitli kaynaklardan bilgi toplamayı canlı tutar ve bu bilgilerin gelecek faaliyetler için kullanılmasına hizmet eder. Örneğin, pazarlama bölümünün tüketici tecrübesi, araştırma ve geliştirme bölümünün yeni ürün geliştirmesi için yararlı olabilir (Calantone vd., 2002, s.517).

2.6. Girişimcilik Yönelimi

Girişimcilik yönelimi, firmaların ve onların üst düzey yöneticilerinin girişimsel faaliyetlere olan eğilim ve yönelimini ölçen ve firmaları çok muhafazakardan çok girişimciye dek uzanan bir cetvelde yerleştiren bir değerlendirme mekanizmasıdır (Fiş ve Wasti, 2009, s.131). Girişimcilik yönelimi, “bir firmanın yenilikçilik, proaktiflik ve risk alma derecesinin göstergesidir” şeklinde de tanımlanmaktadır (Grinstein, 2008, s.118). Miller ve Friesen (1982) tarafından girişimcilik yönelimi ölçeğinin geliştirilmesinden bu yana, literatürde kurumsal girişimcilik, girişimci yönelim aracılığı ile ölçülmüş,

hatta iki kavram eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Kurumsal girişimcilik geniş anlamda “var olan bir kurumda girişimcilik” olarak tanımlanabileceken, kurum içindeki girişimciyi anlamaya yönelik araştırmalar temel olarak “girişimci yönelim” diye adlandırılmıştır. Buna göre girişimci firmalar yenilikçi, risk alan ve proaktif örgütler iken, muhafazakar firmalar daha az yenilikçi, risk almayan ve daha çok “bekle ve gör” politikası takip eden kurumlardır (Fiş ve Wasti, 2009, s.128-131).

Yukarıdaki açıklamalara göre girişimcilik yönelimi, birbirini tamamlayan üç boyuttan oluşmaktadır. Bunlar; yenilikçilik, proaktiflik ve risk almaktır (Fiş ve Wasti, 2009, s.128-131; Alpkan, vd. 2005, s.177; Zheng, vd. 2007, s.4395; Grinstein, 2008, s.118). Yenilik yapmak yeni ve özgün bir fikrin oluşturulması ve pazarda talep gören ticari değere sahip bir ürüne dönüştürülmesi sürecidir. Bu sebeple yenilik buluştan farklı olarak, mevcut ürünlerde, kaynaklarda ve süreçlerde yapılan değişikliklerin veya tamamen orijinal fikirlerin ticarileştirilmesini kapsamaktadır. Proaktiflik çevrenin gelecekteki taleplerini sezerek bu potansiyel taleplere rakiplerden önce cevap verebilecek ve çevreyi değiştirebileceğini öngörebilecek yapıdaki öncü ve aktif firmaların davranış biçimidir. Proaktiflik, inisiyatif kullanmayı ve risk almayı gerektirir. Risk, girişimci işletmelerin rekabet avantajı elde etmek için fırsatları değerlendirme arzularının sonucunda kaybedebilecekleri kaynakların toplamıdır. Bu bağlamda risk alma, farkında olunan riske rağmen girişimden geri durmamak, belli oranda riski tolere edebilmektir. Firma girişimciliği, proaktif olmayı ve makul derecede risk almayı gerektirir (Alpkan, vd. 2005, s.177).

Yukarıdaki açıklamalara göre, yenilikçi yönelim de girişimcilik yöneliminin kapsamına girmektedir. Çünkü Simpson ve arkadaşları (2006), yenilikçi yöneliminin pozitif yönleri yanında negatif yönlerinin (gereksiz yenilik nedeniyle gereksiz masraflar, ürün başarısızlıkları, iş stresi, iş gören tatminsizliği, personel devir hızının yükselmesi gibi) de olabileceği üzerinde durmaktadırlar (Simpson, vd. 2006, s.1136).

2.7. Bilgi Yönetim Yönelimi

Bilgi yönetim yönelimi, bir firmanın; bilgi temelli kurulmasına ek olarak, bilgi paylaşımı, bilgiyi özümseme ve yeni bilgi sağlama yönünden nispi eğilimini gösterir. Bilgi yönetim yönelimi, özellikle, firmaların sistematik bilgi toplama ve kullanma yönünden, içsel odaklı davranışları örgütlü hale getirme derecesidir. Bu tanımlara göre bilgi yönetim yönelimi; geçmiş tecrübelerden öğrenilenlerin oluşturduğu örgütsel hafıza, bilgi paylaşımı, bilgi özümseme ve yeni bilgi sağlama olmak üzere dört unsurdan oluşmaktadır (Wang, vd. 2009, s.100). Malezya’daki üretici ve hizmet sektörlerindeki işletmeler üzerinde yapılan araştırmada bilgi yönetim yöneliminin işletmenin genel performansı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada bilgi yönetim yönelimi, Wang, vd. tarafından yapılan çalışmaya benzer şekilde, yeni bilgi yaratma, bilgi paylaşımı ve bilgi kullanımı gibi üç yönden incelenmiştir (Metaxiotis, vd. 2010, s. 315-328). Yine Malezya’daki büyük üretici işletmeler üzerinde yapılan araştırmada bilgi yönetimi etkinliği; bilgi sağlama, bilgi paylaşma ve uygulama etkinliği açısından incelenmiştir (Tan ve Nasurdin, 2010, s.1). Bilgi yönetim yönelimi başka araştırmalarda da (Kamya, vd. 2010, s.2971-2980; Kasim, 2010, s. 219-225) yukarıdaki araştırmalara benzer unsurlar açısından incelenmiştir.

2.8. İlişkisel Pazarlama Yönelimi

İlişki pazarlaması; iletişim teknolojisindeki gelişmeler sonucu doğrudan pazarlama teknikleri yoluyla tüketiciler ile birebir ilişkinin kurulabilmesi, hizmet sektörünün ve toplam kalite anlayışının gelişmesi gibi faktörlerin etkisiyle yaygın bir şekilde literatürde yerini almaya başlamıştır. Buna paralel olarak çeşitli tanımlar ortaya çıkmıştır. Bu tanımlar önce sadece müşterilerle ilişki üzerinde dururken, daha sonra diğer gruplarla da ilişkilerin göz önüne alınması gerekliliğini vurgulamışlardır (Varinli, 2006, s.94-95). Sin vd. (2002) ilişki pazarlamasını; alıcı ve satıcı ilişkisini, firmanın stratejik veya eylemsel düşüncesinin merkezine koyan, farklı bir örgütsel kültür/değer olarak tanımlamaktadır (Camarero, 2007, s.409). Özellikle hizmet sektöründe, müşteri sadakatini ve tatminini arttırmaya, korumaya ve

geliştirmeye yönelik olarak uygulanan, mevcut müşterileri elde tutmayı onlarla ilişkileri geliştirmeyi ve daha fazla iş ve sipariş almayı amaçlayan stratejik bir eğilimdir. İlişkisel pazarlama; yeni müşteriler bulmaktan çok mevcut müşterileri elde tutma ve onlarla ilişkileri geliştirme üzerine yoğunlaşan bir kavramdır. Tek bir satışa yönelik işlemsel pazarlamaya karşın, ilişkisel pazarlama, müşterilerle sürekli ilişki ve etkileşim üzerinde durmaktadır (Yurdakul, 2007, s.2).

İlişkisel yönelim, tüketici ilişkisini amaca ulaşmak için bir değer ve faaliyetlerin devamını sağlayan bir inanç sistemi veya bir “kolektif akıl” olarak organizasyonda yerleştirme derecesidir. İlişkisel yönelim, organizasyonun bütün bölümlerine işleyen, satış öncesinde, sırasında ve sonrasında tüketiciler ile etkileşimi sağlayan değerler ve normlardır. İlişkisel yönelim ilişkiye yatırım yapmayı gerektirir. De Wulf vd. (2001) bu yatırımları, tüketicilerle sürekli ilişkileri devam ettiren ve artıran kaynaklar, cabalar ve dikkat olarak belirtmektedirler. Bu bağlamda ilişkisel yönelim, dört unsurdan oluşan bir kavramdır. Bu unsurlar; iletişim, kişiselleştirme, kişilik kazandırma (tercihli muamele) ve personel ilişkileridir (Camarero, 2007, s.409).

3. LİTERATÜR VE BİR MODEL ÖNERİSİ

3.1. İçsel Pazarlama Yönelimi, Pazar Yönelimi ve Firma Performansı İlişkisi

Daha öncede ifade edildiği gibi, işgörenlerin yani iç müşterilerin istek ve ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan içsel pazarlama, pazar yönelimini benimseyen bütün örgütlerde gereklidir. Dış müşterilerini memnun ederek yüksek performans sağlamaya çalışan işletmelerin, özellikle hizmet sektöründe, iş görenlerin memnuniyeti üzerinde özellikle durmaları gerekir. Bu ilişkiyi anlatmak için, Southwest Havayolları yönetim kurulu başkanının 1996’da, şirketin 25. kuruluş yıl dönümünde yaptığı konuşmadaki açıklamayı belirtmek gerekir. *Başkan bu konuşmasında içsel pazarlamanın işletmenin performansı açısından önemini şöyle ifade etmiştir: “İşletmeler için kim önce gelir müşteriler mi, çalışanlar mı yoksa hissedarlar mı? Bu sorunun cevabı konusunda asla bir tereddüdüm yoktur. Çalışanlar önce gelir. Eğer onlar mutlu, tatminkâr, kendilerini işine vermiş ve enerjikseler, tüketiciler için ellerinden gelenin en iyisini yapacaklar ve dolayısıyla müşteriler tekrar gelecekler; bu da hissedarları mutlu edecektir”* (Bansal vd., 2001, s.62). Aşağıda bu değişkenler arasındaki ilişkiler inceleyen çeşitli çalışmalara yer verilmiştir. Bu çalışmadaki bütün değişkenler arasındaki ilişkileri gösteren çalışmaların bazılarının özeti Tablo 1’dedir.

Tablo 1. Pazar Yönelimi (PY), Diğer Stratejik Yönelimler ve Firma Performansı (FP) İlişkisi ile İlgili Çalışmalardan Bazıları

Yayın Adı	Yazarlar /Tarih	Yayın Yeri	Yer/Denekler	Önemli Bulgular
The Impact of Internal Market Orientation on External Market Orientation and Business Performance: An Empirical Study of the U.K. Retail Market	Lings, N.I. /2000	ANZMAC 2000 Visionary Marketing for the 21st Century: Facing the Challenge smib.vuw.ac.nz:8081/www/ANZMAC2000/CDsite/.../Lings1.PDF -	İngiltere/ Perakende Mağaza Çalışanları	İçsel pazarlamanın (İP) (grup iletişimi, dış çevre, resmi iletişim, resmi olmayan iletişim, iş esnekliği ve ücret esnekliği) pazar yönelimi (PY) (bilgi üretimi, dağıtımı ve tepki) üzerinde pozitif etkisi vardır. Özellikle yöneticiler ile çalışanların yüz yüze gerçekleştirmiş oldukları grup toplantıları, PY'ün üç boyutu üzerinde de pozitif etkiye sahiptir. İP'nin, performans ölçülerinden olan personel bağlılığı ve personel uyumu üzerinde pozitif etkisi vardır. Ancak finansal performans üzerinde doğrudan etkisi yoktur.
The impact of internal and external market orientations on firm performance	Ian N. Lings a; Gordon E. Greenley/ 2009	Journal of Strategic Marketing	İngiltere/ Perakende Mağaza Yöneticileri	İP'nin PY üzerinde önemli bir pozitif etkisi vardır. PY'nin finansal performans üzerindeki etkisi daha az olmakla beraber, pozitif yönlüdür. İP'nin performans üzerindeki etkisi ise, iş gören tatmini, müşteri tatmini ve PY aracılığıyla.
Internal marketing impact on business performance in a retail context	George G. Panigyrakis ve Prokopis K. Theodoridis /2009	International Journal of Retail & Distribution Management	Yunanistan/ Süpermarket Yöneticileri	İP, finansal ve finansal olmayan performansı pozitif olarak etkilemektedir.
Internal Marketing and Hotel Performance	İşıl Türkoz ve Ayşe Akyol/2008	Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research	Türkiye/ Otel yöneticileri	İP bütünsel bir değişken olarak ele alınırken, performans değişkeni; doluluk oranı, eğitilen personel oranı, karlılık, personel devir hızı, eğitim bütçesi, hizmet kalitesi, katılımcı yönetim, genel performans, tüketici isteklerine verilen önem ve tüketici oranı olarak alınmış ve İP'nin her bir performans türü üzerindeki etkisi incelenmiştir. Sonuçlar, İP ile her bir performans türü arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğunu göstermektedir.
An Integration and Empirical Examination of Entrepreneurial Orientation, Market Orientation and Firm Performance	Yi Cui ve Xin Zheng/ 24 Şubat 2010	ieeexplore.ieee.org/iel5/4339774/4339775/04341348.pdf?...	Çin/ Üretici İşletme yöneticileri	Girişimcilik yönelimi (GY) ile PY pozitif yönde ilişkilidir. Ayrıca hem GY hem de PY finansal performans ile pozitif yönde ilişkilidir.
The effects of entrepreneurial orientation and marketing information on	Hean Tat Keh, Thi Tuyet Mai Nguyen ve Hwei Ping	Journal of Business Venturing	Singapur/ KOBİ sahipleri	Pazar bilgisi elde etme ile performans arasında negatif ve önemsiz ilişki varken, pazar bilgisi kullanma ile performans arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. GY ile bilgi

Tablo 1. Pazar Yönelimi (PY), Diğer Stratejik Yönelimler ve Firma Performansı (FP) İlişkisi ile İlgili Çalışmalardan Bazıları (Devamı)

the performance of SMEs	Ng/2007			elde etme ve kullanma arasında ise pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. GY hem doğrudan hem de bilgi kullanımı yoluyla dolaylı olarak firma performansını artırmada önemli bir rol oynamaktadır.
Just entrepreneurial enough: the moderating effect of entrepreneurship on the relationship between market orientation and performance	Shahid N. Bhuiana, Bulent Menguc ve Simon J. Bell	Journal of Business Research	Amerika/ Hastane yöneticileri	GY ve PY, performans ile pozitif yönde anlamlı ilişkilidir. Ayrıca bu iki değişkenin, performansı etkileme açısından aralarında anlamlı bir fark yoktur.
Entrepreneurial Orientation and Export Performance: Evidence from an Emergent Economy	John O. Okpara	www.wbiconpro.com/9.John-pdf.pdf -	Nijerya'da KOBİ ihracatçı firmaların yöneticileri/ 24 Şubat 2010	Yenilik, risk alma ve proaktiflik olarak belirlenen GY unsurlarının performans (karlılık, satış miktarı, büyüme ve genel performans) üzerindeki etkisi incelenmiştir. Sonuçlar, proaktif yönlü işletmelerin tutucu işletmelere göre daha yüksek genel performans, karlılık ve büyümeye sahip olduklarını göstermektedir. Yenilik ile performansın dört parçası arasında da pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır. Risk alma ile performans ölçülerinin dördü arasında da anlamlı pozitif ilişki vardır
Firms Entrepreneurial Orientation and Export Marketing Performance in the Nigerian Non-Oil Sector	Aloy Chinedu Ezirim ve N. Gladson Nwokah	European Journal of Scientific Research	Nijerya'da petrol dışı sektörlerdeki ihracatçı işletme yöneticileri/ 2009	GY unsurları; risk alma isteği, yenilikçi davranış ve pazar bilgisi olarak alınmıştır. Girişimselliğin ihracat pazarlama performansı üzerindeki etkisi incelenmiştir. İhracat performansı ise satışlar, karlar ve pazar payındaki büyüme olarak alınmıştır. GY kriterlerinin performans kriterleri üzerinde zayıf bir etkisi vardır. Hatta yenilikçi davranışın pazar payının büyümesi üzerinde negatif etkisi vardır.
Entrepreneurial Orientation and Business Performance of Small and Medium Scale Enterprises of Hambantota District Sri Lanka	Fauzul Mafasiya Fairoz, Takenouchi Hirobumi ve Yukiko Tanaka	Asian Social Science	Sri Lanka'daki KOBİ sahip ve yöneticileri/ 2010	Girişimselliğin üç unsuru (yenilik, risk alma ve proaktiflik) ve genel girişimsellik, performans unsurlarından pazar payındaki gelişme üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Proaktiflik ve girişimsel yönelim, genel performans ile pozitif yönde anlamlı ilişkilidir.
Öğrenme Yönlülüğünün Müşteri Yönelim Üzerine Etkileri	Atılhan Naktiyok ve M. Kürşat Timuroğlu	Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi	Türkiye/ En büyük 500 işletme yöneticisi	Öğrenme yönelimi; paylaşılan vizyon, açık görüşlülük ve öğrenme bağlılığından oluşmaktadır. İşletmelerin paylaşılan vizyon faktörüne, öğrenme bağlılığı ve açık görüşlülük faktörüne oranla daha fazla önem verdikleri görülmektedir. Sonuçlar, işletmelerin, öğrenme yönelimine önem vermekle

Tablo 1. Pazar Yönelimi (PY), Diğer Stratejik Yönelimler ve Firma Performansı (FP) İlişkisi ile İlgili Çalışmalardan Bazıları (Devamı)

				beraber; müşterinin kral olduğu bir işletme dünyasında, müşteriye gereken önemin verilmediğini ve işletmelerin yeterince müşteri yönelimli olmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca öğrenme yöneliminin müşteri yönelimi üzerinde pozitif etkisi vardır. Ancak paylaşılan vizyonun etkisi diğer iki unsura göre daha fazladır.
Knowledge management orientation, market orientation, and firm performance: an integration and empirical examination	Catherine L. Wang, G. Tomas M. Hult, David J. Ketchen Jr ve Pervaiz K. Ahmed	Journal of Strategic Marketing	İngiltere’de çeşitli sektörlerdeki en az 50 işçi çalıştıran işletmelerin yöneticileri/ 2009	Bilgi yönetim yöneliminin(BYY) PY ile pozitif ilişkisi vardır. PY hem objektif hem de subjektif performans üzerinde pozitif etkiye sahiptir. BYY’ün de, pazar yönelimini kapsam dışında bıraktığımızda, iki performans türü üzerinde de pozitif etkisi vardır. Ancak Pazar yönelimini eşitliğe kattığımızda, bu etki ortadan kalkmaktadır. Bu nedenle pazar yönelimi, BYY ile performans arasında tam bir aracılık ilişkisine sahiptir.
What affects organizational performance? The linking of learning and knowledge management	Li-An Ho/ 2008	Industrial Management & Data Systems	Tayvan’da elektronik endüstrisindeki üst ve orta kademe yöneticileri/	BYY’ün (öğrenme ve sağlama, bilgi paylaşımı, geliştirme) performans (finansal ve pazar performansı) üzerinde pozitif yönlü anlamlı etkisi vardır.
The Effects of Relationship Marketing on Organizational Outcomes "An Applied Study in Jordanian Insurance Companies"	Shaker T. Ismail/2009	European Journal of Social Sciences	Ürdün/ Sigorta şirketlerinin yöneticileri	İlişkisel pazarlama işletme performansını pozitif yönde etkilemektedir. İlişkisel yönelimi yüksek olan firmaların hedef pazarlardaki payı yükselmektedir.
The effect of relationship marketing orientation on business performance in a service-oriented economy	Leo Y.M. Sin, Alan C.B. Tse, Oliver H.M. Yau, Jenny S.Y. Lee, Raymond Chow/ 2002	Journal of Services Marketing	HonKong/ Hizmet işletmesi müşterileri	İlişki yönelim ile satışların gelişimi, pazar payı, tüketici bağlılığı gibi performans kriterleri ve genel performans arasında pozitif ve önemli bir ilişki vardır.

Lings ve Greenley (2009) tarafından yapısal eşitlik modeli ile İngiltere’deki çok çeşitli sektörlerdeki (süpermarketler, bölümlü mağazalar, giysi mağazaları, sağlık ve güzellik ürünleri satan mağazalar) perakendeci işletme yöneticileri üzerinde yapılan araştırmada; içsel pazarlama yönelimi, iş gören tatmini, müşteri tatmini, pazar yönelimi ve performans ilişkileri incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, içsel pazarlama yöneliminin, pazar yönelimi üzerinde pozitif etkisi vardır (0.83). Pazar yöneliminin finansal performans üzerindeki etkisi, daha az olmakla beraber, pozitif yönlüdür (49.4). Bu çalışmada, içsel pazarlamanın performans üzerinde doğrudan etkisi ise ölçülmemiştir. Ancak içsel pazarlamanın iş gören tatmini, iş gören tatmininin tüketici tatmini ve tüketici tatmininin de performans üzerinde pozitif etkisi vardır. Ayrıca, hem iş gören tatmininin hem de içsel pazarlamanın pazar yönelimi üzerinde pozitif etkisi vardır. Dolayısıyla, içsel pazarlama dolaylı olarak performansı pozitif olarak etkilemektedir (Lings ve Greenley, 2009, s.41-53).

Lings (2000) tarafından İngiltere'deki perakendeci mağazalarda müşterilerle bire bir ilişki içerisinde çalışan personel üzerinde yapılan araştırmanın amacı, üç değişken arasındaki ilişkiyi incelemektir. Çalışma yapısal eşitlik modeli ile gerçekleştirilmiştir. İçsel pazarlama altı parçadan (grup iletişimi, dış çevre, resmi iletişim, resmi olmayan iletişim, iş esnekliği ve ücret esnekliği) oluşmaktadır. Pazar yönelimi ise, Kohli, vd. (1993) tarafından ortaya konulan ölçekte olduğu gibi üç unsurdan (bilgi üretimi, dağıtımı ve tepki) oluşmaktadır. Performans ölçümü ise yöneticilerin; finansal amaçlar, pazar başarısı, personel bağlılığı, personel uyumu ile ilgili sübjektif değerlendirmelerine göre yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, içsel pazarlamanın pazar yönelimi üzerinde pozitif yönde önemli etkisi vardır. Özellikle yöneticiler ile çalışanların yüz yüze gerçekleştirmiş oldukları, çalışanların istek ve beklentilerinin tartışıldığı, grup toplantıları (grup iletişimi), pazar yöneliminin üç boyutu üzerinde de önemli pozitif etkiye sahiptir. İçsel pazarlamanın, performans kriterlerinden olan personel bağlılığı ve personel uyumu üzerinde pozitif etkisi vardır. Ancak finansal performans üzerinde doğrudan etkisi yoktur. Çalışmada, pazar yöneliminin performans üzerindeki etkisi ise incelenmemiştir (Lings, 2000). Ancak personel bağlılığı ve personel uyumu faktörleri, hem finansal performans açısından hem de pazar yönelimi açısından olumlu etkiye sahiptir. Bu nedenle dolaylı olarak pazar yöneliminin performans üzerinde pozitif etkisi olduğu söylenebilir

Bir diğer çalışmada ise içsel pazarlamanın firma performansı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma, Yunanistan'daki süpermarket zincirlerindeki şube müdürleri ve pazarlama yöneticileri üzerinde gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar, içsel pazarlamanın finansal ve finansal olmayan performansı pozitif olarak etkilediğini göstermektedir. Yazarlar bu çalışmalarında, yapısal eşitlik modeli ile içsel pazarlama unsurlarını resmi iletişim, ödül sistemi, içsel politikalar, geri bildirim ve içsel tüketici yönelim olarak belirlemişlerdir. Her bir unsurun performans üzerindeki etkisini tek tek etkisini incelemek yerine bütünsel bir yaklaşım mevcuttur (Panigyrakis ve Theodoridis, 2009, s.610-621).

İstanbul'daki beş yıldızlı otellerdeki 107 yönetici ile yapılan araştırmanın da amacı, içsel pazarlamanın performans üzerindeki etkisini incelemektir. Bu çalışmada içsel pazarlama bütünsel bir değişken olarak ele alınırken, performans değişkeni; doluluk oranı, eğitilen personel oranı, karlılık, personel devir hızı, eğitim bütçesi, hizmet kalitesi, katılımcı yönetim, genel performans, tüketici isteklerine verilen önem ve tüketici oranı olarak alınmış ve içsel pazarlamanın her bir performans türü üzerindeki etkisi incelenmiştir. Regresyon analizi ile elde edilen sonuçlar, içsel pazarlama ile her bir performans türü arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğunu göstermektedir (Türköz ve Akyol, 2008). Tayvan'da, hastane yöneticileri üzerinde yapılan araştırma sonuçlarına göre, içsel pazarlama ile pazar yönelim arasında pozitif yönde ilişki vardır (Tsai ve Wu, 2007). Yine Tayvan'da uluslararası otel çalışanları üzerinde yapılan bir araştırma sonuçlarına göre, içsel pazarlamanın performans üzerinde pozitif yönde önemli (0.64 p <0.01) etkisi vardır (Hwang ve Chi, 2005).

3.2. Girişimcilik Yönelimi, Pazar Yönelimi ve Performans İlişkisi

Girişimcilik yönelimi; yeni ürün ve hizmet, üretim süreçleri, örgütsel yapı ve/veya yönetsel süreçler geliştirerek işletme performansını olumlu olarak etkiler. Son zamanlarda ise girişimsel yönelim literatürü, girişimselliğin performansa katkısını kaynak temelli görüş açısından incelemektedir. Örneğin, kaynakların geliştirilmesi ve birleştirilmesi yoluyla, örgütsel dönüşüm ve stratejik yenilenmenin bir anahtarının girişimsellik olduğu belirtilmektedir (Bhuiyan, vd. 2005: 9; Cui ve Zheng, 2007, s.6415). Zahra vd. (1999: 169) göre ise, girişimsel faaliyetler, yeni yetkinlikler inşa ederek ve/veya var olanları canlandırarak performansı pozitif yönde etkileyebilir. Fakat daha önce de belirtildiği gibi, girişimsel yönelim unsurları (yenilikçilik, proaktiflik ve risk almak) gereği, negatif sonuçlar da doğurabilir. Aşağıda girişimcilik yönelimi, pazar yönelimi ve performans arasındaki ilişkileri ortaya koyan araştırmalara yer verilecektir.

Çin'deki 106 üretici işletmenin genel müdürleri üzerinde yapılan araştırmaya göre, girişimcilik yönelimi ile pazar yönelimi pozitif yönde ilişkilidir. Ayrıca hem girişimcilik yönelimi hem de pazar yönelimi finansal performans ile pozitif yönde anlamlı ilişkilidir (Cui ve Zheng, 2007). Singapur'daki çeşitli sektörlerdeki (perakendecilik, üretim ve hizmetler) küçük ve orta ölçekli işletmelerin sahipleri üzerinde yapılan araştırmanın amacı, girişimcilik yönelimi ve pazarlama bilgisinin performans üzerindeki etkisini incelemektir. Sonuçlara göre, pazar bilgisi elde etme ile performans arasında negatif ve önemsiz ilişki varken, pazar bilgisi kullanma ile performans arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Girişimcilik yönelimi ile bilgi elde etme ve kullanma arasında ise pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Girişimcilik yönelimi hem doğrudan hem de bilgi kullanımı yoluyla dolaylı olarak firma performansını artırmada önemli bir rol oynamaktadır (Keh, vd., 2007). Amerika'daki hastane yöneticileri üzerinde yapılan araştırma sonuçlarına göre girişimcilik yönelimi ve pazar yönelimi, performansı pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca bu iki değişkenin, performansı etkileme açısından aralarında anlamlı bir fark yoktur (Bhuiyan, vd., 2005).

Avustralya'daki KOBİ'lerin yöneticileri ile yapılan anket araştırmasında, girişimcilik yönelimi ve pazar yöneliminin satış gücü performansı ve satış örgütünün etkinliği üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Sonuçlar, girişimcilik yönelimi ile pazar yönelimi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Girişimcilik yönelimi yükseldikçe pazar yönelimi de yükselir. Ancak girişimcilik yönelimi ile satış gücü performansı arasında anlamlı direkt ilişki yoktur. Buna karşın pazar yönelimi ile satış gücü performansı arasında anlamlı pozitif ilişki vardır. Aynı zamanda girişimcilik yönelimi ile satış örgütünün etkinliği arasında dolaylı (satış gücü performansı üzerinden) ilişkide bulunamazken, pazar yönelimi için bu ilişki vardır. Dolayısıyla firmanın pazar yönelimi, satış elemanlarının tüketici yönlü olması üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Sonuç olarak, girişimcilik yönelimi ile pazar yönelimi arasındaki anlamlı pozitif ilişki, sırasıyla bu iki değişkenin performansa olumlu katkı sağladığını gösterir (Grant, vd., 2006).

Nijerya'da küçük ve orta ölçekli ihracatçı firmaların yöneticileriyle yapılan bir araştırmada, yenilik, risk alma ve proaktiflik olarak belirlenen girişimsel yönelim unsurlarının performans (karlılık, satış miktarı, büyüme ve genel performans) üzerindeki etkisi incelenmiştir. Sonuçlar, proaktif yönlü işletmelerin tutucu işletmelere göre daha yüksek genel performans, karlılık ve büyümeye sahip olduklarını göstermektedir. Yenilik ile performansın dört parçası arasında da pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır. Risk alma ile performans ölçülerinin dördü arasında da anlamlı pozitif ilişki vardır (Okpara, 24 Şubat 2010). Yine Nijerya'da petrol dışı sektörlerdeki ihracatçı işletme yöneticileri üzerinde yapılan araştırmaya göre, girişimsel yönelim unsurları; risk alma isteği, yenilikçi davranış ve pazar bilgisi olarak alınmıştır. Girişimselliğin ihracat pazarlama performansı üzerindeki etkisi incelenmiştir. İhracat performansı ise satışlar, karlar ve pazar payındaki büyüme olarak alınmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, girişimsel yönelim kriterlerinin performans kriterleri üzerinde zayıf bir etkisi vardır. Hatta yenilikçi davranışın pazar payının büyümesi üzerinde negatif etkisi vardır (Ezirim ve Nwokah, 2009, s.318-336). Girişimsellik; ekonomik gelişme, yenilik, rekabet gücü ve fakirlikle mücadelede anahtar rol oynar. Sri Lanka'daki üretici küçük ve orta ölçekli işletmelerin sahip/yöneticileri üzerinde yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, girişimselliğin çok düşük olduğu ifade edilmektedir. Girişimselliğin üç unsuru (yenilik, risk alma ve proaktiflik) ve genel girişimsellik, performans unsurlarından pazar payındaki gelişme üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Proaktiflik ve girişimsel yönelim, genel performans ile pozitif yönde anlamlı ilişkilidir (Fairoz, 2010, s.34-46).

Taylandlı ve Vietnamlı küçük ve orta ölçekli işletmelerin sahipleri üzerinde yapılan araştırmanın amacı, girişimsel yönlülüğün performans üzerinde etkisini belirlemektir. Bu çalışmada girişimsel yönelim yenilikçilik, risk alma ve proaktiflik; performans ise genel performans, iş geliştirme, net kar, işlemlerin süresi ve firma büyüklüğü olarak alınmıştır. Sonuçlar, Taylandlı işletmelerin Vietnamlılara göre daha yenilikçi ve proaktif olduklarını, ancak Vietnamlıların daha fazla risk aldıklarını ortaya koymuştur. İki değişken arasında genel olarak önemli derecede pozitif ilişki vardır (Swierczek ve Ha, 2003, s.46-58).

Bu çalışmada yenilikçi yönelim, girişimsel yönelim kapsamında ele alınmaktadır. Dolayısıyla yukarıdaki araştırma sonuçları, yenilikçi yönelimi-pazar yönelimi ve performans ilişkisi için de geçerlidir. Ancak pek çok araştırma sonuçları, aynı zamanda pazar yöneliminin de yenilikçi yönelim üzerinde de pozitif etkisi olduğunu ifade etmektedir. Agarwal vd.,(2003), Amerika'daki otel yöneticileri üzerinde yaptıkları çalışmada, pazar yönelimi ile yenilikçi yönelim ve yenilikçi yönelim ile performans arasında pozitif yönde ilişki bulmuşlardır. Amerika'daki üretici işletmeler üzerinde yapılan bir çalışmada da, pazar yöneliminin ürün geliştirme üzerinde pozitif yönde etkili olduğu belirtilmektedir (Lukas ve Ferrell, 2000). Atuahene-Gima, 1995; Hult vd, 2004; Kirca vd., 2005, pazar yöneliminin genel yenilikçilik ve yeni ürün geliştirme performansı üzerinde pozitif etkisi olduğunu ifade etmektedirler (Grinstein, 2008, s. 119-120).

3.3. Öğrenme Yönelimi, Pazar Yönelimi ve Performans İlişkisi

Öğrenme yöneliminin yüksek olduğu işletmelerde çalışanlar, muhtemelen pazar bilgisi toplama ve paylaşma konusunda isteklidirler. Ayrıca, bilginin doğru, güncel ve tam olmasına önem verilir. Buna, mevcut tüketici ihtiyaçlarını ve rakiplerin davranışlarını sorgulamak, örnek olarak verilebilir. Böylece pazar yöneliminin düzeyi yükselir. Ayrıca öğrenme yönlü organizasyonlar, organizasyon içerisinde bilgi geliştirme ile beraber pazar bilgisi üretmekle de uğraşırlar. Sonuçta, pazar bilgisi, organizasyon ölçeğinde değer ve yeteneklerin sürekli olarak gelişmesine ve yenilenmesini sağlar. Düşük öğrenme yönlü işletmeler ise muhtemelen kalıplaşmış bir pazar yönelimine sahiptirler ve bu işletmelerin pazar yönlü çabaları muhtemelen yenilikten çok taklittir. Bu işletmeler, tüketicilerin gizli ihtiyaçlarını anlama konusunda da zayıf olabilirler (Grinstein, 2008, s.120). Bu nedenle Baker ve Sinkula, (1999); Slater ve Narver, (1995) öğrenme yönelimini, pazar yönlülüğün motoru olarak görmektedirler.

Pazar yöneliminin en önemli parçası olarak kabul edilen müşteri yönelimi (Sanzo vd., 2003, s.331) ile öğrenme yönelimi birbirlerini tamamlayan kavramlardır. Çünkü müşteri yönelimi işletme dışına odaklanırken; öğrenme yönelimi, işletmenin iç dinamiklerine odaklanmayı gerektirmektedir (Uzkurt ve Torlak, 2006, s.65). Öğrenme yönelimi güçlü olan işletmelerde, sadece pazar hakkında bilgi toplanıp dağıtılmamakta buna ek olarak, bilgi depolama süreçleri gözden geçirilmekte, müşteriye karşı tutum ve davranışlarda daha bilinçli bir anlayış kazanılmaktadır (Baker ve Sinkula, 1999, s.416). Öğrenen örgütlerde fikirler ve çözüm önerileri; iş tanımına, pozisyonuna veya fonksiyonuna bakılmaksızın herhangi bir işgörenden gelebilir. Bu tür örgütler; yüksek müşteri değeri yaratmak amacıyla, pazar hakkında bilgi sahibi olma ve yaratma yeteneğini geliştirmek istemektedirler (Hult ve Ferrell, 1997, s.155). Bugün işletmelerin karşılaştıkları en önemli problemlerden biri olarak, bireysel müşteri ilişkileri hakkında organizasyon çapında bir öğrenmenin nasıl geliştirileceği sorusu bulunmaktadır (Campbell, 2003, s.382). Öğrenen örgütlerin, müşterileri ile kurduğu yakın ve yoğun ilişkiler, pazarda meydana gelebilecek beklenmedik gelişmelere karşı birlikte tavır alınmasını sağlamaktadır. Paylaşılan vizyon ile çalışanlar, müşteri değeri yaratmaya odaklanmaktadır (Slater ve Narver, 1995, s.71).

Ülkemizdeki ikinci en büyük 500 işletmeden 112 tanesi üzerinde yapılan çalışmada, öğrenme yöneliminin pazar yönelimi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Öğrenme yönelimi; paylaşılan vizyon, açık görüşlülük ve öğrenme bağlılığından oluşmaktadır. İşletmelerin paylaşılan vizyon faktörüne, öğrenme bağlılığı ve açık görüşlülük faktörüne oranla daha fazla önem verdikleri görülmektedir. Sonuçlar, işletmelerin, öğrenme yönlülüğe önem vermekle beraber; müşterinin kral olduğu bir işletme dünyasında, müşteriye gereken önemin verilmediğini ve işletmelerin yeterince müşteri yönelimli olmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca araştırma sonuçları, öğrenme yönlülüğün müşteri yönelimi üzerinde pozitif yönde etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak paylaşılan vizyonun etkisi diğer iki unsura göre daha fazladır. İşletmelerin öğrenme yönelimine verdikleri önemin, müşteri yönlü olma derecelerini artırdığı söylenebilir. Başka bir ifade ile öğrenmeye olan bağlılık, vizyonu paylaşma ve pazarla ilgili açık görüşlülüğe verilen önem, müşteri yönlülüğü olumlu olarak etkilemektedir (Naktiyok ve Timuroğlu, 2008). Yine ülkemizde 17 sektörde çalışanlar ve çeşitli kademe yöneticileri üzerinde

yapılan araştırmada, tüketici yönelimi finansal performans üzerinde pozitif etkiye sahipken, öğrenme yönelimi nitel performans üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Tüketici yönelimi ve öğrenme yönelimi finansal ve nitel performans üzerinde farklı etkiye sahiptir. Tüketici yönelimi nitel performans ile ilişkisizken, öğrenme yönelimi pazar performansı ve finansal performans ile pozitif fakat zayıf bir ilişki içerisindedir (Yılmaz vd. 2005).

3.4. Bilgi Yönetim Yönelimi, Pazar Yönelimi ve Performans İlişkisi

Pazar yönelimi, tüketiciler ve diğer dış faktörler (rakipler gibi) ile ilgili bilgi sağlama, bu bilginin örgüt içi paylaşımı ve elde edilen bilgiye tepkiden oluşun, daha çok dışsal odaklı bir olgu olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle başarılı bir pazar yönelimi için firmanın, “bilgi yönetim yönelimi” olarak adlandırılan, bir içsel kültüre sahip olması gerekir. Bilgi yönetim yönelimi, pazar yönelimi çabalarının değerini etkiler. Örneğin, firmanın bilgi yönetim yönelim kültürü, ortak inançlardan yoksun olursa, pazar yönelimi görevini (dışsal bilginin üretimi, dağılımı ve tepki) etkin bir şekilde yerine getiremez (Wang, vd., 2009, s.103-104). Yazarlar, İngiltere’de çeşitli sektörlerdeki en az 50 işçi çalıştıran işletmelerin yöneticileri ile yaptıkları araştırmada, bilgi yönetim yöneliminin pazar yönelimi ile önemli ilişkisi olduğunu bulmuşlardır. Pazar yöneliminin hem objektif hem de subjektif performans üzerinde pozitif ve anlamlı ilişkisi vardır. Bilgi yönetim yöneliminin de, pazar yönelimini kapsam dışında bıraktığımızda, iki performans türü üzerinde de pozitif etkisi vardır. Ancak pazar yönelimini eşitliğe kattığımızda, bu etki ortadan kalkmaktadır. Bu nedenle pazar yönelimi, bilgi yönetim yönelimi ile performans arasında tam bir aracılık ilişkisine sahiptir (Wang, vd. 2009). Uganda’daki üretim ve hizmet işletmeleri üzerinde yapılan araştırma ise bilgi yönetiminin, işletmelerin rekabet gücünü artırdığını ortaya koymaktadır (Kamya, vd. 2010, s.2971-2980). Malezya’da yapılan bir başka araştırma, kamu sektöründeki kuruluşların bilgi yönetim pratiklerinin, performans için birinci şart olduğunu ortaya koymaktadır (Kasim, 2010, s. 219-225). Tayvan’da elektronik endüstrisindeki üst ve orta kademe yöneticileri ile yapılan araştırmada ise, bilgi yönetim yöneliminin (öğrenme ve sağlama, bilgi paylaşımı, geliştirme) performans (finansal ve pazar performansı) üzerinde pozitif yönlü anlamlı etkisi vardır (Ho, 2008, s.1239). Bilgi yönetim yönlülüğün, performansın çeşitli kriterleri üzerindeki pozitif etkisi; Afiouni, 2007; Bogner ve Bansal, 2007; Choi vd., 2008; Lee ve Lee, 2007; Zhang vd., 2006 gibi araştırmalarda da görülmektedir.

3.5. İlişkisel Pazarlama Yönelimi, Pazar Yönelimi ve Performans İlişkisi

İlişkisel yönelim, tüketicilerin mevcut ve değişen ihtiyaçlarını belirlemede (bilgi toplamada) çok önemlidir. Bu yönüyle ilişki yönelim, pazar yönelimini pozitif olarak etkiler. Bazı araştırmalar ise ilişki yönelimini, pazar yöneliminin bir uzantısı olarak görürler. İspanya’da bankacılık ve sigortacılık sektöründeki pazarlama ve finans yöneticileri üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, pazar yöneliminin ilişki yönelimi üzerinde olumlu etkisi vardır. Ayrıca ilişkisel yönlülüğün, performans üzerinde pozitif etkisi ortaya çıkmıştır (Camarero, 2007, s.409-410). Ürdün’deki sigorta şirketlerinin yöneticileri ile yapılan araştırmada, ilişkisel pazarlamanın işletme performansını pozitif etkilediği ortaya çıkmıştır. İlişkisel yönlülüğü yüksek olan firmaların hedef pazarlardaki payı yükselmektedir (Ismail, 2009, s.176-184). Yine Ürdün’deki banka müşterileri üzerinde yapılan bir araştırmada, ilişkisel pazarlama yönlülüğün tüketici bağlılığı üzerinde pozitif etkisi bulunmuştur (Alrubaiee ve Al-Nazer, 2010, s.155-174). HonKong’da 279 hizmet işletmesi üzerinde yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, ilişkisel yönelim ile satışların gelişimi, pazar payı, tüketici bağlılığı gibi performans kriterleri ve genel performans arasında pozitif ve önemli bir ilişki vardır (Sin vd., 2002, s.656-676). HonKong’daki otelcilik sektöründe yapılan bir araştırma ise, ilişkisel yönlülüğün performans üzerinde pozitif yönde etkili olduğunu göstermektedir (Sin vd., 2006, s.407-426). Kim vd. (2006), tarafından restoran endüstrisinde yapılan araştırmada da, satıcı ve iş görenlerin ilişki yönlü davranışlarının finansal performans üzerinde pozitif ilişkisi bulunmuştur. Deshpande’ vd., 1993; Ruekert, 1992; Slater ve Narver, 2000; De Wulf vd., 2001; Sirdeshmukh vd., 2002 gibi araştırmalar da ilişki pazarlama yönlülüğün çeşitli performans kriterlerini pozitif olarak etkilediğini göstermektedir.

Toplam kalite yönetimi gereği, işletme strateji ve uygulamalarının başarısında yöneticilerin özellikleri önemlidir. Yetki devrini seven, iletişime ve yeni bilgi edinme ve kullanımına önem veren, öğrenmenin gündelik faaliyetlerin bir parçası ve gelişmenin anahtarı olduğunu çalışanlarına hissettiren yöneticilerin bulunduğu işletmelerde; pazar yönelimi, öğrenme yönelimi ve girişimsel yönelimi fazla olacaktır. Yine girişimsel ve yenilik yönelimi için yöneticiler gerekli örgütsel ortamı, zamanı ve mali kaynağı hazırlamalıdır. Ayrıca, yönetimin kurduğu etkin bir ödül ve sürekli eğitim sistemi, sürekli geliştirme için çalışanlara motivasyon sağlayacaktır.

Sonuç olarak, araştırmacılar, değişik sektörlerde ve değişik piyasa şartlarında performans kriterleri üzerinde etkili olan stratejik yönelim karışımlarını belirleyecek araştırmalar yapmalıdırlar. Yöneticiler de, küresel rekabette başarı için, bu bilgilerin uygulayıcıları olmalıdırlar.

KAYNAKÇA

- Afiouni, F. (2007).** Human resource management and knowledge management: a road map toward improving organizational performance. *Journal of American Academy of Business*, 11 (2): 124-30.
- Agarwal, S., Erramilli, M.K. and Dev, C.S. (2003).** Market orientation and performance in service firms: role of innovation. *Journal of Services Marketing*, 17 (1): 68-82.
- Akman, G., Özkan, C. ve Eriş, H. (2008).** Strateji Odaklılık ve Firma Stratejilerinin Firma Performansına Etkisinin Analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 7(13):93-115.
- Alrubaiee, L. and Al-Nazer, N. (2010).** Investigate the Impact of Relationship Marketing Orientation on Customer Loyalty: The Customer's Perspective. *International Journal of Marketing Studies*, 2, (1): 155-174.
- Atuahene-Gima, K. and Ko, A. (2001).** An empirical investigation of the effect of market orientation and entrepreneurship orientation alignment on product innovation. *Organization Science*, 12 (1): 54-74.
- Aydeniz, N. ve Yüksel, B. (2007).** Hizmet İşletmelerinde Pazar Yönlü Değer Yaratma: Finansal Performansa Etki Boyutu. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (20): 95-111.
- Baker, W. and Sinkula, J.M. (1999).** The synergistic effect of market orientation and learning orientation on organizational performance. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 27: 411-27.
- Bansal, H.S., Mendelson, M.B. and Sharma, B. (2001).** The impact of internal marketing activities on external marketing outcomes. *Journal of Quality Management*, 6 (1): 61-76.
- Bansal H. S., Mendelson M. B. and Sharma, B. (2005).** The impact of internal marketing activities on external marketing outcomes” Operational Research. *An International Journal*, 5 (2): 349-362.
- Bhuiyan, S.N. (1998).** An empirical examination of market orientation in Saudi Arabian manufacturing companies. *Journal of Business Research*, 43(1): 13-25.
- Bhuiyana, S. N., Menguc, B. and Bellc, S. J. (2005).** Just entrepreneurial enough: the moderating effect of entrepreneurship on the relationship between market orientation and performance. *Journal of Business Research* 58: 9– 17.

- Bogner, W.C. and Bansal, P. (2007).** Knowledge management as the basis of sustained high performance. *Journal of Management Studies*, 44 (1): 165-88.
- Bouranta, G. and Mavridoglou, P. K. (2005).** The Impact of Internal Marketing to Market Orientation Concept and their Effects to Bank Performance. *Operational Research*, 5 (2): 349-362.
- Bulut, Ç., Alpkın, L. ve Yılmaz, C. (2009).** Stratejik Oryantasyonlar and Firma Performansı İlişkisi: Literatür Gelişimi Üzerine Kavramsal Bir Çalışma. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 10 (1): 11-34.
- Campbell, A. J. (2003).** Creating customer knowledge competence: managing customer relationship management programs strategically. *Industrial Marketing Management*, 32: 375-383.
- Calantone, R.J., Cavusgil, S.T. and Zhao, Y. (2002).** Learning Orientation, Firm Innovation Capability and Firm Performance," *Industrial Marketing Management*, 31 (6): 515-524.
- Camarero, C. (2007).** Relationship orientation or service quality? What is the trigger of performance in financial and insurance services? *The International Journal of Bank Marketing*, 25 (6): 406-426.
- Choi, B., Poon, S.K. and Davis, J.G. (2008).** Effects of knowledge management strategy on organizational performance: a complementarily theory-based approach. *Omega*, 36 (2): 235-51.
- Conduit, J. and Mavondo, F.T. (2001).** How critical is internal customer orientation to market orientation? *Journal of Business Research*, 51(1): 11-24
- Deshpandé, R., Farley, J. and Webster, F. (1993).** Corporate culture, customer orientation, and innovativeness in Japanese firms: a quadratic analysis. *Journal of Marketing*, 57: 23-37.
- Deshpandé, R., and Farley, J. U. (1999).** Culture, Customers, and Contemporary Communism: Vietnamese Marketing Management Under Doi Moi. *Asian Journal of Marketing* 7 (1): 4-18.
- De Wulf, K., Gaby Odekerken-Schröder, G., and Iacobucci, D. (2001).** Investments in Consumer Relationships: A Cross-Country and Cross-Industry Exploration. *Journal of Marketing*, 65 (4): 33-50.
- Doukakis, I. P. And Kitchen, P. J. (2004).** "Internal Marketing in UK Banks: Conceptual Legitimacy or Window Dressing?" *The Internal Journal of Bank Marketing*, 22 (6): 421-452.
- Ezirim, A. C. and Nwokah, N. G. (2010).** Firms Entrepreneurial Orientation and Export Marketing Performance in the Nigerian Non-Oil Sector. *European Journal of Scientific Research*, 35 (3): 318-336
- Fairoz, F. M., Hirobumi, T. and Tanaka, Y. (2010).** Entrepreneurial Orientation and Business Performance of Small and Medium Scale Enterprises of Hambantota District Sri Lanka. *Asian Social Sciences*, 6 (3): 34-46
- Fiş, A. M. ve Wasti, S. A. (2009).** Örgüt Kültürü ve Girişimcilik Yönelimi İlişkisi. *ODTU Gelişme Dergisi*, 35 (Özel Sayı): 127-164.
- Fritz, A. (1996).** Reflectiand practice: Enhancing the outcomes of technology learning experiences. *The Journal of Design and Technology Education*, 1(3): 212-217.
- Gray, B.J. and Hooley, G.J. (2002).** Market orientation and service firms performance – a research agenda", *European Journal of Marketing*, 36 (9/10): 980-988.
- Greene, W. E., Walls. G. D. and Schrest, L. (1994).** Internal Marketing: The Key to External Marketing Success. *Journal of Services Marketing*, 8 (4): 5-13.

- Grinstein, A. (2008).** The relationships between market orientation and alternative strategic orientations A meta-analysis. *European Journal of Marketing*, 42 (1/2): 115-134.
- Guo, C. (2002).** Market orientation and business performance: a frame of service organization. *European Journal of Marketing*, 36 (9-10): 1154-1163.
- Ho, L. (2008).** What affects organizational performance? The linking of learning and knowledge management. *Industrial Management & Data Systems*, 108 (9): 1234-1254.
- Hult, T. M. and Ferrell, O. C. (1997).** A Global Learning Organization Structure and Market Information Processing. *Journal of Business Research*, 40: 155-166.
- Hult, T., Hurley, R. and Knight, G. (2004).** Innovativeness: its antecedents and impact on business performance. *Industrial Marketing Management*, 33: 429-38.
- Hult, T. and Ketchen, D. (2001).** Does market orientation matter? A test of the relationship between positional advantage and performance. *Strategic Management Journal*, 22: 899-906.
- Hult, G., Tomas, M., Hurley, R. F. and Knight, G. A. (2004).** Innovativeness: Its Antecedents and Impact on Business Performance. *Industrial Marketing Management*, 33: 429- 438.
- Hurley, R.F., Hult, G.T.M. and Knight, G.A. (2003).** Innovativeness: its antecedents and impact on business performance. *Industrial Marketing Management*, 33: 429-38.
- Hwang, I. and Chi, D. (2005).** Relationships Among Internal Marketing, Employee Job Satisfaction and International Hotel Performance: An Empirical Study. *International Journal of Management*, 22 (2): 285-93.
- Ismail, S. T. (2009).** The Effects of Relationship Marketing on Organizational Outcomes "An Applied Study in Jordanian Insurance Companies. *European Journal of Social Sciences*, 12 (2): 176-184.
- Kamya, M. T. Ntayi, J.M. and Ahiauzu, A. (2010).** Knowledge management and competitive advantage: The interaction effect of market orientation. *African Journal of Business Management*, 4 (14): 2971-2980
- Kasim, R. S.R. (2010).** The Relationship of Knowledge Management Practices, Competencies and the Organizational Performance of Government Departments in Malaysia. *International Journal of Human and Social Sciences* 5 (4): 219-225.
- Keh, H. T., Nguyen, T. T. M. and Ng, H. B. (2007).** The effects of entrepreneurial orientation and marketing information on the performance of SMEs. *Journal of Business Venturing*, 22: 592-611
- Kim, B. Y., Oh, H. and Gregoire, M. (2006).** Effects of Firms' Relationship-Oriented Behaviors on Financial Performance: A Case of the Restaurant Industry. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 30(1): 50-75.
- Kim, H. J. N. and Srivastava, R. (1998).** Market orientation and organizational performance: is innovation a missing link? *Journal of Marketing*, 62 (4): 30-45.
- Kimery, K.M. and Rinehart, S.M. (1998).** Markets and constituencies: an alternatiand view of the marketing concept. *Journal of Business Research*, 43 (3): 117-24.
- Kirca, A. H., Jayachandran, S. and Bearden, W. O. (2005).** Market orientation: A meta-analytic review and assessment of its antecedents and impact on performance. *Journal of Marketing*, 69 (April): 24-41.
- Koçel, T. (1998).** *İşletme Yöneticiliği*, Yenilenmiş 6. Basım, İstanbul, Beta Yayını.

- Kohli, A.K. and B.J. Jaworski (1990).** Market Orientation: The Construct Research Propositions and Managerial Implications. *Journal of Marketing* ,54 pp. 1–18.
- Kohli, A. K., Jaworski, B. J. and Kumar, A. (1993).** MARKOR: A measure of market orientation. *Journal of Marketing Research*, 30 (4): 467-477.
- Lee, Y.C. and Lee, S.K. (2007).** Capability, processes, and performance of knowledge management: a structural approach. *Human Factors and Ergonomics in Manufacturing*, 17 (1): 21-41.
- Lin, C., Peng, C. H. and Kao, T. D. (2008).** The innovativeness effect of market orientation and learning orientation on business. *International Journal of Manpower*, 29 (8): 752-772.
- Lings, I. N. and Greenley, G. E. (2009).** The impact of internal and external market orientations on firm performance. *Journal of Strategic Marketing*, 17(1): 41-53.
- Lukas, B. A. and Ferrell, O. C. (2000).** The Effect of Market Orientation on Product Innovation. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28 (2): 239-247.
- Mucuk, İ. (2007).** *Pazarlama ilkeleri*, 16. Basım, Türkmen Kitabevi, İstanbul.
- Naktiyok, A. (2003).** Yönetici Değerleri and Pazar Yönelim: Bir Uygulama. Erciyes Üniandrsitesi İktisadi and İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20: 95-116.
- Naktiyok, A. ve Timuroğlu, M. K. (2008).** Öğrenme Yönlülüğün Müşteri Yönelim Üzerine Etkileri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30: 169-192.
- Narver, J. C. and Stanley F. S. (1990).** The Effect of a Market Orientation on Business Profitability. *Journal of Marketing* 54: 20-35.
- Noble, C., Sinha, R. and Kumar, A. (2002).** Market orientation and alternative strategic orientations: a longitudinal assessment of performance implications. *Journal of Marketing*, 66: 25-39.
- Panigyrakis, G. G. and Theodoridis, P. K. (2009).** Internal marketing impact on business performance in a retail context. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 37 (7): 600-628
- Pelham A. M. (1997).** Mediating influences on the relationship between market orientation and profitability in small industrial firms. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 24 (1): 27-43.
- Perry, M.L. and Shao, A.T. (2002).** Market Orientation and incumbent performance in dynamic markets. *European Journal of Marketing*, 36 (9/10): 1140-1153.
- Ruekert, R.W. (1992).** Developing a market orientation: an organizational strategy perspective. *International Journal of Research in Marketing*, 9 (3): 225-46.
- Sanzo, M. J., Santos, M.L., Vazquez, R. and Alvarez, L.I. (2003).** The effect of market orientation on buyer–seller relationship satisfaction. *Industrial Marketing Management*, 32: 327– 345.
- Simpson, M. P. Siguaw, J. A. and Cathy A. (2006).** Enz, Innovation orientation outcomes: The good and the bad. *Journal of Business Research* 59: 1133–1141.
- Simpson, M. P., Siguaw, J. A. and Enz, C. A. (2006).** Innovation orientation outcomes: The good and the bad. *Journal of Business Research* 59: 1133–1141.
- Sin, L. Y. M., Tse, A. C. B., Chan, H. and Yim, F. H. K. (2006).** The Effects of Relationship Marketing Orientation on Business Performance in the Hotel Industry. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 30 (4): 407-426.

- Sin, L. Y. M., Tse, A. C. B., Yau, O. H. M., Lee, J. S. Y. and Chow, R. (2002).** The effect of relationship marketing orientation on business performance in a service-oriented economy. *Journal of Services Marketing*, 16 (7): 656-676
- Sinkula, J. M., Baker, E. B. and Noordewier, T. (1997).** A framework for market-based organizational learning: Linking values, knowledge, and behavior. *Journal of Academy of Marketing Science*, 25(4): 305-318.
- Sirdeshmukh, D., Singh, J. and Sabol, B. (2002).** Consumer Trust, Value, and Loyalty in Relational Exchanges. *Journal of Marketing*, 66 (1): 15–37.
- Slater, S. and Narver, J. (1995).** Market orientation and the learning organization. *Journal of Marketing*, 59: 63-74.
- Slater, S.F. and Narver, J.C. (2000).** Intelligence generation and superior customer value. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28 (1): 120-127.
- Swierczek, F. W. and Ha, T. T. (2003).** Entrepreneurial orientation, uncertainty avoidance and firm performance: an analysis of Thai and Vietnamese SMEs. *International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, 4(1): 46-58.
- Tsai, Y. and Tang, T. (2008).** How to Improve Service Quality: Internal Marketing as a Determining Factor. *Total Quality Management & Business Excellence*, 19(11): 1117 -1126.
- Turkoz, I. and Akyol, A. (2008).** Internal Marketing and Hotel Performance. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 19 (1): 149-154.
- Uzkurt, C. ve Torlak, Ö. (2006).** Pazar Odaklı Öğrenme Kültürünün Müşteri Değeri Yönelimi Üzerine Etkisi”, 5. Orta Anadolu İşletmecilik Kongresi, 64-73.
- Varinli, İ. (2006).** *Pazarlamada Yeni Yaklaşımlar*, Ankara, Detay Yayıncılık.
- Wang, L. C., Hult, T., Ketchen, D. J. and Ahmed, P. K. (2009).** Knowledge management orientation, market orientation, and firm performance: an integration and empirical examination. *Journal of Strategic Marketing*, 17 (2): 99-122.
- Yılmaz, C., Alpkın, L. and Ergun, E. (2005).** Cultural determinants of customer- and learning-oriented value systems and their joint effects on firm performance. *Journal of Business Research*, 58: 1340– 1352.
- Zahra, S. A., Nielsen, A. P. and Bogner, W. C. (1999).** Corporate entrepreneurship, knowledge and competence development. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 23: 169-189.
- Zhou, Z.K., Yim, K.C. and Tse, D. (2005).** The effects of strategic orientations on technology- and market-based breakthrough innovations. *Journal of Marketing*, 69 (1): 42-60.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Cui, Y. and Zheng, X. (2007).** An Integration and Empirical Examination of Entrepreneurial Orientation, Market Orientation and Firm Performance. <http://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=04341348> (erişim tarihi: 19 Şubat 2010).

- Danışman, A. ve Erkocaoğlan, E.** Pazar Yönelimi-Firma Performansı İlişkisi: İMKB'ye Kota Firmalar Üzerinde Bir Araştırma” www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/.../DANIŞMAN,%20ALİ%20VD..pdf (erişim tarihi:18 Nisan 2010).
- Grant, K., Laney, R., Nasution, H. and Pickett, P. (2006).** New Insights on Sales Organisation Effectiveness in SME's. *Proceedings of the Australian and New Zealand Marketing Academy Conference*, the Queensland University of Technology, Brisbane, Australia, http://smib.vuw.ac.nz:8081 /WWW/ANZMAC2006/ documents/ Grant_Ken2.pdf (erişim tarihi 25 şubat 2010).
- Jaakkola, M. and Tuominen, M. (2008).** Innovations, Strategic Orientations, and Market Performance of Service Providers. www.anzmac2008.org/.../Jaakkola%20&%20Tuominen%20S9%20JS%20P2%20.pdf (erişim tarihi: 25 Şubat 2010).
- Lings I. N. (2000).** The Impact of Internal Market Orientation on External Market Orientation and Business Performance: An Empirical Study of the U.K. Retail Market. *ANZMAC 2000 Visionary Marketing for the 21st Century: Facing the Challenge* <http://smib.vuw.ac.nz:8081/www/ANZMAC2000/CDsite/papers/l/Lings1.PDF> (erişim tarihi: 30 Şubat 2010).
- Metaxiotis, K., Carrillo, F. J. and Yiğitcanlar, T. (2010).** Knowledge Management Orientation and Business Performance: The Malaysian Manufacturing And Service Industries Perspective. *Knowledge-Based Development for Cities and Societies: Integrated Multi-Level Approaches*, <http://www.igi-global.com/Bookstore/TitleDetails.aspx?TitleId=37271> (erişim tarihi: 30 Aralık 2010).
- Müberra Y. (2007).** İlişkisel Pazarlama Anlayışında Müşteri Sadakati Olgusunun Ayrıntılı Bir Şekilde Analizi. <http://sbe.dpu.edu.tr/17/268-287.pdf> (erişim tarihi:18 Nisan 2010).
- Sinkovics, R. R. and Roath, A. S. (2004).** Strategic Orientation, Capabilities, and Performance In Manufacturer-3PL Relationships. *Journal of Business Logistics* 25 (2): 43-64. http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3705/is_200401/ai_n9366394/ (erişim tarihi: 25 Şubat 2010).
- Tan, C. L. and Nasurdin, A. M. (2010).** Knowledge Management Effectiveness and Technological Innovation: An Empirical Study in the Malaysian Manufacturing Industry. *Journal of Mobile Technologies, Knowledge and Society*, <http://www.ibimapublishing.com/journals/JMTKS/jmtks.html> (erişim tarihi: 31 Aralık 2010).
- Uzkurt C. (2004a).** Kriz Dönemlerinde Pazar Yönlülüğün Firma Performansına Etkisi ve Türkiye Uygulaması, www.bilgiyonetimi.org/cm/yon/mkl-list.phy?yid=13-27k, (erişim tarihi 10 Kasım 2007).
- Uzkurt C. (2004b).** Pazar Yönelim ve Firma Performansına Etkisi: Türkiye'nin Büyük Sanayi İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma, www.bilgiyonetimi.org/cm/yon/mkl-list.phy?yid=13-27k, (erişim tarihi 10 Kasım 2007).
- Yafang, T. and Wu, S. (2007).** Use The Concept of Market Orientation and Internal Marketing to Improvand Service Quality. <http://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=4341399&userType=inst> (erişim tarihi:18 Nisan 2010).
- Zheng, X. and Cui, Y. (2007).** Entrepreneurial Orientation, Market Orientation and Firm Performance: the mediator role of Organizational Learning <http://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=4340858&userType=inst> (erişim tarihi:18 Nisan 2010).

İMKB İLE AVRUPA BİRLİĞİ ÜYESİ AKDENİZ ÜLKELERİNİN HİSSE SENEDİ PİYASALARININ ENTEGRASYONUNUN AMPİRİK ANALİZİ*

Uzm. Mustafa İBİCİOĞLU** Yrd. Doç. Dr. Ayhan KAPUSUZOĞLU***

ÖZ

Bu çalışmada Türkiye hisse senedi piyasası ile Avrupa Birliği üyesi Akdeniz ülkelerinin hisse senedi piyasaları arasındaki ilişki çeşitli ekonometrik teknikler kullanılarak incelenmiştir. 01.07.2002–01.03.2010 dönemini kapsayan ve 1922 günlük verilerle gerçekleştirilen çalışmada, Johansen eş-bütünleşme testiyle incelenen tüm ülkelerin hisse senedi piyasaları arasında eş-bütünleşik bir ilişki olduğu diğer bir ifadeyle, aralarında uzun dönemde bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Granger nedensellik analizi sonucunda ise, Paris Borsası'nın incelenen borsalar arasında çok belirleyici bir borsa olduğu ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın da nedenselini oluşturan hiç bir borsanın bulunmadığı görülmüştür. Gerçekleştirilen varyans ayrıştırma ve etki-tepki analizleri sonucunda ise, Paris borsası'nın çok belirleyici bir borsa olduğu sonucunu destekleyen, değişkenlerin kendileri ile birbirleri üzerindeki etkilerini belirten ve değişkenlerde meydana gelebilecek şokların kendileri ile birbirleri üzerindeki etkilerini ortaya koyan bulgular elde edilmiştir. Çalışma sonucunda elde edilen bulguların incelenen ülke borsalarının entegrasyonu ve uluslararası portföy çeşitlemesi açısından önemli olduğu ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Hisse senedi piyasaları, uluslar arası portföy çeşitlemesi, eş-bütünleşme, nedensellik

AN EMPIRICAL ANALYSIS ON THE INTEGRATION OF THE STOCK EXCHANGES OF THE ISE WITH THOSE OF EUROPEAN UNION MEDITERRANEAN COUNTRIES

ABSTRACT

The present study examines the relationship between Turkey's stock market and the stock markets of the EU Mediterranean countries using various econometric techniques. Covering the period from 01.07.2002 to 01.03.2010 and consisting of 1922-day data, the study found that there is a cointegration relationship among the stock markets of all countries as analyzed by Johansen cointegration test; in other words, there exists a long-term relation among them. The results of Granger causality analysis revealed that Paris Stock Exchange is highly determinant among all stock markets under examination and that there is no stock market that is causal to the Istanbul Stock Exchange. The variance decomposition and impulse-response function were performed, which supported the result that Paris stock exchange is highly determinant, identified the contributions of the variables upon themselves and one another, and revealed the effects of possible shocks in the variables upon themselves and each other. It could be argued that the study's results are significant with regard to the integration of the national stock markets under study and international portfolio diversification.

Keywords: Environmental sensitivity, Environment-friendly consumption, Environmental protection commitment.

* Bu çalışmada ortaya konulan görüşler yazarına ait olup, T.C.M.B.'nin görüşlerini yansıtmamaktadır.

** Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, e-posta: mustafa.ibicioğlu@tcmb.gov.tr

*** Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İşletme Fakültesi Bankacılık ve Finans Bölümü, e-posta: ayhkap@ybu.edu.tr

1. GİRİŞ

İletişim teknolojilerindeki hızlı ilerleme birçok alanda olduğu gibi ulusal ve uluslararası boyutta ekonomi alanında da etkisini çok ciddi olarak göstermektedir. Bu etki özellikle finansal ekonomi alanında kendisini çok net hissettirmektedir. Sermaye hareketleri, yeni finansal enstürümanlar, portföy yönetim stratejileri vb. olgular bu süreçte çok dinamik bir özellik sergilemektedirler.

Finansal ekonomi alanında bilgi ve bilgiye hızlı erişme olanağının bulunması çok önemli bir avantaj haline gelmiştir. Finans ve yatırım alanındaki dinamizm, Markowitz (1952, s.77-91) tarafından ortaya konulan portföy teorisi temelinde, risk azaltmak için farklı yöntemler ortaya çıkarmıştır. Finansal piyasalarda risk olgusu temelde iki başlık altında sınıflandırılmaktadır. Bunlardan birincisi, çeşitli finansal araç ve yöntemler ile kontrol edilebilen risk olarak bilinen sistematik olmayan risk (firma riski)'dir. İkincisi ise; ekonomik, politik veya firma dışında herhangi bir nedenden kaynaklanan sistematik risktir. Hisse senetlerinden oluşan portföylerde sistematik olmayan riskin optimum çeşitleme yoluyla azaltılabileceği ortaya konulmuş; sistematik riskin ise, kontrol edilerek azaltılamayacağı ifade edilmiştir. Ancak iletişim araçlarındaki hızlı ilerleme ve sermaye hareketleri önündeki sınırların kalkması, sistematik riskin azaltılmasında yeni fırsatlar sunmuştur. Sistematik riskin, uluslararası çeşitleme yapılarak biraz daha azaltılabilir olduğu görülmüştür. Bunun için farklı ülke borsalarında işlem gören hisse senetlerinden meydana gelen bir portföy hazırlayarak, risk ve getiri konusunda en optimal seçenekleri sunan portföyler oluşturulmaktadır. Diğer bir ifadeyle, yatırımcıların uluslararası borsalarda yatırım yapmalarının sebebi, uluslararası portföy çeşitlemesi ile en optimal risk ve getiriye sahip portföy oluşturma amacından kaynaklanmaktadır (Karan, 2004, s.156-160).

Bu bilgiler temelinde hazırlanan çalışmada, Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) üyesi Akdeniz ülkelerinin hisse senedi piyasalarının birlikte hareket edip etmediği incelenmiştir. Akdeniz ülke insanların benzer davranışsal özellikler sergilediği kanaati yaygındır. Bu kanaatten hareket edilerek, ilgili ülkelerin menkul kıymet borsalarındaki hisse senedi fiyatlarının da birlikte hareket ettiği düşünülmektedir. Farklı borsaların birlikte hareket ediyor olması, incelenen menkul kıymet borsalarının entegre olduğu yönünde sonuç verebilmektedir. Bu durumda, ilgili ülkelerin hisse senedi piyasalarında işlem gören hisse senetlerinin kullanılması yoluyla, uluslararası portföy çeşitlemesi yapılarak sistematik riski azaltma yönünde uygulamaların yapılamayacağı anlamı çıkarılabilmektedir.

Bazı Avrupa ülkeleri hisse senedi borsaları arasında birleşmeler gerçekleşmiştir. Bununla beraber Avrupa Birliği üyelik sürecindeki Türkiye'nin menkul kıymetler borsası olan İMKB ile Yunanistan'ın Atina Borsasının birleşmesi konusu da zaman zaman gündeme gelmektedir. Ayrıca küreselleşme süreci ve finansal liberalleşme ile birlikte yatırım uzmanları da portföy riskini azaltmak amacıyla uluslararası çeşitlemeye gidebilmektedirler. Bu kapsamda, bu konunun çalışılmasının amacı incelenen ülkelerin hisse senedi borsaları arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olup olmadığını ve ilgili borsaların uluslararası portföy çeşitlemesine uygun olup olmadığını ortaya koymaktır.

Literatürde benzer çalışmalar olmasına rağmen, bu çalışmada incelenen ülkeler ve veriler kapsamında yapılmış bir çalışma olmaması bu konuyu önemli kılmaktadır. Ayrıca, Türkiye'nin bir Akdeniz ülkesi olması ve AB adaylığı konusunda uyum müzakerelerini yürütüyor olması konusunun da, bu çalışmayı önemli kılan bir diğer faktör olduğu söylenebilir.

Çalışmanın izleyen bölümleri şu şekilde dizayn edilmiştir. Öncelikle, çalışmanın konusuna ilişkin olarak incelenen literatür hakkında bilgi verilmiştir. Veri seti bölümünde, çalışma kapsamında analiz edilen değişkenlere ait veriler tanıtılmıştır. Yöntem bölümü altında, kullanılan analiz teknikleri tanıtılmış, uygulama ve bulgular bölümünde, yapılan analizler sonunda ortaya çıkan istatistiksel değerler ve ulaşılan bulgular ortaya konulmuştur. Sonuç bölümünde ise, analizler sonucunda ortaya çıkan bulgular değerlendirilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde farklı ülkelerin finansal sistemleri, özellikle de hisse senedi piyasaları arasındaki entegrasyonunu araştıran birçok çalışma olduğu görülmektedir. Farklı zaman kesitleri arasındaki veriler kullanılarak yapılan analizlerde değişik sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Pascual (2003, s.197-203) tarafından İngiltere, Fransa ve Almanya hisse senedi piyasalarının entegrasyonu konusunda yapılan çalışmanın sonucunda, adı geçen ülkelerin hisse senetleri piyasalarının uzun dönemde birlikte hareket ettikleri yönünde bir bulguya rastlanılmamıştır. Bley (2009, s.759-776), 11 tane Euro bölgesi ülkenin hisse senedi piyasalarının etkileşimlerini incelemiştir. 1998-2006 dönemini kapsayan ve günlük veriler kullanılarak yapılan analizler sonucunda, incelenen ülkelerin finansal piyasalarının bütünleşmesinin değişik oranlarda olduğu saptanmıştır. Mylonidis ve Kollias (2010, s.2056-2064) tarafından yapılan çalışmada, Almanya ile Fransa hisse senedi piyasaları arasında 1999-2009 döneminde yüksek derecede yakınsama olduğu tespit edilmiştir.

Steeley (2005, s.818-831), Kuzey Avrupa ülkelerinden Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Rusya hisse senedi piyasalarının bütünleşik olup olmadığı konusunda 1994-1997 dönemini kapsayan ve günlük veriler kullanılarak yaptığı çalışmada, incelenen ülkelerin hisse senedi piyasalarının bütünleşik olduğunu tespit etmiştir. Benzer şekilde Theodore (2007, s.41-60), Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovakya hisse senedi piyasaları arasında güçlü bir ilişki tespit etmiştir. Gilmore vd. (2008, s.605-622), 1995-2005 dönemini kapsayan ve günlük veriler kullanılarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında, AB üyesi ve gelişmiş ülkeler olan Almanya ve İngiltere ile Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Polonya hisse senedi piyasalarının kısa ve uzun dönemde birlikte hareket ettikleri yönünde bir bulguya rastlamamışlardır. Lucey ve Voronkova (2008, s.1303-1324), 1995-2004 periyodunu kapsamında yapılan çalışmalarında, Rusya'nın uzun dönemde Avrupa Parasal Birliği, Amerika, Japonya, Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti hisse senetleri piyasalarıyla entegre olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Kim, Moshirian ve Wu (2005, s.2475-2502), Avrupa Parasal Birliğinin ülkelerin hisse senedi piyasaları arasındaki entegrasyon üzerindeki etkisini incelemiştir. 1989-2003 dönemini kapsamında gerçekleştirilen çalışmada, parasal birliğe geçişin hisse senedi piyasalarının entegrasyonunu hızla artırdığı yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Bonfiglioli ve Favero (2005, s.1299-1316), 1980-2002 dönemi kapsamında gerçekleştirdikleri çalışmalarında, Almanya ile Amerika hisse senedi piyasaları arasında uzun dönemde karşılıklı bağımlılık ilişkisi tespit edilememiştir.

Gündüz ve Omran (2001, s.1-22) tarafından yapılan çalışmada, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinden Türkiye, İsrail, Ürdün, Mısır ve Fas'ın haftalık hisse senetleri endekslerinin stokastik yapıları incelenmiştir. 1997-2000 dönemini kapsayan ve haftalık veriler kullanılarak yapılan analizler sonucunda, incelenen ülke hisse senedi piyasaları arasında uzun dönemde eş-bütünleşme olmadığı saptanmıştır. Efendioğlu ve Yörük (2005, Web), 1993-2005 dönemini kapsayan ve aylık veriler kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında, İMKB ile Almanya, Fransa, İngiltere, Hollanda ve İtalya hisse senedi piyasaları arasında eş-bütünleşik bir ilişki olmadığını tespit etmişlerdir. Benli ve Başçı (2007, Proje) tarafından 1988-2006 dönemini kapsayan veriler kullanılarak ve eş-bütünleşme yöntemi ile yapılan analiz sonucunda, Türkiye ile 15 AB üyesi ülkenin menkul kıymet borsaları arasında ortak stokastik bir trendin varlığı tespit edilmiştir. Doğan ve Yalçın (2008, s.23-34), 2001-2007 dönemini kapsayan ve günlük veriler ile yaptıkları araştırmada, İMKB'deki teknoloji hariç tüm alt sektörler ve İMKB 100 endeksleri ile DOW, FTSE ve NIKKEI endeksleri arasında uzun dönemli asimetrik ilişki tespit edilmiştir. İMKB'nin, DOW ve NIKKEI borsalarındaki pozitif gelişmelere duyarlı olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca İMKB'nin FTSE'deki negatif gelişmelere duyarlı olduğu bulunmuştur. Karğın (2008, s.85-96), Türkiye'nin uluslararası çeşitlendirme fırsatları açısından konumunu ve Avrupa, Amerika ve Asya/Pasifik ülkeleri ile arasındaki finansal entegrasyon düzeyini araştırdığı çalışmada, üç coğrafyadan 9 Avrupa, 4 Amerika ve 8 Asya/Pasifik ülkesini temsilen toplam 21 hisse senedi piyasasını seçmiştir. Çalışmada kullanılan veriler 1997-2008 dönemini kapsamaktadır. Araştırma bulguları doğrultusunda, İMKB'nin Brezilya, Meksika ve Mısır borsalarıyla eş-bütünleşik olduğu, analiz kapsamındaki diğer piyasalarla ise uzun dönemde birlikte hareket etmediği, dolayısıyla finansal entegrasyonun henüz sağlanmadığı görülmüştür.

3. VERİ SETİ

Bu çalışmada kullanılan veri seti 01.07.2002-01.03.2010 dönemini kapsamakta olup, günlük bazda 1922 veri kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. İMKB U100 verileri Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden; diğer Akdeniz ülkelerinin verileri ise, Bloomberg'ten temin edilmiştir. Türkiye ile birlikte AB üyesi Akdeniz ülkeleri içerisinde verisi temin edilebilen; Fransa, İtalya, İspanya, Yunanistan, Malta ve Hırvatistan ülkeleri çalışma kapsamına alınmıştır. Analiz kapsamında kullanılan ülke borsalarına ait hisse senedi piyasa endeksleri şunlardır: CAC (Fransa), MADX (İspanya), FTSEMIB (İtalya), ASE (Yunanistan), CRO (Hırvatistan), MALTEX (Malta), İMKB Ulusal 100 (Türkiye). Verilerin düzenlenmesinde Microsoft Office Excel 2007, ekonometrik analizlerin gerçekleştirilmesinde ise Eviews 5.1 paket programında yararlanılmıştır.

4. YÖNTEM

Analiz sürecine geçilmeden önce ilk olarak verilerin doğal logaritmaları alınmıştır. Daha sonra, çalışmada kullanılan değişkenlere ait veriler için durağanlık analizi yapılmıştır. Parametrik olan testler içerisinde en yaygın olarak kullanılan Augmented Dickey-Fuller (ADF-1979, s.427-431) testi ve zaman serilerinde olması muhtemel yapısal kırılma ve trendi göz önünde bulunduran Philips-Perron (PP-1988, s.335-346) testleridir. Bununla birlikte, elde edilen sonuçları desteklemesi amacıyla Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS-1992, s.159-178) testi de gerçekleştirilmiştir. Johansen ve Juselius (1990, s.169-210) tarafından geliştirilen eş-bütünleşme testi uygulanarak zaman serileri arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı araştırılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönü Granger Nedensellik Analizi ile incelenmiş ve son olarak da değişkenlerin kendileri ile birbirleri üzerindeki katkılarını belirten ve değişkenlerde meydana gelebilecek şokların kendileri ile birbirleri üzerindeki etkilerini ortaya koyan varyans ayrıştırma ve etki-tepki analizleri gerçekleştirilmiştir.

4.1. Birim Kök Testi

Zaman serisi verileri ile analiz yapmadan önce bu serilerin durağan olup olmadığının da araştırılması gerekmektedir. Durağanlık analizine birim kök testi de denilmektedir. Birim kök sorunu olmayan seri durağan bir seri olarak nitelendirilir. Durağan olmayan zaman serileriyle çalışılması durumunda sahte regresyon problemi ile karşılaşma ihtimali vardır. Bu durumda regresyon analizi ile elde edilen sonuç gerçek ilişkiyi yansıtmamaktadır (Gujarati, 1999). Durağan olmayan zaman serileri kullanılarak oluşturulan modellerde bir takım problemler ortaya çıkmakta ve değişkenler arasında mevcut olmayan bir ilişki yanlış yorumlanarak sanki varmış gibi değerlendirilmektedir. Bir serinin durağan olup olmadığının yani birim kök içerip içermediğinin araştırılmasında çeşitli parametrik ve parametrik olmayan testler geliştirilmiştir. Bu modelde kullanılan zaman serilerinin birim kök taşıyıp taşımadıkları öncelikle Augmented Dickey-Fuller (ADF-1979, s.427-431) ve Phillips-Perron (PP-1988, s.335-346) test yöntemleri kullanılarak araştırılmıştır. Test sonucunda elde edilen t istatistiğinin, kritik değer ile karşılaştırılması ile H_0 hipotezin reddine ya da kabulüne karar verilir (Enders, 1995). H_0 hipotezi serinin durağan olmadığını ve birim köke sahip olduğunu, alternatif hipotez ise serinin durağan olduğunu göstermektedir. Eğer hesaplanan değer, kritik değerden mutlak olarak büyükse H_0 hipotezi reddedilir ve serinin durağan olduğuna karar verilir.

H_0 : Seri durağan değildir (Birim kök vardır)

H_1 : Seri durağandır (Birim kök yoktur)

ADF (1) ve PP (2) testlerinde kullanılan denklemler aşağıda sunulmuştur:

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (1)$$

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 (t - T/2) + \alpha_2 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Denklemlerde yer alan değişkenlerden $\Delta Y = Y - Y_{(t-1)}$; t, trend değişken, ε_t stokastik hata terimlerini ve T katsayısı ise toplam gözlem sayısını ifade etmektedir.

ADF ve PP testlerinden elde edilen sonuçların belirlenen gecikme uzunluğuna fazla duyarlı olması zaman zaman eleştirilmektedir. Bu bağlamda son dönem çalışmalarında gecikme uzunluğuna duyarlı olmayan Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS-1992, s.159-178) durağanlık testinin tercih edildiği görülmektedir. KPSS birim kök testi; ADF ve PP testlerindeki sabitli, sabitli-trendli ve sabitsiz-trendsiz olmak üzere üç yönden değil, sabitli ve sabitli-trendli olmak üzere iki yönden hesaplanmaktadır. KPSS durağanlık testinin boş hipotezi de ADF ve PP birim kök testlerinin boş hipotezinin tersidir (Başar ve Temurlenk, 2007, 8). Nitekim KPSS testi için kurulacak hipotezler, boş hipotez zaman serisinin durağan olduğunu buna karşılık alternatif hipotez ise zaman serisinin durağan olmadığını ifade etmektedir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2005: 306). Bu doğrultuda çalışmada, ADF ve PP testlerine ilave olarak KPSS testi de uygulanmıştır.

4.2. Johansen Eş-Bütünleşme Testi

Eş-bütünleşme yöntemi, değişkenler arasında uzun dönemli denge ilişkilerinin araştırılmasında yeni bir yöntem olarak Granger tarafından geliştirilmiştir. Daha sonra Engle-Granger'in yapmış olduğu ortak çalışma ile bu teori daha da geliştirilerek uzun dönem denge ilişkisi ile kısa dönemli dinamik ilişkiler aynı çerçevede analiz edilmeye başlanmıştır. Engle ve Granger tarafından geliştirilen Engel-Granger eş-bütünleşme testi ve daha sonra Johansen ve Juselius (1990, s.169-210) tarafından geliştirilen Johansen eş-bütünleşme testi sayesinde düzeyde durağan olmayan serilerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediklerini ortaya koymak mümkün olmuştur. Çalışmada uygulanan Johansen eş-bütünleşme testi ile incelenecek olan hipotezler aşağıda sunulmuştur:

H_0 : Değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi yoktur ($r=0$)

H_1 : Değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi vardır ($r=1$)

4.3. Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM)

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını gösteren eş-bütünleşme ilişkisinin (eş-bütünleşme vektörünün) tespiti durumunda, nedensellik ilişkilerinin hata düzeltme modeli (Vector Error Correction Model, VECM) ile analiz edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda çalışmada VECM uygulanmış ve modele ilişkin denklemler aşağıda sunulmuştur:

$$\Delta X_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^a \alpha_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^b \beta_i \Delta X_{t-i} + \lambda EC_{t-1} + u_{xt} \quad (3)$$

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^a \alpha_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^b \beta_i \Delta X_{t-i} + \lambda EC_{t-1} + u_{yt} \quad (4)$$

Yukarıda yer alan modellerde; α ve β katsayıları tahmin edilecek olan parametreleri, a ve b katsayıları gecikme uzunluklarını, EC_{t-1} katsayısı ise hata düzeltme terimini göstermektedir.

4.4. Granger Nedensellik Testi

Çalışmada ayrıca modelde kullanılan değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü tayin etmek için Granger nedensellik testi yapılmıştır. Granger nedensellik testi değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek amacıyla yapılır (Granger, 1969, s.424-438).

Nedenselliğin yönünü belirlemek için aşağıdaki model tahmin edilmiştir.

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{k1} \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{k2} \beta_i X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$X_t = \chi_0 + \sum_{i=1}^{k3} \chi_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^{k4} \delta_i Y_{t-i} + v_t \quad (6)$$

Burada k gecikme uzunluğunu göstermekte olup, ε_t ve v_t hata terimlerinin birbirinden bağımsız oldukları (white noise/beyaz gürültülü) varsayılmaktadır (Granger 1969). (5) numaralı denklemdeki α katsayılarının hepsi bir bütün olarak anlamsız ise buna karşılık (6) numaralı denklemdeki δ katsayıları bir bütün olarak anlamlı ise Y'den X'e doğru tek yönlü nedensellik vardır. Y, X'in Granger nedenselidir. Eğer nedensellik ilişkisi yukarıdaki gibi tek yönlü ise bu durum modeldeki değişkenlerden Y'nin dışsal X'in içsel bir değişken olduğu anlamı da verebilmektedir (Greene, 2008).

4.5. Varyans Ayırıştırması ve Etki-Tepki Analizleri

Varyans ayırıştırması, içsel değişkenlerden birindeki değişimi, tüm içsel değişkenleri etkileyen ayrı ayrı şoklar olarak ayırmaktadır. Bu anlamda varyans ayırıştırması, sistemin dinamik yapısı hakkında bilgi vermektedir. Her bir değişkenin tahmin hata varyansının sistemdeki diğer değişkenlerin şoklarına ve kendi şoklarına bağlı olarak ortaya çıktığını gösterir. Varyans ayırıştırmasının amacı, her bir rassal şokun, gelecek dönemler için öngörünün hata varyansına olan etkisini ortaya çıkarmaktır. Öngörünün hata varyansı, h uzunluktaki bir dönem için, her bir değişkenin hata varyansına katkısı olarak ifade edilebilir. Daha sonra bu şekilde elde edilen her bir varyans, toplam varyansa oranlanarak, yüzde olarak nispi ağırlığı bulunulur (Özgen ve Güloğlu, 2004).

Etki-tepki fonksiyonları, rassal hata terimlerinden birindeki bir standart sapmalı şokun, içsel değişkenlerin şimdiki ve gelecekteki değerlerine olan etkisini yansıtır. Diğer bir ifadeyle etki tepki fonksiyonları, VAR modelindeki her bir değişkenin yapısal şoklar ortaya çıktığında, bu şoklara karşı dinamik tepkisini gösterir. VAR analizinde varyans ayırıştırması vasıtasıyla, bir değişken üzerinde en çok etki eden değişkenin hangisi olduğu belirlenebilmekte iken, etki-tepki fonksiyonları ilgili değişken üzerinde en çok etki eden değişkenin politika aracı olarak kullanılıp kullanılmayacağını ortaya koymaktadır (Umutlu, 2008).

5. ANALİZ VE BULGULAR

Çalışma kapsamında incelenen verilere ilişkin olarak ilk aşamada verilerin sahip oldukları temel istatistiksel değerler hesaplanmış ve Tablo 1'de sunulmuştur. Analiz kapsamında ele alınan değişkenlere ilişkin Tablo 1'de yer alan betimleyici istatistikler incelendiğinde değişkenlerin ortalama değerleri; CAC (8.306), MADX (6.959), FTSEMIB (10.275), ASE (7.956), CRO (7.622), MALTEX (8.123) ve İMKB U100 (10.225), standart sapma değerleri ise; CAC (0.223), MADX (0.295), FTSEMIB (0.251), ASE (0.352), CRO (0.499), MALTEX (0.360) ve İMKB U100 (0.529) olarak bulunmuştur. Değişkenlerin sahip oldukları ortalama değerler, verilerin normal dağılıma sahip olup olmadıkları açısından değerlendirildiğinde, değişkenlerin sahip olduğu medyan değerlerinin sahip oldukları ortalama değerlerine yakın olduğundan dolayı, değişkenlerin tam olarak normal dağılmadığı ancak normal dağılıma çok yakın bir dağılım gösterdikleri söylenebilir.

Tablo 1. Temel İstatistiksel Değer Sonuçları

	CAC	MADX	FTSEMIB	ASE	CRO	MALTEX	İMKB U100
Ortalama	8.306	6.959	10.275	7.956	7.622	8.123	10.225
Medyan	8.262	6.976	10.255	7.926	7.585	8.129	10.391
Maksimum	8.727	7.452	10.700	8.581	8.592	8.801	10.972
Minimum	7.784	6.343	9.443	7.291	6.898	7.465	9.076
Std. Sapma	0.223	0.295	0.251	0.352	0.499	0.360	0.529
Çarpıklık	0.096	-0.116	-0.336	0.080	0.359	-0.225	-0.655
Basıklık	1.896	1.949	2.480	1.772	1.903	1.899	2.235
Jarque-Bera	100.440	92.696	57.941	122.766	137.742	113.361	184.360
Olasılık	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Gözlem	1922	1922	1922	1922	1922	1922	1922

Serilerin normal dağılıp dağılmadığı; çarpıklık, basıklık ve Jarque-Bera istatistiklerine göre de bakılmıştır. İlgili değişkenleri basıklık değerinin 3'ten büyük olması serinin sivri olduğunu, 3'ten küçük olması ise serinin basık olduğunu göstermektedir. Çarpıklık değerlerinin incelenmesinde ise, çarpıklık değerinin sıfır değerine eşit olması serinin normal dağılıma sahip olduğu gösterirken, çarpıklık değerinin sıfırdan büyük olması serinin pozitif yönde çarpık olduğunu, sıfırdan küçük olması ise serinin negatif yönde çarpık olduğunu göstermektedir. CAC değişkeninin çarpıklık değeri (0.096), basıklık değeri (1.896), Jarque-Bera değeri (100.440); MADX değişkeninin çarpıklık değeri (-0.116), basıklık değeri (1.949), Jarque-Bera değeri (92.696); FTSEMIB değişkeninin çarpıklık değeri (-0.336), basıklık değeri (2.480), Jarque-Bera değeri (57.941); ASE değişkeninin çarpıklık değeri (0.080), basıklık değeri (1.772), Jarque-Bera değeri (122.766); CRO değişkeninin çarpıklık değeri (0.359), basıklık değeri (1.903), Jarque-Bera değeri (137.742); MALTEX borsa değişkeninin çarpıklık değeri (-0.225), basıklık değeri (1.899), Jarque-Bera değeri (113.361) ve İMKB U100 değişkeninin çarpıklık değeri (-0.655), basıklık değeri (2.235), Jarque-Bera değeri (184.360) olarak bulunmuştur.

Hesaplanan bu değerler doğrultusunda; CAC değişkeninin pozitif yönde çarpık (eğik) ve basık olduğu, MADX değişkeninin negatif yönde çarpık (eğik) ve basık olduğu, FTSEMIB değişkeninin negatif yönde çarpık (eğik) ve basık olduğu, ASE değişkeninin pozitif yönde çarpık (eğik) ve basık olduğu, CRO değişkeninin pozitif yönde çarpık (eğik) ve basık olduğu, MALTEX borsa değişkeninin negatif yönde çarpık (eğik) ve basık olduğu, İMKB U100 değişkeninin ise negatif yönde çarpık (eğik) ve basık olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

5.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Verilerin durağanlığının incelenmesi amacıyla birim kök testi uygulanmıştır. İlk aşamada değişkenlerin düzeyde I(0) durağan olup olmadıkları araştırılmıştır. Bu doğrultuda sabitli, sabitli-trendli ve hiçbiri olmak üzere 3 ayrı model açısından hem ADF hem de PP testleri gerçekleştirilmiştir. PP testi, ADF testini destekler nitelikte uygulanan bir testtir. ADF ve PP testlerinden elde edilen sonuçların güvenilirliğini görmek amacıyla, sabitli ve sabitli-trendli olmak üzere 2 ayrı model açısından KPSS testi gerçekleştirilmiştir. ADF birim kök testinin gerçekleştirilmesinde uygulanan gecikme sayıları, Schwarz Bilgi Kriterine (SIC) göre belirlenen gecikme değerleridir. PP testinde ise, otokorelasyonu gidermeye yetecek kadar bağımlı değişkenin gecikmeli modele dahil edilmemekte, bunun yerine Newey-West yöntemi kullanılmıştır. Aynı şekilde KPSS testinde de, gecikme sayılarının belirlenmesinde Newey-West yöntemi kullanılmıştır.

Değişkenlere yönelik olarak düzeylerinde uygulanan birim kök testi sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur. Tablo 2 incelendiğinde, tüm değişkenlerinin, ADF ve PP testinde 3 ayrı modelde (sabitli ve sabitli-trendli, hiçbir), KPSS testinde ise 2 ayrı modelde de (sabitli ve sabitli-trendli) durağan olmadıkları ve birim köke sahip oldukları görülmüştür. Her iki değişken de seviyelerinde yapılan birim kök testleri sonucunda durağan değilse, ilgili değişkenlerin farkları alınmak suretiyle durağan hale getirilmektedir. Bu doğrultuda da değişkenleri durağan hale getirmek amacıyla birinci farkları alınarak I(1) ADF, PP ve KPSS birim kök testleri tekrar gerçekleştirilmiştir ve sonuçlar Tablo 3’de sunulmuştur.

Serilerin birinci dereceden farkı alınarak gerçekleştirilen ADF, PP ve KPSS birim kök testi sonuçları incelendiğinde; tüm değişkenlerin kendi seviyelerinde I(0) durağan olmadıkları halde birinci dereceden farkları I(1) alındığında durağan hale geldikleri görülmektedir. ADF birim kök testi sonucunda elde edilen bulgular aynı zamanda PP testinin sonuçları tarafından desteklenmektedir. KPSS testi sonucunda elde edilen bulgular da, ADF ve PP testi sonuçları ile tutarlılık göstermektedir. Bu sonuçlara göre, bütün değişkenler birinci dereceden entegre olduklarından I(1) dolayı, değişkenler arasında eş-bütünleşik bir ilişki olabileceği sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla CAC, MADX, FTSEMIB, ASE, CRO, MALTEX ve İMKB U100 endekslerinin aynı dereceden bütünleşik olduğu için aralarında uzun dönemde bir ilişki (eş-bütünleşme) olup olmadığını araştırmamız mümkün olacaktır.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları (Düzeyde)

	ADF			PP			KPSS	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Hiçbiri	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Hiçbiri	Sabitli	Sabitli ve Trendli
CAC	-1.253 (0.652) [5]	-1.192 (0.911) [5]	-0.071 (0.658) [5]	-1.312 (0.625) [16]	-1.277 (0.892) [16]	-0.091 (0.652) [17]	1.648 (a) [34]	1.083 (a) [34]
MADX	-1.426 (0.570) [0]	-1.032 (0.937) [0]	0.602 (0.846) [0]	-1.374 (0.596) [16]	-0.877 (0.956) [16]	0.666 (0.859) [17]	3.237 (a) [34]	1.057 (a) [34]
FTSEMIB	-0.902 (0.787) [5]	-0.952 (0.948) [5]	-0.473 (0.510) [5]	-0.987 (0.759) [1]	-1.035 (0.937) [2]	-0.467 (0.513) [3]	1.118 (a) [34]	1.120 (a) [34]
ASE	-0.892 (0.791) [1]	-0.413 (0.987) [1]	-0.176 (0.622) [1]	-0.930 (0.778) [14]	-0.478 (0.984) [13]	-0.199 (0.614) [14]	1.652 (a) [34]	1.073 (a) [34]
CRO	-1.169 (0.689) [3]	-0.535 (0.981) [3]	0.721 (0.870) [3]	-1.211 (0.671) [12]	-0.581 (0.979) [11]	0.724 (0.871) [12]	3.179 (a) [34]	0.905 (a) [34]
MALTEX	-1.465 (0.551) [1]	-0.593 (0.978) [1]	1.250 (0.946) [1]	-1.459 (0.554) [9]	-0.545 (0.981) [9]	1.267 (0.948) [9]	2.861 (a) [34]	1.257 (a) [14]
İMKB U100	-1.629 (0.467) [0]	-1.675 (0.761) [0]	1.715 (0.979) [0]	-1.629 (0.467) [9]	-1.675 (0.761) [8]	1.722 (0.979) [9]	4.126 (a) [34]	1.036 (a) [34]

() içerisinde verilen değerler, MacKinnon (1996) tek yönlü p (olasılık) değerlerini ifade etmektedir.

(a) anlamlılık düzeyi, KPSS (1992) Tablo-1 değerlerine göre belirlenmiştir.

[] içerisinde verilen değerler ADF, PP ve KPSS testlerine ilişkin gecikme sayılarını ifade etmektedir.

Tablo 3. Birim Kök Testi Sonuçları (Birinci Farkı Alınmış)

	ADF			PP			KPSS	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Hiçbiri	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Hiçbiri	Sabitli	Sabitli ve Trendli
CAC	-22.140*** (0.000) [4]	-22.138*** (0.000) [4]	-22.146*** (0.000) [4]	-46.550*** (0.000) [18]	-46.550*** (0.000) [18]	-46.564*** (0.000) [18]	0.158***(a) [17]	0.127**(a) [17]
MADX	-44.774*** (0.0001) [0]	-44.788*** (0.000) [0]	-44.774*** (0.0001) [0]	-44.956*** (0.000) [16]	-44.993*** (0.000) [16]	-44.966*** (0.000) [16]	0.265***(a) [17]	0.108***(a) [17]
FTSEMIB	-20.593*** (0.000) [4]	-20.615*** (0.000) [4]	-20.592*** (0.000) [4]	-44.054*** (0.0001) [2]	-44.059*** (0.000) [3]	-44.062*** (0.0001) [2]	0.233***(a) [3]	0.106***(a) [3]
ASE	-41.065*** (0.000) [0]	-41.109*** (0.000) [0]	-41.075*** (0.000) [0]	-41.257*** (0.000) [14]	-41.230*** (0.000) [13]	-41.267*** (0.000) [14]	0.406**(a) [14]	0.144**(a) [13]
CRO	-22.899*** (0.000) [2]	-22.932*** (0.000) [2]	-22.888*** (0.000) [2]	-41.348*** (0.000) [11]	-41.356*** (0.000) [11]	-41.350*** (0.000) [11]	0.385**(a) [12]	0.202*(a) [11]
MALTEX	-33.894*** (0.000) [0]	-33.951*** (0.000) [0]	-33.862*** (0.000) [0]	-33.710*** (0.000) [7]	-33.892*** (0.000) [6]	-33.621*** (0.000) [8]	0.680*(a) [9]	0.235(a) [9]
İMKB U100	-42.791*** (0.000) [0]	-42.798*** (0.000) [0]	-42.728*** (0.0001) [0]	-42.780*** (0.000) [9]	-42.787*** (0.000) [9]	-42.716*** (0.0001) [7]	0.166***(a) [9]	0.068***(a) [9]

*** sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiksel anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

() içerisinde verilen değerler, MacKinnon (1996) tek yönlü p (olasılık) değerlerini ifade etmektedir.

(a) anlamlılık düzeyi, KPSS (1992) Tablo-1 değerlerine göre belirlenmiştir.

[] içerisinde verilen değerler ADF, PP ve KPSS testlerine ilişkin gecikme sayılarını ifade etmektedir.

5.2. Johansen Eş-Bütünleşme Testi Sonuçları

Analiz kapsamında yer alan borsa değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığının araştırılması amacıyla uygulanan Johansen eş-bütünleşme testi sonuçları aşağıda yer alan Tablo 4 ve 5'de sunulmuştur. Eş-bütünleşme testinin uygulanmasında dikkate alınacak olan gecikme sayısı; Akaike (AIC) bilgi kriteri doğrultusunda yedi (7) olarak hesaplanmış ve modele dahil edilmiştir.

Tablo 4. Johansen Eş-bütünleşme Test Sonucu-Trace İstatistiği

H ₀	H _n	Özdeğer (Eigenvalue)	İz (Trace) İstatistiği	%1 Kritik Değer	%5 Kritik Değer	%10 Kritik Değer
r=0	r=1	0.029	142.007***	135.973	125.615	120.367
r≤1	r=2	0.019	85.322	104.961	95.753	91.110
r≤2	r=3	0.009	46.740	77.818	69.818	65.819
r≤3	r=4	0.008	28.418	54.681	47.856	44.493
r≤4	r=5	0.003	11.433	35.458	29.797	27.066
r≤5	r=6	0.002	5.111	19.937	15.494	13.428
r≤6	r=7	0.0001	0.210	6.634	3.841	2.705

*** %1 istatistiksel anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 5. Johansen Eş-bütünleşme Test Sonucu-Maksimum Özdeğer İstatistiği

H ₀	H _n	Özdeğer (Eigenvalue)	Maksimum	%1 Kritik Değer	%5 Kritik Değer	%10 Kritik Değer
			Özdeğer İstatistiği			
r=0	r=1	0.029	56.684***	52.308	46.231	43.294
r≤1	r=2	0.019	38.582*	45.869	40.077	37.277
r≤2	r=3	0.009	18.321	39.370	33.876	31.239
r≤3	r=4	0.008	16.984	32.715	27.584	25.124
r≤4	r=5	0.003	6.322	25.861	21.131	18.892
r≤5	r=6	0.002	4.900	18.520	14.264	12.296
r≤6	r=7	0.0001	0.210	6.634	3.841	2.705

*,*** sırasıyla %10 ve %1 istatistiksel anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Johansen eş-bütünleşme testi sonucunda (Tablo 4 ve 5) yedi değişkenin sahip olduğu özdeğerler; CAC (λ_1)=0.029, MADX (λ_2)=0.019, FTSEMIB (λ_3)=0.009, ASE (λ_4)=0.008, CRO (λ_5)=0.003, MALTEX (λ_6)=0.002 ve İMKB U100 (λ_7)=0.0001 olarak bulunmuştur. Değişkenlere ait bulunan özdeğer sonuçları (Tablo 4) iz istatistiği açısından incelendiğinde; Johansen iz istatistiği değerinin (142.007) %1 istatistiksel anlamlılık düzeyindeki kritik değerden (135.973) daha büyük olduğu ve bir tane eş-bütünleşme vektörünün (eş-bütünleşme ilişkisi) varlığı görülmüştür. Böylece eş-bütünleşme ilişkisinin olmadığını belirten yokluk hipotezi reddedilebilir.

Değişkenlere ait özdeğer sonuçları (Tablo 5) maksimum değer istatistiği açısından incelendiğinde ise; maksimum özdeğerlerin (56.684 ve 38.582) %1 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeyindeki kritik değerden (52.308 ve 37.277) daha büyük olduğu ve iki tane eş-bütünleşme vektörünün (eş-bütünleşme ilişkisi) varlığı görülmüştür. İz istatistik değeri sonucunda olduğu gibi, maksimum değer istatistiği sonucunda da eş-bütünleşme ilişkisinin olmadığını belirten yokluk hipotezi reddedilebilir. Dolayısıyla gerek iz (trace) gerekse maksimum değer (eigen) değerleri, ilgili borsalar arasında uzun dönemli bir ilişkinin (eş-bütünleşmenin) olduğunu göstermektedir.

5.3. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisinin var olup olmadığı ortaya koymak amacıyla yapılan ve Vektör Hata Düzeltme Modeline dayalı olarak gerçekleştirilen Granger Causality-Block Exogeneity Wald testi sonuçları aşağıda yer alan Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

Bağımsız ve Bağımlı Değişkenler		CAC	MADX	FTSEMIB	ASE	CRO	MALTEX	İMKB U100
CAC	Ki-Kare		36.775***	24.060***	20.877***	16.114**	18.645***	8.320
	Olasılık		0.000	0.001	0.004	0.024	0.009	0.305
MADX	Ki-Kare	14.368**		17.144**	8.528	20.338***	15.613**	8.167
	Olasılık	0.045		0.016	0.288	0.004	0.028	0.318
FTSEMIB	Ki-Kare	10.151	10.115		7.570	3.496	14.638**	10.579
	Olasılık	0.180	0.182		0.372	0.835	0.040	0.158
ASE	Ki-Kare	23.844***	24.592***	26.916***		12.782*	21.516***	7.810
	Olasılık	0.001	0.0009	0.0003		0.077	0.003	0.349
CRO	Ki-Kare	20.408***	23.387***	20.502***	8.610		2.018	9.798
	Olasılık	0.004	0.001	0.004	0.281		0.958	0.200
MALTEX	Ki-Kare	4.345	10.225	5.500	5.750	10.723		11.338
	Olasılık	0.739	0.176	0.599	0.569	0.151		0.124
İMKB U100	Ki-Kare	12.457*	4.922	7.196	3.522	12.521*	13.482*	
	Olasılık	0.086	0.669	0.408	0.832	0.084	0.061	

*, **, *** sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiksel anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 6 incelendiğinde; CAC endeksi MADX ($\chi^2=36.775$, $p=0.000$), FTSEMIB ($\chi^2=24.060$, $p=0.001$), ASE ($\chi^2=20.877$, $p=0.004$), CRO ($\chi^2=16.114$, $p=0.024$) ve MALTEX ($\chi^2=18.645$, $p=0.009$) endekslerinin Granger nedeni; İMKB U100 ($\chi^2=12.457$, $p=0.086$), MADX ($\chi^2=14.368$, $p=0.045$), ASE ($\chi^2=23.844$, $p=0.001$) ve CRO ($\chi^2=20.408$, $p=0.004$) endekslerinin de CAC endeksinin Granger nedeni olduğu görülmektedir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, CAC endeksi ile MADX endeksi, ASE endeksi ile CRO endeksi arasında çift yönlü; İMKB U100, FTSEMIB ve MALTEX endeksleri arasında ise, tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu söylenebilir.

MADX endeksi FTSEMIB ($\chi^2=17.144$, $p=0.016$), CRO ($\chi^2=20.338$, $p=0.004$) ve MALTEX ($\chi^2=15.613$, $p=0.028$) endekslerinin Granger nedeni; ASE ($\chi^2=24.592$, $p=0.0009$) ve CRO ($\chi^2=23.387$, $p=0.001$) endekslerinin de MADX endeksinin Granger olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar doğrultusunda, MADX endeksi ile CRO endeksi arasında çift yönlü; FTSEMIB, ASE ve MALTEX endeksleri arasında ise, tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu söylenebilir. FTSEMIB endeksi MALTEX ($\chi^2=14.638$, $p=0.040$) endeksinin Granger nedeni; ASE ($\chi^2=26.916$, $p=0.0003$) ve CRO ($\chi^2=20.502$, $p=0.004$) endekslerinin de FTSEMIB endeksinin Granger nedeni olduğu görülmektedir. Eldeki sonuçlar doğrultusunda, FTSEMIB endeksi ile MALTEX, ASE ve CRO endeksleri arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu söylenebilir. İMKB U100 ve ASE endekslerinin hem CRO ($\chi^2=12.521$, $p=0.084$; $\chi^2=12.782$, $p=0.077$) hem de MALTEX ($\chi^2=13.482$, $p=0.061$; $\chi^2=21.516$, $p=0.003$) endekslerinin Granger nedeni olduğu ve aralarında tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğu söylenebilir.

Bulgular incelediğinde, İMKB U100'ün nedenselini oluşturan hiç bir endeksin bulunmadığı görülmektedir. Bu durumun, İMKB U100'de meydana gelen değişimlerin diğer Akdeniz ülke borsalarının endeksleri tarafından açıklanamadığını gösterdiği söylenebilir. Dikkat çekici diğer bir sonuç ise, CAC endeksinin İMKB U100 dışındaki tüm Akdeniz ülke borsalarının endekslerinde meydana gelen değişimi açıklayıcı bir etkisi olduğunun tespit edilmiş olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, yatırımcıların CAC endeksinin analizi ve incelenmesi yoluyla diğer borsa endekslerinde meydana gelecek olan değişimler konusunda öngörülebilir.

5.4. Varyans Ayrıştırması ve Etki-Tepki Analizi Sonuçları

Her bir değişkene ilişkin olarak gerçekleştirilen varyans ayrıştırma analizinin sonuçları Tablo 7-13'de sunulmuştur. Tablo 7 incelendiğinde CAC değişkenine ait varyans ayrıştırması tahminleri, CAC değişkeninin 10 dönem boyunca ortalama olarak %97 kendisinden etkilendiğini göstermektedir. Diğer değişkenlerin 10 dönem boyunca ortalama olarak CAC değişkeni üzerindeki katkıları incelendiğinde; MADX değişkeninin %0.11, FTSEMIB değişkeninin %0.38, ASE değişkeninin %2, CRO değişkeninin %0.13, MALTEX değişkeninin %0.04 ve İMKB U100 değişkeninin ise %0.05 katkı yaptığı görülmektedir.

Tablo 7. CAC Değişkeninin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart Hata	CAC	MADX	FTSEMIB	ASE	CRO	MALTEX	İMKB U100
1	0.015	100	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
2	0.021	98.598	0.026	0.303	0.060	0.002	0.005	0.002
3	0.025	99.189	0.031	0.318	0.317	0.125	0.013	0.004
4	0.028	98.625	0.032	0.258	0.950	0.103	0.012	0.017
5	0.031	97.831	0.033	0.283	1.670	0.126	0.039	0.015
6	0.033	97.067	0.074	0.343	2.197	0.223	0.044	0.047
7	0.035	96.008	0.188	0.464	3.016	0.200	0.058	0.062
8	0.037	95.338	0.237	0.526	3.560	0.183	0.064	0.088
9	0.038	94.825	0.239	0.619	3.975	0.169	0.069	0.102
10	0.040	94.422	0.231	0.701	4.298	0.157	0.066	0.122

Tablo 8 incelendiğinde MADX değişkenine ait varyans ayrıştırması tahminleri, MADX değişkeninin 10 dönem boyunca ortalama olarak %26 kendisinden etkilendiğini göstermektedir. Diğer değişkenlerin 10 dönem boyunca ortalama olarak MADX değişkeni üzerindeki katkıları incelendiğinde; CAC değişkeninin %72, FTSEMIB değişkeninin %0.11, ASE değişkeninin %2, CRO değişkeninin %0.12, MALTEX değişkeninin %0.11 ve İMKB U100 değişkeninin ise %0.14 katkı yaptığı görülmektedir.

Tablo 8. MADX Değişkeninin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart Hata	CAC	MADX	FTSEMIB	ASE	CRO	MALTEX	İMKB U100
1	0.014	70.694	29.305	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
2	0.019	71.726	28.003	0.128	0.026	0.011	0.102	0.002
3	0.023	72.762	26.615	0.114	0.334	0.016	0.153	0.002
4	0.026	72.123	26.690	0.106	0.841	0.042	0.144	0.051
5	0.029	72.191	25.935	0.088	1.504	0.097	0.117	0.064
6	0.031	71.860	25.541	0.079	2.029	0.221	0.107	0.159
7	0.033	71.827	24.924	0.101	2.662	0.198	0.096	0.188
8	0.035	71.645	24.619	0.102	3.138	0.178	0.087	0.228
9	0.037	71.419	24.450	0.113	3.521	0.162	0.079	0.251
10	0.038	71.117	24.419	0.125	3.834	0.149	0.073	0.280

Tablo 9 incelendiğinde FTSEMIB değişkenine ait varyans ayrıştırması tahminleri, FTSEMIB değişkeninin 10 dönem boyunca ortalama olarak %21 kendisinden etkilendiğini göstermektedir. Diğer değişkenlerin 10 dönem boyunca ortalama olarak FTSEMIB değişkeni üzerindeki katkıları incelendiğinde; CAC değişkeninin %75, MADX değişkeninin %2, ASE değişkeninin %2, CRO değişkeninin %0.13, MALTEX değişkeninin %0.03 ve İMKB U100 değişkeninin ise %0.02 katkı yaptığı görülmektedir.

Tablo 9. FTSEMIB Değişkeninin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart Hata	CAC	MADX	FTSEMIB	ASE	CRO	MALTEX	İMKB U100
1	0.014	73.532	2.842	23.624	0.000	0.000	0.000	0.000
2	0.020	75.783	2.589	21.486	0.103	0.031	0.005	0.000001
3	0.024	76.588	2.181	20.540	0.640	0.033	0.015	0.0001
4	0.028	76.746	2.158	19.666	1.355	0.047	0.014	0.010
5	0.031	76.260	2.056	19.223	2.273	0.134	0.041	0.009
6	0.034	75.318	1.895	19.579	2.871	0.258	0.043	0.033
7	0.037	74.292	1.680	20.161	3.564	0.226	0.046	0.029
8	0.039	73.559	1.537	20.521	4.099	0.208	0.044	0.028
9	0.041	72.948	1.441	20.835	4.513	0.192	0.043	0.026
10	0.043	72.379	1.377	21.149	4.850	0.178	0.039	0.025

Tablo 10 incelendiğinde ASE değişkenine ait varyans ayrıştırması tahminleri, ASE değişkeninin 10 dönem boyunca ortalama olarak %60 kendisinden etkilendiğini göstermektedir. Diğer değişkenlerin 10 dönem boyunca ortalama olarak ASE değişkeni üzerindeki katkıları incelendiğinde; CAC değişkeninin %36, MADX değişkeninin %3, FTSEMIB değişkeninin %0.93, CRO değişkeninin %0.02, MALTEX değişkeninin %0.09 ve İMKB U100 değişkeninin ise %0.36 katkı yaptığı görülmektedir.

Tablo 10. ASE Değişkeninin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart Hata	CAC	MADX	FTSEMIB	ASE	CRO	MALTEX	İMKB U100
1	0.015	30.923	3.604	1.208	64.263	0.000	0.000	0.000
2	0.022	35.215	3.291	1.273	60.117	0.00002	0.032	0.069
3	0.027	36.435	2.963	1.188	59.165	0.031	0.052	0.162
4	0.032	36.375	2.814	1.027	59.443	0.023	0.058	0.255
5	0.036	36.315	2.588	0.882	59.785	0.020	0.060	0.347
6	0.040	36.433	2.418	0.777	59.808	0.034	0.070	0.457
7	0.043	36.448	2.249	0.741	59.909	0.031	0.112	0.506
8	0.046	36.264	2.122	0.722	60.163	0.030	0.143	0.553
9	0.049	36.131	2.053	0.718	60.320	0.028	0.161	0.585
10	0.051	36.024	2.016	0.724	60.414	0.026	0.176	0.618

Tablo 11 incelendiğinde CRO değişkenine ait varyans ayrıştırması tahminleri, CRO değişkeninin 10 dönem boyunca ortalama olarak %75 kendisinden etkilendiğini göstermektedir. Diğer değişkenlerin 10 dönem boyunca ortalama olarak CRO değişkeni üzerindeki katkıları incelendiğinde; CAC değişkeninin %17, MADX değişkeninin %2, FTSEMIB değişkeninin %1, ASE değişkeninin %4, MALTEX değişkeninin %0.03 ve İMKB U100 değişkeninin ise %0.29 katkı yaptığı görülmektedir.

Tablo 11. CRO Değişkeninin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart Hata	CAC	MADX	FTSEMIB	ASE	CRO	MALTEX	İMKB U100
1	0.015	12.751	1.980	1.117	2.015	82.135	0.000	0.000
2	0.022	15.077	2.621	1.667	1.905	78.721	0.001	0.006
3	0.026	16.114	2.631	1.681	2.694	76.735	0.002	0.139
4	0.031	16.648	2.743	1.446	3.249	75.697	0.010	0.204
5	0.035	16.905	2.514	1.337	4.045	74.789	0.039	0.369
6	0.039	16.956	2.523	1.345	4.990	73.689	0.036	0.458
7	0.042	17.527	2.376	1.269	5.666	72.672	0.043	0.444
8	0.046	18.021	2.262	1.232	6.136	71.859	0.050	0.436
9	0.048	18.422	2.205	1.206	6.497	71.180	0.055	0.432
10	0.051	18.860	2.169	1.173	6.799	70.502	0.065	0.429

Tablo 12 incelendiğinde MALTEX değişkenine ait varyans ayrıştırması tahminleri, MALTEX değişkeninin 10 dönem boyunca ortalama olarak %97 kendisinden etkilendiğini göstermektedir. Diğer değişkenlerin 10 dönem boyunca ortalama olarak MALTEX değişkeni üzerindeki katkıları incelendiğinde; CAC değişkeninin %0.75, MADX değişkeninin %0.05, FTSEMIB değişkeninin %0.69, ASE değişkeninin %1, CRO değişkeninin %0.13 ve İMKB U100 değişkeninin ise %0.07 katkı yaptığı görülmektedir.

Tablo 12. MALTEX Değişkeninin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart Hata	CAC	MADX	FTSEMIB	ASE	CRO	MALTEX	İMKB U100
1	0.008	0.123	0.0002	0.174	0.016	0.100	99.585	0.000
2	0.013	0.247	0.054	0.221	0.223	0.160	99.088	0.004
3	0.016	0.506	0.048	0.226	0.385	0.141	98.679	0.010
4	0.019	0.573	0.054	0.534	0.621	0.173	97.991	0.049
5	0.021	0.609	0.044	0.761	0.847	0.155	97.540	0.041
6	0.022	0.658	0.042	0.862	1.298	0.133	96.959	0.044
7	0.024	0.872	0.047	0.933	1.871	0.116	96.092	0.067
8	0.025	1.100	0.050	0.997	2.341	0.103	95.299	0.106
9	0.027	1.319	0.058	1.063	2.721	0.094	94.575	0.166
10	0.028	1.522	0.062	1.115	3.018	0.090	93.964	0.225

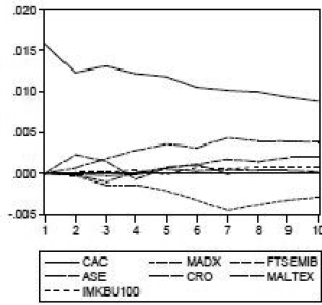
Tablo 13 incelendiğinde İMKB U100 değişkenine ait varyans ayrıştırması tahminleri, İMKB U100 değişkeninin 10 dönem boyunca ortalama olarak %72 kendisinden etkilendiğini göstermektedir. Diğer değişkenlerin 10 dönem boyunca ortalama olarak İMKB U100 değişkeni üzerindeki katkıları incelendiğinde; CAC değişkeninin %18, MADX değişkeninin %3, FTSEMIB değişkeninin %0.35, ASE değişkeninin %6, CRO değişkeninin %0.52 ve MALTEX değişkeninin ise %0.39 katkı yaptığı görülmektedir.

Tablo 13. İMKB U100 Değişkeninin Varyans Ayrıştırması

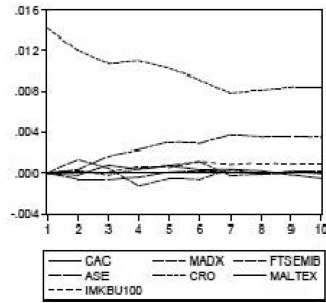
Dönem	Standart Hata	CAC	MADX	FTSEMIB	ASE	CRO	MALTEX	İMKB U100
1	0.021	16.542	2.356	0.318	4.299	0.899	0.039	75.543
2	0.030	18.469	2.958	0.421	4.437	0.735	0.102	72.875
3	0.037	18.326	3.080	0.448	4.801	0.536	0.081	72.725
4	0.042	17.944	3.241	0.376	5.078	0.424	0.124	72.809
5	0.047	17.658	3.248	0.320	5.753	0.416	0.285	72.316
6	0.051	17.638	3.384	0.282	5.980	0.449	0.407	71.856
7	0.055	17.833	3.380	0.333	6.296	0.457	0.578	71.120
8	0.058	18.145	3.374	0.342	6.540	0.448	0.694	70.455
9	0.061	18.501	3.391	0.339	6.736	0.433	0.781	69.816
10	0.064	18.887	3.434	0.334	6.922	0.418	0.838	69.164

Her bir değişkene ilişkin olarak gerçekleştirilen etki-tepki analizinin sonuçları Şekil 1-7’de sunulmuştur. Şekil 1, CAC değişkeninin gelecek 10 gün boyunca etki-tepki analizi grafiğini, diğer bir ifadeyle CAC ve diğer değişkenlere verilen bir standart sapmalı şoka 10 gün boyunca CAC değişkeninin vereceği tepkiyi göstermektedir. CAC değişkeni kendisine gelen şoklara 10 gün boyunca azalan bir tepki vermektedir. Diğer değişkenlerde meydana gelen değişimlere verdiği tepki incelendiğinde ise; ASE değişkenine pozitif yönde, MADX değişkenine negatif yönde tepki göstermekte, FTSEMIB, CRO, MALTEX ve İMKB U100 değişkenlerine karşı ise fazla bir tepki göstermemektedir. Şekil 2, MADX değişkeninin gelecek 10 gün boyunca etki-tepki analizi grafiğini, diğer bir ifadeyle MADX ve diğer değişkenlere verilen bir standart sapmalı şoka 10 gün boyunca MADX değişkeninin vereceği tepkiyi göstermektedir. MADX değişkeni kendisine gelen şoklara 1 hafta boyunca azalan bir tepki vermektedir. Diğer değişkenlerde meydana gelen değişimlere verdiği tepki incelendiğinde ise; ASE değişkenine pozitif yönde tepki göstermekte, CAC, FTSEMIB, CRO, MALTEX ve İMKB U100 değişkenlerine karşı ise fazla bir tepki göstermemektedir.

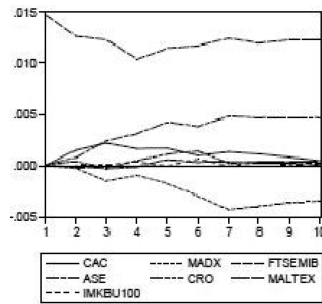

Şekil 1. CAC

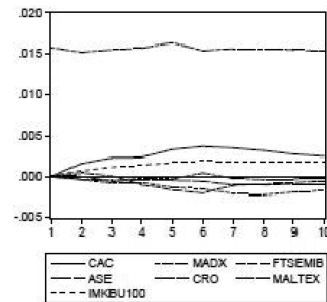

Şekil 2. MADX

Şekil 3, FTSEMIB değişkeninin gelecek 10 gün boyunca etki-tepki analizi grafiğini, diğer bir ifadeyle FTSEMIB ve diğer değişkenlere verilen bir standart sapmalı şoka 10 gün boyunca FTSEMIB değişkeninin vereceği tepkiyi göstermektedir. FTSEMIB değişkeni kendisine gelen şoklara 1 hafta boyunca önce azalan sonra artan şekilde bir tepki vermektedir. Diğer değişkenlerde meydana gelen değişimlere verdiği tepki incelendiğinde ise; ASE değişkenine pozitif yönde, MADX değişkenine negatif yönde tepki göstermekte, CAC, CRO, MALTEX ve İMKB U100 değişkenlerine karşı ise fazla bir tepki göstermemektedir. Şekil 4, ASE değişkeninin gelecek 10 gün boyunca etki-tepki analizi grafiğini, diğer bir ifadeyle ASE ve diğer değişkenlere verilen bir standart sapmalı şoka 10 gün boyunca ASE değişkeninin vereceği tepkiyi göstermektedir. ASE değişkeni kendisine gelen şoklara karşı fazla bir tepki göstermeyerek durağan bir seyir izlemektedir. Diğer değişkenlerde meydana gelen değişimlere verdiği tepki incelendiğinde ise; CAC değişkenine pozitif yönde, MADX değişkenine negatif yönde tepki göstermekte, FTSEMIB, CRO, MALTEX ve İMKB U100 değişkenlerine karşı ise fazla bir tepki göstermemektedir.

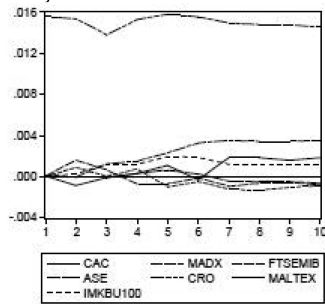

Şekil 3. FTSEMIB

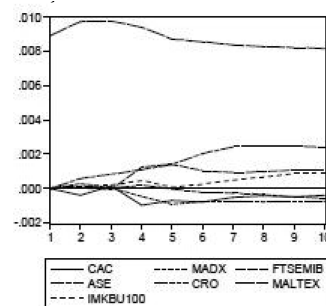

Şekil 4. ASE

Şekil 5, CRO değişkeninin gelecek 10 gün boyunca etki-tepki analizi grafiğini, diğer bir ifadeyle CRO ve diğer değişkenlere verilen bir standart sapmalı şoka 10 gün boyunca CRO değişkeninin vereceği tepkiyi göstermektedir. CRO değişkeni kendisine gelen şoklara 1 hafta boyunca önce azalan sonra artan şekilde bir tepki vermektedir. Diğer değişkenlerde meydana gelen değişimlere verdiği tepki incelendiğinde ise; ASE değişkenine pozitif yönde tepki göstermekte, CAC, MADX, FTSEMIB, CRO, MALTEX ve İMKB U100 değişkenlerine karşı ise fazla bir tepki göstermemektedir. Şekil 6, MALTEX değişkeninin gelecek 10 gün boyunca etki-tepki analizi grafiğini, diğer bir ifadeyle MALTEX ve diğer değişkenlere verilen bir standart sapmalı şoka 10 gün boyunca MALTEX değişkeninin vereceği tepkiyi göstermektedir. MALTEX değişkeni kendisine gelen şoklara ilk 5 gün boyunca önce artan sonra azalan şekilde bir tepki vermektedir. Diğer değişkenlerde meydana gelen değişimlere verdiği tepki incelendiğinde ise; ASE değişkenine pozitif yönde tepki göstermekte, CAC, MADX, FTSEMIB, CRO, MALTEX ve İMKB U100 değişkenlerine karşı ise fazla bir tepki göstermemektedir.

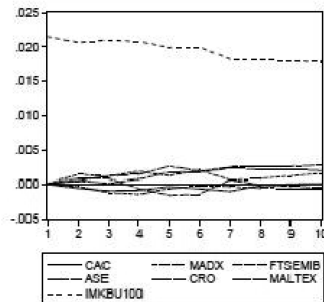

Şekil 5. CRO

Şekil 6. MALTEX

Şekil 7, İMKB U100 değişkeninin gelecek 10 gün boyunca etki-tepki analizi grafiğini, diğer bir ifadeyle İMKB U100 ve diğer değişkenlere verilen bir standart sapmalı şoka 10 gün boyunca İMKB U100 değişkeninin vereceği tepkiyi göstermektedir. İMKB U100 değişkeni kendisine gelen şoklara karşı fazla bir tepki göstermeyerek durağan bir seyir izlemektedir. Diğer değişkenlerde meydana gelen değişimlere verdiği tepki incelendiğinde ise; CAC, MADX, FTSEMIB, ASE, CRO ve MALTEX değişkenlerine karşı ise fazla bir tepki göstermemektedir.

Şekil 7. İMKB U100

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Bu çalışmada, Türkiye ve AB üyesi Akdeniz ülkelerinin hisse senedi piyasaları arasındaki uzun dönemli ilişki ve nedensellik ilişkisi ekonometrik teknikler kullanılarak incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda, tüm ülkelerin hisse senedi piyasaları arasında incelenen dönem itibarıyla uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiş diğer bir ifadeyle, incelenen borsaların eş-bütünleşik olduğu görülmüştür. Bu sonuç İMKB U100'un, AB üyesi Akdeniz ülkeleri hisse senedi piyasaları ile uzun dönemde birlikte hareket

ettiği şekilde yorumlanabilir. Bu durum, incelenen borsaların uzun dönemde entegre olduğu şekilde bir sonucun çıkarılması yönünde önemli bir kanıt olarak değerlendirilmektedir. Bununla beraber, elde edilen bu bulgunun uluslararası borsa birleşmeleri konusunda karar alıcılar için göz önünde tutulması gereken önemli bir bilgi olduğu düşünülmektedir.

Elde edilen sonuçlar uluslararası portföy çeşitlemesi açısından değerlendirildiğinde, incelenen endekslerin eş-bütünleşik olması doğrultusunda, bu borsalarda işlem gören hisse senetlerinin uluslararası çeşitleme ile oluşturulan portföyler açısından uygun varlıklar olmadığı şeklinde bir yorum yapılabilir. Granger nedensellik, varyans ayırıştırma ve etki-tepki analizleri ile ulaşılan sonuçlar değerlendirildiğinde ise, CAC endeksinin İMKB U100 dışındaki tüm Akdeniz ülke borsalarının endekslerinde meydana gelen değişimi açıklayıcı bir etkisi olduğundan dolayı, Fransa borsası'nın (CAC Endeksi) diğer borsaları etkileyen ve sürükleyen bir borsa olduğu söylenebilir. AB üyesi Akdeniz ülkelerinin hisse senedi piyasalarının, İMKB U100'ün Granger nedeni olmaması ancak onlar ile eş-bütünleşik olması, Türkiye ve adı geçen diğer ülke borsalarının benzer faktörlerden etkilendiği şeklinde yorumlanabilir. Sonuç olarak elde edilen bu bulgular, uluslararası portföy yatırımları ve yatırımcıları açısından önemli bir sonuç olarak değerlendirilebilir ve gelecekte yapılması muhtemel çalışmalarda diğer ülke borsalarının da kapsam içine alınması yoluyla oluşabilecek yeni ilişkiler ve etkiler ortaya konulabilir.

KAYNAKÇA

- Başar, S. ve Temurlenk, M. S. (2007).** Çevreye uyarlanmış Kuznets eğrisi: Türkiye üzerine bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 1-12.
- Benli, Y. K. ve Başçı, S. (2007).** Avrupa birliği ülkeleri ile Türkiye hisse senedi borsalarının ortak trend analizi. TÜBİTAK, Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Grubu, Proje No:105K267.
- Bley, J. (2009).** European stock market integration: Fact or fiction? *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 19, 759-776.
- Bonfiglioli, A. ve Favero, C. A. (2005).** Explaining co-movements between stock markets: The case of US and Germany. *Journal of International Money and Finance*, 24(8), 1299-1316.
- Dickey, D. ve Fuller, W. (1979).** Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431.
- Doğan, N. ve Yalçın, Y. (2008).** Yurt dışı borsaların Türkiye borsasına sektörel bazda etkisi: Asimetrik eş-bütünleşme ve hata düzeltme modeli. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi* 45(525), 23-34.
- Efendioğlu, E. ve Yörük, D. (2010).** Avrupa Birliği sürecinde Türk hisse senedi piyasası ile Avrupa Birliği hisse senedi piyasalarının bütünleşmesi: İMKB örneği, <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/kitaplar/2005/kitaplar.php> (erişim tarihi 23 Mart 2010).
- Enders, W. (1995).** *Applied Econometric Time Series*. John Wiley & Sons, Inc., New York.
- Gilmore, C. G., Brian, M. L. ve McManus, G. M. (2008).** The dynamics of central European equity market comovements. *The Quarterly of Economics and Finance*, 48, 605-622.
- Granger, C. W. J. (1969).** Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Greene, W. H. (2008).** *Econometric Analysis*. 6th Edition. Prentice Hall, Inc., New Jersey.

- Gujarati, D. N. (1999).** *Temel Ekonometri*. (Çev. Ü. Şenesen ve G.G. Şenesen), Literatür Yayınları, İstanbul.
- Gündüz, L. ve Omran, M. (2001).** Gelişmekte olan piyasalarda stokastik trendler ve hisse senetleri fiyatları: Orta doğu ve kuzey Afrika ülkeleri örneği. *İMKB Dergisi*, 5(14), 1-22.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990).** Maximum likelihood estimation and inferences on co-integration with application to the demand for Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.
- Karan, M. B. (2004).** *Yatırım Analizi ve Portföy Yönetimi*. Gazi Kitabevi, Ankara p:156-160
- Karğın, M. (2004).** Hisse senedi piyasalarında eş-bütünleşme analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi* 45(525), 85-96.
- Kearney, C. ve Lucey, B. M. (2004).** International equity market integration: Theory, evidence and implications. *International Review of Financial Analysis*, 13, 571-583.
- Kim, S. J., Moshirian, F. ve Wu, E. (2005).** Dynamic stock market integration driven by the European Monetary Union: An empirical analysis. *Journal of Banking & Finance*, 29(10), 2475-2502.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C. B., Schmidt, P. ve Shin, Y. (1992).** Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root, how sure are we that economic time series have a unit root? *Journal of Econometrics*, 54, 159-178.
- Lucey, B. M. ve Voronkova, S. (2008).** Russian equity market linkages before and after the 1998 crisis: Evidence from stochastic and regime-switching cointegration tests. *Journal of International Money and Finance*, 27(8), 1303-1324.
- MacKinnon, J. G. (1996).** Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. *Journal of Applied Econometrics*, 11(6), 601-618.
- Markowitz, H. M. (1952).** Portfolio selection. *Journal of Finance*, 7, 77-91.
- Mylonidis, N. ve Kollias, C. (2010).** Dynamic European stock market convergence: Evidence from rolling cointegration analysis in the first euro-decade. *Journal of Banking & Finance*, 34(9), 2056-2064.
- Özgen, F. B. ve Güloğlu, B. (2004).** Türkiye’de iç borçların iktisadi etkilerinin VAR tekniği ile analizi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 31(1), 93-114.
- Pascual, A. G. (2003).** Assessing European stock markets co(integration). *Economic Letters*, 78,197-203.
- Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988).** Testing for unit root in the time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler, M. (2005).** *Zaman Serisi Analizi*. İzmir: Nobel Yayın Dağıtım.
- Steeley, P. L. C. (2005).** Modeling equity market integration using smooth transition analysis: A study of eastern European stock markets. *Journal of International Money and Finance*, 24(5), 818-831.
- Theodore, S. (2007).** Dynamic linkages between emerging European and developed stock markets: Has the EMU any impact? *International Review of Financial Analysis*, 16(1), 41-60.
- Umutlu, G. (2008).** İşlem hacmi ve fiyat değişimleri arasındaki nedensellik ve dinamik ilişkiler: İMKB’de bir ampirik inceleme. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 231-246.

TÜRKİYE’DE İKİZ AÇIKLAR HİPOTEZİNİN GEÇERLİLİĞİNİN ZAMAN SERİSİ ANALİZİ

Prof. Dr. Bedriye TUNÇSİPER* Yrd. Doç. Dr. Dilek SÜREKÇİ**

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye’de 1987:01–2007:03 dönemi için, İkiz Açıklar Hipotezinin geçerliliği Vektör Otoregresif model (VAR) yöntemi kullanılarak araştırılmaktadır. Kamu kesimi açıklarını, faiz dışı borçlanma gereği ve iç borçlanmanın safi yurtiçi hasılaya oranları temsil etmektedir. Bununla birlikte, cari açığın safi yurtiçi hasılaya oranı, reel efektif döviz kuru endeksi, büyüme hızı ve ekonomik kriz dönemleri için kullanılan kukla değişkenler modeli oluşturan diğer değişkenlerdir. Çalışmanın sonuçları, Keynesyen İkiz Açıklar Hipotezi desteklenmemiştir. Bununla birlikte, reel döviz kuru cari denge üzerinde diğer değişkenlere oranla daha etkili bir değişken olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: : İkiz Açık Hipotezi, Cari İşlemler Dengesi, Maliye Politikası, VAR Analizi, Türkiye.

TIME SERIES ANALYSIS OF TWIN DEFICITS HYPOTHESIS IN TURKEY

ABSTRACT

In this study examines Twin Deficits Hypothesis over the period 1987:01–2007:03 in Turkey by using econometric Vector Autoregressive Model technique. The Public deficit indicators represented by public sector borrowing requirement and domestic dept percentage of gross domestic product. In addition, current account deficits percentage of gross domestic product, real exchange rate index, growth rate and dummy variables are the other variables in this model. Dummy variable used in this model indicates the periods of economic crises. The results of the study, Twin Deficits Hypothesis is not supported by findings. Also the results show that real exchange rate has more significant impact on current account deficits than other variables.

Keywords: Twin Deficits Hypothesis, Current Account Deficit, Public Policy, VAR Analyses, Turkey.

* Balıkesir Üniversitesi İ.İ.B.F. , e-posta: tbedriye1@hotmail.com

** Nuh Naci Yazgan Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, e-posta: dileksurekci2000@yahoo.com

1. GİRİŞ

İkiz Açıklar Hipotezi, 1980’li yıllarda ADB başta olmak üzere pek çok ülkede, cari işlemler dengesizliği ve yüksek bütçe açıklarının birlikte yaşanması nedeniyle ortaya atılmıştır (Parkin, 2000, s.848). Hipotez, cari işlemler açığı ile bütçe açığı arasında, pozitif ve güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu yönündedir. Literatürde hipotezin test edilmesine yönelik çok sayıda çalışma mevcuttur (Kouassi vd., 2004; Calderon vd., 2002, 2004; Debelle ve Faruquee, 1996; Baharumshah vd., 2005; Alkswani, 2000 Ümit ve Yıldırım, 2008; Akbostancı ve Tunç, 2002; Zengin, 2000; Yücel ve Ata, 2003; Kuştepe, 2001; Aksu ve Başar, 2005).

Fakat bu çalışmalarda ortak bir görüş birliğine varıldığı söylenemez. Gerek ülkelerin farklı yapısal sorunları, gerek uygulama yönteminin farklılığı ve gerekse dış şoklar bunun nedenleri olarak belirtilebilir. Çalışmaların sonuçlarını özetleyecek olursak her iki açık arasındaki ilişkileri aşağıdaki biçimde sunabiliriz:

- Cari işlemler açığı ile bütçe açığı arasında, pozitif ve bütçe açığından cari işlemler açığına doğru nedensellik ilişkisi vardır (Keynesyen İkiz Açıklar Hipotezi desteklenmekte).
- Cari işlemler açığı ile bütçe açığı arasında pozitif ve cari işlemler açığından bütçe açığına doğru nedensellik ilişkisi vardır (Her iki hipotez de red edilemiyor).
- Cari işlemler açığı ile bütçe açığı arasında ilişki yoktur (Ricardiyen Denklik Hipotezi desteklenmekte).

Çalışmanın amacı, kamu kesimi borçlanma göstergeleri ile cari işlemler dengesi arasındaki ilişkiyi analiz etmektir. Çalışmada kamu kesimi borçlanmasını kamu kesimi faiz dışı borçlanma gereği ve iç borçlanmanın gayri safi yurtiçi hasılaya oranları temsil etmektedir. Bu şekilde İkiz Açıklar Hipotezi, bütçe dengesi dışında, farklı bir yaklaşımla değerlendirilmiş olacaktır. Bununla birlikte reel efektif döviz kuru endeksi ve Türkiye’nin büyüme hızı da analizde yer almıştır. Uygulama aşamasında Vektör Otoregresif model kullanılmıştır. Uygulama öncesinde, İkiz Açıklar ve Ricardiyen Denklik Hipotezleri tanımlanmış, daha sonra Türkiye’de kamu ve cari işlemler dengesi değerlendirilmiştir. Uygulama aşaması bölümünde ise öncelikle veriler ve uygulanan ekonometrik yöntem tanımlanmış, daha sonra uygulama sonuçları değerlendirilmiştir. Çalışma sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

2. İKİZ AÇIKLAR VE RİCARDİYAN DENKLİK HİPOTEZLERİ

İkiz Açıklar Hipotezine göre kamu dengesi ile dış denge arasında pozitif ve güçlü bir ilişki vardır. Keynesyen gelir teorisine göre denge durumunda ulusal gelir toplam harcamalara eşittir. Dışa açık bir ekonomide ulusal gelir eşitliği aşağıdaki gibidir:

$$Y = C + I + G + (X - M) \quad (2.1)$$

(2.1) nolu denklem aşağıdaki biçimde de yazılabilir:

$$(X - M) = (S - I) + (T - G) \quad (2.2)$$

(2.2) iki nolu eşitlikte (X) ihracatı, (M) ithalatı, (S) tasarrufları, (I) yatırım harcamalarını, (T) doğrudan vergileri, (G) kamu harcamalarını göstermektedir. Eşitliğin sol tarafı dış ticaret dengesini, sağ tarafı ise iç dengeyi oluşturan yatırım-tasarruf ve bütçe dengesini tanımlamaktadır (Saleh, 2003, s. 12-13). Bu eşitlik aynı zamanda, az gelişmiş ülkeler için üç temel açığı ifade etmektedir. Bununla birlikte, dışa açık ülkelerde her üç dengeye ulaşılmasının mümkün olmadığı belirtilmelidir.

Keynesyen görüşe göre (İkiz Açıklar Hipotezi), kamu harcamalarındaki artış veya vergi oranlarında indirim, cari dengedeki bozulmayı artırmaktadır. Bu sonuç iki şekilde ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, yüksek kamu harcamaları üretim ve tüketimi pozitif etkileyerek, büyümeyi artırmaktadır. Artan gelir, yurtdışı mallara olan talebin yükselmesini sağlamaktadır. İkinci olarak, yurtiçi yatırım-tasarruf açığının artması ve faiz oranının yükselmesi, ulusal paranın değerlenmesine ve dış ticaret dengesinin kötüleşmesine neden olacaktır. Bu çerçevede, yüksek kamu harcamalarına yüksek cari açıklar eşlik etmektedir.

Ricardiyen Hipoteze göre ise vergi oranlarının düşürülmesi, rasyonel beklentilere sahip bireyler tarafından, ileride vergi yükünün artması anlamına gelmekte olup, bireyler bugünkü vergi indirimleri dolayısıyla artan gelirleriyle tüketimlerini değil, tasarruflarını artıracaklardır. Dolayısıyla cari işlemler dengesinde Keynesyen etki görülmeyecektir. Ricardiyen Hipoteze göre kamu harcamaları değişmediği belirtilmelidir.

İktisat yazınında, Kouassi vd. (2004), Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen Sınır Testi yöntemini kullanarak, gelişmiş ve gelişmekte olan 20 ülke için, İkiz Açıklar Hipotezini test etmiştir. Gelişmekte olan ülkeler için yapılan nedensellik testinde farklı sonuçlara ulaşılacakla birlikte, ikiz açıkların yüksek oranda gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıktığı yönünde sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin, İsrail için tek yönlü, Tayland için iki yönlü ilişki belirlenmiştir (Kouassi vd., 2004, s. 521). Gelişmiş ülkeler için hipotezi destekleyen sonuçlara ulaşulamamıştır.

Calderon vd. (2002), 30'u Afrika ülkesi olmak üzere toplam 64 ülke verisi kullanarak cari dengesizliğin nedenlerini araştırmışlardır. Çalışmada panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda edinilen bulgulardan birisi de, cari işlem açıkları ile kamu harcamaları pozitif yönde bir ilişki olduğudur.

Debelle ve Faruqee (1996), 21'i sanayileşmiş ülke olmak üzere toplam 34 ülkeye ait veri seti kullanarak, cari denge üzerinde uzun ve kısa dönemli dinamiklerin etkilerini incelemiştir. Çalışmada panel veri analizi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlardan birisi, cari işlemler dengesinin kısa dönemde mali genişlemeden olumsuz etkilendiği yönündedir.

Baharumshah vd. (2005), Endonezya, Malezya, Filipinler ve Tayland'ı içeren Asya ülkeleri için, eşbütünleşme ve VAR analizi yöntemini kullanarak İkiz Açık Hipotezini test etmişlerdir. Analiz sonuçları, bütçe açıkları, faiz oranı, döviz kuru ve cari açıkların eşbütünleşik olduğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra, bütçe açıklarından cari açıklara doğru nedensellik ilişkisi gösterdiği sonucuna ulaşılarak, teorinin desteklendiği belirtilmiştir.

Chinn ve Prasad (2000), 18'i gelişmiş, 71'i gelişmekte olan toplam 89 ülke verisini kullanarak cari dengeyi etkileyen faktörleri analiz etmişlerdir. En Küçük Kareler (EKK) ve Sabit Etkiler Metodu (FEM) yöntemleri kullanıldığı çalışmada, cari denge ile bütçe dengesi arasında ilişkinin yönü pozitif bulunmuştur.

Piersanti (2000), Türkiye, İsviçre, Portekiz, İzlanda, Belçika ve Y.Zelanda dışındaki OECD ülkelerinin 1970–1997 dönemindeki verilerini, panel veri analiz kullanarak test etmiştir. Çalışmanın sonuçları, bütçe açıklarının ticaret açıkları üzerinde pozitif etkisi olduğunu göstermiş, Keynesyen İkiz Açıklar Hipotezini desteklemiştir.

Türkiye'de bu kapsamda yapılan çalışmalar incelendiğinde farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Utkulu (2003), bütçe açıkları ile cari işlem açıkları arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmada, Keynesyen görüş ile Ricardo'nun denklik hipotezini eşbütünleşme analizine dayanarak test etmiştir. Çalışma hata-düzeltilme modeli ve nedensellik bulguları ile desteklenmiştir. Uygulama sonuçları Keynesyen İkiz Açıklar Teorisini desteklemiş, uzun dönem nedensellik ilişkisi ise iki yönlü bulunmuştur.

Ümit ve Yıldırım (2008), İkiz Açıklar Hipotezinin geçerliliğini araştırmak amacıyla VAR analiz yöntemini kullanmışlardır. Çalışma sonuçları, İkiz Açıklar Hipotezinin Türkiye için geçerli olduğunu göstermiştir. Bütçe açıkları, faiz oranları ve döviz kurları aracılığı ile cari işlem açıklarına yol açmaktadır.

Akbostancı ve Tunç (2002), eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli tekniklerini kullanarak, bütçe açığı ve ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında, edinilen sonuçlar uzun dönemde iki açık arasında eşbütünleşme olduğunu, kısa dönemde ise nedenselliğin bütçe açığından ticari açığa doğru olduğunu ortaya koymuştur.

Zengin (2000), VAR analizi yöntemini kullanarak, bütçe açığı ile ticari açık arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bulgular İkiz Açıklar Hipotezini destekler niteliktedir. Benzer şekilde, Kutlar ve Şimşek (2001) dış ticaret ve bütçe açıkları arasında hem kısa hem de uzun dönemde güçlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Bilgili ve Bilgili (1998), ABD, Singapur ve Türkiye verilerini kullanarak, her iki açık arasındaki nedenselliği incelemiştir. Sonuçlar, her ülke için, bütçe açığının cari işlemler açığı üzerinde etkili olmadığını göstermiştir. Yücel ve Ata (2003), söz konusu hipotezin kısa dönemde geçerli iken uzun dönemde geçerli olmadığı sonucuna ulaşırken, Kuştepeli (2001), Aksu ve Başar (2005) İkiz Açıklar Hipotezini destekleyen sonuçlara ulaşamamıştır.

3. TÜRKİYE'DE 1980 YILI SONRASI MALİ GÖSTERGELER VE CARİ İŞLEMLER DENGESİ

Kamu kesimi dengesi üç temel makro gösterge ile izlenebilmektedir. Bunlardan ilki kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG). KKBG, faiz giderleri dahil, kamunun toplam nakdi harcamaları ile vergi, vergi dışı gelirler ve hibe gelirleri dahil olmak üzere toplam nakdi gelirleri arasındaki farkı ifade etmektedir. KKBG'den borç faizi ödemeleri çıkarıldığında Faiz Dışı Kamu Kesimi Borçlanmasına (FDKB) ulaşılır (Tandircioğlu 2000, s. 1). FDKB; yüksek oranda Konsolide Bütçe'den kaynaklanmakla birlikte, KİT'ler, Fonlar, Yerel Yönetimler ve Sosyal Güvenlik Kuruluşlarının gelir ve giderleri arasındaki farktan oluşmaktadır. Kamu borçlanmasının diğer iki göstergesi ise iç ve dış borçlanmadır. Kamu borçlanması iç ve dış borçlanma ile finanse edilmekle birlikte, ekonomik kriz dönemlerinde iç borçlanmaya daha fazla başvurulmaktadır.

Türkiye'de 1980'li yıllardan günümüze kamu dengesinde istikrarsızlık söz konusudur. Genel anlamda bakılacak olursa, 1980–2004 yılları arasında kamu açıklarının artmasında, özellikle kamu sektörü içerisinde yer alan kurumların yüksek finansman açıkları vermesinin etkili olduğu belirtilebilir. Bununla birlikte, vergi gelirlerinin artırılmasına yönelik politikalar, kayıt dışı ekonominin varlığı nedeniyle başarılı olamamıştır 2004 yılından itibaren ise, denk bütçe politikası yürütülmekte, mali disiplinin sağlanması ve korunmasına önem verilmektedir. Bu çerçevede 2004–2008 yılları arasındaki dönemde, kamu açıklarının önceki dönemlere göre nispi olarak gerileme gösterdiği gözlenmektedir. Ancak küresel krizin de etkisiyle, 2008 ve 2009 yıllarında bütçe açıkları tekrar artmış, 2008 yılı bütçe açığı, 2007 yılına göre %126.15 oranında yükselmiştir (www.tcmb.gov.tr, EVDS).

Tablo 1'de, 1980–2008 yılları arasında faiz dışı borçlanma gereği (FDKB), kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG), bütçe dengesi ve cari dengenin gayri safi yurt içi hasılaya (GSYİH) oranları görülmektedir (eksi işareti fazlayı göstermektedir).

Tablo 1. 1980–2008 Döneminde Kamu Borçlanması

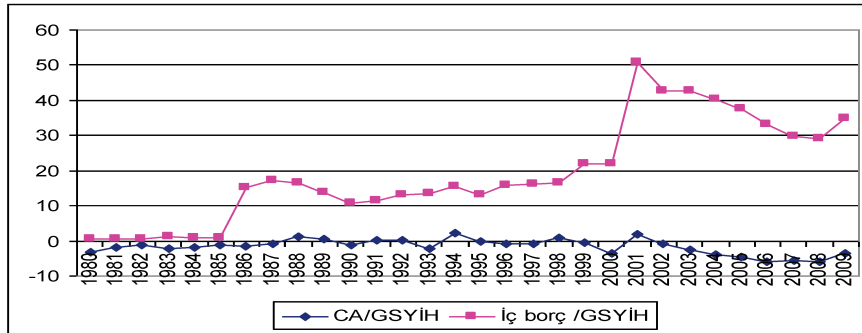
Yıl	FDKB/ GSYİH	KKBG/ GSYİH	Bütçe dengesi/GSYİH	Cari denge/GSYİH
1980	6,2	6,6	3	3,3
1985	1,3	2,7	0	1,1
1990	1,7	5,5	3	1,3
1994	-3,5	4,6	3.9	-2.3
1999	0,2	11,7	11.7	0,6
2000	-4,3	8,9	10	3,7
2001	-5,9	12,1	16.5	-1,8
2002	-5,5	10	14.6	0,7
2003	-6,1	7,3	11.3	2,6
2004	-6,8	3,6	7.1	3,9
2005	-7,3	-0,1	1.7	4,7
2006	-8,1	-1,9	1.4	6,1
2007	-5,9	0,1	2	5,7
2008	-4,1	1,6	4.3	5.6

Kaynak: TCMB istatistikleri kullanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

1980–1985 yılları arasında, belirtilen tüm göstergelerde azalma söz konusudur. 1985 yılında bütçe dengesi sağlanmış, aynı yıl cari açığa gerileme yaşanmıştır. 1985–1990 döneminde, KKBG ve FDKB tekrar artış göstermiştir. 1990 yılında bütçe açığının ve cari açığın yurtiçi hasılaya oranları sırasıyla %3 ve %1,3'dir. 1990–1994 yılları arasında KKBG düşük bir gerileme gösterirken, FDKB azalmıştır. 1994 yılında bütçe açığının %3.9'a yükseldiği fakat cari hesabın fazla verdiği görülmektedir. Diğer yandan, FDKB 1994 yılından itibaren, 1999 yılı hariç, sürekli olarak fazla vermiştir. KKBG ise 2003 yılına kadar yüksek oranlarda artışlar göstermiştir. Bu durum kamunun faiz ödemelerinin arttığını göstermektedir. Dolayısıyla KKBG ve FDKB'deki gelişmeler kapsamında, maliye politikalarının faiz ödemelerini sağlaması yönünde şekillendiği tartışmaları (Tarı, 2005, s. 5), doğrulanır niteliktedir. Aynı dönemde cari hesabın, 1994, 1999 ve 2001 yılları istisna olmak üzere, açık verdiği belirtilebilir.

2004 yılından itibaren ise uygulanan denk bütçe politikasının, 2004–2006 yıllarında bütçe açığının gerilemesini sağladığı görülmektedir. Bu dönemde KKBG gerilerken, FDKB'de fazla söz konusudur. Cari açık ise artmaya devam etmiştir. 2006 yılından günümüze, bütçe dengesinin tekrar bozulduğu, KKBG'de tekrar artış yaşandığı görülmektedir.

Şekil 1'de, 1980–2009 yılları arasında iç borçlanma ile cari açık arasındaki ilişki incelenmektedir.

Kaynak: TCMB istatistikleri kullanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Şekil 1. İç Borçlanma ve Cari Açık

Her iki gösterge arasındaki ters yönlü ilişki dikkat çekmektedir. İç borçlanma, toplam talebi azaltıcı yönde etkide bulunarak, dış açığın gerilemesine etkide bulunabilmektedir. Öte yandan, özellikle ekonomik kriz yaşanan yıllarda iç borçlanmanın yükseldiği belirtilmelidir. 1994 yılında iç borçlanma bir önceki yıla göre yaklaşık %124 artarken, 2001 yılında 2000 yılına göre %235 yükselmiştir (www.tcmb.gov.tr, EVDS). Aynı yıllarda cari hesapta fazla söz konusudur.

4. VERİLERİN TANIMLANMASI VE UYGULAMA YÖNTEMİ

Çalışmada, Türkiye’de 1987:01–2007:03 dönemi çeyrek yıllık veriler kullanılarak, İkiz Açıklar Hipotezi test edilmektedir. Veriler, T.C. Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) ve Devlet Planlama Teşkilatı istatistiklerinden (DPT) düzenlenmiştir.

Çalışmada bütçe dengesini, FDKB ve iç borçlanmanın GSYİH’ye oranları temsil etmektedir. FDKB, kamu dengesinin tanımlanmasında kullanılan bir göstergedir. FDKB, borç faiz ödemelerinin geçmiş açıkların bir sonucu olduğu ve KKBG’nin bazı mali durumların yorumlanmasında yetersiz kaldığı görüşü nedeniyle, mevcut politika uygulamalarının etkin bir biçimde ölçümünün yapılabilmesinde önemli bir gösterge olarak ileri sürülmektedir (Dünya Bankası Kalkınma Raporu,1988, s. 56). İç borçlanma oranı ise, kamu borçlanmasının bir göstergesi olmakla birlikte, yurt içi faiz hadlerindeki değişiminin kamu harcamaları ve cari açık üzerindeki etkilerinin de yorumlanmasını olanaklı kılmaktadır. Cari açık değişkeni, cari işlemler dengesinin GSYİH’ya oranı olarak hesaplanmıştır.

Analizde kullanılan değişkenler oran değişkenlerdir. Bu nedenle değişkenlerin logaritmik dönüşümü yapılmamıştır. Reel efektif döviz kuru dışındaki tüm değişkenler 1987 yılı fiyatlar geneli düzeyi esas alınarak reel hale getirilmiştir. Reel döviz kuru (1995=100), iktisat yazınında Türkiye için yapılan çalışmalarda yaygın olarak kullanılan ve onay görmüş bir endekstir. Endeks, Türkiye’nin ticaret yaptığı 19 ülke temel alınarak T.C. Merkez Bankası tarafından hesaplanmaktadır.

Ekonomik kriz dönemlerinin etkilerini modelden arındırabilmek için ise kukla (dummy) değişkenler kullanılmıştır. Krizin etkilerinin görüldüğü dönemlerin belirlenmesinde, yapısal kırılmalı birim kök testi uygulanmıştır. Belirtilen test sonucuna göre anlamlı belirlenen dönemlere “1” diğer dönemlere “0” değeri verilmiş ve dışsal değişken olarak VAR analizine dahil edilmiştir. Çalışma E-wievs 5.0 programı kullanılarak yürütülmüştür. Modelde kullanılan makro değişkenler hakkındaki bilgiler Tablo 2’de açıklanmıştır.

Tablo 2. Değişkenlerin Tanımlanması

CAD	Cari işlemler dengesinin GSYİH’ye oranıdır. Kaynak: TCMB.
FDKB	Faiz Dışı Kamu Kesimi Borçlanma Gereğinin GSYİH’ye oranıdır. Kaynak: TCMB ve DPT.
İB	İç Borçlanmanın GSYİH’ye oranıdır. Kaynak: TCMB ve DPT.
RK	ÜFE bazlı Reel Döviz Kuru Endeksidir. Kaynak: TCMB.
GT	GSYİH büyüme oranıdır. Kaynak: TCMB.
Dummy	Kukla değişkendir. D=1 ekonomik kriz vardır, D=0 ekonomik kriz yoktur, olarak tanımlanmıştır.

İktisat yazınında bu alanda yapılan çalışmalarda farklı uygulama yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir (Chinn ve Lee, 2005; Kaufmann vd., 2002; Calderon vd., 2000, 2002; Lee, 2006). Çalışmada, VAR analizinin uygulanması uygun görülmüştür. Bunun nedeni, modelde yer alan değişkenler arasındaki ilişkilerin çok yönlü öngörülebilmesidir. Bu kapsamda, iki değişkenli VAR modeli aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır:

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^n \beta_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} \Delta X_{t-i} + u_{t1} \quad (4.1)$$

$$\Delta X_t = \beta_4 + \sum_{i=1}^n \beta_{5i} \Delta X_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{6i} \Delta Y_{t-i} + u_{t2} \quad (4.2)$$

Model (4.1) ve (4.2); Y_t değişkeninin X_t değişkeninin şimdiki ve geçmiş değerlerinden, benzer şekilde X_t 'nin Y_t değişkeninin şimdiki ve geçmiş değerlerinden etkilendiğini varsaymaktadır. Denklemdaki c sabit terim vektörü, Y_{t-i} ve X_{t-i} değişkenlerin gecikmeli değerlerini gösteren vektörleri, u_{t1} ve u_{t2} birbirinden bağımsız beyaz gürültülü hata terimlerini göstermektedir.

VAR modelini belirlemede, uygun gecikme uzunluğunun seçimi önem taşımaktadır. Gecikme uzunluğu, olması gerektiğinden daha kısa bir dönem olarak belirlenirse, katsayılar istatistiki olarak anlamlılığını yitirmektedir. Gecikmenin olması gereken uzunluktan daha büyük alınması durumunda ise, varyans değerleri büyük çıkmaktadır. Doğru ve güvenilir bir model kurabilmek için değişkenlerin gecikme sayılarının belirlenmesi önem taşır. Çalışmada, gecikme uzunluğunun belirlenmesinde, Akaike bilgi kriteri (AIC), Schwarz bilgi kriteri (SC), Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriterilerinden yararlanılmıştır. Belirtilen gecikme uzunlukları, modelde otokorelasyonu önleyen minimum gecikme uzunluğudur.

VAR analizinin üç aracı vardır. Bunlar Granger nedensellik testi, etki tepki analizi ve varyans ayrıştırmasıdır. Granger nedensellik testleri yapılarak, diğer iki analiz aracı ile bulunan sonuçlar desteklenmeye çalışılmaktadır. VAR analizinde değişkenlerin modelde yer alacağı sıralamada, nedensellik ilişkisi dikkate alınmaktadır. Bununla birlikte, varyans ayrıştırması ve etki-tepki analizleri, modelin dinamik yapısının belirlenmesinde kullanılmaktadır (Enders, 1995, s. 305-311). Çalışmada, etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması sonuçları yirmi çeyrek döneme kadar incelenmiştir. İncelenen süre belirlenirken, değişkenlerdeki değişimlerin etkilerinin sadece kısa vadeli değil, orta vadeli görülebilmesi amaçlanmıştır.

Granger nedensellik testinde, değişkenler arasında nedensellik ilişkisi analiz edilmektedir. Nedensellik ilişkisi, modele alınacak her bir değişkenin diğer değişkenin öngörüsüne katkı sağlayıp sağlamadığını ortaya koymaktadır. Nedensellik ilişkisi Wald testiyle sınanabilmektedir (Enders, 1995, s. 373):

$$F = \frac{(HKTS - HKT)}{HKT / (n - k)} \quad (4.3)$$

4.3'deki eşitlikte, $HKTS$, kısıtlanmış modelin hata kareler toplamını, HKT kısıtlanmamış modelin hata kareler toplamını, n gözlem sayısını ve k modeldeki parametre sayısını göstermektedir. Hesaplanan F değeri, F tablo değeri ile karşılaştırılarak hipotezler sınanmaktadır.

Varyans ayrıştırmasında, değişkenlerin herbirinin varyansında meydana gelen değişimin yüzde kaçının kendi gecikmesi, yüzde kaçının ise diğer değişkenler tarafından açıklandığını göstermektedir. Bu analiz, bir makroekonomik büyüklüğün üzerinde en etkili değişkenin hangisi olduğunu göstermektedir. Etki-tepki analizi ise, değişkenlerden birine bir birimlik şok uygulandığında hem kendisi hem de diğer değişkenlerin bu değişime vermiş olduğu tepkiler gözlemlenmektedir. Bu şekilde, değişkenler arasındaki dinamik ilişkiler gözlemlenmekte, etkili bulunan değişkenin politika aracı olarak kullanılabilir olup olmadığı belirlenmektedir (Warne, 2004, s. 5).

VAR modelinde etki-tepki fonksiyonunun katsayılarını elde etmede yaygın olarak, hataların Cholesky ayrıştırması kullanılmaktadır. Cholesky ayrıştırması, VAR modelinden elde edilen hataların dikeyleştirilmesi ve elde edilen varyans-kovaryans matrisinin diyagonal hale getirilmesidir. Bu nedenle modelde kullanılacak değişkenlerin sıralaması önem taşımaktadır. Nedensellik ilişkisi ile bu sıralamanın nasıl olacağı belirlenmektedir. Sıralamaya dikkat edilmez ise, etki tepki fonksiyonları değişebilecek ve yanlış öngörüler ortaya çıkabilecektir (Hamilton, 1994, s. 323).

Etki-tepki fonksiyonlarının katsayılarının güven aralıklarının hesaplanmasında çoğunlukla Monte Carlo yöntemi kullanılmaktadır. Çalışmada da Monte Carlo tekniği kullanılmıştır. Monte Carlo tekniğinde, VAR katsayılarının asimptotik dağılımından, rassal bir örneklem seçilmektedir. Simülasyonla elde edilmiş bu katsayılardan yararlanarak, etki tepki katsayıları elde edilmektedir. Belirli bir sayıda tekrarlanarak, çalışmada 100 iterasyon kullanılmıştır, etki-tepki katsayılarının örneklem dağılımı bulunmaktadır. Bu dağılımdan faydalanarak standart sapmalar elde edilmektedir. Elde edilen standart sapmalar, etki-tepki fonksiyonlarının standart hatalarını vermektedir (Kilian ve Chang, 2000).

VAR analizi öncesinde, zaman serileri ile analizlerde, serilerin durağan yapıda olması gerekmektedir (Gujarati, 1995, s. 750). Durağanlığın sınanmasında ise çeşitli testler kullanılmaktadır. Bu alanda, ADF (Augmented Dickey-Fuller), PP (Phillips-Perron) ve KPSS (Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin) birim kök testlerinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Çalışmada, PP ve KPSS testleri kullanılmıştır. PP birim kök testi, otokorelasyonun giderilmesinde parametrik olmayan bir düzeltme uygulamaktadır. ADF testi ile paralel hipotezler test edilmektedir. Her iki birim kök testinde, her bir seri için hata terimini beyaz gürültü yapacak gecikme uzunluğu belirlenmektedir. Gecikme uzunluğunun belirlenmesinde çeşitli bilgi kriterleri kullanılmaktadır. Bunlar arasında en yaygın kullanılan, Akaike (ACI), Schwartz (SC) ve Son Tahmin Hatası (FPE) bilgi kriterleridir (Johansen, 1995 ; Enders, 1995).

PP testi için en basit model (Phillips-Perron, 1988) ;

$$Y_t = \mu_1 + \phi_1 Y_{t-1} + e_t \quad (4.4)$$

$$(1 - \phi_1 L)Y_t = \mu + e_t \quad \text{biçiminde ifade edilmektedir.} \quad (4.5)$$

Burada $t=1,2,\dots,T$, ve model için birim kök $1/\phi_1$ ile bulunur. $\phi_1=1$ olduğunda seride birim kök vardır.

PP testi için kullanılan formül 4.6'da görülmektedir. CF, düzeltme faktörüdür.

$$Z_0 = T(\phi_1 - 1) - CF \quad (4.6)$$

Birim kök testinde her bir seri için hata terimini beyaz gürültü yapacak gecikme uzunluğu, Akaike ve Schwartz bilgi kriterlerine göre belirlenebilir. PP testinde sıfır hipotezi, farkları alınmamış serilerin birim kök taşıdığı yani durağan olmadığı şeklindedir. Bunun için sıfır hipotezinde, ϕ_1 katsayısının istatistiksel olarak sıfıra eşit olup olmadığı test edilmektedir. ϕ_1 katsayısının istatistiki olarak önemli olması, bu hipotezin reddedileceği anlamına gelmektedir. Bu durumda seri durağandır. Dickey-Fuller için kullanılan testler PP testinde Z ile tanımlanmaktadır.

Literatürde ADF ve PP testlerinin, gecikme uzunluğuna karşı duyarlı olması nedeniyle, KPSS testi ile birim kök incelenmesinin desteklendiği yönünde çalışmalar mevcuttur. KPSS testi Kwiatkowski vd. (1992) tarafından geliştirilmiştir. ADF ve PP testlerinin sıfır hipotezleri ile, KPSS testinin sıfır hipotezi birbirinin tersidir. ADF ve PP testlerinde, birim kökün varlığı (durağan olmama) sıfır hipotezi olarak alınırken, KPSS testinde, durağanlık durumunun varlığı sıfır hipotezi olarak alınmaktadır. KPSS test istatistiği aşağıdaki biçimdedir (Kwiatkowski, 1992, s. 54):

$$\eta_\mu = T^2 - \sum_{t=1}^T S_T^2 / s^2(\ell) \quad (4.7)$$

Burada $t=1,2,\dots,T$, $s^2(\ell)$ 'nin tutarlılığı için sınırlı gecikme parametresi $\ell \rightarrow \infty$ için belirlenmesi gerekmektedir. S_T , kalıntıların kısmi süreç toplamını göstermektedir. Hesaplanan değer, kritik değer ile karşılaştırılarak hipotezler sınanmaktadır. KPSS testi bos hipotezinin, serinin durağan olduğunu belirtmektedir. KPSS testinin yapılmasındaki amaç, deterministik trendten kaynaklanan etkinin birim

kök varlığı üzerinde ortaya çıkarmış olduğu sorunu, deterministik trendin arındırılması yoluyla ortada kaldırmıştır. Bu açıdan, diğer klasik birim kök testlerinden farklılık gösterir. KPSS testinin diğer önemli bir yanı, H₀ hipotezinin trend durağanlığı belirtmesinden dolayı, rassal yürüyüş hipotezinin varyansının sıfır olmasıdır (Kwiatkowski v.d., 1992: 159-178).

5. UYGULAMA SONUÇLARI VE DEĞERLENDİRME

Değişkenler VAR analizi öncesinde mevsimsellikten arındırılmış ve durağan yapıya dönüştürülmüştür. Mevsimsellikten arındırmada, Üssel Düzeltme Yöntemi (Holt-Winters-No Seasonal) kullanılmıştır. (SM) ifadesi değişkenlerin mevsimsel etkiden arındırıldığını ifade etmektedir. Durağanlık sınavında ise, PP ve KPSS testleri kullanılmıştır.

Tablo 3. Durağanlık (Birim Kök) Testleri PP ve KPSS

DEĞİŞKENLER	PP		KPSS	
	Düzy		Düzy	
	Sabit	Sabit&trend	Sabit	Sabit&trend
CADSM	-3.172	-3.966*	0.626	0.108
	1. Fark		1. Fark	
	Sabit	Sabit&trend	Sabit	Sabit&trend
FDKBSM	-8.985	-8.934	0.052	0.051
IBSM	-5.390	-5.495	0.169	0.597
RDKSM	-9.449	-9.539	0.174	0.064

* ,% 5'e göre anlamlılığı göstermektedir. Diğer istatistikler, %1'e göre anlamlıdır. PP durağanlık testinde 5 (Newey-West Bandwidth), KPSS testinde ise LM-istatistiğine göre otomatik seçim ölçümü kullanılmıştır.

Tablo 3'de, belirtilen iki test için değişkenlerin durağanlık (birim kök) sonuçları yer almaktadır. CADSM değişkeni düzey durağan, diğer değişkenler ise fark durağandır. Fark durağan değişkenlerin tanımlanmasında (D) harfi kullanılmıştır.

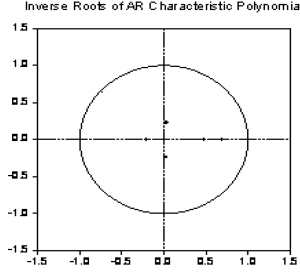
Modelin gecikme uzunluğunun belirlenmesinde, Akaike (AIC), Schwarz (SC) ve Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriterleri kullanılmıştır. Her üç kriter, modelin tahmininde üç dönem gecikmenin uygun olacağını göstermiştir. Buna bağlı olarak, üç dönem gecikmeli VAR modeli tahmin edilmiştir. Ancak, üç dönem gecikmeli modelde otokorelasyon sorunu ortaya çıkmıştır. Otokorelasyonun ortadan kalktığı en küçük gecikmeli VAR modeli ise bir dönem gecikmelidir (bkz. Tablo 4). Bu sonucu, LM otokorelasyon testi yanında, VAR modelinin köklerinin birim çember içerisinde olması da desteklemiştir (bkz. Şekil 2). Bir gecikmede değişen varyans sorunu da gözlenmemektedir (bkz. Tablo 5).

Tablo 4. LM Otokorelasyon Testi

Boş Hipotez: Belirtilen gecikme uzunluğunda otokorelasyon yoktur.		
Gecikme	LM-İstatistiği	Olasılık
1	38.82691	0.0411
2	38.38536	0.0425
3	33.54777	0.1110
4	31.40323	0.1792
5	28.38974	0.2929
6	27.30977	0.3407
7	16.85198	0.8902

Tablo 5. White Değişen Varyans Testi

Ki-kare istatistiği	df	Olasılık
594.2330	390	0.0000

Şekil 2. Modelin Bütünlüğünün Durağanlığı

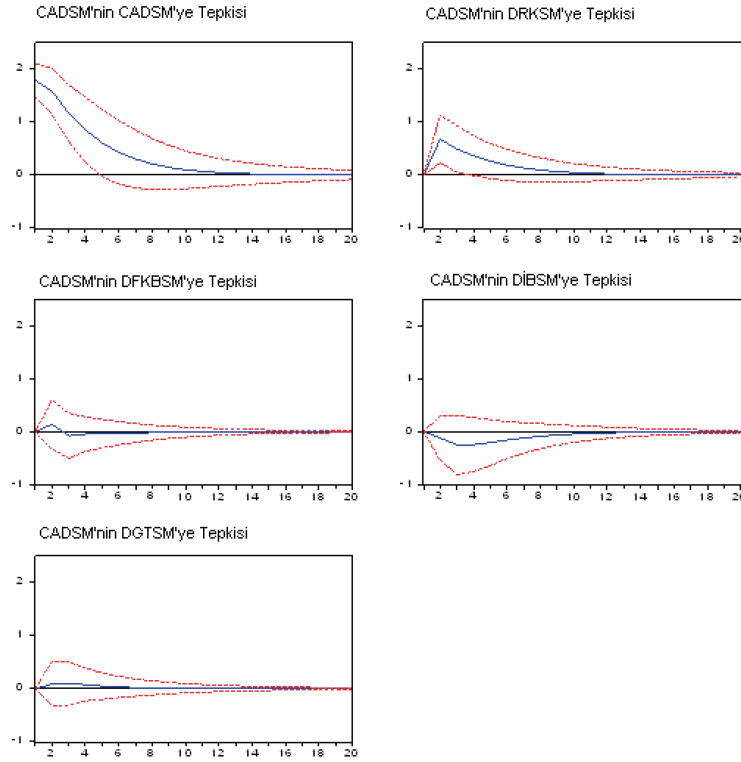
Tablo 6’da, değişkenler arasındaki Granger nedensellik ilişkisi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 6. Granger Nedenselliği/Wald Testi

Bağımlı değişken: CADSM			
Bağımsız değişkenler	Ki-kare	sd	Olasılık
DRKSM	8.629385	1	0.0033
DFDKBSM	0.574799	1	0.4484
DIBSM	0.368983	1	0.5436
DGTSM	0.201017	1	0.6539
Bağımlı değişken: DRKSM			
Bağımsız değişkenler	Ki-kare	sd	Olasılık
CADSM	0.299582	1	0.5841
DFDKBSM	4.417085	1	0.0356
DIBSM	1.462862	1	0.2265
DGTSM	0.757828	1	0.3840
Bağımlı değişken: DFDKBSM			
Bağımsız değişkenler	Ki-kare	sd	Olasılık
CADSM	1.346601	1	0.2459
DRKSM	0.183768	1	0.6682
DIBSM	0.496748	1	0.4809
DGTSM	2.913763	1	0.0878
Bağımsız değişkenler: DIBSM			
Bağımlı değişken	Ki-kare	sd	Olasılık
CADSM	1.901519	1	0.1679
DRKSM	1.550447	1	0.2131
DFDKBSM	0.517998	1	0.4717
DGTSM	0.337122	1	0.5615
Bağımlı değişken: DGTSM			
Bağımsız değişkenler	Ki-kare	sd	Olasılık
CADSM	0.011285	1	0.9154
DRKSM	2.866174	1	0.0905
DFDKBSM	1.483983	1	0.2232
DIBSM	1.145235	1	0.2845

Bu kapsamda, reel döviz kurundan cari açığa doğru %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı, Granger nedensellik ilişkisi vardır. Öte yandan, faiz dışı borçlanma gereği, iç borçlanma ve büyüme hızı ile cari açık arasında istatistiki olarak anlamlı Granger nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla, cari açık ve kamu açıkları çerçevesinde, Granger nedenselliği Keynesyen İkiz Açıklar Hipotezini desteklememektedir. Diğer bulgulara göre, faiz dışı borçlanma gereğinden reel döviz kuruna doğru %5 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı, Granger nedensellik ilişkisi vardır. Yurtiçi büyümeden faiz dışı borçlanmaya, reel döviz kurundan büyümeye doğru %10 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı Granger nedensellik ilişkisi vardır.

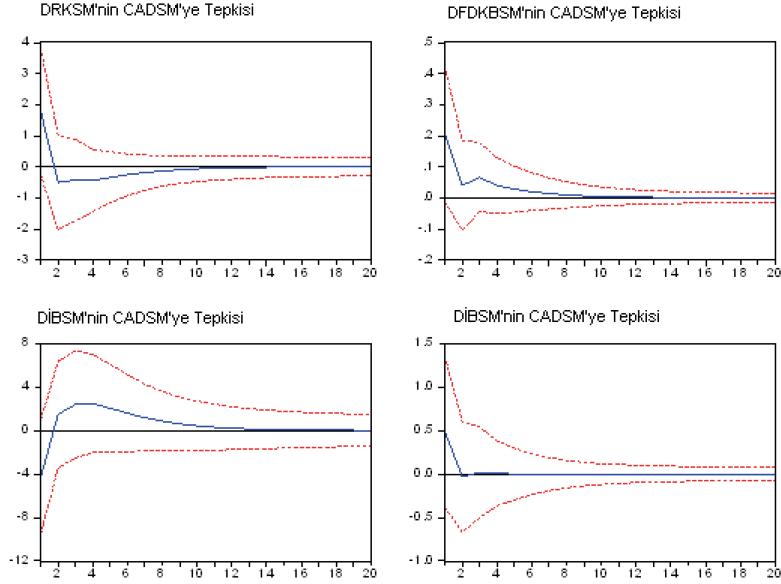
Şekil 3'de değişkenlerdeki bir standart hatalık değişiminin cari açık üzerindeki etkileri gözlenebilmektedir.

Şekil 3. Değişkenlerdeki Bir Standart Hatalık Değişim Karşısında CADSM'nin Tepkisi

CADSM'de bir standart hatalık şok karşısında CADSM'nin tepkisi, on dönem pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Tepki on ikinci dönemde kaybolmaktadır. DRKSM'de bir standart hatalık şok sonrasında CADSM'nin tepkisi, yaklaşık sekiz dönem pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Tepki on iki dönem devam etmekte, daha sonra kaybolmaktadır. Reel kurdaki değişim, cari açık üzerinde etkilidir. Bu durum nedensellik ilişkisi ile tutarlılık göstermektedir. DFKBSM, DİBSM ve DGTSM'deki bir standart hatalık şoklar karşısında CADSM'nin tepkilerinin zayıf olması ise nedensellik ilişkisini desteklemektedir.

Şekil 4'de, CADSM'de bir standart hatalık şok karşısında değişkenlerin gösterdiği tepkiler sunulmuştur.

Şekil 4. CADSM'de Bir Standart Hatalık Değişim Karşısında Değişkenlerin Tepkisi

DRKSM iki dönem pozitif, ikinci ve onuncu dönemler arasında negatif ve istatistiki olarak anlamlı tepki vermektedir. DFDKBSM, DİBSM ve DGTSM'nin tepkileri ise düşüktür.

Tablo 7'de CADSM'nin varyans ayrıştırması sonuçları yer almaktadır.

Tablo 7. CADYSM'nin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart hata	CADSM	DRKSM	DFDKBSM	DİBSM	DGTSM
1	1.787894	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
		(0.00000)	(0.00000)	(0.00000)	(0.00000)	(0.00000)
2	2.491182	91.84471	7.496274	0.317140	0.215627	0.126252
		(3.79507)	(3.68913)	(1.23650)	(0.91807)	(0.71105)
3	2.807543	89.55741	8.961849	0.326713	0.958345	0.195688
		(5.10158)	(4.62266)	(1.15541)	(2.33437)	(1.05416)
4	2.968541	88.37698	9.543278	0.314503	1.522538	0.242705
		(5.83759)	(4.96378)	(1.17288)	(3.34789)	(1.21550)
5	3.049121	87.74636	9.793933	0.312878	1.894483	0.252347
		(6.26976)	(5.09526)	(1.19166)	(3.99649)	(1.27998)
10	3.126086	87.07501	10.02918	0.314808	2.324089	0.256913
		(6.86702)	(5.22889)	(1.20941)	(4.87580)	(1.33223)
15	3.128142	87.05488	10.03534	0.314963	2.337866	0.256956
		(6.92575)	(5.24325)	(1.21142)	(4.94868)	(1.33960)
20	3.128193	87.05437	10.03549	0.314967	2.338220	0.256957
		(6.93263)	(5.24735)	(1.21188)	(4.95385)	(1.34239)

Not: Parantez içindeki değerler, hesaplanan t istatistiklerini göstermektedir.

İlk dönem için CADSM'deki bir değişimde etkili olan tek değişken CADSM'dir. Diğer dönemler için de CADSM'deki değişimi açıklamada yüksek paya sahiptir. Bu durum Türkiye'de cari açıkların kronik bir yapıda olduğu yönündeki tartışmaları destekleyebilir. Bununla birlikte DRKSM, öteki değişkenlere göre, CADSM'deki değişimi yüksek oranda açıklama gücüne sahiptir.

Tablo 8. DRKSM'nun Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart hata	CADSM	DRKSM	DFDKBSM	DIBSM	DGTSM
1	8.267791	4.657548	95.34245	0.000000	0.000000	0.000000
		(4.91734)	(4.91734)	(0.00000)	(0.00000)	(0.00000)
2	8.656742	4.582755	87.10162	5.959554	1.513173	0.842895
		(4.62988)	(6.59774)	(5.11826)	(2.94392)	(2.02052)
3	8.682808	4.798230	86.65341	5.988314	1.674625	0.885422
		(4.76880)	(6.91054)	(5.17532)	(3.30370)	(1.98172)
4	8.698861	5.050029	86.38192	5.966360	1.690110	0.911582
		(4.87703)	(7.03950)	(5.15551)	(3.33018)	(1.99951)
5	8.706487	5.195434	86.24787	5.955952	1.687677	0.913067
		(4.94914)	(7.09654)	(5.14896)	(3.33365)	(2.00057)
10	8.716257	5.362976	86.08604	5.942910	1.695906	0.912170
		(5.06788)	(7.17787)	(5.13702)	(3.35590)	(2.00086)
15	8.716589	5.368102	86.08060	5.942487	1.696686	0.912125
		(5.11170)	(7.21250)	(5.13655)	(3.36155)	(2.00100)
20	8.716597	5.368233	86.08046	5.942477	1.696708	0.912124
		(5.13407)	(7.22864)	(5.13645)	(3.36242)	(2.00124)

Not: Parantez içindeki değerler, hesaplanan t istatistiklerini göstermektedir.

Tablo 8'de, DRKSM'nin varyans ayrıştırması yer almaktadır. DRKSM'deki değişimi açıklamada DRKSM'nin ilk dönem etkisi %95.34'tür. CADSM ise bu değişimin %4.65'ini açıklamaktadır.

Tablo 9. DFDKBSM'nin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart hata	CADSM	DRKSM	DFDKBSM	DIBSM	DGTSM
1	0.960236	4.530213	0.233036	95.23675	0.000000	0.000000
		(3.97125)	(1.74435)	(4.30285)	(0.00000)	(0.00000)
2	0.983517	4.484763	0.288673	91.34609	0.493748	3.386728
		(3.50591)	(2.27805)	(6.11138)	(2.30579)	(3.55693)
3	0.987778	4.895071	0.636664	90.56733	0.491530	3.409404
		(3.67603)	(2.31670)	(6.47346)	(2.34850)	(3.47872)
4	0.988840	5.040654	0.652935	90.38222	0.515432	3.408760
		(3.81422)	(2.31142)	(6.59179)	(2.40558)	(3.45575)
5	0.989372	5.115527	0.666495	90.28503	0.527265	3.405686
		(3.92719)	(2.31103)	(6.66258)	(2.41057)	(3.44361)
10	0.989866	5.182457	0.680467	90.19549	0.539096	3.402495
		(4.22893)	(2.31082)	(6.82536)	(2.41814)	(3.42481)
15	0.989878	5.184153	0.680826	90.19319	0.539415	3.402415
		(4.69589)	(2.21996)	(7.06296)	(2.20356)	(3.86721)
20	0.989878	5.184195	0.680834	90.19314	0.539423	3.402413
		(4.85711)	(2.34399)	(7.32667)	(2.41652)	(3.42639)

Not: Parantez içindeki değerler, hesaplanan t istatistiklerini göstermektedir.

Tablo 9'da göre, DFDKBSM'deki değişim, DFDKBSM tarafından ilk dönem %95.23 oranında açıklanmaktadır. CADSM'nin açıklama gücü ise ilk dönem %4.53 olup, üçüncü dönemde %4.89'a yükselmekte, yirmi dönem için ortalaması %5.21 oranında gerçekleşmektedir.

Tablo 10. DİBSM'nin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart hata	CADSM	DRKSM	DFDKBSM	DİBSM	DGTSM
1	21.75686	3.929174	13.78344	0.599205	81.68818	0.000000
		(4.68343)	(7.15282)	(1.90960)	(7.89042)	(0.00000)
2	23.81337	3.655078	11.58904	1.599174	82.81357	0.343140
		(3.98674)	(6.34861)	(2.52247)	(7.09580)	(1.77006)
3	24.18247	4.537876	11.24531	1.593189	82.22252	0.401108
		(4.42171)	(6.21765)	(2.58800)	(7.22756)	(1.93425)
4	24.34639	5.496357	11.18355	1.581673	81.30931	0.429112
		(5.01333)	(6.13441)	(2.56909)	(7.42540)	(1.95726)
5	24.44455	6.151324	11.18384	1.569140	80.65967	0.436032
		(5.43263)	(6.08580)	(2.54825)	(7.59376)	(1.94438)
10	24.57334	6.936696	11.21150	1.554032	79.85933	0.438444
		(6.11821)	(6.01772)	(2.50763)	(7.97075)	(1.91903)
15	24.57798	6.961588	11.21281	1.553594	79.83361	0.438400
		(6.20486)	(6.01125)	(2.49416)	(8.04588)	(1.91619)
20	24.57810	6.962224	11.21284	1.553583	79.83296	0.438398
		(6.22078)	(6.00989)	(2.48787)	(8.06460)	(1.91568)

Not: Parantez içindeki değerler, hesaplanan t istatistiklerini göstermektedir.

Tablo 10'da, DİBSM'nin varyans ayrıştırması sunulmaktadır. DİBSM'deki değişimi açıklamada DİBSM'nin ilk dönem etkisi %81.69, yirmi dönem boyunca ortalama %79.83'tür. DRKSM bu değişimin ortalama %11.2'sini açıklamaktadır. CADSM ise ilk dönem %3.92, beşinci dönem %6.15 ve dönem sonunda %6.96 olmak üzere, etkide bulunmaktadır.

Tablo 11. DGTSM'nin Varyans Ayrıştırması

Dönem	Standart hata	CADSM	DRKSM	DFDKBSM	DİBSM	DGTSM
1	3.515117	1.914931	7.190854	0.237514	0.014416	90.64228
		(3.00218)	(4.38172)	(1.54229)	(1.35238)	(5.42249)
2	3.609192	1.824923	8.590095	1.903615	1.202951	86.47842
		(2.83857)	(4.27623)	(4.01737)	(3.03514)	(6.55161)
3	3.616272	1.819855	8.608749	1.930347	1.260997	86.38005
		(2.92664)	(4.24500)	(3.92450)	(3.20626)	(6.65176)
4	3.616750	1.819701	8.615496	1.941300	1.266024	86.35748
		(3.02616)	(4.23631)	(3.93106)	(3.23371)	(6.73092)
5	3.616788	1.819671	8.615336	1.941650	1.267145	86.35620
		(3.08964)	(4.22611)	(3.93157)	(3.23875)	(6.75909)
10	3.616802	1.820085	8.615338	1.941634	1.267423	86.35552
		(3.29148)	(4.20364)	(3.92478)	(3.24415)	(6.87572)
15	3.616803	1.820112	8.615340	1.941634	1.267425	86.35549
		(3.52141)	(4.19698)	(3.92087)	(3.24558)	(7.01964)
20	3.616803	1.820113	8.615340	1.941634	1.267425	86.35549
		(3.83225)	(4.19412)	(3.91795)	(3.24665)	(7.21957)

Not: Parantez içindeki değerler, hesaplanan t istatistiklerini göstermektedir.

Tablo 11'de göre, ilk dönem DGTSM, DGTSM'deki değişimi ilk dönem %90.64 oranında açıklamaktadır. İkinci dönem sonunda açıklama gücü %86.35'dir. DRKSM'nin değişimi açıklama gücü ortalama %8.6'dır. CADSM'nin etkisi ise düşüktür.

6. SONUÇ

Çalışmada, Türkiye'de İkiz Açık Hipotezinin geçerliliği, Vektör Otoregresif model kullanılarak test edilmiştir. Veriler, 1987:01–2007:03 dönemini içermektedir. Kamu kesimi borçlanması, faiz dışı borçlanma gereği ve iç borçlanmanın gayri safi yurtiçi hasılaya oranları temsil etmektedir. Bununla birlikte, cari işlemler dengesinin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı, reel efektif döviz kuru endeksi, büyüme hızı ve ekonomik kriz dönemleri için kullanılan kukla değişken modeli oluşturan diğer değişkenlerdir.

Çalışmada, reel döviz kurundan cari açığa doğru %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Cari açık, reel kurdaki değişimden etkilenmektedir. Etki-Tepki fonksiyonu sonuçları, reel döviz kurunun cari açık üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu göstermiştir. Varyans ayrıştırması sonuçlarına göre de cari açıktaki bir değişimde reel döviz kurunun etkisinin yüksek olduğu gözlenmiştir. Öte yandan faiz dışı kamu borçlanma gereği, iç borçlanma ve yurt içi büyümeden cari açığa doğru nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Yurtiçi büyüme hızından faiz dışı kamu borçlanmasına doğru %10 anlamlılık düzeyinde nedensellik ilişkisi vardır. Bu çerçevede edinilen sonuçlar, Türkiye'de incelenen dönem ve uygulanan yöntemle ilgili olarak, Keynesyen İkiz Açıklar Hipotezinin geçerli olmadığını göstermiş, Ricardiyan Denklik Hipotezini desteklemiştir.

Öte yandan, iç ve dış dengenin sağlanması ve korunması ekonomi politikasının temel amacıdır. Çalışmanın sonuçları, dış dengesizliğin reel döviz kur endeksindeki artışa, diğer bir anlatımla Türk Lirasındaki aşırı değerlenmeye bağlı olduğunu göstermiştir. Düşük döviz kuru politikası, ithalatın ucuzlaşmasına bağlı olarak bazı yerli sanayilerin avantaj kazanmasına olanak sağlamakta ancak ihracatı olumsuz etkilediği düşünülmektedir. Dolayısıyla bu politikanın ihracat ve ithalat üzerindeki etkileri araştırılmalıdır. İç dengenin sağlanmasına yönelik ise, yurt içi büyüme hızı ve faiz dışı kamu borçlanması arasındaki pozitif yönlü etkiye bağlı olarak, kamu gelirlerini artıran ve özellikle ihracatı teşvik eden bir vergi politikasının düzenlenmesi önerilebilecektir.

KAYNAKÇA

- Akgül, I. (2003).** *Geleneksel Zaman Serisi Yöntemleri*, DER Yayınları. İstanbul.
- Aksu, H. ve Başar, S. (2005).** İkiz Açıklar Hipotezi'nin Türkiye Açısından Araştırılması, *İktisat-İşletme ve Finans Dergisi*, 234: 47-53.
- Alkswani, A. M. (2000).** The Twin Deficit Phenomenon in Petroleum Economy: Evidence from Saudi Arabia, *Economic Research Forum*, Seventh Annual Conference. Amman.
- Calderon, C., Chong, A. ve Loayza, N. (2000).** Determinants Of Current Account Deficits in Developing Countries, *World Bank Policy Research Working Paper*. WPS: 2398.
- Calderon, C., Chong A. ve Loayza, N. (2002).** Determinants of Current Account Deficits in Developing Countries, *Contributions to Macroeconomics*, II:1.
- Chinn, M.D. ve Prasad, E.S. (2003).** Medium-Term Determinants Of Current Accounts In Industrial and Developing Countries: An Empirical Exploration, *Journal of International Economics*, 59: 47-76.
- Chinn, M.D. ve Lee, J. (2002).** Current Account and Real Exchange Rate Dynamics in the G-7 Countries, *IMF Working Paper*, 02:130.

- Debelle, G. ve Faruqee, H. (1996).** What determines the Current Account? A Cross-Sectional and Panel Approach, *IMF Working Paper*, 96: 58.
- Enders, W. (1995).** *Applied Econometric Time Series*. New York. Wiley.
- Johansen, S. (1995).** *Likelihood-based Inference in Cointegrated Vector Autoregressive Models*, Oxford University Pres. England.
- Gujarati, N. D. (1995).** *Basic Econometrics*. New York: 3rd ed. McGraw-Hill. Inc.
- Hamilton, J. D. (1994).** *Time Series Analysis*. Princeton University Pres. Princeton.
- Güloğlu, B. ve Özgen, F.B. (2004).** Türkiye’de İç Borçların İktisadi Etkilerinin VAR Tekniğiyle Analizi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 31: 93-114.
- Kaufman, S., Scharler, J. ve Winckler, G. (2002).** The Austrian Current Account Deficit: Driven by Twin Deficits or by Intertemporal Expenditure Allocation? *Empirical Economics*, 27: 529-542.
- Kouassi, E., Mougoue, M. ve Kymn, K.O. (2004).** Causality Tests of the Relationship Between the Twin Deficits. *Empirical Economics*, 29:503-523.
- Kuştepelı, Y. R. (2001).** An Empirical Investigation of the Feldstein Chain for Turkey, *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*. 2:1.
- Kutlar, A., Şimşek, M. (2001).** Türkiye’deki Bütçe Açıklarının Dış Ticaret Açıklarına Etkileri, Ekonometrik bir Yaklaşım: 1984:4–2000:2. *Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi*. 16(1), 1-13.
- Kilian, L., P. L. Chang. (2000).** How Accurate are Confidence Intervals for Impulse Responses in Large VAR Models, *Economics Letters*, 69, 299-307.
- Kwiatkowski, D., Philips, P.C. ve Schmidt, P. (1991).** Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root, *Journal of Econometrics*.
- Parkin, M. (2000).** *Economics*. Fifth Edition. Addison-Wesley Publishing Company, United States.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., Smith, R. J. (2001).** Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships, *Journal of Applied Econometrics*, 16: 289-326.
- Phillips, P.C.B., Perron P. (1988).** Testing for a Unit Root in Time Series Regression, *Biometrika*, 75, 335–346.
- Piersanti, G. (2000).** Current account dynamics and expected future budget deficits: some international evidence, *Journal of International Money and Finance*. 9:2.
- Utkulu, U. (2003).** Türkiye’de Bütçe Açıkları Ve Dış Ticaret Açıkları Gerçekten İkiz Mi? Koentegrasyon ve Nedensellik Bulguları, *D.E.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*. 18:1.
- Tandırcıoğlu, H., (2000).** Türkiye’de Dış Borç Sorunu, Dış Borçların Sürdürülebilirliği ve Dış Borçların Sınırlandırılması, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2:2.
- Tarı, R., Bozkurt, H. (2006).** Türkiye Ekonomisinde İstikrarsız Büyümenin VAR Analizi, *İÜ İktisat Fakültesi, Ekonometri ve İstatistik Dergisi*. 4.
- Zengin, A. (2000).** İkiz Açıklar Hipotezi (Türkiye Uygulaması). *Gazi Üniversitesi Ekonomik Yaklaşım Dergisi*. 2:35.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Akbostancı, E. ve Tunç, G.İ. (2002).** Turkish Twin Deficits: An Error Correction Model of Trade Balance, *ERC Working Papers*. (erişimtarihi2Ekim2008) (<http://www.erc.metu.edu.tr/menu/series01/0106.pdf>)
- Baharumshah, A.Z., Lau, A.E. ve Khalid, M. (2005).** Testing Twin Deficits Hypothesis: Using VARs and Variance Decomposition". (erişim tarihi 20 Ekim 2009) (<http://econwpa.wustl.edu:80/eps/if/papers/0504/0504001.pdf>)
- Dünya Bankası.** Dünya Bankası 1998 Kalkınma Raporu. (erişim tarihi 02 Mayıs 2000) (www.worldbank.org.tr)
- Saleh, A. S. (2003).** The Budget Deficit and Economic Performance: A Survey. *University of Wollongong Economics Working Paper*. (erişim tarihi 07 Haziran 2008) (<http://www.uow.edu.au/commerce/econ/wplist.wp03-12pdf>)
- Yücel, F., Ata, A.Y. (2003).** Eş-Bütünleşme ve Nedensellik Testleri Altında İkiz Açıklar Hipotezi: Türkiye Uygulaması, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. 2:12.
- Warne, A. (2004).** Lecture Notes on Sturctural Vector Autoregression. (erişim tarihi 10 Mart 2008) (http://texlips.hypermart.net/download/lecture_notes.pdf)

TÜRKİYE'DE TİCARETİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE İÇ TİCARET HADLERİNE YÖNELİK BİR ANALİZ: 1990-2009

Doç. Dr. Elif UÇKAN DAĞDEMİR*

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye'de ticaretin serbestleştirilme sürecinin hız kazandığı 1990-2009 döneminde, tarım ürünleri fiyatlarının sanayi malları fiyatları karşısındaki göreceli gelişimi iç ticaret hadleri yardımıyla analiz edilmektedir. 1990-1998 döneminde 1994 ekonomik kriz yılı dışında tarım sektörü lehine gelişen iç ticaret hadleri 1998 yılı sonrasında tersine dönmüş ve 2001 ekonomik krizinde dibe vurmuştur. 2001-2004 döneminde artış eğilimi kazanan iç ticaret hadleri, 2004 yılı sonrasında tarım sektörü aleyhine gelişmeye başlamıştır. Çalışmada, 1990-2009 döneminde iç ticaret hadlerini açıklayan faktörler üç aylık verilerle En Küçük Kareler yöntemiyle tahmin edilmiştir. Çalışmanın bulguları, Türkiye'de iç ticaret hadlerinin geçmiş dönem göreceli fiyatları ve cari yıl üretim düzeyleri gibi piyasa unsurları tarafından açıklanmakta olduğunu göstermiştir. Çalışmanın kapsadığı dönemde iç ticaret hadleri tarım lehine bir gelişme göstermiyor olsa da ticaretin serbestleştirilmesinin iç ticaret hadlerini tarım sektörü lehine etkilediği anlaşılmıştır. Çalışmanın bu bulgusu, tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik mevcut düzenlemelerin, sanayi ürünleri ticaretine yönelik düzenlemelere kıyasla daha korumacı olması ile açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İç ticaret hadleri, ticaretin serbestleştirilmesi, tarım sektörü, fiyat makası

AN ANALYSIS OF THE DOMESTIC TERMS OF TRADE IN THE PROCESS OF TRADE LIBERALIZATION IN TURKEY: 1990-2009

ABSTRACT

In this paper, the relative price of agricultural commodities versus that of industrial commodities is analyzed via domestic terms of trade during 1990-2009 when trade liberalization gained impetus in Turkey. The domestic terms of trade which are improved in favor of the agricultural commodities during 1990-1998 except 1994 which is acknowledged as an economic crises year are reversed against the agricultural commodities after 1998 and plummeted in 2001 economic crises. The domestic terms of trade which are improved during 2001-2004 are deteriorated against the agricultural commodities after 2004. In the paper, the factors that define the domestic terms of trade during 1990-2009 are estimated via Least Squares Method with quarterly data. The findings of the paper revealed that the domestic terms of trade in Turkey are defined by the market mechanisms like the relative prices of the previous year and the relative production of the current year. Although the domestic terms of trade is not improved in favor of the agricultural commodities during the examination period, it is evident that the trade liberalization affects the domestic terms of trade in favor of the agricultural commodities. This finding is explained by the current protectionist regulations in the liberalization of the agricultural commodities trade relative to the regulations in industrial commodities trade.

Keywords: Domestic terms of trade, trade liberalization, agricultural sector, price scissors

* Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, e-posta: euckan@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Tarım sektöründeki üreticilerin reel geliri nominal tarım fiyatlarından daha çok tarımsal ürünlerin sanayi ürünleri karşısındaki görece fiyatları tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle tarım ve sanayi ürünleri arasındaki iç ticaret haddinin tarım sektöründeki üreticilerin reel gelirlerini ve refah düzeylerini etkilediği kabul edilmektedir. Derviş ve Robinson (1980) Türkiye'nin gelir dağılımı sorununu tarım ve tarım dışı sektörler arasındaki gelir farklılığı ile ilişkilendirdikleri çalışmalarında, tarım ve tarım dışı sektörler arasındaki gelir farklılığını yaratan unsurlar arasında iç ticaret hadlerindeki gelişimin etkisini somut olarak ortaya koymuşlardır. Celasun (1986) da Türkiye'de iç ticaret hadlerinin tarım sektörü aleyhine gelişmesinin gelir eşitsizliğini arttıran sonuçları olduğuna dikkat çekmiştir. Türkiye'de sektörler arasındaki gelir farkını yaratan faktörler arasında, tarımsal ürünlerin sanayi malları karşısındaki görece fiyatlarını düşük tutarak sanayi sektörüne kaynak aktarmayı amaçlayan fiyat makası politikasının etkisi tartışılmaktadır.

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar olan dönemde iç ticaret hadleri sanayi malları lehine gelişmiş, fiyat makası yoluyla devlet sektörü de içinde olmak üzere sanayide sermaye birikimini sağlamaya yönelik kaynak transferi gerçekleştirilmiştir (Tezel, 1994, s. 425-431; Pamuk, 2009, s. 74). Planlı sanayileşme dönemi, fiyat makasının tarımsal üreticiler aleyhine geliştiği yıllarla örtüşmektedir. Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, fiyat makası yoluyla sanayide sermaye birikimini sağlamayı amaçlayan politikalar, ithal ikameci sanayileşme politikalarının gereği olarak iç talebi genişletmeye yönelik politikalara geçilmiştir. Devletin, ürün destekleme programlarıyla ve tarım sektörüne yönelik sübvansiyonlarla iç ticaret hadlerini tarımsal üreticiler lehine etkilediği bu dönemde tarım sektörünün fiyat makası politikası ile sanayi sektöründeki sermaye birikimine katkısı zayıflamıştır (Pamuk, 2009, s. 74).

1960'lı yıllarda ithal ikameci sanayileşme sürecinin ilerleyen aşamasına geçilirken destekleme alım fiyatlarıyla tarım sektörü gelirleri arttırılmaya çalışılmıştır. Sanayi sektörü için dolaylı bir teşvik unsuru olarak görülen bu politika iç ticaret hadlerini tarım lehine geliştirmiş; sanayi sektörünün istihdam ve girdi maliyetleri ile birlikte kar, yatırım ve üretim süreçlerini ve dış pazarlarda rekabet olanaklarını olumsuz etkilemiştir. (Kepenek ve Yentürk, 2009, s. 395).

1980'e kadar uygulanan dış ticaret politikası ve kur politikası tarım sektörü gelirlerini koruma yönünde gelişmiştir (Kazgan, 2003, s. 384). Benimsenen döviz kuru sistemi ve koruma engelleri tarımsal ürünler iç pazarında ithalat yoluyla rekabet ortamı yaratılmasına izin vermemiştir. Uluslararası fiyatlarla rekabetten uzak bir ortamda oluşan tarım ürünleri fiyatları fiyat makasının genelde tarım lehine gelişmesine neden olmuştur.

1980 sonrasında destekleme alım politikalarının önemini kaybetmesi ve ithalatın serbestleştirilmesi yönünde atılan adımlar, serbest piyasa ekonomisine geçiş ile birlikte 1980 öncesi koşullarda tarımın sağladığı ekonomik yararların kaybolmaya başlamasına neden olmuştur. Bu politikalarda asıl amaç tarımsal ürünlerin fiyatlarını olabildiğince düşük tutmak, kentsel işgücü maliyetini ve tarımsal girdi kullanan sanayi ürünlerinin maliyetini düşürerek ihracatta rekabet avantajı yaratmak olmuştur. Türkiye'de dışa açılmanın hedeflendiği bu yıllarda, tarıma destek veren uygulamalar azalarak devam etmiş olsa da fiyat makası tarımın aleyhine olmak üzere büyük ölçüde açılmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2009, s. 398).

Fiyat makası, tarıma destek uygulamalarının sınırlı da olsa sürdürülmekte olduğu 1990'lı yıllarda tarım ürünleri lehine gelişmiştir (Boratav, 2009). Tarımda yeniden yapılandırmayı amaçlayan 1994 ekonomik programının ardından, 1999 yılı sonunda tarımda fiyat ve girdi odaklı destekleme uygulamalarından büyük ölçüde vazgeçilmiştir. Bu uygulamanın yerini doğrudan gelir desteği uygulaması almıştır. Tarımsal ürünlerde dünya fiyatlarını referans alan ve bu amaçla tarımsal ürünlerin ithalatını kolaylaştıran uygulamalar öne çıkmıştır. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Tarım Anlaşması ve Avrupa

Birliği ile Gümrük Birliği'nde son aşamaya geçilmesi ile birlikte tarım ürünleri ithalatının serbestleştirilmesi yönündeki gelişmeler hız kazanmıştır. Türkiye'de tarım sektörüne yönelik bu uygulamalar, fiyat makasının 1998 yılından 2000'li yılların sonlarına kadar geçen dönemde, tarım ürünleri aleyhine gelişmesine neden olmuştur (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2006, s. 63).

Türkiye'de 1990'lı yıllardan itibaren ekonomik kriz, bütçe açıklarının finansmanı sorunu ve küreselleşme dinamiklerinin etkisiyle fiyatların fırsat maliyetlerini daha yakından yansıttığı yeni bir döneme girilmiştir. İç ticaret hadleri artık tarımsal ürünlerin fiyatlarını işgücü ve girdi maliyeti olarak gören ve arz yanlı politikalarla tarımsal ürünlerin fiyatlarını düşük tutarak sanayide sermaye birikimi sağlamayı amaçlayan fiyat makası politikasının bir aracı olarak görülmektedir. Aynı şekilde iç ticaret hadleri, tarımsal ürünlerin fiyatlarını üreticilerin geliri olarak gören ve talep yönlü politikalar doğrultusunda yüksek fiyatların oluşumunu hedefleyen uygulamaların bir aracı olmaktan da çıkarılmıştır. Ticaretin serbestleştirilmesiyle birlikte kaynakların ve gelirin sektörlerarası dağılımını belirleme fonksiyonu, fiyat makası politikalarının yürütücülerinden piyasa sisteminin eline geçmiş bulunmaktadır.

Türkiye ekonomisi 1980'li yıllardan itibaren ticaretin serbestleştirilmesi yönünde adımlar attıysa da sanayi ürünlerine kıyasla tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesi sürecinin daha yavaş gerçekleştiği gözlenmektedir. Türkiye'de tarımsal ürünlerin ticaretinin serbestleştirilmesi süreci DTÖ Tarım Anlaşması'nın miktar kısıtlamalarının ve ihracat sübvansiyonlarına ilişkin istisnaların aşamalı olarak ortadan kaldırılması konusundaki yükümlülükleri doğrultusunda devam etmektedir (Çakmak, 2007, s. 3). Bu gelişmelerin tarım ve sanayi sektörleri arasındaki fiyat makasını ne yönde etkilediği ve sektörlerarası bölüşüm ilişkilerine nasıl yansıtıldığı sorusu önem kazanmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye'de ticaretin serbestleştirilme sürecinin hız kazandığı 1990-2009 döneminde tarım sektörü fiyatlarının sanayi sektörü görece fiyatları karşısındaki gelişimini saptamayı ve ticaretin serbestleştirilmesinin iç ticaret hadleri üzerindeki etkisini ölçmeyi amaçlamaktadır. Çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. Girişi izleyen ikinci başlıkta Türkiye'de tarım ve sanayi sektörleri arasındaki fiyat makasının gelişimi iç ticaret haddi göstergeleri yardımıyla belirlenmiş ve dönemin ekonomi politikalarıyla ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Çalışmanın üçüncü başlığı altında, ticaretin serbestleştirilmesi ve iç ticaret hadleri ilişkisini kuran teorik çerçeve, ilgili literatür ile bağlantısı kurularak oluşturulmuştur. İç ticaret hadlerini açıkladığı düşünülen değişkenlerden hareketle oluşturulan modelin elde edilme sürecinin ve değişkenlerin tanıtıldığı dördüncü başlığı, çalışmanın bulgularının paylaşıldığı beşinci başlık izlemiştir. Çalışmanın genel değerlendirmesi ve bulguların politika öncelikleri açısından değerlendirilmesi ise sonuç başlığı altında ele alınmıştır.

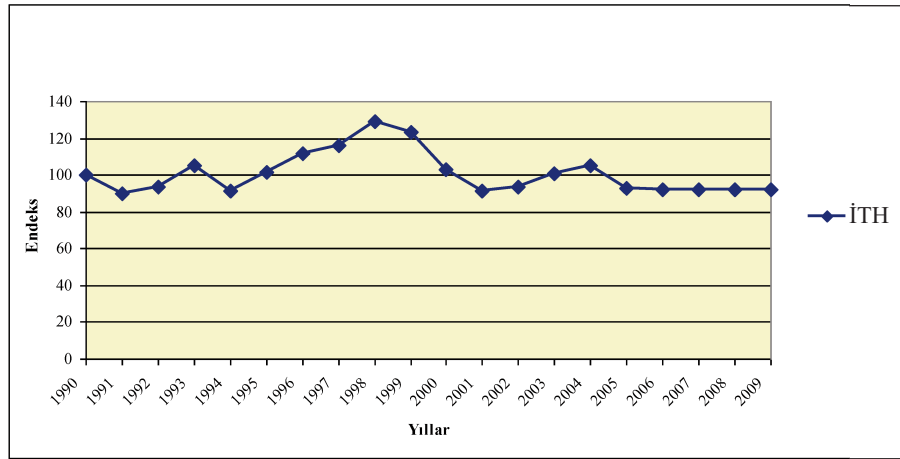
2. 1990-2009 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE İÇ TİCARET HADLERİ

Tarım ve sanayi ürünleri arasındaki iç ticaret haddinin zamana bağlı olarak gelişimi yaygın larak, iç (net trampa) ticaret hadleri (İTH) olarak tanımlanan bir gösterge üzerinden takip edilmektedir. İTH, tarımsal ürünlerin fiyat endeksinin sanayi ürünleri fiyat endeksinde oranlanmasıyla elde edilmektedir ($İTH = F_T / F_S$). Bu gösterge zamana bağlı olarak $İTH > 1$ olduğu zaman, tarım sektörü fiyatlarının görece olarak arttığını ve iç ticaret hadlerinin tarımsal ürünler lehine geliştiğini; $İTH < 1$ olduğu zaman ise tarım sektörü fiyatlarının görece olarak azaldığını ve iç ticaret hadlerinin tarımsal ürünler aleyhine geliştiğini göstermektedir.

İTH değerlendirilirken, tarımsal ürün fiyatlarıyla sanayi ürünleri fiyatlarının karşılıklı etkileşim içinde oldukları dikkatten uzak tutulmamalıdır (Ghosh, 1988, s. 13). Tarımsal ürün fiyatlarındaki artış, sanayi sektöründe hem girdi maliyetlerini hem de işgücü maliyetlerini (reel ücretlerin sabit olduğu varsayımı altında) arttırabilmektedir. Bu gelişme karşısında sanayi sektörü, artan maliyetlerini fiyatlarına yansıtacak olursa tarım üreticilerinin reel gelirleri ve satın alma güçlerinde azalmaya neden olabilir. Buna karşın, iç ticaret hadlerinin tarımsal üreticilerin reel gelirleri üzerindeki olumsuz etkisi tarım

sektöründeki verimlilik artışıyla dengelenebilir. Tyagi (1987) büyük ölçekli bir verimlilik artışının, girdi fiyatlarının sabit olduğu varsayımı altında birim üretim maliyetlerinde anlamlı bir düşüşe neden olabileceğini açıklamaktadır. Bununla birlikte, tarımsal üretimdeki artışın tarımsal ürün fiyatlarını aşağıya çeken etkisi, tarımsal üreticilerin verimlilik artışına bağlı olarak sağladıkları gelir kazanımlarını yok edebilecek düzeyde olabilir.

Çalışmada, tarım ve sanayi sektörlerine ait fiyat düzeyleri gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) deflatörleriyle ölçülmüştür. GSYİH deflatörleri Türkiye İstatistik Kurumu'nun 1990-2009 dönemine ait üçer aylık rakamları kullanılarak, her iki sektörün GSYİH rakamlarının ilgili yıllardaki sabit fiyatlarla GSYİH rakamlarına bölünmesiyle elde edilmiştir. Tarım ve Sanayi sektörleri GSYİH deflatörleri yardımıyla hesaplanan İTH değerleri 1990 yılını baz alarak düzenlenmiş olan endeks değerlerine dönüştürülmüş ve Şekil 1'e aktarılmıştır. Şekil'de İTH endeksinin artış eğilimi gösterdiği yıllarda fiyat makası tarım lehine gelişmekte, azalma eğiliminde olduğu yıllar ise iç ticaret hadleri tarım aleyhine gelişmektedir. İTH endeksinin baz yıl değerinin üzerinde olduğu yıllar fiyat makasının tarım lehine, altında olduğu yıllar ise tarım aleyhine geliştiği yıllardır. Bu değerlendirme kriterlerine göre, İTH'nin gelişim eğilimi 1990-1998, 1998-2004 ve 2004-2009 olmak üzere farklı eğilimlerin yaşandığı üç ayrı dönemi işaret etmektedir.

Şekil 1. Türkiye'de İTH Endeksinin Yıllara Göre Gelişimi (1990-2009)

1990-1998 döneminde artış eğiliminde olan İTH, 1994 ekonomik kriz yılı dışında fiyat hareketlerinde genel olarak tarım lehine bir gelişme olduğuna işaret etmektedir. 1991, 1992 ve 1994 yıllarında fiyat makası tarım sektörü aleyhine gelişmiştir. İTH endeksinin artış eğilimi 1999 yılı ile birlikte tersine dönerek tarım aleyhine gelişmeye başlamıştır. 2001 yılı ekonomik krizinin etkisiyle tarım aleyhine oluşan fiyat makası ile birlikte dibe vuran İTH, 2001-2004 döneminde tarım lehine gelişmiş olsa da endeksteeki geçici artış, 1999 sonrasındaki genel trendi tarım lehine döndürmeye yetmemiştir. 2004 yılından itibaren oluşan İTH endeksine göre fiyat makası tarım sektörü aleyhindeki gelişimini sürdürmektedir.

İTH'nin 1990-2009 dönemine ait gelişim eğilimleri tarıma yönelik politikalarındaki dönüşümün etkisiyle açıklanabilir: Türkiye'nin 1995 yılında DTÖ'ne üye olması, DTÖ Tarım Anlaşması'ndan doğan yükümlülükleri üstlenmesini de gerekli kılmıştır. Bu anlaşma Türkiye'ye tarımsal ürünlerin ticaretinin serbestleştirilmesi yönünde yükümlülükler getirirken aynı zamanda tarımsal üreticileri tarım ürünlerindeki rekabetin olumsuz etkilerinden korumak amacıyla tarife uygulaması esnekliği de tanımaktadır. Türkiye, uygulamakta olduğu tarımsal destekleri DTÖ Tarım Anlaşması'nın ticareti bozan

ve aşamalı olarak kaldırılması gereken destekler olarak tanımladığı Amber Kutu desteklerinden, uygulanmasında sakınca görmediği Yeşil Kutu desteklerine dönüştürme taahhüdünde bulunmuştur (Aerni, 2007, s. 434). Bu taahhüdü ile Türkiye, ticareti saptırıcı sonuçları olan girdi ve fiyat sübvansiyonlarının yerine, mal hareketliliğine engel olmayacak doğrudan gelir desteği gibi uygulamalara geçmektedir. Türkiye, böylelikle tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesi yönünde önemli bir adım atmış bulunmaktadır.

Türk tarım politikalarında, DTÖ Tarım Anlaşması'nın getirdiği yükümlülükler yanında, 1990 sonrasında sıklaşan ekonomik krizler, IMF ile üzerinde uzlaşılan istikrar programları ve Dünya Bankası ile imzalanan yapısal uyum programları çerçevesinde büyük bir dönüşüm yaşanmaktadır (Aerni, 2007, s. 432). İTH'nin bu dönemdeki gelişim sürecini Kazgan (2003, s. 389), "tarım sektöründe 2000'li yıllara gelindiğinde 1930-1980 döneminde inşa edilmiş olan tarıma destek veren kurumların, idari yapıların ve fiyat destek politikalarının hızla tasfiye edilmesinin yıkıcı etkileri oluşmuştur" ifadesi ile açıklamaktadır.

Türkiye ekonomisinde ticaretin serbestleştirilme sürecinin hız kazandığı 1990-2009 döneminde İTH endeksinin genel eğilimleri tespit edilebilse de bu dönemde görece fiyatların gelişim eğilimini açıklayan faktörleri ve etkilerini saptayan daha kapsamlı bir analize ihtiyaç duyulmaktadır.

3. TEORİK ÇERÇEVE VE LİTERATÜR

Fiyat makası politikasının sanayileşme ve ekonomik büyüme için sermaye birikimi ve gelir dağılımı ile ilgili anlamlı sonuçları olduğu kabul edilmektedir. (Sah ve Stiglitz 1984, 1987; Knight 1995). Fiyat makası politikası, tarımsal ürün fiyatlarını düşük belirleyerek sanayi üretiminde nominal ücretleri düşük tutmayı ve bu yolla sanayi sektöründe sermaye birikimi yaratmayı hedeflemektedir. 1980'ler öncesinde gelişmekte olan ülkelerin çoğu, tarım dışı sektöre ucuz gıda sağlamak amacıyla tarım ürünleri ticaretini vergilendirmek ve sanayi sektörünü korumak üzere ülke paralarını aşırı değerli tutmak gibi politikalara başvurmuşlardır (World Bank, 2008, s. 96; Mamingi, 1996). Bu politikalar altında tarımsal ürün fiyatları sanayi malları fiyatlarının gerisinde kalırken, tarımsal üretim artışı baskı altına alınmıştır.

1980'li yıllarla birlikte gelişmekte olan ülkeler, tarımsal ürün fiyatlarına müdahale politikasını terk ederek, tarım sektörünü dış ticarete açmaya ve ürün fiyatlarının oluşumunu piyasa koşullarına bırakmaya başlamışlardır (World Bank, 2008, s. 97). Gelişmekte olan ülkelerin tarım sektörüne yönelik politikalarındaki bu dönüşümün, fiyat makası politikasının tarım sektörü üzerindeki olumsuz sonuçlarına benzer sonuçları olduğu ifade edilmektedir. Ticaretin serbestleştirilmesinin iç ticaret hadlerine yansıyan etkileri üzerine başlatılan tartışmalar, klasik dış ticaret teorilerine dayalı bir zemin oluşturma çabasıyla birlikte gelişmektedir.

Klasik dış ticaret teorisi, ticarete açılan bir ülkenin ülke içi görece mal fiyat oranlarının görece dünya mal fiyat oranlarıyla eşitlenme yönünde hareketleneceğini ifade etmektedir. Haberler (1950), dış ticaretteki kısıtlamaların ülke içi görece mal fiyatları üzerindeki etkisine değinmiştir. Dış ticaretin iç ticaret hadlerini ne yönde etkileyeceği farklı şekilde ifade edilmiştir. Klasik iktisatçılara göre dış ticaretin iç ticaret hadlerini tarımsal ürünler lehine etkilemesi beklenirken, Singer Prebisch tezinin doğal sonucu olarak dış ticaretin iç ticaret hadleri üzerindeki etkisi tarımsal ürünler için negatif olacaktır (Hossain, 2008, s. 41). David Hume, James Steuart, Adam Smith, Thomas Malthus, David Ricardo gibi klasik iktisatçılar, tarımın sanayi karşısında azalan verimleri yaşamaması nedeniyle tarım ve sanayi sektörleri arasındaki uzun dönemli iç ticaret hadlerinin tarım lehine artış eğiliminde olacağı düşüncesini paylaşmışlardır.

Singer ve Prebisch'in net değişim ticaret hadlerinde, mamul mallar lehine uzun dönemli azalmaya dikkat çeken çalışmaları, ticaret hadlerinin gelişimi konusunda önemli bir kaynak olmayı sürdürmektedir. Singer (1950) ve Prebisch (1959; 1962)'in hipotezine göre, mamul malların

uluslararası fiyatları tarım ürünlerinin uluslararası fiyatlarından daha hızlı artmaktadır. Hipotez ülke içi fiyatların gelişimi açısından değerlendirildiğinde, tarım ürünlerinin fiyatlarının da mamul malların fiyatlarından daha yavaş bir hızla artacağı ve bunun sonucunda iç ticaret hadlerinin mamul mallar lehine gelişeceği düşünülmektedir. Bu nedenle Singer ve Prebisch, gelişmekte olan ülkelerin ithal ikameci politikalarla mamul malların üretiminde çeşitlendirmeye gitmelerini önermektedir.

Heckscher-Ohlin dış ticaret modeli, dışa açılmanın tarım ve sanayi ürünleri arasındaki iç ticaret hadlerini etkileme mekanizmasına farklı bir yaklaşım getirmektedir. Heckscher-Ohlin dış ticaret modeline göre her ülke nispeten bol ve nispeten ucuz olan üretim faktörünü yoğun olarak kullanarak üretimde bulunduğu sektörlerde ihracata yönelirken; nispeten kıt ve pahalı olan üretim faktörünü yoğun olarak kullandığı sektörlerde ise ithalata yönelir. Özetle, büyük oranda pahalı faktör yoğun mallar ithal edilirken, büyük oranda ucuz faktör yoğun mallar ihraç edilmektedir (Ünsal, 2005, s. 156). Göreli olarak yüksek nüfus yoğunluğuna sahip olduğu için ve tarımsal malların üretiminin emek yoğun olması nedeniyle gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerinin tarım sektöründe olduğu kabul edilmektedir (Gingrich ve Garber, 2009, s. 29). Gelişmekte olan ülkelerin dışa açılma ile birlikte işgücü verimliliği görece olarak düşük olan tarım sektöründe uzmanlaşarak bu sektörde ihracata, verimliliği görece olarak yüksek ve koruma altında olan tarım dışı sektörde ise ithalata yönelmesi beklenmektedir. Dış ticaret önündeki engelleri kaldıran gelişmekte olan ülkelerin göreli faktör fiyatları dünya faktör fiyatları oranına yakınsarken göreli tarım ve sanayi ürün fiyatları da dünya fiyatları oranına yakınsama gösterecektir (Krugman, Obstfeld, 2009, s. 58-68). Bunun anlamı, tarım ürünleri üretiminde uzmanlaşan ülkede ücret gelirleri sermaye gelirlerine göre artış gösterirken, tarım ürünlerinin sanayi ürünleri karşısındaki göreli fiyatının artacak olmasıdır.

Ticaretin serbestleştirilmesinin tarım sektörü üzerindeki etkisini farklı ülke örneklerinden hareketle açıklayan karma sonuçlar elde edilmiştir. Bu alandaki çalışmaların öncüsü olduğu gözlenen ve dış ticarete yönelik kısıtlamaların ihracatçı sektörden ithal ikameci sektöre kaynak aktarmakta olduğunu açıklayan Lewis (1968), Pakistan'da 1950'li ve 1960'lı yıllarda müdahaleci politikalar altında oluşan tarım ve sanayi ürünleri göreli fiyatlarının, serbest ticaret altında oluşması beklenen göreli fiyatların önemli oranda gerisinde kaldığını saptamıştır. Lewis'in tartıştığı dış ticaret ve ülke içi fiyat hareketleri konusunun, gelişmekte olan ülkelerin küresel ekonomiyle bütünleşme süreçlerinin hızlanmasıyla birlikte, yeniden güncellik kazandığı görülmektedir. Küresel ekonomiyle bütünleşmekte olan gelişmekte olan ülkelere dış ticaretin tarım ve tarım dışı sektör fiyatları üzerindeki etkilerini araştıran çalışmalarda birbirinden farklı sonuçlar elde edilmiştir. Bunlar arasında bazı çalışmalar ticaretin serbestleşmesinin tarımsal gelirler üzerindeki etkisine odaklanmakta ve bu etkiyi sektörel fiyatların gelişimi üzerinden açıklamaktadır. Amin ve diğerleri (2002) piyasa ekonomisine geçiş yönündeki düzenlemeler ile Kamerun'da tarım sektöründeki karlılık ve üretimin anlamlı düzeyde arttığını tespit etmişlerdir. Storm (2003), Hindistan'da tarımsal ürünlerin ticaretinin serbestleştirilmesi sonucunda tarımsal ürün fiyatlarının artmasının, tarımsal yatırımları teşvik ederek tarımsal gelirler ve kırsal gelirleri arttırdığını saptamıştır. Kamerun'da olduğu gibi Hindistan'da da tarımsal ürün fiyatlarındaki teşvikin kaynağı ülke parasının devalüe edilmesi olmuştur. Blake ve diğerleri (2002) Uganda'da liberalizasyon reformlarını açıkladıkları çalışmalarında tarım sektörüne yönelik fiyat teşviklerinin geliştiğini ve kırsal hanehalkları için refah kazançları oluştuğunu saptamışlardır. Anderson ve diğerleri (2006), tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesi ile dünya tarım ürünleri fiyatlarının anlamlı ölçüde artacağını ve gelişmekte olan ülkelerin tarım ürünleri ihracatı içindeki paylarını arttıracaklarını tahmin etmiş; ancak bu tahminlerin mal türlerine ve ülkelere göre önemli farklılıklar gösterdiğini açıklamışlardır. Boratav (2001) Afrika ülkeleri için yaptığı bir çalışmada, tarımda liberal politikaları uygulayan ülkelerdeki fiyat makasının, tarım sektörü devlet tarafından desteklenmekte olan ülkelere kıyasla, tarım lehine gelişmekte olduğunu gösteren bir kanıt bulamadığını açıklamıştır. Gingrich ve Garber (2009), El Salvador ve Kosta Rica gibi tarım sektöründe karşılaştırmalı üstünlüğe sahip iki ülkenin, piyasaların serbestleştirilmesi ve dışa açılması ile birlikte tarım sektörü üzerindeki etkilerinin farklı geliştiğini saptamıştır. Ticaretin serbestleştirilmesi sonrasında Kosta Rica'nın tarım sektörü daha da güçlenir ve göreli fiyatları tarım lehine gelişirken; El Salvador'un tarım sektörünün olumsuz etkilendiği ve göreli fiyatların tarım sektörü lehine gelişmediği görülmüştür. Carter ve Zhu

(2009), 1978-2005 döneminde Çin'in dış ticarete açılmasının iç ticaret hadleri üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında, ticarete dışa açılmanın Çin'in iç ticaret hadlerini tarım lehine etkilediğini gösteren sonuçlar elde etmişlerdir. Mollick ve diğerleri (2008), ABD'nin reel iç ticaret hadlerinin azalma yönünde yavaş ve anlamlı bir eğilim gösterdiğini, 1947-1998 döneminde iç ticaret hadlerinde gözlenen bu azalma eğiliminin küreselleşme süreciyle bir ilişkisinin olmadığını saptamışlardır.

4. ÇALIŞMANIN MODELİ VE VERİ KAYNAKLARI

Kapalı bir ekonomide iç ticaret hadleri tarım ürünlerinin ve sanayi ürünlerinin arz ve talebine göre oluşan görece fiyatlar tarafından belirlenmektedir. Açık ekonomide iç ticaret hadleri, söz konusu sektörlerin arz ve talep koşulları ile birlikte bu ürünlerin görece ihracat ve ithalat büyüklükleri tarafından belirlenmektedir.

Carter ve Zhu (2009) dış ticaret politikasının ülke içi fiyatlar üzerindeki etkisinin yönü ve büyüklüğünü belirleyen değişkenleri açıklayan az sayıdaki uygulamalı çalışmanın metodolojik yaklaşımlarını özetlemiştir. Bu çalışmalarda dış ticaretin ülke içi fiyatlara etkisi, ithal edilen mallarla ülke içinde üretilen mallar arasındaki çapraz talep esnekliği ve döviz kurlarının geçiş etkisi ile açıklanmaktadır (Campa ve Goldberg, 2005 ve 2006; Persons ve Sato, 2008; Mallick ve Marques, 2008; Warr, 2008). Carter ve Zhu (2009) dış ticarete dışa açıklık derecesini, sektörler arasında fiyat farklılığı yaratan dinamikler ile sektörler arasındaki fiyat iletkenliğini sağlayan dinamikleri açıklayan yeterli bir değişken olarak almıştır. Dışa açıklık derecesi, dış ticaretin sektörel fiyatları farklılaştırma etkisini veya sektörel fiyatlar arasındaki iletkenlik etkisini ayırıştırarak açıklayamasa da ilişkinin derecesini ve yönünü gösteren yeterli bir değişken olarak kabul edilmiştir.

Bu çalışmada Türkiye'de ticaretin serbestleştirilmesi sürecinde iç ticaret hadlerinin çalışmanın kapsadığı dönemde tarım lehine mi yoksa tarım aleyhine mi etkilendiğini saptamak amacıyla oluşturulan tahmin eşitliğinde Carter ve Zhu (2009)'nun çalışması esas alınmıştır.

Tarım ve sanayi sektörlerine ait fiyat düzeylerinin takip edildiği endeksler, Türkiye İstatistik Kurumu'nun 1990-2009 dönemine ait üçer aylık rakamları kullanılarak, tarım ve sanayi sektörleri GSYİH deflatörleri üzerinden hesaplanmıştır.

Çalışmada dışa açıklık oranının ticaretin serbestleştirilme derecesini temsil ettiği kabul edilmiştir. Dış ticaret yoluyla iç ve dış piyasalarda oluşan fiyatların karşılıklı etkileşim içine girmesiyle birlikte oluşan etkileri ayırıştırma olanağı vermese de bu oranın iç ticaret hadlerinin gelişim yönü konusunda açıklayıcı olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle, ülkenin dış ticarete dışa açıklığını temsil etmek üzere ihracat ve ithalat toplamından oluşan dış ticaret hacminin GSYİH'ya oranı $(X + M_t / GSYİH_t)$, modelin açıklayıcı değişkenleri arasında yer almıştır. $(X + M_t / GSYİH_t)$ oranı iç ticaret hadlerini pozitif yönde etkiliyorsa ticaretin serbestleştirilmesinin tarım sektörü lehine geliştiğini ve tarım sektörüne net gelir transferi gerçekleştiğini göstermektedir.

İç ticaret hadlerini açıkladığı düşünülen diğer değişken, tarım sektörünün sanayi sektörü karşısındaki görece üretim düzeyidir. Sektör düzeyinde gerçekleşen mal fiyatları, piyasa ekonomisi koşullarında arz ve talep tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle tarım ve sanayi sektörleri için piyasa fiyatları o dönem arzını temsil eden sektörel GSYİH tarafından belirlenmektedir. Ancak tarımsal ürünler söz konusu olduğunda, cari yıl üretim düzeyi ile piyasada oluşan fiyat arasında dönemsel bir gecikme ortaya çıkmaktadır. Tarım sektörü cari yıl üretim düzeyi, aslında bir önceki yılın fiyatı tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle, tarım sektörünün bir önceki dönem üretim düzeyinin sanayi sektörü karşısındaki görece üretim düzeyi $(GSYİHT_{t-1} / GSYİHS_t)$, bağımlı değişkenin açıklayıcısı olarak tanımlanmıştır. Tarımsal ürünlerin sanayi ürünleri karşısındaki görece arzı artacak olursa, diğer şartların sabit olduğu durumda, bu gelişme tarımsal ürünlerin görece fiyatlarını aşağıya çekecektir. Dolayısıyla tahmin eşitliğinde yer alan $(GSYİHT_{t-1} / GSYİHS_t)$ değişkeni önündeki katsayının negatif olması beklenmektedir.

Cari yılın iç ticaret haddini açıkladığı düşünülen bir başka önemli değişken, bir önceki dönem gerçekleşen iç ticaret haddi $\dot{I}TH_{t-1}$ olarak tahmin eşitliğinde yer almıştır. Piyasa aksaklıkları, çoğu zaman denge piyasa fiyatının gecikmeli olarak oluşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle geçmiş dönem fiyatları yeni piyasa fiyatının oluşum sürecinde etkisini sürdürebilmektedir. Buna göre bir önceki dönemin göreceli fiyatları takip eden dönemin göreceli fiyatlarını pozitif yönde etkiliyorsa tahmin eşitliğinde iç ticaret hadlerinin önündeki katsayının işareti pozitif olacaktır.

İç ticaret hadlerini etkileyen bir başka açıklayıcı değişken de tarım sektörünün sanayi sektörü karşısındaki göreceli verimliliğini temsil etmek üzere (VT_t/VSt_t) değişkeni olarak tahmin eşitliğine dahil edilmiştir. Burada tanımlanmış olan verimlilik ilgili sektörün işgücü verimliliğidir. Sektörel verimlilik oranı, tarım ve sanayi sektörlerindeki üretimin, o üretime katılan işgücüne bölünmesiyle elde edilen bir orandır. Eğer iç ticaret hadlerinin gelişimi sektörlerin verimlilik artışıyla paralel geliyorsa tahmin eşitliğinde (VT_t/VSt_t) oranının önündeki katsayı pozitif değer alacaktır. Bu durum, tarım sektörüne yönelik reel gelir transferi olduğu anlamına gelmektedir. Tahmin eşitliğinde, diğer şartların değişmediği varsayımı altında, verimlilik oranının gelişimi ile İTH arasındaki ilişkinin ters yönlü gelişmesi beklenmektedir.

Çalışmada, tüm açıklayıcı değişkenlerin durağanlığı Birim Kök Testi ile sınanmış ve bütün değişkenlerin birim kök içerdikleri görülmüştür. Değişkenlerin durağanlığını sağlamak üzere serilerin birinci farkları alınarak çalışmaya devam edilmiştir. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, İTH'nin bağımsız değişkenlerin nedeni olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte tüm açıklayıcı değişkenlerin İTH'ni etkileyen değişkenler olduğu saptanmıştır. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre tahmincilerimiz, eşitliklerin En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ile tahmin edilebileceğini göstermiştir.

Çalışmada tanımlanmış modeller, 1990-2009 dönemine ait Türkiye İstatistik Kurumu'ndan sağlanan üçer aylık veriler kullanılarak tahmin edilmiştir.

5. BULGULAR

Türkiye'de ticaretin serbestleştirilmesinin İTH üzerindeki etkisini açıklamak üzere, 1990-2009 dönemine ait üç ayrı model üzerinden yapılan tahmin sonuçları Tablo 1.'de sunulmuştur.

Tablo 1. İTH İçin EKK Yöntemine Göre Tahmin Sonuçları (1990-2009)

$\dot{I}TH$	Model 1	Model 2	Model 3
<i>Sabit</i>	0.002 (0.163)	0.002 (0.163)	0.002 (0.208)
$(GSY\dot{I}HT_{t-1}/GSY\dot{I}HS_t)$	-0.063 (-2.322)**	-0.090 (-3.149)**	-0.090 (-2.049)**
$(X + M_t/GSY\dot{I}H_t)$	0.475 (5.111)*	0.399 (4.182)*	0.399 (4.151)*
$\dot{I}TH_{t-1}$		-0.246 (-2.498)*	-0.246 (-2.479)*
(VT_t/VSt_t)			0.001 (0.015)
R^2	0.348	0.414	0.382
F	21.835	17.455	12.914
BG	21.349	1.453	1.440
AIC	-1.373	-1.415	-1.389

*Katsayı tahminleri altında verilen parantez içindeki değerler, tahminlerin t değerleridir. * işareti %5 ve ** işareti %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Model 4'de karşılaşılan serisel korelasyon problemi için standart hatalar Newey-west değişen varyans ve serisel korelasyon Robust Varcov matrisi ile tahmin edilmiştir.

Çalışmanın ilk adımı İTH'nin yukarıda tanımlanmış olan bağımsız değişkenlerle ilişkisini test etmek üzere bir baz modelin (eşitlik 1) tanımlanması olmuştur.

$$\dot{I}TH_t = \alpha + \beta_1 \left(\frac{GSY\dot{I}HT_{t-1}}{GSY\dot{I}HS_t} \right) + \beta_2 \left(\frac{(X+M)_t}{GSY\dot{I}H_t} \right) + U_i \quad (1)$$

İTH için tahmini yapılan birinci modelden elde edilen sonuçlara göre kesim katsayısı haricinde diğer iki değişkenin anlamlı olduğu, katsayı tahminleri altında verilen parantez içindeki t istatistiklerinden anlaşılmaktadır. Tahmin sonucu İTH'ni $(GSY\dot{I}HT_{t-1}/GSY\dot{I}HS_t)$ değişkeni negatif ve anlamlı bir şekilde etkilerken, $(X + M_t/GSY\dot{I}H_t)$ ise pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir. F testi sonucundan, kurulan modelin genel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Fakat serisel korelasyon için yapılan Breusch-Godfrey (BG) testi sonucu serisel korelasyon problemi ortaya çıktığı görülmektedir. Bu problemi gidermek için bağımlı değişkenin bir dönem gecikmesi ($\dot{I}TH_{t-1}$) modele eklenerek ikinci model (eşitlik 2) elde edilmiştir.

$$\dot{I}TH_t = \alpha + \beta_1 \left(\frac{GSY\dot{I}HT_{t-1}}{GSY\dot{I}HS_t} \right) + \beta_2 \left(\frac{(X+M)_t}{GSY\dot{I}H_t} \right) + \beta_3 (\dot{I}TH_{t-1}) + U_i \quad (2)$$

Tahmini yapılan ikinci modelden elde edilen sonuçlara göre kesim katsayısı haricinde diğer üç değişkenin anlamlı olduğu katsayı tahminleri altında verilen parantez içindeki t istatistiklerinden anlaşılmaktadır. Tahminler sonucu İTH'ni, $(GSY\dot{I}HT_{t-1}/GSY\dot{I}HS_t)$ negatif ve anlamlı bir şekilde etkilerken; $(X + M_t/GSY\dot{I}H_t)$, pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Bunun yanı sıra serisel korelasyon problemini gidermek için kullanılan $\dot{I}TH_{t-1}$ de istatistiki olarak negatif ve anlamlı bulunmuştur. Yapılan F testinden kurulan modelin genel olarak anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Breusch-Godfrey (BG) testi sonucuna göre, serisel korelasyon problemi eklenen bağımlı değişkenin gecikmesi ile giderilmiştir. Akaike Bilgi Kriteri (AIC)'den de Model 2' nin Model 1'e göre daha tercih edilir olduğu görülmektedir. İç ticaret hadlerini etkilediği düşünülen sektörlerarası verimlilik oranı değişkeni (VT_t/VS_t) olarak tahmin eşitliğine eklenerek üçüncü model elde edilmiştir (eşitlik 3).

$$\dot{I}TH_t = \alpha + \beta_1 \left(\frac{GSY\dot{I}HT_{t-1}}{GSY\dot{I}HS_t} \right) + \beta_2 \left(\frac{(X+M)_t}{GSY\dot{I}H_t} \right) + \beta_3 (\dot{I}TH_{t-1}) + \beta_4 \left(\frac{VT_t}{VS_t} \right) + U_i \quad (3)$$

Tahmini yapılan üçüncü modelden elde edilen sonuçlara göre kesim katsayısı haricinde diğer üç değişkenin anlamlı olduğu, katsayı tahminleri altında verilen parantez içindeki t istatistiklerinden anlaşılmaktadır. Tahminlere göre $(GSY\dot{I}HT_{t-1}/GSY\dot{I}HS_t)$, İTH'ni negatif ve anlamlı bir şekilde etkilerken; $(X + M_t/GSY\dot{I}H_t)$, İTH'ni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Bunun yanı sıra serisel korelasyon problemini gidermek için kullanılan bağımlı değişkenin bir dönem gecikmesi ($\dot{I}TH_{t-1}$) de istatistiksel olarak negatif ve anlamlı bulunmuştur. Baz modele eklenen (VT_t/VS_t) değişkenin istatistiksel olarak anlamsız olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan F testi sonuçlarından kurulan modelin genel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Ayrıca serisel korelasyon için yapılan Breusch-Godfrey (BG) testi sonucunda serisel korelasyon probleminin olmadığı görülmüştür. Yeni değişkenin anlamsızlığı AIC'de Model 2'ye göre ciddi bir düşme yaratmıştır. AIC'e göre İTH için seçilen en iyi modelin Model 2 olduğu anlaşılmıştır.

İTH'ni açıklayan modelin (eşitlik 2) tahmin sonuçlarına göre β_1 katsayısının işareti beklendiği gibi negatif bulunmuştur. Tarımsal üretimin görece olarak artması halinde, tarımsal ürünlerin görece fiyatları düşmekte ve İTH'ni düşüren bir etki yaratmaktadır. Tarımsal ürünlerin fiyatları, bir önceki dönem üretimi tarafından belirlenirken, sanayi ürünlerinin fiyatları cari yıl üretimi tarafından belirlenmektedir. β_3 katsayısı, bir önceki dönemin görece fiyatlarının takip eden dönemin görece fiyatlarını negatif yönde etkilediğini göstermiştir. Bu durum üretimin fiyat değişimlerine bir dönemlik gecikmeyle uyum sağladığını göstermektedir.

β_1 ve β_3 katsayıları her iki sektörde de fiyatların serbest piyasa koşullarında belirlenmekte olduğunu göstermiştir. β_2 katsayısına göre ticaretin serbestleştirilmesi İTH'ni tarım sektörü lehine pozitif yönde etkilemektedir.

6. SONUÇ

Tarım ve sanayi malları fiyatlarındaki görece gelişmeyi yansıtan iç ticaret hadleri, sektörel bölüşüm ilişkilerini ve dolayısıyla gelir dağılımını yönlendiren önemli bir göstergedir. Türkiye’de sektörel mal fiyatlarının oluşumuna müdahale ile fiyat makası yaratarak kaynakların ve gelirin sektörel dağılımına yön veren uygulamalar kalkınma politikasının önemli bir aracı olarak görülmüştür. Fiyat makası politikası İkinci Dünya Savaşı’na kadar geçen dönemde tarımsal ürünlerin fiyatlarını işgücü ve girdi maliyeti olarak gören ve tarımsal ürünlerin fiyatlarını baskı altına alarak sanayi sektörüne sermaye birikimi sağlayan politikaların bir aracı olarak uygulanmıştır. Fiyat makası politikası İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarımsal ürünlerin fiyatlarını üreticilerin geliri ve iç talebin kaynağı olarak gören ve talep yönlü politikalar doğrultusunda tarımda gelir artışı sağlamaya yönelik politikaların bir aracı olmuştur.

Türkiye ekonomisi 1980’li yıllarla birlikte başladığı ticaretin serbestleştirilmesi sürecinde çok önemli bir noktaya gelmiş bulunmaktadır. Sanayi sektörü mallarının fiyatları iç ve dış pazarı temsil eden arz ve talep koşullarında belirlenirken, tarım sektörü fiyatları da DTÖ Tarım Anlaşması’nın gereği olarak giderek serbestleşmekte olan ticaretin etkisiyle dünya fiyatlarıyla eşitleme sürecine girmektedir. Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşların da yönlendirmesiyle birlikte tarım sektörünü destekleyen politikalardan vazgeçilmesi ve ticaretin daha da serbestleştirilmesinin tarımsal ürünlerin sanayi ürünleri karşısındaki görece fiyatlarını ve dolayısıyla tarım sektöründeki refahı nasıl etkilemekte olduğu konusu araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Bu çalışmada, Türkiye’de 1990-2009 döneminde sektörlerarası fiyat hareketlerinin gelişimi, İTH göstergesi yardımıyla analiz edilmiştir. Türkiye’de ticaretin serbestleştirilmesinin İTH üzerindeki etkisini değerlendirme fırsatı veren çalışmada, iç ticaret hadlerindeki değişimi açıklayan faktörler saptanmaya çalışılmıştır.

İTH, görece fiyat hareketlerinin ekonomik kriz dönemlerinden ve tarım sektöründeki yapısal dönüşümden büyük ölçüde etkilenmekte olduğunu göstermiştir. Ekonomik kriz dönemlerinde asimetrik fiyat hareketleri tarım sektörü aleyhine sonuçlar doğurmaktadır. İTH endeksine göre 1994 ekonomik kriz yılı hariç 1990-1998 döneminde fiyat makası tarım sektörü lehine bir gelişme göstermiştir. 1999 yılı ile başlayan ve 2001 ekonomik krizinde dibe vuran İTH endeksi, 2001-2004 döneminde toparlanmış görünse de son dönem fiyat hareketlerinin tarım sektörü aleyhine gelişmekte olduğu saptanmıştır.

Çalışmada ticaretin serbestleştirilmesinin tarım ve sanayi sektörleri arasındaki görece fiyat hareketlerini yansıtan İTH göstergesi üzerindeki etkisini görmek üzere, Türkiye ekonomisine ait veriler yardımıyla istatistik biliminin kabul sınırları içerisinde anlamlı olarak kabul edilen temel eşitlik oluşturulmuş ve EKK yöntemiyle tahmin edilmiştir. Çalışmanın bu adımındaki bulgulara göre, tarım sektörünün sanayi sektörü karşısındaki görece üretim artışının ve bir önceki dönem İTH’nin cari dönem İTH’ne etkisi negatif olarak bulunmuştur. Bu iki bulgu Türkiye ekonomisinde iç ticaret hadlerini yönlendiren sektörel fiyatların büyük ölçüde piyasa dinamikleri tarafından belirlendiğini göstermiştir.

Çalışmanın bulgularına göre ticaretin serbestleştirilmesini temsil eden dış ticarete dış açıklık oranı ile İTH arasında pozitif bir ilişki olduğu saptanmıştır. Türkiye’de İTH tarım lehine gelişmeye de çalışmanın bulguları, ticaretin serbestleştirilmesinin İTH’ni tarım sektöründen yana etkilemekte olduğunu göstermektedir.

Türkiye’de ticaretin serbestleştirilmesi ve küresel ekonomiyle bütünleşme yönündeki uygulamaların biçimlendirdiği dönüşümün iç ticaret hadlerine yansıyan etkisini değerlendirirken, bu sürecin tarım ve sanayi sektörleri fiyatlarını birlikte etkilemekte olduğunu ve İTH’deki değişimin her iki sektörün fiyatlarındaki değişimin ortak bir sonucu olarak gerçekleştiğini unutmamak gerekmektedir.

2000'li yıllara girildiğinde tarım sektörünün ülke üretimi ve istihdamı içindeki payı giderek azalmaktadır. Türkiye tarım ürünleri ticaretinde net ihracatçı olma özelliğini korumakta, tarımsal ürünlerin ihracatı ithalatından daha büyük bir hızla artmaktadır. Türkiye'de iç pazarın ithal ürünlerle rekabeti ve fiyatlara etkisi konusundaki düzenlemelerin, tarım sektörü söz konusu olduğunda, sanayi sektörüne yönelik uygulamalara kıyasla korumacı eğilimini sürdürmekte olduğu gözlenmektedir. Türkiye'de gözlenen bu dinamikler tarım sektörü fiyatlarının sanayi sektörü fiyatları karşısındaki gelişimini etkilemektedir. Aynı dönemde, sanayi sektörünün tarım sektörüne kıyasla küresel ekonomiyle daha fazla bütünleşmiş olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla sanayi sektörü dış pazarın düşük fiyatlarının baskısını daha fazla hissetmektedir. Bu nedenle ticaretin serbestleştirilmesinin görece fiyat değişimini tarım sektörü lehine etkilediği gözden kaçırılmamalıdır. Çalışmanın bulguları, bu koşullar korunduğu ölçüde, ticaretin serbestleştirilmesinin İTH üzerindeki etkisinin tarım sektörü lehine olacağını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aerni, P. (2007).** Editorial: Agriculture in Turkey-Structural Change, Sustainability and EU Compatibility. *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*, 6(4/5), 429-439.
- Amin, A., Douya, E. ve Mbeah, A. (2002).** The Impact of Trade Liberalization and Domestic Policy Reforms on the Agricultural Sector in Cameroon. *Globalization and the Developing Countries: Emerging Strategies for Rural Development and Poverty Alleviation*, Editor: D. Bigman, New York: Oxford University Press.
- Anderson K., Martin, W., Mensbrugge V. D. D. (2006).** Distortions the World Trade: Impacts on Agricultural Markets and Farm Incomes. *Review of Agricultural Economics*, 28(2), 168-194.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler 2006 Yılı Raporu (2006).** *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset*, Ankara, (erişim tarihi 12 Temmuz 2010) <http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/yazilar-BSB/BSB2006-Final.pdf>
- Blake, A., McKay, A. ve Morrissey, O. (2002).** The Impact on Uganda of Agricultural Trade Liberalization. *Journal of Agricultural Economics*, 52, 365-381.
- Boratav, K. (2001).** Movements of Relative Agricultural Prices in Sub-Saharan Africa. *Cambridge Journal of Economics*, 25, 395-416.
- Boratav, K. (2009).** Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi. *Mülkiye*, XXXIII (262), 9-24.
- Campa, J. ve Goldberg, L. (2005).** Exchange Rate Pass Through into Import Prices. *Review of Economics and Statistics*, 87(4), 679-690.
- Campa, J. ve Goldberg, L. (2006).** Pass-through of Exchange Rates to Consumption Prices: What Has Changed and Why?. *Federal Reserve Bank of New York Working Paper*.

- Carter, C.A. ve Zhu, J. (2009).** Trade Liberalization and Agricultural Terms of Trade in China: Price Scissors Revisited. *Contributed Paper Prepared for Presentation at the International Association of Agricultural Economists Conference, Beijing, China, August, 16-22.*
- Celasun, M. (1986).** Income Distribution and Domestic Terms of Trade in Turkey 1978-1983. *METU Studies in Development*, 13(1-2), 193-216.
- Çakmak, E. H. (2007).** Trade Liberalization and Turkish Agriculture: Threat or Opportunity. *Cal-Med Workshop III*, Barcelona.
- Derviş, K. ve Robinson, S. (1980).** The Sources and Structure of Income Inequality in Turkey 1950-1973. E. Özbudun ve A. Ulusan (Editörler), *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, New York: Holmes&Meier.
- Ghosh, J. (1988).** Intersectoral Terms of Trade, Agricultural Growth and the Pattern of Demand. *Social Scientist*, 16(4), 9-27.
- Gingrich C. D. Ve Garber, J. D. (2009).** Trade Liberalization's Impact on Agriculture in Low Income Countries: A Comparison of El Salvador and Costa Rica. *The Journal of Developing Areas*, 43(2), 1-17.
- Haberler, G. (1950).** Some Problems in the Pure Theory of International Trade. *Economic Journal*, 60, 223-240.
- Hossain, A. A. (2008).** The Agricultural Terms of Trade in Bangladesh: An Econometric Analysis of Trends and Movements: 1952-2006. *Australian Economic Papers*, 47(1), 38-52.
- Kazgan, G. (2003).** *Tarım ve Gelişme*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2009).** *Türkiye Ekonomisi*. Remzi Kitabevi, 22. Basım.
- Knight, J. (1995).** Price Scissors and Intersectoral Resource Transfers: Who Paid for Industrialization in China?. *Oxford Economic Papers*, 47, 117-135.
- Krugman, P. R. and Obstfeld, M. (2009).** *International Economics: Theory and Policy*. Eighth Edition, Boston, Pearson Addison Wesley.
- Lewis, S. R. (1968).** Effects of Trade Policy on Domestic Relative Prices: Pakistan 1951-1964. *The American Economic Review*, 58(1), 60-78.
- Mallick, S. ve Marques, H. (2008).** Exchange Rate Transmission into Industry-Level Export Prices: A Table of Two Policy Regimes in India. *IMF Staff Papers*, 55(1), 83-108.
- Mamingi, N. (1996).** How Prices and Macroeconomic Policies Affect Agricultural Supply and the Environment. *Policy Research Working Paper*, 1645, World Bank.
- Mollick, V. A., Faria, R. J., Albuquerque, P. H. ve Leon-Ledesma, A. M. (2008).** Can Globalization Stop the Decline in Commodities' Terms of Trade?. *Cambridge Journal of Economics*, 32, 683-701.
- Pamuk, Ş. (2009).** Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme. *Mülkiye*, Cilt: XXXIII, Sayı: 262, 63-76.
- Persons, C. R. ve Sato, K. (2008).** New Estimates of Exchange Rate Pass-Through in Japanese Exports. *International Journal of Finance and Economics*, 13(2), 174-183.
- Prebisch, R. (1959).** Commercial Policy in the Underdeveloped Countries. *American Economic Review Papers and Proceedings*, 49, 251-273.

- Prebisch, R. (1962).** The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems. *Economic Bulletin for Latin America*, 7(1), 1-22.
- Sah, R. K. ve Stiglitz, J. (1984).** The Economics of Price Scissors. *The American Economic Review*, 74(1), 125-138.
- Sah, R. K. ve Stiglitz, J. (1987).** Price Scissors and Structure of the Economy. *The Quarterly Journal of Economics*, 102(1), 109-134.
- Singer, H. (1950).** The Distribution of Gains Between Borrowing and Investing Countries. *American Economic Review Papers and Proceedings*, 40, 473-485.
- Storm, S. (2003).** Transition Problems in Policy Reform: Agricultural Trade Liberalization in India. *Review of Development Economics*, 7, 406-418.
- Tezel, Y. S. (1994).** *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Türkiye Araştırmaları No:10, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Tyagi, D. S.(1987).** Domestic Terms of Trade and Their Effect on Supply and Demand for the Agricultural Sector. *Economic and Political Weekly, Review of Agriculture*, 22 (13).
- Ünsal, E. (2005).** *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Açık Ekonomi Makro İktisadi*. İmaj Yayınevi, Ankara.
- Warr, P. (2008).** The Transmission of Import Prices to Domestic Prices: An Application to Indonesia. *Applied Economics Letters*, 15, 499-503.
- World Bank, (2008).** *Agriculture for Development*. World Bank Development Report.

TÜRKİYE'DE CARİ İŞLEMLER AÇIĞININ SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİNİN ZAMAN SERİLERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: 1992-2010 DÖNEMİ

Yrd. Doç. Dr. A. Öznur ÜMİT*

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, 2008 küresel krizinden sonra Türkiye'de cari işlemler açığının sürdürülebilir olup olmadığını, 1994-2001 krizlerinin neden olduğu yapısal değişimleri de dikkate alarak tekrar incelemektir. Husted (1992) tarafından geliştirilen dönemlerarası modele dayanan bu çalışmada ihracat ve ithalat arasındaki uzun dönemli ilişki araştırılmıştır. Bu amaçla 1992:1-2010:2 dönemine ait üçer aylık veriler kullanılarak serilerin eşbütünleşme derecesi, genelleştirilmiş Dickey Fuller (ADF) ile Phillips-Perron (PP) birim kök testi ve yapısal kırılmaları içeren Zivot-Andrews birim kök testi yardımıyla incelendikten sonra seriler arasındaki uzun dönemli ilişki Johansen eşbütünleşme yöntemi ile araştırılmıştır. Test sonuçları, cari işlemler açığının Türkiye için düşük bir düzeyde sürdürülebilir olmasına rağmen ihracat ve ithalat arasında uzun dönemli ilişkinin olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Cari İşlemler Açıkları, Sürdürülebilirlik, Dönemlerarası Bütçe Kısıtı, Johansen Eşbütünleşme Testi.

ASSESSMENT OF THE SUSTAINABILITY OF THE TURKISH CURRENT ACCOUNT DEFICIT BETWEEN 1992 AND 2010 BY USING TIME SERIES ANALYSIS

ABSTRACT

The main objective of this paper is to examine the sustainability of the Turkish current account deficit after 2008 crisis while considering the structural changes caused by 1994 and 2001 crises. This study is based on Husted's (1992) intertemporal model and examines the long-run relation between imports and exports. By using Augmented Dickey Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) Unit Root test and the Zivot-Andrews Unit Root test with structural breaks for the quarterly data of 1992:1-2010:2 period, the degree of cointegration of the series is analyzed through Johansen cointegration method. The test results indicate that there is long run relationship between exports and imports despite current account deficits could be sustainable at a low level for Turkey.

Keywords: Current Account Deficit, Sustainability, Intertemporal Budget Constraint, Johansen Cointegration Test.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, e-posta: oumit@omu.edu.tr

1. GİRİŞ

Cari işlemler açığının sürdürülebilirliğini, açığın Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH)'ya oranı, ihracatın GSMH'ye oranı, sermaye hareketlerinin hacmi ve yapısı, tasarruf-yatırım dengesi ve finansal yapı belirlemektedir. Cari işlemler açığı konusunda geleneksel görüş, açığın GSMH'ye oranı %5 ve daha büyük bir orana ulaştığında açığın sürdürülemez olduğudur (Ferretti ve Razin, 1996a, s.1). Bununla birlikte uzun süreli ve yüksek boyutlara ulaşan cari işlem açıkları kısa süreli ve geçici olan cari işlem açıklarına göre daha tehlikelidir. Uzun süreli ve yüksek boyutlara ulaşan açıkların dış borçlarla finanse edilmesi durumunda yurt içi faiz oranları dış ülkelere göre yükseltilerek spekülasyon amaçlı yabancı sermaye yatırımları daha cazip hale getirilecektir. Bu durum dış borçların faiz ödemelerini arttırarak borç yükünün yükselmesine neden olacaktır, bu artış da gelecek nesillerin yaşam standartlarının düşmesine neden olacaktır.

Son yıllarda, gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede cari işlemler açıklarındaki sürekli artışlar ekonomistler ve politika yapıcıları arasında ekonomik istikrarın sürdürülebilirliğine ilişkin önemli kaygılara yol açmıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde 1990'lı yıllarda yaşanan krizlerin öncü makroekonomik göstergeleri (dış borçların düzeyi ve bileşimi, borçların vadeleri, yurtiçi finansal sektörün zayıflığı, bütçe yapısı, uluslararası rezervlerin miktarı, döviz kurundaki aşırı değerlenmeler) arasında cari işlemler açıkları ve açıkların finansmanı da yer almaktadır. Bu nedenle 1990 sonrası dönemde cari işlem açıkları ve açıkların sürdürülebilirliği gelişmekte olan ekonomilerin değerlendirilmesinde önemli bir makroekonomik gösterge olarak alınmıştır.

Türkiye'de de 1994 ve 2001 yıllarında yaşanan finansal krizlerin nedenleri arasında yüksek oranlara ulaşan cari işlem açıkları yer almıştır. 2001 krizi sonrası dönemde dış borçlar ve cari işlem açıkları artarak devam etmiştir. 2003 yılında cari işlem açıklarının GSMH'ye oranı %2,48 iken 2006 yılında bu oran %6,03'e yükselmiştir. Son yıllarda cari işlemler açığındaki artışın nedenlerinden birisi de 2001 yılında yürürlüğe giren "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı"yla uygulanan enflasyon hedeflemesi rejiminin neden olduğu ulusal paranın değerlenmesidir. Reel sektör ulusal paranın değerlenmesiyle yurtdışından ara malları ithal edip, bu mallar ile dayanıklı tüketim malları üretip, üretilen malları farklı piyasalara satmıştır. Bu durum ihracatın ithalata bağımlı hale gelmesine ve cari işlemler açığının artmasına neden olmuştur (Susam ve Bakkal, s.75). 2003 yılından sonra artan cari işlem açıklarının finansmanı, yüksek reel faizlerle ülkeye çekilen spekülasyon amaçlı yabancı sermaye ile ve dış borçlanmayla sağlanmıştır. 2008 yılında küresel krizle başlayan dış piyasalardaki durgunluk, iç piyasalardaki talep azalması ve döviz kurlarının yükselmesi, cari işlemler açığının GSMH'ye oranını %5,66'ya düşürmüştür. Bununla birlikte, küresel kriz sonucunda kredi maliyetlerinin artması ve döviz kurlarının yükselmesi ithalatı dış borçlanma ile finanse eden reel sektörün dış borçlarının artmasına neden olmuştur. Ayrıca Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın da iç talebi canlandırmak için faiz indirimine gitmesi spekülasyon amaçlı sermaye çıkışlarında bir artış yaşanmasına neden olmuştur. Küresel piyasalarda 2008 yılında başlayan 2009 yılına kadar devam eden durgunluk Türkiye'de cari işlemler açığının artış hızını yavaşlatmasına rağmen sermaye çıkışlarında ve dış borç yükündeki artış açığın sürdürülebilirliğinin önemini tekrar gündeme getirmiştir.

Bu çalışmanın amacı, ekonomi literatüründe yer alan Türkiye için yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye'de cari işlem açıklarının sürdürülebilirliğini, 1994 ve 2001 krizlerinin neden olduğu yapısal değişimleri de dikkate alarak 2008 küresel krizinden sonra tekrar incelemek ve ulaşılan analiz sonuçlarına dayanarak önerilerde bulunmaktır. Çalışmada, cari işlem açıklarının sürdürülebilirliği, Husted (1992) tarafından geliştirilen dönemlerarası model kullanılarak 1992:1-2010:2 dönemine ait üçer aylık veriler yardımıyla araştırılmıştır. Çalışmada, ihracat ve ithalat serilerinin eşbütünleşme derecesi ADF ve PP birim kök testi ile araştırılmıştır. Ancak söz konusu birim kök testleri serilerdeki yapısal kırılmaları dikkate almadığından serilerin eşbütünleşme derecesi yapısal kırılmaları içeren Zivot-Andrews birim kök testi ile tekrar araştırılmıştır. Seriler arasındaki eşbütünleşme derecesi tespit edildikten sonra seriler arasındaki uzun dönemli ilişki Johansen eşbütünleşme yöntemiyle araştırılmıştır.

Çalışmanın geri kalan bölümleri şu şekilde organize edilmiştir. İkinci bölümde cari işlemler açığının sürdürülebilirliği ile ilgili ekonomi literatüründe yer alan amprik çalışmalar incelenmiştir. Üçüncü bölümde ekonometrik analizde kullanılan model ve veri seti tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde uygulanan ekonometrik yönteme ilişkin bilgiler verilmiş ve ulaşılan tahmin sonuçları değerlendirilmiştir. Son bölümde ise çalışmanın sonuçları özetlenmiştir.

2. LİTERATÜR

Cari işlem açıklarının sürdürülebilirliği çok sayıda araştırmacı tarafından yapılan amprik çalışmalarla farklı yöntemler kullanılarak incelenmiştir. Husted (1992), Fountas ve Wu (1999), ABD ekonomisi için cari işlem açıklarının sürdürülebilirliğini Engle-Granger eşbütünleşme yöntemiyle incelemiştir. Yazarlar, cari işlem açıklarının sürdürülebilirliği ile ilgili olarak mal ve hizmet ihracatı ile mal ve hizmet ithalatına net tek taraflı transferler ve net faktör gelirlerini ekleyerek ihracat ve ithalat arasında uzun dönemli ilişkiyi araştırmışlardır. Husted, ABD ekonomisi için inceleme döneminde cari işlemler açığının sürdürülebilir olduğu sonucuna ulaşırken Fountas ve Wu açıkların sürdürülemez olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Wu ve diğerleri (2001), 1973:2-1998:4 dönemine ait üçer aylık verilerle panel data yöntemini kullanarak ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Kanada ve Japonya ekonomilerinin cari işlemler dengesinin sürdürülebilirliğini incelemiştir. Yazarlar cari açıkların sürdürülebilirliğini, mal ve hizmet ihracatı ile mal ve hizmet ithalatına net transfer ödemeleri ve net faiz ödemelerini ekleyerek ihracat ve ithalat arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığını geleneksel eşbütünleşme ve panel eşbütünleşme yöntemini kullanarak test etmişlerdir. Geleneksel eşbütünleşme yöntemini kullanarak ulaştıkları sonuçlar uzun dönemde ihracat ve ithalat arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı ve uzun dönemde cari işlem açıklarının sürdürülemediğidir. Ancak yazarlar, geleneksel eşbütünleşme yönteminde kullanılan Engle-Granger ve Johansen gibi eşbütünleşme testlerinin ihracat ve ithalat arasındaki yapısal değişimleri dikkate almadığını ileri sürerek panel eşbütünleşme yöntemine başvurmuşlardır. Panel eşbütünleşme testlerinin sonuçlarına göre, söz konusu ekonomilerde ihracat ve ithalat arasında uzun dönemli bir ilişki tespit etmişler ve cari açıkların sürdürülebilir olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Baharumshah ve diğerleri (2003), Endonezya, Malezya, Filipinler ve Tayland ekonomileri için 1961-1999 dönemine ait veriler ile 1997 Asya krizi öncesinde ve sonrasında cari açıkların sürdürülebilirliğini, ihracat ve ithalat arasındaki uzun dönemli ilişkiyi inceleyerek araştırmışlardır. Yazarlar, Asya krizi öncesinde Malezya hariç diğer Asya ülkelerinde ihracat ve ithalat arasında istikrarlı bir eşbütünleşme ilişkisi bulamamıştır. Kriz sonrası dönemde ise Malezya hariç diğer Asya ülkelerinde ihracat ve ithalat arasında istikrarlı bir eşbütünleşme ilişkisi bulmuşlardır.

Raybaudi ve diğerleri (2004), cari işlem açıklarının sürdürülebilirliğini Japonya, İngiltere ve ABD için incelemiştir. Yazarlar, durağan bir dönemin durağan olmayan bir dönemden ayırt edilmesi için değiştirilmiş birim kök testi geliştirmişlerdir. Yazarlar amprik bulgulara göre, ABD için sürdürülemez bir cari açığın oluşması 29 çeyrek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yazarlar, inceleme döneminde benzer sonuçlara Japonya ve İngiltere için de ulaşmışlardır.

Matsubayashi (2005), ABD için 1975:1-1998:2 dönemine ait üçer aylık veri seti ile cari işlemler açığının sürdürülebilirliğini, cari işlemler dengesi ile özel tasarruf-özel yatırım, net dış borç-net ulusal tasarruf ve bütçe dengesi-kamu borcu değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisini araştırarak incelemiştir. Yazar tahmin ettiği eşbütünleşme denklemlerine göre, ABD için cari işlem açıklarının sürdürülebilir olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Kim ve diğerleri (2009), Asya krizi öncesi ve sonrasında 1981-2003 dönemine ait üçer aylık verilerle Kore, Malezya, Tayland, Filipinler ve Endonezya ekonomileri için cari işlem açıklarının sürdürülebilirliğini araştırmışlardır. Çalışmalarında Cari İşlemler Dengesi/GSYİH (Gayrisafi Yurtiçi Hasıla), Reel Döviz Kuru, Bütçe Açıkları/GSYİH, Reel Faiz Oranları, ABD'ye ait faiz oranları ve G-7 ülkelerine ait GSYİH değişkenlerini kullanarak vektör otoregresyon (VAR) analizi yapmışlardır. Varyans ayrıştırma ve etki tepki fonksiyonuna göre ulaştıkları sonuçlar, Tayland hariç diğer dört Asya ülkesi için cari işlemler açıklarının yüksek yatırımlarla ilişkili olduğu ve böylece son otuz yılda cari işlemler açıklarının sürdürülebilir olduğudur.

Cari işlemler açıklarının sürdürülebilirliğini araştırmak amacıyla Türkiye için yapılan çalışmalarda da farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Bu çalışmalardan Yücel ve Yanar (2005), ihracat ve ithalat serileri arasındaki uzun dönemli ilişkiyi 1964-2003 dönemine ait yıllık verilerle Engle-Granger iki aşamalı eşbütünleşme yöntemini kullanarak araştırmışlardır. Yazarlar amprik bulgulara göre, ihracat ve ithalat serileri arasında uzun dönemli ilişki olmadığı, diğer bir ifadeyle cari işlem açıklarının sürdürülemez olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Togan ve Ersel (2005), Türkiye ekonomisinde cari işlemler açıklarının sürdürülebilirliğini, t+n dönemde öngörülen dış borcun bugünkü değerinin aynı dönemde öngörülen GSYİH'nin bugünkü değerine oranının, t dönemdeki dış borcun GSYİH'ya oranını aşmaması gerektiğini öngören bir yaklaşım yardımıyla öncü bir gösterge geliştirerek araştırmışlardır. Bu öncü gösterge, 1984-2004 dönemi için 10, 20 ve 25 yıl sonrasına göre hesaplanmıştır. Yazarlar, 1994 ile 2001 ve 2004 ile 2005 yılları için cari işlemler açıklarının sürdürülemez olduğuna yönelik amprik bulgular elde etmişlerdir.

Akdış ve diğerleri (2006), 1992:1-2005:12 dönemine ait aylık verilerle Husted (1992) tarafından geliştirilen dönemlerarası modeli kullanmıştır. Yazarlar, ihracat ve ithalat serileri arasındaki uzun dönemli ilişkiyi eşbütünleşme regresyonu Durbin Watson (Cointegration Regression Durbin Watson) testi, kısa dönemli ilişkiyi ise hata düzeltme modeli (Error Correction Model) yardımıyla incelemişlerdir. Yazarlar Türkiye için uzun dönemde cari işlemler açıklarının sürdürülebilir olduğuna yönelik amprik bulgular elde etmişlerdir.

Yamak ve Korkmaz (2007), cari işlemler açıklarının sürdürülebilirliğini 2001:4-2005:9 dönemine ilişkin aylık verilerle araştırmışlardır. Yazarlar, mal ve hizmet ihracatı ile mal ve hizmet ithalatına net cari transferler ve net faiz ödemelerini ekleyerek oluşturdukları özel ithalat serileri arasındaki ilişkiyi serilerin aynı dereceden bütünleşik olmamaları nedeniyle sınır testi yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Yazarlar sınır test sonuçlarına göre, Türkiye için inceleme döneminde cari işlemler açıklarının zayıf formda sürdürülebilir olduğuna yönelik bulgular elde etmişlerdir.

Gülcan ve Önel (2008), 1992:1-2007:1 döneminde cari işlemler açıklarının sürdürülebilirliğini Türkiye'de yaşanan yapısal değişimleri göz önüne alan eşbütünleşme yöntemini kullanarak araştırmışlardır. Yazarlar, ihracat ve ithalat serilerindeki yapısal kırılmaları dikkate aldığında inceleme döneminde Türkiye'de cari işlem açıklarının sürdürülemez olduğu sonucuna yönelik bulgular elde etmişlerdir.

Peker (2009), Türkiye için cari işlem açıklarının sürdürülebilirliğini Johansen eşbütünleşme yöntemi yardımıyla 1992:1-2007:12 dönemine ait aylık verilerle incelemiştir. Yazar, ihracat ve ithalat serileri arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna ulaşmasına rağmen cari işlem açıklarının düşük düzeyde sürdürülebilir olduğu sonucunu elde etmiştir.

Cari işlem açıklarının sürdürülebilirliği ile ilgili Türkiye için yapılan çalışmalarda bir görüş birliğine varılamamış olması açıkların sürdürülebilirliğinin tartışmalı olduğunu göstermektedir. Bu durum ihracat ve ithalat serileri arasındaki uzun dönemli ilişki incelenirken Türkiye'de yaşanan 1994 ve 2001 krizlerinin neden olduğu yapısal değişimlerin dikkate alınmamasından kaynaklanabilmektedir. Çalışmaya konu olan seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılırken yapısal kırılmalar dikkate

alınmadığında serilerin aynı derecede eşbütünleşik olduğu ve böylece kullanılan geleneksel eşbütünleşme testlerinde cari açıkların sürdürülebilirliğine yönelik farklı sonuçlar tespit edilebilmektedir. Diğer bir ifadeyle, söz konusu seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi incelenirken serilerdeki yapısal kırılmaların dikkate alınması gerekmektedir. Türkiye için yapılan çalışmalardan Gülcan ve Önel (2008), ihracat ve ithalat serileri arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelerken söz konusu serilerdeki yapısal kırılmaları dikkate almış ve açıkların sürdürülemez olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu çalışmada da cari işlem açıklarının sürdürülebilirliği incelenirken Türkiye'de yaşanan 1994 ve 2001 krizlerinin neden olduğu yapısal değişimler dikkate alınmıştır. Ancak, çalışmada cari açıkların sürdürülebilirliği, Gülcan ve Önel (2008) tarafından yapılan çalışmadan farklı olarak 2008 küresel kriz sonrasında 1992:1-2010:2 dönemine ait üçer aylık verilerle incelenmiştir.

3. MODEL VE VERİ SETİ

Türkiye'de cari işlemler açığının sürdürülebilirliğini araştırmak amacıyla, Hakkio ve Rush (1991) tarafından geliştirilen, Husted (1992) tarafından ekonometrik olarak test edilebilir hale getirilen dönemlerarası (intertemporal) model kullanılmıştır. Model, uluslararası piyasalardan serbestçe borç alıp verebilen bir bireyin cari dönem bütçe kısıtından türetilerek aşağıdaki gibi yazılmaktadır:

$$C_t = Y_t + B_t - I_t - (1 + r_t)B_{t-1} \quad (1)$$

burada, C_t , cari dönemdeki tüketim harcamalarını, Y_t , çıktıyı, B_t , negatif veya pozitif değer alabilen uluslararası borçlanmayı, I_t , yatırım harcamalarını, r_t , dünya faiz oranını, $(1 + r_t)B_{t-1}$ ise ülkenin dış borcuna karşılık gelen temsili bireyin borcunu ifade etmektedir. Dışa açık ekonomilerde, milli gelirden tüketim ve yatırım harcamalarının çıkarılmasıyla ihracat (EX) ve ithalat arasındaki fark (IM) olarak tanımlanan dış ticaret dengesi ($Y_t - C_t - I_t = TD_t$) elde edilmektedir. Buna göre, Denklem 1 aşağıdaki gibi tekrar yazılmaktadır:

$$B_t - B_{t-1} = TD_t \quad (2)$$

Husted (1992), B_t 'nin negatif olması durumunda ekonominin dış borçlarını sürdüremez (bubble financing) olduğunu, B_t 'nin pozitif olduğu durumda ise, dış borç birikiminin olmamasına rağmen ekonominin Pareto optimum olmayan (Pareto-inferior) kararlar verdiğini ileri sürmüştür. Husted, cari işlemler açıklarının sürdürülebilirliğini test etmek amacıyla Denklem (2)'de bazı varsayımlar ve manipulasyonlar yaptıktan sonra aşağıda yer alan test edilebilir modele ulaşmaktadır¹.

$$EX_t = \alpha + \beta IM_t^* + e_t \quad (3)$$

Denklem 3'de yer alan EX_t mal ve hizmet ihracatını, IM_t ise mal ve hizmet ithalatına net faiz ödemeleri ve net transfer ödemeleri eklenerek elde edilen özel ithalatı ifade etmektedir. Bu denkleme göre, ekonominin dönemlerarası bütçe kısıtını sağlaması için geçerli şart (cari işlemler açığının sürdürülebilirliği için zayıf form) ihracat ve ithalat serilerinin eşbütünleşik olmasıdır. Ekonominin dönemlerarası bütçe kısıtının sağlanması için gerek ve yeter şart (cari işlemler açığının sürdürülebilirliği için güçlü form) ise ihracat ve ithalat serilerinin $(\alpha, \beta) = (0,1)$ katsayıları ile eşbütünleşik olmasıdır. Bu durumda ekonomi cari işlemler açığını uzun zaman boyunca sürdürmektedir.

Ekonometrik analizde 1992:1-2010:2 dönemine ait üçer aylık veriler kullanılmıştır. Çalışmada, mal ve hizmet ihracatı, mal ve hizmet ithalatına net faiz ödemeleri ve net transfer ödemeleri eklenerek elde edilen özel ithalat kullanılmıştır². Değişkenlere ait zaman serilerinin grafikleri ekler bölümünde Ek-1'de verilmiştir.

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Husted, S. (1992).

2 Analizde kullanılan veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)'nin ayrıntılı ödemeler bilançosundan elde edilmiştir. ABD doları cinsinden ulaşılan veriler ortalama dolar alış kuru kullanılarak milyon Türk Lirası'na çevrilmiştir. Bununla birlikte seriler mevsimsel dalgalanmalar gösterdiği için Tramo/Seats mevsimsel düzenleme ile düzenlenerek mevsimsel etkilerden arındırılmıştır.

4. EKONOMETRİK YÖNTEM VE AMPRİK BULGULAR

Türkiye’de inceleme döneminde ihracat ve ithalat arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Engle ve Granger (1987)³ tarafından bulunan daha sonra Johansen (1988) ve Johansen ile Juselius (1990)⁴ tarafından geliştirilen Johansen eşbütünleşme yöntemi yardımıyla araştırılmıştır. Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme yöntemleri, durağan olmayan zaman serileri arasındaki uzun dönemli ilişkileri incelemek amacıyla uygulanmaktadır. Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme yöntemleri seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olabilmesi için serilerin aynı dereceden bütünleşmiş olmaları gerektiğini ileri sürmektedir. Eğer bir seri birinci fark alınmadan durağansa bu seri düzeyde durağandır. Diğer bir ifadeyle serinin bütünleşme derecesi sıfırdır. Eğer bir serinin durağan olabilmesi için d kadar farkının alınması gerekiyorsa, bu seri d . dereceden bütünleşiktir. Bu tanıma göre, X ve Y olan iki zaman serisi aynı derecede durağansa bu seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinden söz edilebilmektedir. Serilerin bütünleşme dereceleri birim kök testleri yardımıyla belirlenmektedir. Bu çerçevede, çalışmada Johansen eşbütünleşme yönteminin ilk aşaması olarak serilerin durağanlığı ADF ve PP birim kök testleri yardımıyla araştırılmıştır. Ancak söz konusu birim kök testleri yapısal değişimleri dikkate almadığından yapısal değişimleri içeren Zivot-Andrews (1992) birim kök testi yardımıyla serilerin durağanlığı tekrar araştırılmıştır⁵.

4. 1. Birim Kök Testi

Türkiye’de inceleme döneminde ihracat ve ithalat arasındaki uzun dönemli ilişki araştırılırken eşbütünleşme testinin ilk aşaması olarak analizde kullanılan serilerin durağanlığı Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilen Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF)⁶ ile Philips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen Philips-Perron (PP)⁷ birim kök testleri yardımıyla incelenmiştir. ADF ve PP birim kök test sonuçları Tablo 1’de ve Tablo 2’de verilmiştir. ADF ve PP test sonuçlarına göre, ihracat ve ithalat serileri %1 anlam seviyesinde birinci fark değerlerinde durağandır. Diğer bir ifadeyle ADF ve PP birim kök testleri serilerin aynı derecede $I(1)$ bütünleşik olduğu sonucunu vermektedir.

3 Teknik bilgi için bkz. Engle, R. ve Granger, C. (1987).

4 Teknik bilgi için bkz. Johansen, S. ve Juselius, K. (1990).

5 Testlerin yapılmasında e-views 5.1 ekonometrik paket programı kullanılmıştır.

6 Teknik bilgi için bkz. Dickey, D. ve Fuller, W. (1981).

7 Genişletilmiş Dickey Fuller birim kök testi hata terimleri arasında otokorelasyonun olmadığını varsaymaktadır. Philips ve Perron geliştirdikleri birim kök testi ile hata terimleri arasında otokorelasyon olmadığı varsayımını genişletmişlerdir. Philips ve Perron hata terimlerinin geçmiş değerlerini hareketli ortalama olarak kullanmışlardır. PP birim kök testi ile hareketli ortalama sürecinin kullanılmaya başlanması trend duğanlık testinin daha güçlü yapılmasını sağlamıştır. Teknik bilgi için bkz. Philips, P. ve Perron, P. (1988)

Tablo 1. ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Sabit				Sabitli ve Trendli			
	η_{μ}	η_{τ}			η_{μ}	η_{τ}		
		%1	%5	%10		%1	%5	%10
ex	2.482(0)	3.522	2.901	2.588	2.320(0)	4.088	3.472	3.163
dex	8.009(0)	3.524	2.902	2.588	8.025(0)	4.090	3.473	3.163
m	2.561(0)	3.522	2.901	2.588	3.008(0)	4.088	3.472	3.163
dm	9.286(0)	3.524	2.902	2.588	9.273(0)	4.090	3.473	3.163

Açıklamalar

- Parantez içi değerler optimal gecikme uzunluğunu vermektedir. Optimal gecikme uzunlukları Shwarz kriterine göre belirlenmiş, maksimum gecikme 11 olarak alınmıştır. Buna göre en küçük Shwarz kriterini veren gecikme uygun gecikme olarak alınmıştır.
- η_{μ} , η_{τ} simgeleri sırasıyla ADF test istatistiklerini ve McKinnon kritik değerini göstermektedir. McKinnon kritik değerlerini evIEWS 5.1 ekonometrik paket programı vermektedir.
- d simgesi ilk fark operatörünü göstermektedir.

Tablo 2. PP Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	C				C+T			
	PP ^δ	PP ^ψ			PP ^δ	PP ^ψ		
		%1	%5	%10		%1	%5	%10
ex	2.496(3)	3.522	2.901	2.588	2.589(3)	4.088	3.472	3.163
dex	8.078(3)	3.524	2.902	2.588	8.088(3)	4.090	3.473	3.163
m	2.532(4)	3.522	2.901	2.588	3.072(4)	4.088	3.472	3.163
dm	9.323(3)	3.524	2.902	2.588	9.349(2)	4.090	3.473	3.163

Açıklamalar

- Parantez içi değerler Newey-West tahmincisi ile uyarlanmış gecikme sayılarını göstermektedir.
- PP^δ, PP^ψ sırasıyla hesaplanan test istatistiklerini ve Philips-Perron kritik değerlerini göstermektedir.
- Philips-Perron kritik değerleri evIEWS 5.1 ekonometrik paket programı tarafından verilmektedir.
- d simgesi ilk fark operatörünü göstermektedir.

Türkiye’de inceleme döneminde serilerin durağanlığının sınanması için kullanılan ADF ve PP testleri yapısal değişimleri dikkate almamaktadır. Türkiye’de 1989 yılından itibaren başlayan finansal serbestleşme süreci ve 1994 ile 2001 yıllarında önemli krizlerin yaşandığı düşünülürse söz konusu yapısal değişimleri içeren birim kök testi ile serilerin durağanlığının sınanması gerekmektedir. Bu amaçla yapısal kırılma altında serilerin durağanlığı Zivot ve Andrews (1992)⁸ tarafından geliştirilen Zivot-Andrews birim kök testi ile araştırılmıştır. Serilerin durağanlığı Zivot-Andrews birim kök testi ile sınanırken sabitte kırılmaya izin veren model A ve sabit ve trendde kırılmaya izin veren model C dikkate alınmıştır. Bu modellerin kullanılmasının nedeni mevsimsel etkilerden arındırılmış ihracat ve ithalat serilerinin Ek-1’de sunulan zamana karşı grafikleri incelendiğinde her iki serinin de sabit, sabit ve eğimde kırılma olduğunun belirlenmesidir. Zivot-Andrews test sonuçları Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Zivot-Andrews Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	Model	Kırılma Dönemi	Minimum T ist
ex	Model A	1996:04	-5.11 (7)
	Model C	1996:03	-4,94 (7)
m	Model A	1997:03	-4,6775 (0)
	Model C	1997:03	-4,7775 (3)

Açıklamalar

- Parantez içindeki değerler Akaike Bilgi Kriteri tarafından seçilen gecikme sayısını göstermektedir.
- Model A sabitte kırılmayı, Model C sabit ve eğimde kırılmaya izin veren modelleri göstermektedir.
- Modeller için Zivot ve Andrews (1992, s.258)’den alınan kritik değerler aşağıdadır:
Model A: 1% -5.34 ve 5% -4.80
Model C: 1% -5.57 ve 5% -5.08

Zivot-Andrews birim kök test sonuçları, ihracat ve ithalat değişkenlerinin her iki model için yapısal kırılmanın olduğu birim kök vardır boş hipotezini reddedilmediğini göstermektedir. Serilerin kırılma dönemlerine bakıldığında ise ihracat serisinde (ex) 1996 yılının dördüncü çeyreğinde sabitte, 1996 yılının üçüncü çeyreğinde hem sabitte hem de eğimde kırılmanın olduğu görülmektedir. İthalat serisinde (m) 1997 yılının üçüncü çeyreğinde sabitte ve hem sabitte hem de eğimde kırılmanın olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre, değişkenlere ait Zivot-Andrews test sonuçları, serilerdeki yapısal kırılmaların ADF ve PP test sonuçlarını etkilemediğini, serilerin I(1)’de bütünleşik olduğunu göstermektedir.

8 ADF ve PP birim kök testleri yapısal kırılmayı dikkate almadığından, zaman serisinde yapısal kırılma varlığında bu testlerin gücü azalmakta ve dolayısıyla söz konusu testler yapısal değişmeye konu olan zaman serisinin durağan değilmiş gibi görünmesi olasılığını arttırmaktadır. Bu durum Perron (1989), Zivot-Andrews (1992) tarafından incelenmiştir. Perron dışsal olduğu bilinen tek bir yapısal değişme varsayımı ile uygulanan birim kök testi geliştirmiştir. Dışsal yapısal değişimli Perron birim kök testinde kırılma zamanının doğru belirlenmesi gerekmektedir. Perron birim kök testinde kırılma zamanının yanlış tahmin edilmesi yapısal değişime konu olan durağan bir zaman serisinin durağan değilmiş gibi görünmesine neden olabilmektedir. Bu noktadan hareketle Zivot ve Andrews, Perron birim kök testinin aksine zaman serilerindeki yapısal kırılma zamanlarının bilinmediği, yapısal kırılmanın tek olduğu ve içsel olarak belirlendiği birim kök testi geliştirmiştir. Zivot-Andrews birim kök testinde Model A sabitte, Model B eğimde, Model C sabit ve eğimde tek kırılmaya izin veren üç model kullanılmaktadır. Bu modeller için hesaplanan t değerlerinin minimum olduğu dönemler yapısal kırılma yıllarını göstermektedir. Buna göre, hesaplanan t istatistikleri mutlak değer olarak Zivot-Andrews kritik değerlerinden büyük olması durumunda boş hipotez (H_0) reddedilir, zaman serisinde yapısal kırılmalı birim kök yoktur sonucuna ulaşılır. Kırılma yılları için hesaplanan t istatistiklerinin mutlak değer olarak Zivot-Andrews kritik değerlerinden küçük olması durumunda ise boş hipotez (H_0) kabul edilerek, zaman serisinde yapısal kırılmalı birim kök vardır sonucuna ulaşılır. Teknik bilgi için bkz. Zivot, E. ve Andrews, D. (1992).

4.2. Johansen Eşbütünleşme Testi

ADF, PP ve Zivot-Andrews birim kök test sonuçlarına göre, serilerin aynı dereceden durağan olması eşbütünleşme testi için gerekli ilk aşamanın sağlandığını göstermektedir. Seriler aynı derecede bütünleşik olduklarından seriler arasındaki uzun dönemli ilişki Johansen eşbütünleşme yöntemiyle test edilmiştir. Johansen eşbütünleşme yöntemi, Sims (1980)⁹ tarafından geliştirilen ve bir ekonometrik modelde yer alan her bir değişkenin hem kendisinin hem de diğer değişkenlerin gecikmeli değerlerinden etkilendiğini gösteren vektör otoregresyon modeli (VAR)¹⁰ yaklaşımını içermektedir.

VAR modeline dayanan Johansen eşbütünleşme testi yapılmadan önce model için uygun gecikmenin belirlenmesi gerekmektedir. Bu amaçla Johansen eşbütünleşme testi için uygun gecikme tahmin edilen kısıtsız VAR modeliyle belirlenmiş ve Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4. Johansen Eşbütünleşme Testi için Uygun Gecikmenin Belirlenmesi

Gecikme	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-	4.89e-07	-8.855041	-8.789229	-8.828999
1	137.2403	6.46e-08	-10.88002	--10.68258*	-10.80189*
2	1.325483	7.12e-08	-10.78199	-10.45294	-10.65178
3	9.451925	6.86e-08	-10.82012	-10.35944	-10.63783
4	9.059615	6.63e-08	-10.85692	-10.26462	-10.62254
5	4.760771	6.88e-08	-10.82253	-10.09860	-10.53607
6	10.95302*	6.35e-08*	-10.90596*	-10.05041	-10.56742

Açıklama

- LR (Sequential Modified LR test statistic); Ardışık modifiye edilmiş LR test istatistiği, FPE (Final Prediction Error); Son Tahmin Hata Kriterini, AIC (Akaike Information Criterion); Akaike Bilgi Kriterini, SC (Schwarz Information Criterion); Schwarz Kriterini, HQ (Hannan Quin Information Criterion); Hannan-Quin Bilgi Kriterini göstermektedir.
- Optimal gecikme değerleri (*) simgesiyle ifade edilmiştir.

Tablo 4 incelendiğinde, LR, FPE, AIC değerlerinin aynı yönde olduğu ve 6 gecikme için FPE, AIC kriterlerinin minimum değer verdiği, LR kriterinin ise maksimum değer verdiği görülmektedir. SC ve HQ kriterlerinin ise 1 gecikme için minimum değer verdiği görülmektedir. Bu kriterlerden FPE ve AIC ortalama hata karesinin minimizasyonunu alan ve ileriye dönük tahminler için kullanılan kriterlerdir. Çalışmada hem ortalama hata karesinin minimizasyonunu almak hem de ileriye dönük tahmin yapmak için Johansen eşbütünleşme testi için uygun gecikme sayısı FPE ve AIC kriterleri dikkate alınarak 6 olarak belirlenmiştir.

Johansen eşbütünleşme testi için uygun gecikmenin belirlenmesinden sonra değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin olup olmadığını gösteren Johansen eşbütünleşme test sonuçları Tablo 5'de verilmiştir.

9 Teknik bilgi için bkz. Sims, C. (1980).

10 Teknik bilgi için bkz. Enders, W. (2004).

Tablo 5. Johansen Eşbütünlüme Testi

Model 2: Sabit terim var trend yok, Gecikme Sayısı:6					
İz Testi					
H ₀	H ₁	Özdeğer	İz İstatistiği	Kritik Değer %5	Olasılık
r=0	r≥1	0.290810	26.37298	20.26184	0.0063
r≤1	r≥2	0.048766	3.349652	9.164546	0.5175
Maksimum Özdeğer Testi					
H ₀	H ₁	Özdeğer	Maks. Özdeğer İstatistiği	Kritik Değer %5	Olasılık
r=0	r≥1	0.290810	23.02333	15.89210	0.0032
r≤1	r≥2	0.048766	3.349652	9.164546	0.5175

Açıklama: Johansen eşbütünlüme testi uygulanırken model seçiminde AIC ve SC bilgi kriterlerinden yararlanılmıştır. Sabitli ve trendsiz modeli temsil eden Model 2'de AIC ve SC kriterleri minimum değerleri verdiği için eşbütünlüme testinde Model 2 kullanılmıştır.

Johansen eşbütünlüme iz ve maksimum özdeğer test sonuçlarına göre, test istatistikleri %5 kritik değerden büyük olduğu için ihracat ve ithalat değişkenleri arasında hiçbir eşbütünlüme ilişkisi olmadığını ifade eden boş hipotez ($r=0$), en az bir tane eşbütünlüme ilişkisinin olduğunu ifade eden alternatif hipoteze ($r≥1$) karşı reddedilmektedir. Benzer şekilde, test sonuçları test istatistiklerinin %5 kritik değerden küçük olmasından dolayı değişkenler arasında en fazla bir tane eşbütünlüme ilişkisinin gösteren boş hipotezi ($r≤1$), en az iki tane eşbütünlüme ilişkisinin olduğunu ifade eden ($r≥2$) alternatif hipoteze karşı kabul edildiğini göstermektedir. Bu sonuçlar, ihracat ve ithalat serileri arasında bir tane eşbütünlüme ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.

İz ve maksimum özdeğer test sonuçlarına göre, ihracat ve ithalat değişkenleri arasında bir tane eşbütünlüme ilişkisinin belirlenmesi ekonominin dönemlerarası bütçe kısıtının sağlanmasına, diğer bir ifadeyle cari işlemler açığının sürdürülebilirliğine ilişkin geçerli şartın (zayıf form) sağlandığını göstermektedir. Ancak ekonominin cari işlemler açığının uzun zaman boyunca sürdürülebilmesi (güçlü form) için ithalat serisi katsayısının bire eşit ($β=1$) olması gerekmektedir. Bu nedenle eşbütünlüme vektörünün birinci elemanı ihracat serisine göre normalleştirilerek uzun dönem ilişkisini ifade eden eşbütünlüme denkleminde bakılmalıdır. Bu amaçla değişkenlere ait uzun dönem ilişkisini gösteren eşbütünlüme denklemi Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6. Eşbütünlüme Denklemi

	ex	m	c
Normalleştirilmiş Eşbütünlüme Katsayıları ($β$)	1.000000	-0.125135 (0.12932)	-0.193680 (0.03162)
Uyarlanma Hızı Katsayıları	-0.370256 (0.08127)	-0.220988 (0.13823)	
Eşbütünlüme Denklemi	$ex = 0.193680 + 0.125135m$		

Açıklama: Parantez içindeki sayılar standart hataları göstermektedir.

Değişkenler arası uzun dönemli ilişkiyi gösteren Tablo 6’da verilen eşbütünleşme denkleminde görüldüğü üzere normalize edilmiş eşbütünleşik parametreler beklenen işarete sahip ve %1 anlamlılık düzeyinde bütün katsayılar anlamlıdır. Ancak ithalat serisinin eşbütünleşme katsayısının 0.125 çıkması Türkiye’de inceleme döneminde döviz gelirlerinin döviz giderlerinin bir kısmını karşıladığını göstermektedir. Bu durum Türkiye’de inceleme döneminde cari işlemler açığının sürdürülebilirliğine ilişkin gerek ve yeter şartın sağlanmadığını ve açığın düşük düzeyde sürdürülebilir olduğunu ifade etmektedir.

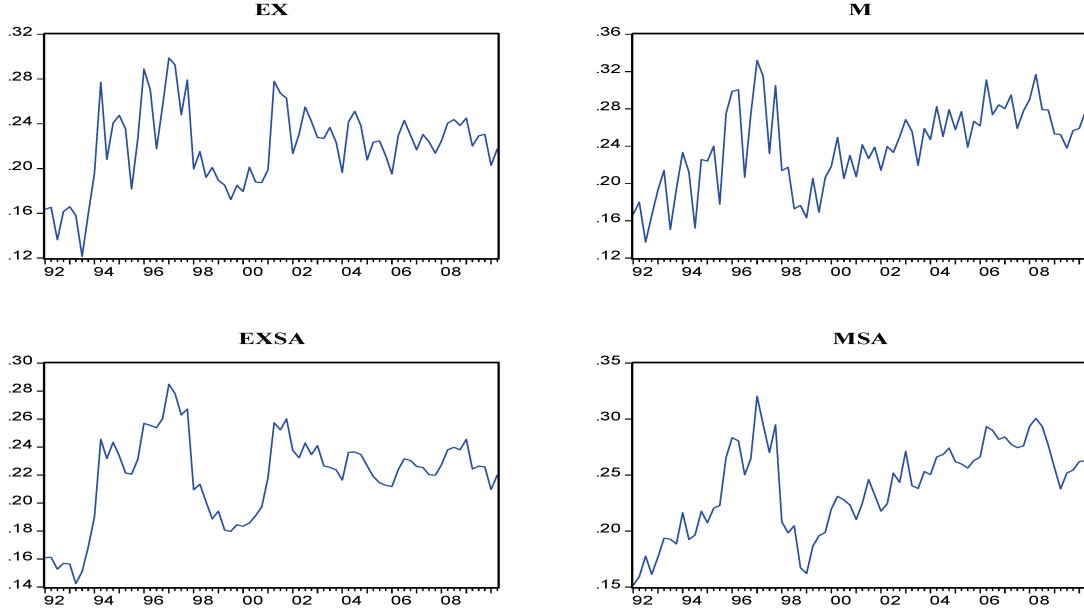
5. SONUÇ

Bu çalışmada, ekonomi literatüründe yer alan Türkiye için yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye’de cari işlemler açıklarının sürdürülebilirliği, 2008 küresel krizinden sonra, 1994 ve 2001 krizlerinin neden olduğu yapısal değişimleri dikkate alarak, küresel kriz dönemini de kapsayan 1992:1-2010:2 dönemine ait üçer aylık verilerle Husted (1992) tarafından geliştirilen dönemlerarası model kullanılarak Johansen eşbütünleşme yöntemi yardımıyla incelenmiştir. Johansen eşbütünleşme yöntemi uygulanmadan önce ihracat ve ithalat serilerinin aynı düzeyde durağan olup olmadığı yapısal kırılmaları dikkate almayan ADF, PP birim kök testleri ve yapısal kırılmaları içeren Zivot-Andrews birim kök testi yardımıyla incelenmiş ve serilerin aynı düzeyde bütünleşik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Johansen eşbütünleşme testi için gerekli ön şart sağlandıktan sonra seriler arasındaki uzun dönemli ilişki söz konusu test yardımıyla incelenmiş ve seriler arasında bir tane eşbütünleşik vektör bulunmuştur. Bu sonuç cari işlemler açığının sürdürülebilirliği konusunda gerekli şartın sağlandığını göstermektedir. Ancak cari işlemler açığının uzun zaman boyunca sürdürülebilirliği eşbütünleşme denkleminde elde edilen ithalat katsayısının bire eşit olmasına bağlıdır. Bu amaçla model ihracat serisine göre normalleştirilmiş ve eşbütünleşme denklemi elde edilmiştir. Eş bütünleşme denkleminde ise ithalat katsayısının beklenen işarete sahip olduğu görülmesine rağmen birden küçük çıkması Türkiye’de inceleme döneminde cari işlem açıklarının düşük düzeyde sürdürülebilir olduğunu göstermiştir.

Türkiye’de inceleme döneminde cari işlem açıklarının düşük düzeyde sürdürülebilir olduğunu gösteren amprik analizde ulaşılan sonuçlar, söz konusu açıkların uzun zaman boyunca sürdürülebilirliğinin döviz gelirlerinin arttırılmasına bağlı olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda cari işlem açıklarının yüksek düzeyde sürdürülebilir olması açıkların volatilitesi yüksek spekülative amaçlı yabancı sermaye yerine doğrudan yabancı sermaye ile finanse edilmesine bağlıdır. Çünkü Türkiye’de 1994 ve 2001 yıllarında yaşanan finansal krizlerin nedenleri arasında artan dış borçlar ve spekülative amaçlı yabancı sermaye ile finanse edilen sürdürülemez boyutlara ulaşan cari işlem açıkları yer almıştır. Türkiye’de 2001 sonrası dönemde de ulusal paranın değerlenmesiyle artan cari işlem açıkları, yüksek reel faizlerle ülkeye çekilen spekülative amaçlı yabancı sermaye girişleri ve dış borçlanma ile finanse edilmiştir. 2008 küresel kriziyle dış piyasalardaki durgunluk, iç piyasalardaki talep azalması ve döviz kurlarının yükselmesi cari işlemler açığındaki artış hızını yavaşlatmasına rağmen yabancı sermaye çıkışlarındaki ve dış borç yükündeki artış cari işlem açıklarının sürdürülebilirliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle Türkiye’de cari işlem açıklarının yüksek düzeyde sürdürülebilirliğinin döviz gelirlerinin ve spekülative amaçlı yabancı sermaye yerine doğrudan yabancı sermaye girişlerinin arttırılmasına bağlı olduğu söylenebilmektedir.

EKLER

Ek-1. Değişkenlerin Zamana Karşı Grafikleri

KAYNAKÇA

- Akdiş, M., Peker, O. ve Görmüş, Ş.** Is The Turkish Current Account Deficit Sustainable? An Econometric Analysis , <http://makdis.pamukkale.edu.tr/Mak22.htm> (erişim tarihi 18.12.2010).
- Baharumshah, A., Lau, E. ve Fountas, S. (2003).** On The Sustainability of Current Account Deficits: Evidence from Four Asean Countries, *Journal of Asean Economics*, Vol. 14, 465-487.
- Dickey, D. ve Fuller, W. (1981).** Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root, *Econometrica*, Vol. 49, 1057-1072.
- Enders, W. (2004).** *Applied Econometric Time Series*. 2. baskı, Hoobeken, N.J.:J.Wiley, 1-317.
- Engle, R. ve Granger, C. (1987).** Cointegration and Error-Correction: Representation, Estimation and Testing, *Econometrica*, Vol. 55, No.2, 251-276.
- Ferretti, M. ve Razin, A. (1996a).** Current Account Sustainability, *Princeton Studies in International Finance*, No. 81, 1-67.
- Ferretti, M. ve Razin, A. (1996b).** Current Account Sustainability: Selected East Asian and Latin American Experiences, *National Bureau of Economic Research*, Working Paper 5791, 1-63.

- Fountas, S. ve Wu, J. (1999).** Are The U.S. Current Account Deficits Really Sustainable? *International Economic Journal*, Vol. 13, No. 3, 51-58.
- Gülcan, Y. ve Önel, G.** The Sustainability of Turkish Current Account Deficits with Structural Breaks, <http://fbe.emu.edu.tr/journal/doc/11-12/09.pdf>, 1-13, (erişim tarihi 19.12.2010).
- Hakkio, C. ve Rush, M. (1991).** “Is The Budget Deficit Too Large?”, *Economic Inquiry*, Vol.29,429-445.
- Husted, S. (1992).** The Emerging U.S. Current Account Deficit in the 1980s: A Cointegration Analysis, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 74, No. 1, 159-166.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990).** Maximum Likelihood Estimation Inference on Cointegration with Applications to the Demand for Money, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol.52, No.2, 169-210.
- Kim, B., Min, H., Hwang, Y. ve McDonald, J. (2009).** Are Asian Countries’ Current Accounts Sustainable? Deficits, Even When Associated with High Investment, Are Not Costless, *Journal of Policy Modeling*, No. 31, 163-179.
- Matsubayashi, Y. (2005).** Are US Current Account Deficits Unsustainable? Testing for the Private and Government Intertemporal Budget Constraint, *Japan and the World Economy*, Vol:17, 223-237.
- Peker, O. (2009).** Türkiye’deki Cari Açık Sürdürülebilir mi? Ekonometrik Analiz, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, 164-174.
- Perron, P. (1989).** The Great Crash, The Oil Price Shock, and The Unit Root Hypothesis, *Econometrica*, Vol. 57, No.2, 1361-1401.
- Philips, P. ve Perron, P. (1988).** Testing for a Unit Root in Time Series Regressions, *Biometrika*, Vol.75, No.2, 345-346.
- Raybaudi, M., Sola, M. ve Spagnola, F. (2004).** Red Signals: Trade Deficits and The Current Account, *Economic Letters*, Vol. 84. No. 2, 217-223.
- Sims, C. (1980).** Macroeconomics and Reality, *Econometrica*, Vol.48, No.1, 1-48.
- Susam, B. ve Bakkal, U. (2008).** Kriz Süreci Makro Değişkenleri ve 2009 Bütçe Büyüklüklerini Nasıl Etkileyecek?, *Maliye Dergisi*, S. 155, 72-88.
- Togan, S. ve Ersel H. (2005),** Current Account Sustainability: The Case of Turkey, *AB’ye Katılım Sürecinde Makroekonomik Politikalar Konferansı*, Ankara, 6-7 Mayıs 2005.
- Wu, J., Chen, L. ve Lee, H. (2001).** Are Current Account Deficits Sustainable Evidence from Panel Cointegration, *Economic Letters*, No.72, 219-224.
- Yamak, R. ve Korkmaz, A. (2007).** Türk Cari İşlemler Açığı Sürdürülebilir mi?, Ekonometrik Bir Yaklaşım, *Bankacılar Dergisi*, S. 60, 17-32.
- Yücel, F. ve Yanar, R. (2005).** Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sürdürülebilir mi? Zaman Serileri Perspektifinden Bir Bakış, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S. 2, 483-492.
- Zivot, E. ve Andrews, D. (1992).** Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock and the Unit-Root Hypothesis, *Journal of Business Economic Statistics*, Vol.10, No. 3, 251-270.

**INCOME TAXATION AND LABOR FORCE PARTICIPATION IN
TRANSITION ECONOMIES: EVIDENCE FROM BULGARIA, RUSSIAN
FEDERATION AND SERBIA**

Oybek YULDASHEV* Obid KHAKIMOV**

ABSTRACT

This paper provides the evidence of the impact of income taxation on the labor force participation in three transition economies, namely, Bulgaria, Russian Federation and Serbia. The evidence suggests that countries which inherited high labor force participation rates are relatively insensitive to changes in the wage rates induced by the changes in the personal income taxation. The estimations have been performed using Heckman (1979) methodology and results showed relatively small wage elasticities of labor force participation for both men and women. In contrast, the sensitivity of the labor force participation decision to changes in wages is found to be bigger for females. The insensitivity of the labor force participation to changes in personal income taxation in all countries under the study may bear serious implications for tax policy design.

Keywords: *Income taxation, Labor force participation, Labor supply, Heckman system of equations, Bulgaria, Russia, Serbia*

**GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE İŞGÜCÜNE KATILIM VE GELİR
VERGİLENDİRMESİ : BULGARİSTAN, RUSYA FEDERASYONU VE
SİRBİSTAN ÖRNEĞİ**

ÖZ

Bu çalışma Bulgaristan, Rusya Federasyonu ve Sırbistan gibi geçiş ekonomilerinde işgücüne katılıma gelir vergilendirmesinin etkisine kanıt bulmaya yöneliktir. Bu kanıt yüksek işgücüne katılım oranlarına sahip olan ülkelerin kişisel gelir vergilendirmesindeki değişmeye nispeten duyarlı olmadığını öne sürmektedir. Ekonometrik tahminler Heckman (1979) yöntemi kullanılarak yapılmıştır ve ampirik sonuçlar hem kadın hem de erkeklerde işgücüne katılımın ücret esnekliklerinin nispeten küçük olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, ücretlerdeki değişmeye işgücüne katılım kararının duyarlılığının kadınlarda daha büyük olduğu sonucu bulunmuştur. Çalışmada ele alınan ülkelerde vergi politikası düzenlenirken kişisel gelir vergilendirmesindeki değişmelere işgücüne katılımın duyarsızlığının ciddi etkiler ortaya çıkarabileceği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: *Gelir vergilendirmesi, İşgücüne katılım, Emek arzı, Bulgaristan, Rusya ve Sırbistan için Heckman eşitlikleri*

* Westminster International University in Tashkent Economics Department, e-mail: oyuldashev@wiut.uz

** Westminster International University in Tashkent Economics Department, e-mail: okhakimov@wiut.uz

1. INTRODUCTION

Almost twenty years have passed since the planned economies started their transition to a market economy. The transition to a market economy by all the former planned economies has been characterized by large declines in output, income and employment, growing poverty and inequality as well as great uncertainties. Drastic changes in economic and political circumstances resulted in the disruption of trade and a substantial decline in the industrial output and GDP. Though public expenditure was substantially cut, output and tax revenues declined at faster rate, resulting in severe fiscal imbalances in many of these countries, which in turn led to broad macroeconomic instability. The inherited Soviet-type tax systems, characterized by the dominance of turnover and enterprise profit taxes, could not operate efficiently under the conditions of liberalization of prices and methods of payment, the privatization of state enterprises and increasing share of the private sector in GDP. There was an urgent need to reform both statutory and the administrative aspects of the tax systems (Harylyshyn and Ebrill, 1999).

The goal of the current paper is to provide a cross-country study of the sensitivity of labor force participation rates to changes in income taxation in transition economies. The study is one of the first attempts to analyze labor supply functions of Bulgaria, Russia and Serbia. We have to note that these three economies were formerly planned economies and initial labor relations were similar. After the collapse of planned regimes, these economies adopted different transition paths and labor market and tax reforms were different. Recently, most of these countries gradually shifted to flat rate income tax regimes and effect of these tax regime changes is still hard to assess. For policymaker the effect of taxes on labor market became one of the hotly debated topics especially during the world financial crisis. Since the policymaker is mostly confronted with balanced budget and employment tradeoff. Countries with rich resources (especially, oil and gas-rich countries) can easily reduce income taxes and stimulate employment in the country whereas other countries face significant challenges in attempting to stimulate employment through tax reforms. For the second group of countries, the sensitivity of labor market to changes in income taxes plays a crucial role since it will determine whether a government is capable to afford large income tax cuts to stimulate labor market. Therefore, the results of this study may help policymakers to evaluate the consequences of the various tax reforms on labor market associated with changes in the income taxation.

The paper is organized as follows. Section two discusses literature review of the recent empirical studies of labor supply with income taxes. Section three provides the methodology of the theory and empirical specification along with estimation techniques used in this study. Section four discusses the data details. Section five provides the results of the study along with their discussion. Section six discusses and compares the results with the similar studies on transition economies and derives the appropriate policy recommendations.

2. LITERATURE REVIEW

The empirical evidence on labor supply and income taxes can be found in the results of the empirical surveys and the econometric estimates of labor supply functions. Most of the surveys on labor supply models with taxes have usually come to the conclusion that labor supply is insensitive to changes in income taxes. This section provides an overview of the key findings of some recent empirical research of labor supply with taxes. It considers both static and inter-temporal setting and focuses on the studies of labor supply with income taxes in developed and transition economies.

Hausman (1981) was among the first who has provided a thorough discussion of static labor supply model with income taxes along with estimation techniques needed to estimate labor supply responses to marginal income tax changes. Hausman (1981) model assumed linear labor supply specification with non-convex piecewise-linear budget constraint. The wage coefficient was considered to be constant

across individuals, in contrast to virtual income coefficient which was allowed to vary. Econometric estimation showed that, for males, uncompensated labor supply elasticity was close to zero and substantially smaller than income elasticity. Since the wage and income variables from the convex and non-convex budget sets were similar, Hausman's study proposed to smooth the non-convexities created by the earned income credit, social security taxes, and the standard deduction. In contrast to prim-aged males, the magnitudes of the uncompensated and income elasticities was found to be substantial larger for prime-aged females. The general results obtained by the study indicated that marginal income taxes did not discourage labor supply substantially.

Blomquist's (1983) study of Swedish labor supply with marginal income taxes was similar to Hausman's approach (1981). Blomquist estimated labor supply function of 688 Swedish males by using 1974 Swedish Level of Living Survey. Similar to Hausman's estimation, the wage coefficient was considered to be constant across individuals, in contrast to virtual income coefficient which is allowed to vary. Estimation by maximum-likelihood yielded the estimates of -0.03 for income elasticity, 0.11 for wage elasticity and 0.08 for uncompensated wage elasticity.

MaCurdy (1983) estimated the intertemporal labor supply model with income taxes. He uses the data from the 1972-1975 Pre-enrollment and the Monthly Labor Supply Files of the Denver Income Maintenance Experiment for 121 married prime-aged males. The study used two-stage instrumental variable technique in order to estimate marginal rate of substitution functions, monotonic transformations and the income and substitution effects. The estimates of the substitution and income effects were found to be larger compared to the previous studies of the intertemporal labor supply with taxes (see Cain-Watts (1973) and Borjas-Heckman (1979)). The instrumental variable estimation technique yielded the uncompensated wage elasticity in a range of 0.31-0.7 and the income elasticity in a range of -0.28 and -0.16.

Triest (1990) analyzed the sensitivity of Hausman's estimates to changes in model specification. By using a 1983 sub sample of the PSID, the author estimated the various variants of Hausman's model. The study used maximum-likelihood approach with heterogeneous preferences to estimate linear labor supply with the linear measurement error. The estimates across model specifications indicated that the supply of labor for prime-aged married men was relatively invariant to the net wage and virtual income. However, in contrast to Hausman's (1981) results, Triest found no virtual income effect. The net wage elasticities were positive and larger than those obtained by Hausman. The results for females have shown to be more sensitive to changes in marginal income taxes. Net wage elasticities resulting from a censored estimator were found to be similar to those of Hausman.

Friedberg (1995) analyzed data from the United States March Current Population Survey. She considered the linear functional specification and employed convex budget set with the piecewise-linear budget constraint in order to study a progressive taxes and the social security earnings test. Estimations by Friedberg used Heckman sample selection technique in order to predict non-participant wages in the labor supply equation. The study found compensated wage elasticity of 1.12, an uncompensated wage elasticity of 0.36, and an income elasticity of -0.76.

Garsia and Squarez (2002) estimated four models of married female labor supply using the data from the 1994 Spanish section of the European Household Panel. The empirical analysis was based on a sample of 2586 married women who were living with their husbands and were not the household heads. They specified four alternative models, which differed with regard to the hypothesis about the optimization error and/or the likelihood contribution of non-workers. Following Hausman's approach the results obtained for the four models suggested that the effects of wages and non-labor income on the labor supply of Spanish married women depended on the specification used. The model which had both preference and optimization errors and allowed for both voluntarily and involuntarily unemployed females desiring to participate seemed to better fit the evidence for Spanish married women.

Kalb (2002) estimated labor supply models for four subgroups of the Australian population: couples with and without children, single men, single women, and sole parents. Kalb assumed linear functional form with income taxation, fixed costs and missing wages, as well as non-convex budget set. The maximum-likelihood method estimation results suggested that preference for labor supply was highest for people who were in their 30's with a high education level. Moreover, the education levels were found to be more important for females than for males and the preference for labor supply was lower for women with children, in particular when the children are young.

Ziliak and Kneisner (2004) estimated the incentive effects of personal income taxation in an intertemporal model of consumption and labor supply that relaxed the standard assumption of strong separability within periods. They used data on 1980-1999 male heads of household from the US PSID, which spans the major recent federal tax reforms in the United States from the Economic Recovery Tax Act of 1981 to the Taxpayer Relief Act of 1997. The analysis was restricted to males between 25-60 years old. The estimation was conducted following MaCurdy's (1983) two-stage instrumental variable technique. The model permitted identification of both within-period preference parameters and lifecycle preference parameters such as the inter-temporal substitution elasticity. The estimates by the two-stage estimation methods yielded the compensated net wage elasticity of 0.3, the intertemporal substitution elasticity of -0.96, and the Frisch elasticities of 0.1 and 0.5. The results pointed that consumption and hours worked are direct complements in utility, and both increase with an increase in the after-tax share and with a compensated increase in the net wage.

Tondani (2006) estimated the elasticities of the labor supply for four categories of Italian workers: married men, married women, unmarried men, and unmarried women. He used the micro data from the 2002 Survey of Households' Income and Wealth (SHIW). Tondani assumed the linear functional specification with the piecewise-linear budget constraint to estimate the wage and income elasticities of 21144 individuals 13536 of which received income benefits. The analysis was restricted to the individuals between 19 and 60 years old. The estimates of the wage and income elasticities by Tobit technique suggested that hours of work were positively related to after tax labor income and negatively related to virtual income. Female labor supply was found to be more sensitive than that of males to an increase in net wage.

As it is apparent from the discussion, most of the focus was given for the choices at the intensive margin, that is, how hours of labor change due to changes in marginal income taxes. Although there are a range of estimates for each group of population (married men, unmarried women, and married women), the empirical results from the labor supply literature suggest that the estimated elasticity for husbands is the lower than females.

In contrast to the empirical literature on developed countries, the empirical evidence of the behavior of labor supply in transition economies is relatively scarce. Moreover, most of the empirical estimation was focused on the choices at the extensive margin, which is the labor force participation decision. The explanation for the studies of labor force participation rather than optimal hours of work is found in the presence of the labor contracts and incompleteness of data on wages, non-labor income and other determinants of labor supply in the transition economies.

Bic'akova et al. (2008) estimates the wage elasticity of the labor force participation in Czech Republic. She uses Heckman selection to employment approach to estimate the standard static labor supply function with taxes. The data used originates from the Czech Household Income Survey for the year 2002 and covers 19003 individuals in 7973 households. Bic'akova et al. (2008) estimates two models of labor supply behavior. The first model excludes any tax and benefits system variables and produces uncompensated wage elasticities of 0.16 and 0.02 for females and males, respectively. The second model takes into account tax and benefit system of the Czech Republic and its estimation results in the semi-elasticities of 0.06 and 0.01 for women and men, respectively.

Staehr (2008) estimated the employment and welfare effects of flat personal income taxation in Estonia. He found that economic incentives affect the participation decisions of the individuals, but not the number of hours worked by individuals already working.

Saget (1999) uses 1992 data to estimate a labor force participation model for 720 Hungarian prime-aged females. The estimations result in labor force participation rate of 1.81, a value which is relatively high compared to other studies of labor force participation.

Chase (1995) compares labor force participation of Czech and Slovak married women (between 20 and 69 years of age) before (in 1984) and after (in 1993) the change of the political regime and the division of Czechoslovakia. Chase finds that the wage semi-elasticity of labor force participation changed from 0.54 to zero for the Czech and from 0.49 to 0.63 for the Slovak married women between the two years.

An interesting paper was provided by Slinko (1999) who estimated the Russian labor supply function in order to explain why the individuals faced with chronic wage arrears continued to spend certain amount of their time at their state jobs. She estimates log-linear labor supply function by Tobit estimation technique. The data is provided by the 1998 Russian Longitudinal Monitoring Survey by Carolina Population center at the University of North Carolina at Chapel Hill. The survey includes 10677 interviews. The sample size of the data considered 4047 individuals of which 111 were on maternity leave. The estimated model reports positive uncompensated wage and cross-wage elasticities, negative income elasticities and indicates on the need of including Russia-specific factors, as wage arrears and unpaid leaves into the model.

Ivanova et al. (2005) use micro-level data to examine the employment effect of introduction of a flat income tax in Russian Federation in 2001. The main finding of this paper is that while revenues increased, these increases in revenues were the results of the better compliance, while the total labor supply effect was relatively limited.

As it was noted, the research on labor supply in transition economies is in its early stages. In order to further discuss the issues of labor supply in other transition economies, and investigate specifics of these economies compared to other developed and developing economies, this study further analyses the labor supply in three other transitions economies. This is the first attempt to analyze labor markets of these economies and provides comprehensive sensitivity analysis of labor supply on income tax changes. The results of the study can be used in important public policy discussions, where determination of optimal taxes and controlling employment are key issues. Especially during the anti-crisis period, where more than two-thirds of developing economies reduced their individual income taxes only because of employment issues. Thus, the results of the study will be important and crucial in economic development and tax policy design processes.

3. METHODOLOGY

The study uses the standard static neoclassical model of labor supply extensively discussed by the recent literature¹. The empirical model employed is based on the Heckman (1979) model to estimate the wage equation on the sample of workers, taking into account the selection to employment equation. We use the Heckman model to specify the system of equations consisting from wage and selection to employment equations. This system of equations is then estimated by maximum likelihood method as a bi-variate probit model for both genders, males and females, separately.

¹ See, for instance, Pencavel (1986), Blundell and McCurdy (1999), Hausman (1986), Heckman (1993)

Once the estimations of the Heckman model have been completed we use the predicted gross hourly wages to transform them into net effective monthly wages. In order to derive the corresponding wage semi-elasticities and elasticities of labor force participation we specify two models: the one that uses the gross monthly wage and the other with the net effective wage, taking into account income taxes and transfers.

3.1. Theory

In this paper we use the standard model of consumer choice to lay the theoretical framework. Not going in too many details, the traditional model of consumer choice involves the maximization of utility over the consumption, C , and labor hours, h , subject to a his/her budget constraint:

$$\begin{aligned} \max &\Rightarrow U(C, h, \delta) \\ \text{s.t.} &: C = wh + I + T(wh, I, \delta) \\ &\text{with } h = H - L \\ &\text{and } 0 \leq h \leq H \end{aligned}$$

, where δ is the individual specific characteristics and $T(\bullet)$ is the tax function. In this paper we estimate the sensitivity of the labor force participation rate to changes in income taxation. We do not consider the case when the individual is at the intensive margin, that is when $h > 0$. Concentrating only on the participation, the solution to the maximization problem is reduced to comparison of utility from working and not working. If the former exceeds the latter the individual decides to participate in employment: $U(C^*, h^*, \delta) \geq U(0, C^0, \delta)$ In case, when the individual decides not to work, his/her optimal consumption depends on government benefits and non-labour income: $C^0 = T(0, I, \delta) + I$

On the other hand, if the individual decides participate the optimal consumption bundle depends on labour and non-labour income plus net transfers. In this case the optimal consumption bundle is given by:

$$\begin{aligned} C^* &= wh^* + T(wh^*, I, \delta) + I = C^0 + (1-t)wh^* \\ &\text{and} \\ t &= \frac{T(0, I, \delta) - T(wh^*, I, \delta)}{wh^*} \end{aligned}$$

where, t , represents an effective marginal tax rate of transition from not working to working. The optimal hours of labor supply are given by the following conditions:

$$\begin{aligned} h &= h^* && \text{iff } U(C^*, h^*) \geq U(0, C^0) \\ h &= 0 && \text{otherwise} \end{aligned}$$

, where, h , is a function of all the parameters of the model and fully describes the individual labor supply behavior².

We have decided to choose the labor force participation rather than hours of labor supply due to several reasons. In particular, most of the hours in the transition economies under the study are fixed by labor contracts. Furthermore, most of the respondents in the estimation sample come from various occupations. Because these are characterized by divergent hours and wage combinations the preference is given to the LFP rate sensitivity. The data on hours of work is often over-reported and suffer from substantial measurement error. Finally, previous study on labor supply revealed higher wage elasticity of labor supply at the extensive rather than at the intensive margin.

² Note, that in the first scenario we identify the income effect and the substitution effect of a change in the wage rate on the hours of labor supplied by a worker. In the case, of labor force participation a wage change (unlike a change in unearned income) does not cause an additional income effect because, for an individual, the participation decision is a binary one.

3.2. Empirical Specification

Empirical specification of the study was adapted from Heckman (1976) where individual makes choice to participate or not to participate in the labor market. If individual decides to participate then binary random variable LFP_i is equal to 1, otherwise it is equal to zero. Let vector X to include all non-wage household income, household characteristics and individual preferences that affect individual's labor force participation decision. Then the individual i 's effective net wage is given by:

$$ENW_i = (1-t_i) \times GW_i$$

, where GW_i is gross wage and t_i is individual specific marginal tax rate of transition from non-participation to participation in employment. This tax rate that takes into account existing taxes on personal income, social contribution rates and social benefits available for non-working and working individuals. Then labor force participation decision equation can be specified as follows:

$$LFP_i = f(ENW_i, X_i, \dots)$$

In order to estimate the effect of wage on labor force participation decision, the optimal number of hours of work, h_i , are approximated by the following equation:

$$h_i = \alpha \ln ENW_i + X_i \beta + \varepsilon_i$$

, where α and β are the vectors of parameters of the model and ε_i is an error term assumed to be independent and normally distributed across individuals, $\varepsilon_i \sim \mathcal{N}(0, \sigma_\varepsilon^2)$. Then, the probability that an individual i participates in the employment can be expressed by:

$$\Pr(LFP_i = 1) = \Pr(h_i > 0) = \Pr(\alpha \ln ENW_i + X_i \beta + \varepsilon_i > 0)$$

Given our assumptions about the error term ε_i , the labor force participation decision, as described by LFP_i , can be estimated by a standard probit model:

$$\Pr[LFP_i = 1 | ENW_i, X_i] = \Phi(\alpha \ln ENW_i + X_i \beta)$$

, where $\Phi(\cdot)$ is the standard normal cumulative distribution function. Since the model is non-linear, the impact of the right-hand side variables has to be expressed in terms of the marginal effects evaluated at different values of the independent variables.

The key variable of interest in the above probit model is the individual's wage rate since we are interested in estimating its impact on individuals' labor force participation decisions. Consequently, a key parameter of interest is the coefficient to be estimated that corresponds to the wage variable, which is α . In the above probit model wage is used in logarithmic form for purposes of deriving coefficient α as the wage semi-elasticity of labor force participation directly from the probit model estimations. As a result, the wage elasticity of labor force participation can be estimated by dividing the semi-elasticity by the probability of labor force participation or by the labor force participation rate.

Although, the above probit model was initially specified for the effective net wage case, the estimation of the same model with the gross wages is also provided. By doing so, it is possible derive two separate estimation results and differences between these results will serve as an indicator of the welfare system's discouraging impact on labor force participation.

Based on findings of similar studies³, which have yielded distinctly differing outcomes on impact of wage and other explanatory variables on labor force participation for women and men, the probit model is estimated separately by gender.

³ See Bicakova et.al (2008)

The above presented econometric model requires information on wages for all individuals in the estimation samples. This requirement necessitates estimation of potential wages for individuals in the estimation samples with no observed actual wages. In order to estimate such potential wages the study uses the standard Heckman (1979) model that estimates the wage equation on only the individuals in the estimation samples who have actual wages, while ignoring those who do not have observed actual wages.

After the estimation the Heckman model, the study uses the estimated wage equations to predict gross hourly wages for everybody in the estimation sample, separately for men and women. Then predicted gross hourly wages are transformed to full-time equivalent gross monthly wages, assuming that a respondent works 48 hours per week and 4 weeks per month.

The effective net wages from the estimated gross monthly wages are derived via the following equation:

$$ENW_i = GMW_i \times (1 - t_i)$$

, where GMW_i denotes the estimated gross monthly wage of the individual i . t_i represents the individual-specific effective marginal tax rate of the transition from not-working to working, defined as:

$$t_i = 1 - \frac{GMW_i \times (1 - \tau) + (SB_{\text{work}} - SB_{\text{non-work}})}{GMW_i}$$

, where τ is cumulative tax rate on predicted gross monthly wage, which includes personal income tax, social contributions paid out of personal earnings, SB_{work} are social benefits to be received if working, and $SB_{\text{non-work}}$ are social benefits to be received if not working.

Since social benefits are assigned depending on the composition of household such as presence of children and unemployed, and therefore target entire household well-being rather than an individual's well-being, in this study, the total social transfers at the household level are included in SB_{work} and SB_{nonwork} . Eligibility rules of the country's welfare system imply that an individual's decision to work will affect the social transfers received by the entire household. For instance, if an individual decides to work then the household's total income will decline by the amount of unemployment income previously received by this individual.

4. THE DATA

The data that we use in this study collected from various sources. Since the analysis is conceptually static, we use the income tax rates that were appropriate for the period of survey.⁴ Moreover, we restrict our study to working ages only which include all individuals of 16 – 64 ages year old that work in the formal sector of employment. We exclude from the analysis all students, part-time workers, pensioners, self-employed and individuals who are employed by the informal sector. The estimations are performed on a gender basis, where the separate estimations are made for men and women respectively.

To estimate the sensitivity of labor force participation to changes in income taxation in Bulgaria and Serbia we use the latest available Living Standard Measurement Surveys for Bulgaria and Serbia conducted by the World Bank in 2002 for the former and 2007 latter, respectively. For Serbia we estimate the sensitivity of labor force participation rate to changes in income taxation for 4043 male respondents and 3694 female respondents. For Bulgaria the sample covers 3661 individuals of whom 1909 are men and 1752 are women.

⁴ For further discussion of individual income tax systems in countries' under the study please see appendix

The estimations of the labor force participation wage elasticities in Russian Federation employ the Russian Longitudinal Monitoring Survey 2002, Round 11, conducted by the Russian State Statistical Bureau Goskomstat. Given the restrictions above the estimation sample consisted from 2304 men and 2585 women, respectively.

We have chosen the three countries, namely, Bulgaria, Serbia, and Russian Federation in this study, since the data for these countries, as provided by the respective labour force surveys, is relatively complete and vast.

In this study we also use individual characteristics that in our opinion may affect the labor force participation rate besides the wage rates. These include such factors as the level of education, marital status, presence of children in the family, as well as the additional non-labor income.

The sample summary statistics for Bulgaria, the Russian Federation and Serbia are given by Tables 1, 2, and 3 below.

Table 1. The Estimation Sample Summary Statistics - Bulgaria

Variable	MEN		WOMEN	
	Mean	Std. Dev.	Mean	Std. Dev.
Labor Force Participation	0.80	0.39	0.74	0.43
Avg. wrk. hrs./week	34.6	19.5	31.0	18.8
Gross hourly wage	160.9	209.3	123.6	128.2
Other Income	0.70	0.45	0.71	0.45
Age	40.7	10.6	40.5	9.6
Higher Education	0.18	0.38	0.29	0.45
Married	0.71	0.45	0.77	0.42
Children	0.39	0.48	0.47	0.49
Children < 7 Years	n/a	n/a	0.14	0.34
Rents apt./house	0.06	0.24	0.06	0.24
Lives in Urban area	0.73	0.44	0.75	0.43
Sample Size	1909		1752	

Table 2. The Estimation Sample Summary Statistics – Russian Federation

Variable	MEN		WOMEN	
	Mean	Std. Dev.	Mean	Std. Dev.
Labour Force Participation	0.952	0.21	0.886	0.32
Average working hours p/w	47.2	13.4	41.6	12.3
Gross hourly wage	29.3	39.8	20.5	20.3
Other Income	560.2	1973.2	558.3	1977.1
Age	38.9	9.6	38.4	9.0
Higher Education	0.18	0.38	0.23	0.42
Married	0.83	0.38	0.74	0.44
Children	0.60	0.49	0.64	0.48
Children < 7 Years	0.27	0.44	0.25	0.43
Children 7-18 Years	0.42	0.49	0.49	0.50
Rents apt./house	0.07	0.25	0.06	0.24
Lives in Urban area	0.62	0.48	0.63	0.48
Sample Size	2304		2585	

As can be seen from the tables the highest mean labor force participation rate among men and women is recorded in Serbia and Russian Federation, whereas the lowest is in Bulgaria. Although the labor force participation rates have dropped since the beginning of the transition, still these countries exhibit high rates of participation among population.

The same pattern can be noticed with respect to average weekly working hours, where the highest are in Russian Federation and Serbia, whereas the lowest are for Bulgaria. This fact is in line with the recent concern over the rising unemployment and dropping participation rates in Bulgaria.

Table 3. The Estimation Sample Summary Statistics - Serbia

	MEN		WOMEN	
	Mean	Std. Dev.	Mean	Std. Dev.
Labor Force Participation	0.97	0.15	0.80	0.39
Avg. wrk. hrs./week	45.4	19.1	40.9	17.8
Gross hourly wage	94.1	237.8	65.7	151.1
Other Income	0.79	0.40	0.89	0.31
Age	42.5	10.6	41.3	9.5
Higher Education	0.09	0.28	0.1	0.29
Married	0.73	0.44	0.79	0.40
Children	0.32	0.46	0.36	0.48
Children < 7 Years	0.12	0.33	0.14	0.34
Rents apt./house	0.02	0.15	0.03	0.16
Lives in Urban area	0.51	0.49	0.56	0.49
Sample Size	4043		3694	

All three countries exhibit remarkable differences in the pay rate among men and women, where the women are seem to be more discouraged by the wage rates.

The mean age rates in the samples vary in span of 35-43 year for all for countries under the study.

Nearly 70 percent of the population is reported to have other income sources in Bulgaria, Serbia and Russian Federation. This non-labor income includes all non-labor income stemming from capital gains, self-employment as well as informal sector activities.

More than 70 percent of men and 73 percent of women are reportedly married, namely are in registered marriage or living together without civil registration in all three countries. In this analysis the term "married" is expanded to include those who have permanent partners living together without civil registration since such relationships in many ways resemble normal families.

This study utilizes information on the presence of children in the household which is sufficient information for purposes of analyzing impact of having children on labour supply decisions as child care may be provided by other members of the household as well and therefore affects their labour supply behaviour. Such approach allows including all working age individuals in the household into the estimation sample and allows increasing the size of the sample as much as possible.

The amount of people who possess the higher education diploma is extremely low in the sample ranging between 18 and 29 percent for both genders.

Finally, more than 60 percent of the sample population are recorded to reside in the urban areas of Bulgaria and Russian Federation, whereas the figures for Serbia are approximately 50 percent.

5. CROSS-COUNTRY RESULTS

Since estimation of the labour supply behaviour in this study is carried out in two stages, we present results of the Heckman model of the system of wage and selection equations, and the results for the probit model separately.

5.1. Heckman System of Equations

The results from the Heckman system of equations provide the first insights into the behaviour of the labour supply in the three transition economies and are presented in tables 5 to 7. Wages increase with the level of education in Bulgaria and Russian Federation for both genders, in contrast to Serbia where higher education does not seem to be a significant determinant of wages for both genders.

Age of an individual seems to affect positively the wage rate of men in Bulgaria, whereas it is inversely related to male wages in Serbia and Russian Federation. In contrast, wages decrease with female age in Serbia and increases in Bulgaria and Russian Federation. This conclusion differs from the found evidence on positive relation between wage rate and age.

The degree of urbanization of the residence leads to a higher wages for both genders in all three transition economies.

The selection equation shows more substantial differences between two genders. Specifically, the presence of children in the family does not seem to be a significant determinant for both genders, except for Bulgaria, where it is positive. However, when considering the presence of children under 7 years old in the family, the effect is large and negative for women in all three countries under the study. Except for Bulgaria, the effect of being married is positive for men and negative for women in the rest of the transition economies. The probability of the selection into employment increases with age for women in all three countries under the study. In contrast, the probability of selection into employment increases with age only in Serbia and decreases for the rest of the countries. Finally, the presence of the other income in the household seems to reduce the probability of selection into employment for both genders in all countries.

Table 5. Heckman Estimation Results for Bulgaria, Both Genders

Equation 1. Log of gross wage		
	Men	Women
Higher education	0.5188 (0.000)	0.3833 (0.000)
Age	0.0048 (0.005)	0.0089 (0.000)
Degree of Urbanization	0.2297 (0.000)	0.0906 (0.059)
Intercept	0.1620 (0.095)	-0.1614 (0.170)
Equation 2. Selection to employment		
	Men	Women
Married	0.1304 (0.075)	0.0472 (0.537)
Higher education	0.1819 (0.022)	0.4138 (0.000)
Children	0.0410 (0.534)	0.1723 (0.015)
Children < 7 Years	X	-0.5455 (0.000)
Other income	-0.2036 (0.002)	-0.1286 (0.066)
Age	-0.0056 (0.056)	0.0017 (0.615)
Rent	0.0335(0.787)	-0.2464 (0.051)
Degree of Urbanization	0.2162 (0.002)	0.4219 (0.000)
Intercept	0.3576 (0.012)	-0.1976 (0.263)
Log-likelihood	- 2303.659	1907.245
χ^2	186.65	111.50

Note: Numbers in parentheses are the corresponding p - values

Table 6. Heckman Estimation Results for Russian Federation, Both Genders

Equation 1. Log of gross wage		
	Men	Women
Higher education	0.2649 (0.003)	0.1439 (0.052)
Age	-0.0024 (0.501)	0.0083 (0.018)
Degree of Urbanization	0.5971 (0.000)	0.1716 (0.010)
Intercept	2.3905 (0.000)	2.1106 (0.000)
Equation 2. Selection to employment		
	Men	Women
Married	0.4119 (0.000)	-0.0581 (0.020)
Higher education	0.3051 (0.000)	0.3459 (0.000)
Children	0.0388 (0.464)	-0.0235 (0.635)
Children < 7 Years	x	-0.1868 (0.000)
Other income	-0.5822 (0.000)	-0.2881 (0.000)
Age	-0.0028 (0.374)	0.0042 (0.171)
Rent	0.3113 (0.003)	-0.1498 (0.056)
Degree of Urbanization	0.2864 (0.000)	0.2720 (0.000)
Intercept	0.4689 (0.000)	0.5396 (0.000)
Log-likelihood	-4064.8	-4475.9
χ^2	59.76	165.02

Note: Numbers in parentheses are the corresponding p - values

Table 7. Heckman Estimation Method Results for Serbia, Both Genders

Equation 1. Log of gross wage		
	Men	Women
Higher education	0.1205 (0.88)	-0.0829 (0.612)
Age	-0.0162 (0.000)	-0.0084 (0.106)
Degree of Urbanization	0.8249 (0.000)	0.8528 (0.000)
Intercept	4.4619 (0.000)	4.7552 (0.000)
Equation 2. Selection to employment		
	Men	Women
Married	0.1685 (0.000)	-0.0821 (0.012)
Higher education	0.3535 (0.000)	0.4307 (0.000)
Children	0.0585 (0.184)	0.0476 (0.086)
Children < 7 Years	-0.1059 (0.050)	-0.1067 (0.003)
Other income	-0.5822 (0.000)	-0.1792 (0.000)
Age	0.0043 (0.038)	0.0031 (0.129)
Rent	0.0381 (0.706)	0.0605 (0.397)
Degree of Urbanization	-0.2898 (0.000)	-0.1629 (0.000)
Intercept	0.6788 (0.000)	0.4915 (0.000)
Log-likelihood	-8681.93	-7183.19
χ^2	142.60	76.83

Note: Numbers in parentheses are the corresponding p - values

5.2. Probit Results

The marginal effects from the estimated probit model of the labor force participation for three countries are represented in Tables A3 to A8 in the appendix. The effects presented in these tables are estimated at the means of the variables. These marginal effects of binary variables are estimated as a discrete change in the predicted probability induced by the value of the variable changing from 0 to 1. The tables compare the results for men and women respectively and compare the specification with the gross wage and with the effective net wage. We start from the discussion of the semi-wage elasticities of the labor force participation for both genders represented by the corresponding marginal effects and then discuss how various factors other than wages affect the labor force participation decision.

Semi-wage elasticities of labor force participation probability in three transition economies

The wage semi-elasticities of probability of supplying labor are given in the first rows of tables A3 to table A8. For men the highest gross wage semi-elasticity is found in Russian Federation, being nearly 0.06. For Bulgaria the changes in the gross wage seem not to affect the labor force participation of men. This implies that for a 1 percent increase in the wage rate the labor force participation in Russian Federation increases by about 0.06 percent. For women, the largest gross wage semi-elasticity is found in Serbia, where a one percent increase in the wage rate increases the probability of supplying labor by nearly 0.491 percent. Again, the gross wage semi-elasticity in Bulgaria is found not to affect the decisions of females to supply labor. However, note the remarkable differences between the sensitivity of labor force participation to changes in the gross wage between males and females in Russian Federation and Serbia. While changes in the gross wage have no significant effect on male labor force participation rates, its effect is highly significant for females.

Focusing on the second specification with effective net wage for men, we find that Bulgaria possess highest sensitivity of labor force participation to changes in the effective wage. Similar pattern can be seen when analyzing the responses of labor force participation among women. The highest net effective wage semi-elasticity is found in Russian Federation being nearly 0.3. This implies that a one percent increase in the net effective wage rate induces the increase in the probability of labor force participation among women by 0.3 percent.

Hence we explain this result that the gross wage elasticities are greater than effective net wage elasticities mainly because the effective net wage is distributed among individuals more unevenly. That is, the marginal effective tax rate that we use to construct the effective net wage takes into account the actual income taxes as well as the social contributions and the implicit taxation resulting from the reduction in social transfers associated with wage increases.

The sensitivity of labor force participation probability to changes in other determinants

The marital status is found to affect positively the probability of labor force participation of men in all transition economies. This implies that by being married men are more inclined to participate in the employment. In contrast, by being married the probability of female labor force participation falls in all three countries under the study. This result is in line with the results documented in the standard literature.

The effect of the other income that captures other sources of non-social income in the household is in line with the standard literature, both negative and significant for all countries under the study.

The presence of children in the household is found not to affect significantly the male and female labor force participation decisions in all three countries. However, the presence of children under 7 years old is found to significantly reduce the probability of labor force participation decision of females in all countries under the study. This result is not surprising, since most of the women usually take some time to take care after children prior to their school-age.

We find that the degree of urbanization of residence is significant only in Serbia, although according to the estimates, it is negative. This is rather a surprising result that may stem from the incompleteness of data or wrong empirical specification.

Finally, whether a person lives in a rented apartment or housing is found to increase the probability of male labor force participation only in Russian Federation.

6. WAGE ELASTICITIES AND TAX POLICY IMPLICATIONS

In tables 9 and 10 we present wage elasticities for three transition economies, namely, Bulgaria, Serbia and Russian Federation. The wage elasticities of the labor force participation rate in Bulgaria, Serbia and Russian Federation have been estimated by dividing wage semi-elasticities with the predicted probability of labour force participation at means of the variables.

Table 9. A Comparison of the Wage Elasticities – Men (Three Transition Economies)

Country	Gross wage	Effective net wage
Bulgaria ¹	0.289	0.1356
Serbia	0.039	0.021
Russian Federation	0.0605	0.0490

Notes: 1) Wage elasticity for Bulgaria is found to be insignificant at all three levels of significance.

Table 10. A Comparison of the Wage Elasticities – Women (Three Transition Economies)

Country	Gross wage	Effective net wage
Bulgaria ¹	0.1179	0.0398
Serbia	0.57	0.11
Russian Federation	0.4663	0.3236

Notes: 1) Wage elasticity for Bulgaria is found to be insignificant at all three levels of significance.

From the tables above we note that the labor force participation decision is more sensitive to changes in wage rates induced by the changes in the personal income taxation for women as compared for men for both specifications. Under gross wage specification the sensitivity of labor force participation decision for men is highest for the Russian Federation. In contrast, female wage elasticity under gross wage specification is found to be the most sensitive in Serbia. The difference between the two estimated wage elasticities (one for the gross wage and the other for the net effective wage) can be interpreted as an indicator of the impact of the welfare system on individuals' labour supply decisions. The estimation results suggest that the countries' existing welfare systems have discouraging effect on labour force participation for both men and women.

These welfare system disincentives are greater for women than for men. The difference in magnitude of welfare system disincentives is associated with availability of child benefits on top of unemployment benefits for non-working women, while non-working men are entitled only for unemployment benefits in most of the transition economies.

As discussed above, the labour force participation rates across the post-Communist countries were high due to the law on full employment. Although the transition brought with itself declining rates of employment and falling rates of labour force participation, the labour force participation rates among the transition economies remain high.

The results of the wage elasticities of the labour force participation in three transition economies found in this study confirm the recent findings of the mature markets on the inverse relationship between labour force participation rates and wage sensitivity of labour supply (Alesina and Ichino, 2007; Blau and Kahn, 2007). Hence, the findings of this study suggest that the labour supply responses to the wage changes are expected to be low in most of the transition economies which inherited high levels of labour force participation rates (Similar results were found for Czech Republic by Bicakova, 2008, and for Estonia by Staehr, 2008).

In general, after the initial implementation of market-oriented tax system elements, further changes and reforms of tax systems in many transition economies, however, resulted in more complex and less transparent tax systems with numerous exemptions and deductions (Shome and Escolano, 1993).

In the mid-90s many transition economies initiated tax policies focusing on simplification of the overall tax system, improvement of structural aspects of taxation and minimization of tax-induced distortions. However, many governments had difficulties in sustaining good tax policies and frequent changes to tax legislations resulted in worsening of overall business environment. Nearly all of the transition countries concentrated more on tax policies while giving less attention to the amendments in tax administration. Tax administration reforms were mainly associated with the enactment of necessary legislation, establishment of organizational structures, development of systems and procedures; however, little has been done in the issues concerning the tax collection and enforcement (Stepanyan, 2003).

Still, the experiences of the transition economies show a heavy reliance on the indirect taxes as compared to the direct ones. Indirect taxes, such as import and export duties and excise taxes comprise the major source of fiscal revenue for the most transition economies. It is not surprising that in transition economies personal income taxes yield much less revenue as opposed to the more developed countries. Probably, one of the major explanations can be found, again, in the weaknesses of the tax administrations and tax enforcements of most of the post-Communist countries.

Furthermore, when incomes are low and the unemployment rates are high, the changes in income taxes do not drastically change the individual's choice to supply labor since labor supply is nearly inelastic. In addition, due to low education levels and consequently low productivity of human capital its price is low in the official sector. This induces most of the people to turn to the underground economy. As a result, the income tax changes rather affect more people to search better opportunities in the underground economy⁵ and as a consequence increase the level of tax evasion.

It seems that the future income tax policy design should be aiming to increase the level of tax compliance in transition economies first, as the habit of tax evasion is still high. By stimulating labor supply and labor participation by decreasing marginal tax rates may seem useful in developed countries, where the income tax avoidance is much lower; however the effects on transition economies may still be low. Moreover, our findings suggest that income tax policy measures aimed at enhancing labor supply should also primarily target women (rather than men) as the changes in taxes and benefits resulting from the changes of the effective net wage have a higher impact on this group.

7. CONCLUSION

This paper has attempted to derive the wage elasticities of labor force participation in three transition economies, namely, Bulgaria, Russian Federation and Serbia. The empirical analysis entailed two steps using the Heckman estimation method, namely a construction of effective net wage which takes into account tax and benefit systems and then estimation of the wage elasticity of labor force participation in three countries.

⁵ An interesting discussion of this issue can be found in Lemieux et.al. (1994)

The econometric analysis was based on the various micro-data sources for each country separately. Estimation results show that on average the probability of labour force participation in most of the transition economies, except for Bulgaria, are positively related to the gross wage. When the gross wage is replaced by the effective net wage, the magnitudes of probability of labour force participation fall although retain positive relationship with wages. We attribute the difference between the wage semi-elasticities using gross wage and effective net wage to country's welfare system's disincentives effects on the labour supply decision. As the results shown the welfare system disincentive effects were greater for women than for men in all transition economies.

The comparison of the results with the similar studies shows that the responses among the population to changes in income taxation in most of the transition economies are expected to be small. One of the possible explanations is found in the high labour force participation rates inherited from the previous system. We therefore expect a limited response of labor supply to wages as a result of personal income taxes in other post-transition countries, which have retained high labor force participation rates since the Communist period.

The results of this study provide some suggestions that can be considered in the future income tax policy design in transition economies, specifically: (1) the future income tax policies in transition economies should focus on the measures aiming to enhance the tax compliance as the level of tax evasion is believed to be a key buffer against a successful income tax reforms; (2) the responses of labor supply and labor force participation rates to income tax policy changes are relatively low; (3) Women are more sensitive to changes in income tax policy measures aimed to enhancing labour supply.

REFERENCES

- Alesina A. and A. Ichino (2007).** *Gender-based taxation*, mimeo. Harvard University
- Bicakova A., J. Slacalek and M. Slavik (2008).** Labor Supply after Transition: Evidence from Czech Republic. *European Central Bank Working Paper*, No.887.
- Borjas, G. and J., Heckman (1979).** Labor Supply Estimates for Public Policy Evaluation. *Proceedings of the 31 Annual Meeting of the Industrial Research Association (1979)*, 320-31
- Blau, F.D. and L.M., Kahn. (2007).** Changes in the labour supply behaviour of married women: 1980-2000. *Journal of Labor Economics*, 3, 393-438.
- Blomquist, N.Soren (1983).** The effect of income taxation on the labor supply of married men in Sweden. *Journal of Public Economics* 22: 169-197.
- Blundell R. W. (1995).** The impact of taxation on labour force participation and labour supply. *OECD Job Study Working Papers*, N. 8, OECD Publishing, doi: 10.1787/576638686128
- Blundell R. W., A. Duncan, and C. Meghir (1998).** Estimating labour supply responses using tax reforms. *Econometrica*, 66, 4, 827-861
- Blundell, R. and T., MaCurdy (1999).** Labor supply: A review of alternative approaches. In Ashenfelter, O. and D., Card (eds.), *Handbook of Labor Economics*, vol.3, North-Holland
- Cain, G. and H., Watts (1973).** Toward a Summary and Synthesis of the Evidence. In Cain, G. and H. Watts, (eds.), *Income Maintenance and Labor Supply*. Chicago: Markham

- Chase, R. S. (1995).** *Women's labor force participation during and after Communism: A study of the Czech Republic and Slovakia.* Discussion paper 768, Economic Growth Center, Yale University.
- Ebrill, L. and O., Havrylyshyn. (1999).** *Tax reform in the Baltics, Russia, and other countries of the Former Soviet Union.* IMF Occasional paper No.182. Washington D.C.: International Monetary Fund
- Friedberg, L. (1995).** *The labor supply effects of the social security earnings test.* Mimeo. (MIT, Boston, MA)
- Garcia, J. and M.J., Suarez (2003).** Female labor supply and income taxation in Spain: The importance of behavioral assumptions and unobserved heterogeneity specification. *Hacienda Publica Espanola / Revista de Economia Publica*, 164-(1/2003): 9-27.
- Gorodnichenko Y., J. Martinez-Vazquez, and K. Sabirianova Peter, (2009).** Myth and Reality of Flat Tax Reform: Micro Estimates of Tax Evasion Response and Welfare Effects in Russia. *Journal of Political Economy*, 117, 3, 504-554
- Hausman, J. (1981).** Labor supply. how taxes affect economic behavior. In H. Aaron and J. Pechman(eds.), *Tax and the economy* (Brookings Institution, Washington, DC).
- Hausman, J. (1983).** Taxes and Labor Supply. In Auerbach and Feldstein (eds.), *Handbook of Public Economics*, vol.1.
- Heckman J. T. (1979).** Sample selection bias as a specification error. *Econometrica*, 47, 1, 153-161
- Heckman J. T. (1993).** What has been learned about labour supply in the past twenty years? *American Economic Review*, Papers and Proceedings, 83, 2, 116-121
- Kalb G., (2002).** *Estimation of Labor Supply Models for Four Separate Groups in the Australian population.* Melbourne Institute Working Paper No.24/02: pp. 1059-1085
- Labour Force Survey – Serbia (2004, 2008, 2010).** International Labour Organization
- Lemieux, T., B. Fortin, and P.Frechette (1994).** The effect of taxes on labor supply in the underground economy. *American Economic Review* 84: 231-54
- MaCurdy, T. (1983).** A Simple Scheme for Estimating an Intertemporal Model of Labor Supply and Consumption in the Presence of Taxes and Uncertainty. *International Economic Review* 24: 265-289
- Martinez-Vazquez Jorge, M. Rider, R. Qibthiyah, and S. Wallace (2006).** *Who bears the burden of taxes on labour income in Russia?* Georgia State University, Working Paper 06-21
- Martinez-Vazquez, J. and R., McNab. (2000).** *The Tax Reform Experiment in Transitional Countries.* In *International Studies Program*. Georgia State University. Working Paper 00-1
- Pencavel, J. (1986).** Labor Supply of Men. In *Handbook of Labor Economics*, Vol.1:5, edited by Orley Ashenfelter and Richard Layard. Amsterdam: North Holland, 3–102.
- Rabushka A. (2003).** *The Flat Tax in Russia and the New Europe.* National Center for Policy Analysis, BRIEF ANALYSIS, No. 452
- Saget, C. (1999).** The determinants of female labor supply in Hungary. *Economics of Transition* 7 (17), 575-591.
- Slinko, I. (1999).** *Multiple jobs, wage arrears, tax evasion and labor supply in Russia.* Working paper BSP/99/018

- Staehr, K. (2008).** *Estimates of employment and welfare effects of personal labour income taxation in a flat-tax country: The case of Estonia.* Bank of Estonia. Working paper series 3/2008
- Stepanyan, V. (2003).** *Reforming tax systems: Experience of the Baltics, Russia, and Other countries of the Former Soviet Union.* IMF Working Paper WP /03/173
- Triest, R. (1990).** The effect of income taxation on labor supply in the US. *Journal of Human Resources* 25: 491-516
- Tanzi, V. (1992).** *Fiscal policies in economies of transition.* Washington D.C.: International Monetary Fund
- Tanzi, V. and P., Shome (1993).** A primer on tax evasion. *International Monetary Staff Papers* 40 (4): pp.807-828
- Tanzi, V. (1994).** Reforming Public Finances in Economies in Transition. *International Tax and Public Finance* 1: 149-163.
- Tanzi, V. and G., Tsiboures (2000).** *Fiscal Reform Over Ten Years of Transition.* IMF Working Paper WP/00/113.
- Tondani, D. (2006).** Estimating the Effect of Personal Income Tax on Labor Supply in Italy. *Economia e Politica Economica*
- Ziliak, P. and T., Kniesner (2004).** *The Effect of Income Taxation on Consumption and Labor Supply.* Department of Economics, University of Kentucky and Center for Policy Research & Department of Economics, Syracuse University

APPENDIX

CURRENT PERSONAL INCOME TAX SYSTEMS IN BULGARIA, THE RUSSIAN FEDERATION AND SERBIA

This section briefly overviews the major peculiarities of the personal income tax systems in the countries under the study.

Bulgaria introduced flat income tax system in 2009 at 10% which replaced the previous progressive tax system with four income brackets. The progressive tax system in Bulgaria consisted from three tax brackets from 20% to 24% above the basic exemptions.

Table A1. Personal Income Tax System in Bulgaria

Before Reform (2008)		After Reform (2009)	
Taxable Income (BGL)	Marginal Rate	Taxable Income (BGL)	Marginal Rate
Below 2,160	0	All labor incomes	10%
2,161 to 3,000	20%		
3,001 to 7,200	22%		
Above 7,201	24%		

Before 2001 the Russian Federation did not bring substantial changes to its progressive income tax system. The progressive income tax system comprised from three tax brackets with corresponding income brackets of 12%, 20%, and 30%, respectively. In 2001 the Russian Federation substituted its progressive income tax system with the flat tax rate of 13%. The flat personal income tax regime was introduced in 2001 as part of a major tax reform and it replaced progressive personal income tax scheme with rates ranging from 12 percent to 30 percent.

Table A2. Personal Income Tax in Russian Federation

Before Reform (2000)		After Reform (2001)	
Taxable Income (RBL)	Marginal Rate	Taxable Income (RBL)	Marginal Rate
Below 3,168	0	Below 4,800	0
3,168 to 50,000	12%	Above 4,800	13%
50,000 to 150,000	20%		
Above 150,000	30%		

Finally, the Serbian income tax system is comprised of the flat tax rate of 12% on labor incomes and 20% on all other types of income, which include self-employment, rental, royalties, and capital and property gains.

The analysis of the personal income taxes in all three transition economies reflect very similar trend with respect to tax reform. In particular, most of the transition economies under the study started with the progressive income tax systems with income brackets ranging from three to four. However, during the transition period most of the countries attempted to reduce the burden from income taxation by reducing the marginal tax rates. Most of these countries adopted the flat income tax rates recently to replace the progressive income tax structure. Among the first ones to adopt the flat income tax systems were Estonia and the Russian Federation. Czech Republic and Bulgaria amended their income tax systems recently.

PROBIT ESTIMATIONS RESULTS

Table A3. Marginal Effects – Men (Bulgaria)

Variable	Gross wage		Effective net wage	
	Marginal Effect	P > z	Marginal Effect	P > z
Log Wage	0.2470	0.122	0.1157**	0.021
Married	0.0818***	0.000	0.0776***	0.000
Higher education	0.1657**	0.014	0.1689***	0.001
Children	-0.0125	0.504	-0.0118	0.529
Other income	-0.0599***	0.001	-0.0596***	0.001
Rent	-0.0259	0.469	-0.0252	0.480
Log-Likelihood	-843.70		842.21	
Pseudo – R ²	0.097		0.099	
Observations	1909			

Notes: *, **, ***, - Statistical significance at 10, 5, and 1 percent, respectively.

Table A4. Marginal Effects – Women (Bulgaria)

Variable	Gross wage		Effective net wage	
	Marginal effect	P > z	Marginal effect	P > z
Log Wage	0.0931	0.443	0.0315	0.660
Married	0.0387	0.149	0.0418	0.119
Higher education	0.1713***	0.000	0.1835***	0.000
Children	0.0513**	0.027	0.0506**	0.029
Children < 7 Years	-0.0982***	0.005	-0.0996***	0.004
Other income	-0.2253*	0.000	-0.2257*	0.000
Rent	-0.0706	0.112	-0.0724	0.104
Log-likelihood	-846.39		-846.59	
Pseudo R2	0.15		0.15	
Observations	1752			

Notes: *, **, ***, - Statistical significance at 10, 5, and 1 percent, respectively.

Table A5. Marginal Effects – Men (Russian Federation)

Variable	Gross wage		Effective net wage	
	Marginal Effect	P > z	Marginal Effect	P > z
Log Wage	0.0581***	0.000	0.0471***	0.000
Married	0.0205*	0.076	0.0205*	0.076
Higher education	-0.0122	0.366	-0.0116	0.384
Children	0.0101	0.259	0.0101	0.260
Other income	-0.0407***	0.000	-0.0407***	0.000
Rent	0.0306**	0.042	0.0306**	0.042
Log-Likelihood	-418.45		-418.37	
Pseudo – R ²	0.053		0.053	
Observations	2304			

Notes: *, **, ***, - Statistical significance at 10, 5, and 1 percent, respectively.

Table A6. Marginal Effects – Women (Russian Federation)

Variable	Gross wage		Effective net wage	
	Marginal effect	P > z	Marginal effect	P > z
Log Wage	0.4192***	0.000	0.2909***	0.000
Married	-0.0545***	0.000	-0.0547***	0.000
Higher education	-0.0236	0.253	-0.0222	0.275
Children	-0.0217	0.139	-0.0219	0.134
Children < 7 Years	-0.0497***	0.002	-0.0496***	0.002
Other income	-0.0429***	0.004	-0.0429***	0.004
Rent	0.0355	0.117	0.0357	0.114
Log-likelihood	-864.89		-864.55	
Pseudo R2	0.058		0.058	
Observations	2585			

Notes: *, **, ***, - Statistical significance at 10, 5, and 1 percent, respectively.

Table A7. Marginal Effects – Men (Serbia)

Variable	Gross wage		Effective net wage	
	Marginal effect	P > z	Marginal effect	P > z
Log Wage	0.0392***	0.001	0.0206***	0.000
Married	0.0111**	0.033	0.0099**	0.040
Higher education	0.0046	0.555	0.0032	0.681
Children	0.0031	0.492	0.0019	0.660
Other income	-0.0239***	0.000	-0.0228***	0.000
Urban	-0.0292*	0.060	-0.4444*	0.000
Rent	-0.0047	0.742	-0.0059	0.684
Log-likelihood	-423.30		-418.74	
Pseudo R ²	0.052		0.062	
Observations	4043			

Notes: *, **, ***, - Statistical significance at 10, 5, and 1 percent, respectively.

Table A8. Marginal Effects – Women (Serbia)

Variable	Gross wage		Effective net wage	
	Marginal effect	P > z	Marginal effect	P > z
Log Wage	0.4874***	0.000	0.1148***	0.000
Married	-0.1241***	0.000	-0.1296***	0.000
Higher education	0.1678***	0.000	0.1632***	0.000
Children	0.0208	0.162	0.0213	0.155
Children < 7 Years	-0.1069***	0.000	-0.0993***	0.000
Other income	-0.0831***	0.000	-0.0812***	0.000
Urban	-0.2967***	0.000	-0.1303*	0.002
Rent	-0.0042	0.911	0.0049	0.899
Log-likelihood	-1622.58		-1628.32	
Pseudo R ²	0.103		0.100	
Observations	3694			

Notes: *, **, ***, - Statistical significance at 10, 5, and 1 percent, respectively

LIST OF VARIABLES USED IN THE STUDY

LgGHW - Logarithm of gross hourly wage (*monthly wage income/average weekly work hours *4*);

Age - Respondent's age as of year 2002;

OthInc1 - Total household income excluding respondent's wage income;

OthInc2 - Total household income excluding respondent's wage income and social benefits received by the household (*standard definition of the "other income"*);

HiEDUC – Dummy variable taking values of 1 if respondent has institute/university diploma and 0 if respondent does not have institute/university diploma;

Urban - Dummy variable taking values of 1 if respondent lives in city and 0 if respondent does live in rural area;

Married – Dummy variable taking value of 1 if respondent is married and 0 if respondent is single;

Kids – Dummy variable taking value of 1 if respondent has kids aged 0-18 and 0 if respondent does not have children;

Kids7 – Dummy variable taking value of 1 if respondent has kids aged 0-7 and zero otherwise;

Rent - Dummy variable taking value 1 if respondent lives in rented apartment/house and 0 otherwise;

EMP = 1 if respondent currently works (for women EMP=1 if she in maternity leave as well)

LFP = 1 if respondent currently works, does not work but looking for job.

A DETAILED DESCRIPTION OF ESTIMATION PROCEDURE

Estimations

Estimations are performed separately for men and women (*standard procedure*). Students, pensioners (retired and not working), self-employed (farmers and individual entrepreneurs) and fully disabled are excluded (*standard procedure*).

Estimation procedure (2 stages)

Stage 1: Gross hourly wages are estimated for everyone in the sample, including those who are not working, using Heckman model on above listed variables. Then, gross monthly wages are computed by multiplying estimated gross hourly wages by 48 hours (weekly working hours) and 4 (number of weeks in a month). Then, individual specific effective marginal tax rate of transition from not-working to working is estimated for everyone in the sample:

$$t = \frac{1 - [\text{Gross monthly wage} \times (1 - \text{Personal income tax rate}) - \text{Unemployment Benefits} - \text{Child Benefits}]}{\text{Gross monthly wage}}$$

Child benefit is considered only for women. Then Effective Net Wage is computed as:

$$\text{Effective net wage} = (1 - t) \times \text{Gross monthly wage}$$

Stage 2: Probit estimations are performed on both Gross monthly and Effective Net wages as well as on selected variables. Dependent variable is Labour Force Participation.

TÜRKİYE’DE ADALET İLKESİ BAKIMINDAN YÜKSEKÖĞRETİMDE FİNANSMAN POLİTİKASI: KİM FAYDALANIYOR? KİM ÖDÜYOR?

Yrd. Doç. Dr. Filiz GÖLPEK*

ÖZ

Eğitimin bireylerin kazanma kapasiteleri ve iktisadi büyüme üzerinde güçlü bir etkisinin bulunduğu konusunda görüş birliği bulunan iktisatçılar, insana beşeri sermaye olarak yaklaşmışlardır. Bu yaklaşım, eğitim yatırımlarını arttırmıştır. Bu artış, eğitimde adalet düşüncesinin de tartışılmasına neden olmuştur. Gelişimi oldukça uzun bir süreci kapsayan bu düşünce, toplumsal sınıflar ve kökeni ne olursa olsun insanların diğer insanlarla aynı hak ve özgürlüklere sahip olması biçiminde tanımlanmaktadır. Böyle bir adalet anlayışı, hem yükseköğretime kayıt olmayı, hem de yükseköğretimi tamamlayabilmeyi kapsar. Oysa araştırmalarda, eğitim olanaklarından yararlanmada bireylerin sosyal ve ekonomik durumları ile finansman politikalarının etkili olduğu görülmüştür. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de adalet ilkesine hizmet edecek yükseköğretim finansman politikası için teknik bir çerçeve oluşturmaktır. Çalışmanın sonucunda, Türkiye’de üst gelir gruplarına ait bireylerin yükseköğretim harcamalarından daha fazla faydalandığı, alt gelir gruplarına ait bireylerin vergi gelirleri içinde önemli bir paya sahip olduğu halde çok daha az faydalandığı ve bu sonucun da son otuz yılda pek bir değişikliğe uğramadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yükseköğretim, finansman, maliyet, gelir, adalet.

THE FINANCIAL POLICY IN HIGHER EDUCATION IN THE VIEW OF PRINCIPLE OF EQUITY IN TURKEY: WHO BENEFITS? WHO PAYS?

ABSTRACT

The economists, who have consensus on the approach that the education has a strong effect on the acquisition capacity and economic growth, think people as human capital. This approach has increased investment in education. This increase in education has led discussion on the idea of equity. This idea which has a quite long development process, is defined as people have the same rights and freedom regardless of their social class and origin. This kind of idea covers both registering and completing higher education. But, it is seen in researches that social and economic status of individuals, and financial policies have an affect on taking the advantage of educational opportunities. The aim of this study is to create a technical framework for the financial policy of higher education that will serve for equity principle in Turkey. At the end of this study it is seen that people who belong to higher income groups benefit from spendings for higher education than people who belong to lower income groups, although they have on important ration in tax income, and this hasn't been change for the last thirty years.

Keywords: Higher education, finance, cost, income, equity.

* Gazikent Üniversitesi İ.İ.B.F. Ekonomi Bölümü, e-posta: filiz.golpek@gazikent.edu.tr

1. GİRİŞ

İşgücünün niteliklerini yükselterek geliri arttıran ve iktisadi büyümeyi sağlayan eğitim, iktisatçıların çoğu tarafından bir yatırım olarak kabul edilmiştir. İnsan kaynaklarının bir çeşit sermaye olduğu ve insan kaynaklarına yatırım yapma fikri gitgide rağbet kazanarak eğitime, artan oranlarda yatırım yapılmaya başlanmıştır.

Eğitim yatırımlarının giderek artması eğitimde adalet düşüncesinin de gelişmesine ve uzun yıllar tartışılmasına neden olmuştur. En nihayetinde eğitimde adalet, *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nde (1948) en önemli ilerlemesini gerçekleştirmiştir. Bu bildirmede, tüm insanların özgür oldukları, onur ve haklar bakımından eşit doğdukları belirtilmektedir. Temel eğitimin zorunlu olduğu ve yükseköğretimin liyakatlerine göre herkese tam eşitlikte açık olması gerektiği de belirtilerek her düzeydeki eğitim hakkı evrensel boyutta hukuksal güvenceye bağlanmıştır.

Birçok ülkede, devlet, yükseköğretim dahil eğitimin tüm seviyelerindeki harcamalarının çoğunu üstlenmekte, kurumların parasal gereksinimlerini doğrudan ve kamu sübvansiyonu yoluyla karşılamaktadır. Bunu da eğitimin ekonomik önemi ve eğitimde adaletin sağlanması bir diğer deyişle, eğitimi herkes için erişilebilir kılmamanın bir gereği olarak gerçekleştirmektedir. Ancak, eğitim sübvansiyonlarının dağıtımında ailelerin gelir durumları dikkate alınmamakta ve sadece üniversitede kayıtlı öğrencilere eşit yardım ilkesi uygulanmaktadır (Fernandez ve Rogerson, 1995, s.250). Oysa adalet, alt gelir grubunda bulunanların da yükseköğretime kayıt olabilmesi, hizmetlerden yararlanabilmesi ve tamamlayabilmesi anlamına gelmektedir. Bu ise, devlet sübvansiyonların, düşük gelirliye yüksek, yüksek gelirliye düşük oranda uygulanması gibi farklı gelir grubundaki ailelerin çocukları için farklı sübvansiyonların uygulanmasını gerektirmektedir (Cohn,1979, s.300; Oosterbeek,1998, s.21).

Yüksek oranlı kamusal finansman uygulaması aynı zamanda, yükseköğretimde aşırı talep yaratmıştır. Bu durum, fiyatı sıfır veya çok düşük olan bir malın veya hizmetin talebinin marjinal faydası sıfır veya sıfıra çok yakın oluncaya kadar artacağı biçimindeki basit bir iktisat kuralıyla ilişkilidir. Nitekim literatürde, yükseköğretimin ücretsiz veya buna yakın olmasının yükseköğretim talebini önemli ölçüde artırdığına dair önemli deliller bulunmaktadır. Özünde adil olmayan böyle bir uygulama, talebin tamamı karşılanamadığı için üniversite giriş sınavı gibi bir eleme sisteminin uygulandığı durumlarda adalet ilkesi gözetilmemektedir. Yükseköğretime girmek isteyen öğrenciler, rekabetçi giriş sınavında başarılı olabilmek için özel ders alarak veya dersanelere giderek hazırlanmak zorunda kalmaktadırlar. Böyle bir hazırlığın maliyetinin ailenin gelirinə bağlı olması, en iyi şekilde hazırlanan yüksek gelir gruplarına ait öğrencilerin giriş sınavlarında başarılı olma olasılığını arttıracaktır. Bu konuda yapılmış araştırmalarda, giriş sınavlarında yüksek gelir gruplarına ait öğrencilerin, düşük gelir gruplarına ait öğrencilerden birkaç kat daha fazla başarılı olduğu görülmüştür (Kanellopoulos ve Psacharopoulos, 1997, s.73; Lewis ve Dünder, 2002, s.171; Bray ve Kwok, 2003, s.613).

Böyle bir sonuç, üst gelir gruplarının, hazırlık kursları biçimindeki örtülü fiyat mekanizması yardımı ile giriş sınavını kendi lehlerine çevirebildiklerini ve yükseköğretim hizmetinden faydalanabildiklerini göstermektedir. Alt gelir grupları ise, vergiler yoluyla finansmana katıldığı halde, giriş sınavı yüzünden yükseköğretim hizmetlerinden yararlanamamakta veya üniversiteye başka nedenlerle girememektedir (Psacharopoulos ve Woodhall, 1985, s.140; Stiglitz, 1994, s.465-467).

Yüksek gelir grubunda bulunanların artan oranlı dolaysız vergiler yoluyla eğitimin finansmanına önemli ölçüde katkıda buldukları biçiminde bir iddia da vardır. Ancak bu iddia gelişmekte olan ülkeler için geçerli değildir. Bu ülkelerde artan oranlı dolaysız vergilerin kamu gelirleri içindeki payı dolaylı vergilerden çok daha azdır (Heath,1998, s.360; Aslan, 2002, s.232).

Kamusal finansman lehinde de görüşler vardır. Buna göre, yükseköğretim mezunları mezuniyet sonrası artan gelirlerinden dolayı daha yüksek vergi ödeyeceklerdir. Birçok durumda bu iddia, vergi sistemlerinin bunu sağlayacak kadar artan oranlı olmadığı gerçeği tarafından geçersiz kılınmaktadır (Fernandez ve Rogerson,1995, s.257-258). Yükseköğretim seviyesinde kamusal finansman sanıldığı gibi adalet ilkesine hizmet etmemektedir.

Bu çalışmanın amacı, yükseköğretimde yerleşik finansman politikasının adalet ilkesi bakımından daha önce çeşitli kurum ve kuruluşlar (Yüksek Öğretim Kurulu, Eğitim Sendikası, Türk Eğitim Derneği, Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi, Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Kurumu) ile başkaca çalışmaların bulguları analiz edilmek suretiyle, Türkiye'de daha adil bir finansman politikası için teknik bir çerçevenin oluşturulmasına çalışmaktır. Çalışma, giriş ve sonuç dahil dört bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde, yükseköğretimin finansmanında, harcamalardan kimin faydalandığı, kimin ödediği soruları üzerinde durulmaktadır. Bunlar, adalet ilkesini karşılamak üzere alternatif finansman politikasının temel kriterlerdir. Yükseköğretim harcamalarından kimin faydalandığı, yükseköğretime giriş sistemleri ve giriş maliyetleri ile yükseköğretimde kayıtlı öğrenci ailelerinin sosyo-ekonomik durumu analiz edilerek belirlenmeye çalışılmaktadır. Yükseköğretimde harcamaları kimin karşıladığı, özel harcamalar ile kamu harcamaları analiz edilerek tespit edilmektedir. Üçüncü bölümde, Türkiye'de bir meta analizi şeklinde farklı araştırma verilerinin karşılaştırmalı değerlendirmelerine dayalı olarak mevcut sistemin adalet ilkesi bakımından analizine yer verilmektedir. Dördüncü bölümde ise, istatistiksel anlamda bir analizle bu değerlendirmelere ulaşılmamakla birlikte, yerleşik finansman politikasına kıyasla daha adil olduğu varsayılan alternatif bir finansman politikası önerilmektedir.

2. ADALET İLKESİ BAKIMINDAN YÜKSEKÖĞRETİMDE FİNANSMAN POLİTİKASI

Eğitim hizmetlerinden toplumun tüm üyelerinin yararlanması ve bu hizmetin adaletli bir şekilde sağlanması eğitimde adaletin esasını oluşturmaktadır. Yükseköğretimde adalet ise, eğitimdeki adaletin bir uzantısı olup yükseköğretime girişi, yükseköğretim sürecini ve yükseköğretime tamamlanabilmeyi kapsar (Quihenh ve Delin, 2004, s.75-84). Özellikle, yükseköğretime girişte adaletin sağlanması finansal açıdan önem taşımaktadır. Adalet konusu, temelde ailelerin sosyo-ekonomik durumlarıyla ilgilidir. Bireylerin eğitim fırsatlarından yoksun kalmalarının en önemli nedenlerinden biri ebeveynlerin geliri ve eğitim seviyelerinin düşük olmasıdır (Masters, 1969, s.162; Bowen, 2004, s.2). Bu, özellikle, yükseköğretimde giriş sınavının uygulandığı bir ülkede önemlidir. Yüksek gelirli ailelerin çocukları iyi hazırlanarak sınavlarda başarılı olmakta ve bir yükseköğretim kurumunda öğrenim görebilmektedir. Böyle bir eleme sisteminin olmadığı ülkelerde bile, gelir seviyesi, çocuğun okula kabul edilmesinde önemli bir faktördür (Lewis ve Dünder 2002, s.182).

Birçok ülkede alternatif yatırım alanları karşısında eğitim için önemli miktarlarda kaynaklar kullanılmakta ve özellikle yükseköğretim hizmeti çok büyük ölçüde devlet tarafından sunulmaktadır. OECD üyesi ülkelerde, ilk ve ortaöğretimdeki harcamaların kamu kaynakları tarafından karşılanma oranı ortalama %80'den daha fazladır. Yükseköğretime tahsis edilen kaynakların oranı ise, diğer eğitim seviyelerine göre önemli miktarlarda yüksektir (OECD, 2009).

Eğitim harcamalarının kamusal kaynaklardan karşılanması bazı gerekçelere dayandırılmaktadır. Bu gerekçeler, eğitimin iktisadi büyümeye etkisi, adaletin ve etkinliğin sağlanması, eğitimin dışsallıkları, kamusal mal olması, eksik sermaye piyasaları, eksik bilgilenme ve monopolleşme eğilimlerinin oluşmasını önlemek, demokrasinin yaygınlaştırılması, ABD gibi ülkeler için söz konusu olan ortak değerler arayışı ve çocukların korunması şeklinde sıralanabilir (Bray ve Kwok, 2003, s.619).

Ancak, bunlardan özellikle adaletin sağlanması gerekçesi, eğitim finansmanını yoğun tartışmaların yapıldığı alanlardan biri haline getirmiştir. Eğitim fırsatlarından tüm bireylerin adil bir biçimde yararlandırmak amacıyla yükseköğretimin bedelsiz ya da buna yakın bir biçimde sunulması adalet ilkesi bakımından beklentileri karşılamamıştır.

Yükseköğretime yapılan kamu desteğinin eğitimde adalet ilkesine hizmet etmemesinin bir başka nedeni, yükseköğretimde giriş sınavının olmasıdır. Yüksek gelir grubuna ait öğrenciler, yükseköğretim öncesinde daha nitelikli eğitim alma olanaklarına sahip olduklarından sınava daha iyi hazırlanmaktadır. Ayrıca bu öğrenciler, sınava hazırlanma yöntemlerine bağlı olarak değişen harcamalara ve dolaylı maliyetlere (vazgeçilen kazançlar) katlanabildiklerinden yükseköğretim hizmetinden daha fazla yararlanma şansına sahip olmaktadır. 1988 tarihli Dünya Kalkınma Bankası Raporu'nda, yüksek ve orta gelir grubunda bulunanların yükseköğretime tahsis edilen kaynaklardan yararlanma oranının %80-90 olduğu; gelişmekte olan ülkelerde, toplam nüfusun %70'e yakınının en fazla ilköğretimi tamamlayabildiği ve eğitime tahsis edilen kamu kaynaklarının da sadece %22'sinden yararlandığı görülmüştür (Aslan, 1998, s.347).

Adaleti sağlamak, eğitim hizmetlerinden yararlananların gelire göre değişecek şekilde maliyete katılması ile mümkündür. Bu ise, özel finansmana müsait olan yükseköğretim seviyesinde yükseköğretim maliyetlerin karşılanmasının kamu kaynaklarından ailelere kaydırılması şeklinde olabilir. Bunun anlamı, yükün vergi mükelleflerinden büyük ölçüde hizmetlerden faydalananlara kaydırılmasıdır (Aslan, 2002, s.225). Buradan da yükseköğretim hizmetinden birinci derecede yararlanan öğrencilerin, yükseköğretim maliyetine katılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Ancak, bu öğrencilerin yükseköğretim maliyetinin ne kadarına katılacağı belirlenmesi de son derece önemlidir. Bunun için yapılacak bir değerlendirmede özellikle gelişmekte olan ülkelerde artan oranlı dolaysız vergilerin kamu gelirleri içindeki payının dolaylı vergilerden çok daha az olması sonucu da dikkate alınırsa finansmana katılımın, aile gelire göre değişmesi ve sağlanan faydaya paralel olması gerektiği açıkça görülmektedir.

2.1. Yükseköğretim Harcamalarından Kim Faydalıyor?

2.1.1. Yükseköğretime Giriş Sistemleri

Birçok ülkedeki üniversite sistemleri, ortaöğretimden sonraki aşamayı kapsayan 4-6 yıllık yükseköğretim programlarıyla 2-3 yıl mesleki eğitimi veren kısa süreli programlardan oluşmaktadır. Yükseköğretim, ortaöğretime tamamlayan öğrencilerin kayıt yaptırabilecekleri eğitim düzeyidir. Ülkelere göre değişmekle birlikte, ortaöğretim diploma notuna ve/veya üniversite giriş sınavında elde edilen başarıya göre yükseköğretim kurumlarına kayıt yapılmaktadır. Bazı ülkelerde giriş sınavı uygulanmasına rağmen, bu durum, genel olarak, yükseköğretime olan talebi azaltmamış ve adayların giriş sınavlarında başarılı olmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu zorunluluk ise, adayların bir hazırlık kursuna gitmelerine ve/veya özel ders almalarına ve bir giriş maliyetine katılmalarına neden olmaktadır.

2.1.2. Yükseköğretime Giriş Maliyetleri

Üniversiteye hazırlık, bir yükseköğretim kurumu sınavında başarıyı arttırmak için lise eğitiminin dışında alınan her türlü eğitimi kapsamaktadır. Gölge eğitimi olarak da tanımlanan bu tür eğitim Japonya, Güney Kore, Yunanistan, Tayvan, Rusya ve Türkiye gibi bir yükseköğretim kurumuna girişin yoğun rekabet içinde ve sınavla olduğu ülkelerde görülmektedir. Bu ülkelerde sınavlar, oldukça rekabetçi olup merkezi sistemle yapılmaktadır. Bu nedenle, öğrenci sayısının artması giriş sınavına hazırlanmak için özel derse olan talebi arttırmıştır. Öğrenciler sınava, dershaneler, özel dersler ve özel grup dersleri ile hazırlanabilmektedir. Ayrıca, özel kurslara katılmayıp kitap, dergi vb. satın alarak hazırlanan öğrenciler de bulunmaktadır.

Öğrencinin giriş sınavındaki başarısını etkileyen hazırlanma biçimleri öğrenci ailelerinin gelire göre değişebilmektedir. Araştırmalarda, böyle bir sınavda, yüksek gelir gruplarına ait olan ailelerin çocuklarının, düşük gelirli ailelerin çocuklarından üç kat daha fazla başarılı oldukları görülmüştür (Lewis ve Dünder, 2002, s.171).

Bu konuda yapılan başka araştırmalarda, öğrenim ücretinin (harç) olmadığı ya da çok düşük olduğu birçok ülkede üniversitelere kayıtlı öğrencilerin çoğunun yüksek gelirli ailelere mensup olduğu, özel ders alarak ve kurslara giderek sınava hazırlandığı, sınav hazırlığı için yüksek miktarlarda harcama yaptığı, özel liselerden mezun olduğu ve kentlerde kırsal kesimden daha fazla dersanelere gidildiği görülmüştür (Fernandez ve Rogerson, 1995, s.250-266; Psacharopoulos ve Woodhall, 1985, s.140).

Japonya'da (1993) lise düzeyindeki öğrencilerin %53.5'inin özel kurslara gittiği; Romanya'da (1994) kırsal alandaki lise seviyesindeki öğrencilerinin %32'sinin, kentlerde ise %58'inin; Güney Kore'de (1997) lise düzeyinde öğrencilerin %32'sinin özel ders aldığı görülmüştür. Kanada'da (2000) 2.000 okuldaki 31.000 öğrenci üzerinde yapılan bir araştırmada, on altı yaş ve üzeri öğrencilerin %13.3'ünün özel ders aldığı görülmüştür (Bray ve Kwok, 2003, s.613-619). Yunanistan'da da (1999) lise öğrencilerin %80'den fazlasının kursa gittiği, %50'sinin özel ders aldığı ve yaklaşık %33'ünün ise hem kursa gittiği hem de özel ders aldığı görülmüştür.¹ Bu anket çalışmasında, ayrıca, öğrencinin giriş sınavı için yaptığı hazırlığı ve eğitimi süresince yaptığı harcamalar ile ilgili bulgular da elde edilmiştir. Toplam 3.441 öğrenciyi kapsayan bu çalışmada, giriş sınavını kazanabilmek amacıyla ve yükseköğretim süresince yaptıkları harcamaların toplamının, devletin öğrenci başına yaptığı harcamadan daha fazla olduğu görülmüştür (Psacharopoulos ve Papakonstantinou, 2005, s.104-107).

ABD'de yapılan bir çalışmada, ailelerin çocuklarının sınav hazırlığı için yaptıkları harcamaları ve gelir grupları analiz edilmiştir. *Community College Preparation*² olarak adlandırılan bu çalışmada, 1972-1992 dönemi lise mezuniyet verileri kullanılmıştır. Bu çalışmayla ulaşılan sonuçlar şöyledir: Yüksek gelirli ailelerden gelen öğrencilerin %97'si bir okula kayıt yaptırmıştır. Bu öğrencilerin de %52'si en pahalı okullara girmiştir. Diğer taraftan, düşük gelirli ailelerden gelen öğrencilerin %87'si okula kayıt yaptırmış, bunların da %20'si pahalı okullara girmiştir (Bowen, 2004, s.6-15). Alt gelir gruplarına ait öğrencilerin giriş sınavlarına iyi hazırlanmaları halinde bir yükseköğretim kurumunda eğitim görebilmeleri mümkün olmakla birlikte sayıları oldukça azdır. Bu tür harcamaların öğrencinin anne-babasının eğitim seviyesi ve gelirine bağlı olması, yükseköğretimde öğrenim gören öğrencilerin sosyo-ekonomik durumunun analiz edilmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

2.1.3. Yükseköğretime Kayıtlı Öğrenci Ailelerinin Sosyo-Ekonomik Durumu

Sosyo-ekonomik durum, bir öğrencinin alt yapısı ve sonunda elde edeceği mesleği arasındaki karmaşık ilişkinin anlaşılmasına yardım eden gelir, meslek, eğitim, ırk, din ve etnik grup olarak tanımlanabilir. Buna göre, ailenin gelir ve eğitim seviyesi, okuldaki başarıyı çok güçlü bir şekilde önceden belirleyen sosyo-ekonomik durumdur ve yüksek sosyo-ekonomik durum, yüksek gelir ve eğitim seviyesi demektir (Miller, 1977a, s.44-49). Bir diğer deyişle, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde sosyo-ekonomik durum, çocukların eğitime bağlı kazançlarını çok güçlü bir şekilde etkiler. Bu etki, eğitim fırsatlarındaki farkları yaratır (Gustman ve Pidot, 1973, s.179).

2.1.3.1. Ailelerin Eğitim Durumu

Anne- babanın eğitim seviyesi, çocuğunun eğitim seviyesini belirler. Anne-babaları eğitimli olan çocuklar büyük bir olasılıkla yüksek bir eğitim düzeyine ulaşacaklardır (Miller, 1977b, s.169). Bu konuda yapılmış çalışmalarda, ebeveynlerin eğitim seviyelerinin çocuklarının başarılarını çok güçlü bir şekilde etkilediği ve çocuğun ortaöğretim sonrası eğitime devam etme olasılığını çok güçlü bir şekilde etkilediği görülmüştür (Brunello ve Checchi, 2005, s.564).

¹ Hazırlık kursları, üniversite giriş sınavına hazırlık amacıyla devlet tarafından ücretsiz verilmektedir.

² ABD yükseköğretim kurumlarında university, college, community college, institute of technology olmak üzere eğitim verilmektedir (TED, 2005, s.291). Araştırmada bahsi geçen community college, girişin sınav ve mülakatla olduğu, ailelerin harcamalara katıldığı, ortalama eğitim süresi 2.6 yıl olan ve mezun olanlara da 3. sınıftan üniversite eğitimine devam etme hakkının tanındığı devlet okullarıdır. Bu okullar, Türkiye'deki iki yıllık meslek yükseköğretime denk (www.dunyaedu.com.tr).

İngiltere’de 1991-1997 döneminde ailelerin eğitim seviyeleri ile ilgili veriler kullanılarak yapılan bir çalışmada, anne-babanın eğitim seviyesinin çocukların eğitimdeki başarılarını çok güçlü bir şekilde etkilediği görülmüştür. Düşük eğitim seviyesine sahip ebeveynlerin çocuklarının da eğitim seviyelerinin düşük olduğu; buna karşılık, eğitim seviyeleri yüksek olan ebeveynlerin çocuklarının da eğitim seviyelerinin yüksek olduğu görülmüştür (Ermisch ve Francesconi, 2001, s.146-152).

OECD eğitim verileri kullanılarak yapılan benzer bir çalışmada, 1980 yılında lise mezunu olan anne-babalarının çocuklarının eğitim seviyeleri araştırılmıştır. Buna göre, lise mezunu anne-babanın çocuklarından yükseköğretim mezunu olanların oranı %75 ile %30 arasında değişmektedir. Buna karşılık ilköğretim mezunu olanların oranı %42 ile %10 arasında değişmektedir (Blöndal vd., 2002, s.11).

ABD ve İtalya’da anne-baba eğitim seviyesinin çocuklarının eğitimleri üzerindeki etkisinin analiz edildiği çalışmada, İtalya’da, ilköğretim mezunu olmayan babaların çocuklarının %2’sinden daha azının üniversite mezunu olduğu, ABD’de ise bu oranın yaklaşık %12 olduğu görülmüştür. İtalya’da gelir dağılımının en alt çeyreğinde yer alan ailelerin çocuklarının sadece %4’ünün, ABD’de de %17’sinin üniversite mezunu olduğu görülmüştür (Brunello ve Checchi, 2005, s.565).

Anderson (1987), dünya ülkelerinin yaklaşık üçte birinde ailenin sosyo-ekonomik durumunun yükseköğretim ve ortaöğretim seviyesindeki kayıt oranları üzerinde etkisini araştırmıştır. Üç temel değişken olan babanın eğitim seviyesi, babanın mesleği ve son 30-40 yıl içindeki aile geliri ile ilgili verilerin kullanıldığı bu çalışmada, gelişmiş ülkelerdeki çiftçi çocuklarının, modern sektördeki vasıfsız işçilerin çocuklarından daha fazla oranda eğitim hizmetlerinden yararlanabildikleri görülmüştür. Az gelişmiş ülkelerde ise, vasıfsız işçilerin çocuklarının topraksız tarım işçilerinin çocuklarından daha fazla eğitim hizmetlerinden yararlanabildikleri görülmüştür (Psacharopoulos ve Woodhall, 1986, s.114-115).

ABD’de yapılan bir çalışmada, 1995 yılında 19 meslek yüksekokulundan elde edilen veriler kullanılarak anne-babanın eğitim seviyelerinin çocuklarının okula kabul edilmesindeki etkisi araştırılmıştır. Buna göre, iki yıllık eğitimi almamış ebeveynlerinin çocuklarının %35.2’si okula kabul edilmiş, ebeveynlerden en az birinin iki yıllık eğitimi almış öğrencilerin %41.7’si kabul edilmiştir (Bowen, 2004, s.8-9).

Arjantin’de 17-34 yaş arasındaki nüfusun eğitim seviyesi ile anne-babalarının eğitim seviyeleri araştırılmıştır. Buna göre, üniversitede kayıtlı öğrencilerin %29.4’ünün babası; %30.4’ünün de annesi ortaöğretim mezunudur. Kayıtlı öğrencilerin %24.3’ünün babası; %23.9’unun annesi üniversite mezunudur. Kayıtlı olmayan öğrencilerin de %44’ünün annesi ilköğretim mezunudur (Rozada ve Menendez, 2002, s.341-351). Anne-babanın eğitim seviyesi arttıkça çocuklarının eğitim fırsatları da artmıştır.

ABD’de babanın mesleğine göre yükseköğretimde kayıtlı öğrencilerin oranları araştırılmış ve babası yönetici ve/veya idareci konumunda olan öğrencilerin yükseköğretimdeki oranının %26; babası çiftçi olan öğrencilerin oranının da %5 olduğu görülmüştür (Psacharopoulos ve Papakonstantinou, 2005, s.103-108). Görüldüğü gibi, ebeveynlerin eğitim seviyesinin yüksek olması çocuklarının okuldaki başarısını etkilemiş, yükseköğretim hizmetinden daha çok yararlanma olasılığını arttırmıştır. Özellikle, üniversite giriş sınavının olduğu ülkelerde bu olasılık daha da artmıştır.

2.1.3.2. Ailelerin Gelir Düzeyi

Kaynaklara göre gelir seviyesi, yükseköğretim, ortaöğretim hatta ilköğretim talebini çok güçlü bir şekilde etkileyen temel faktörlerden birisidir. Bu durum, yükseköğretim seviyesinde alt gelir grubuna ait öğrencilerin oranını oldukça düşürmektedir (Psacharopoulos ve Woodhall, 1986, s.112; Sauer, 2004, s.1189).

Avustralya'da (1991-1997 dönemi) yükseköğretimde alt gelir grubuna ait öğrencilerin oranı %15; Almanya'da (1982-1997 dönemi) %23; Japonya'da (1990-1996 dönemi) %18; İngiltere'de (1991-1997 dönemi) %1.3; ABD'de de (1994 yılında) %1.2'dir. Belçika'da (1985-1992 dönemi) babası işçi olan öğrencilerin oranı %0.7; Fransa'da (1982-1993 dönemi) %12'dir (Blöndal ve diğerleri, 2002, s.74). Arjantin'de (1998) yükseköğretim kurumlarında kayıtlı öğrencilerin ailelerinin ait oldukları gelir grupları araştırılmış ve yükseköğretim kurumunda kayıtlı öğrencilerin yaklaşık %52'sinin en yüksek (%26+%26) gelir gruplarına; kayıtlı öğrencilerin sadece %5'inin düşük gelir (%1+%1+%3) gruplarına ait olduğu görülmüştür³ (Rozada ve Menendez, 2002, s.337).

Aile geliri, bireylerin eğitim ile ilgili kararlarını güçlü bir şekilde etkilemektedir. Örneğin, yüksek gelir grubuna ait bir öğrenci bir yükseköğretim kurumuna gitmeyi planlayabilirken, alt gelir grubuna ait bir öğrenci bir yükseköğretim kurumuna gitmeyi düşünmemektedir. ABD'nin California eyaletinde 1966 yılında ortaöğretim seviyesindeki öğrencilerin aile gelirleri ile gelecekteki eğitim planlarının araştırıldığı çalışmada, gelir seviyesi arttıkça bir yükseköğretim kurumuna kayıt olmayı planlayanların sayısının arttığı görülmüştür. Buna göre, 4.000 \$- 5.999 \$ aile geliri olan öğrencilerin %26.1'i; 20.000 \$-24.999 \$ geliri olan öğrencilerin %45'i ve 25.000 \$'dan daha fazla geliri olan öğrencilerin de %67'si bir yükseköğretim kurumunda okumayı planlamıştır. Gelir seviyesi düşük aileler çocuklarını iki yıllık meslek yüksekokullarına, gelir seviyesi yüksek aileler de çocuklarını bir yükseköğretim kurumuna göndermiştir (Hansen ve Weisbrod, 1969, s.176-191).

ABD'de 1995 yılında yapılan çalışmada, 19 meslek yüksekokulunda kayıtlı öğrencilerin okula başvurma, kabul edilme oranları ve kayıt olan öğrencilerin ait oldukları gelir dilimleri ile ilgili bulgular elde edilmiş. Buna göre, en düşük gelir dilimine ait öğrencilerden okula başvuranların oranı %11.7; kabul edilenlerin oranı %9.1'dir. Kabul edilenlerin içinde kayıt olanların oranı ise %10.8'dir. En düşük gelir dilimindeki bir öğrencinin kabul edilme oranı %34.2 iken bu oran en yüksek gelir diliminde %43.2'dir (Bowen, 2004). En düşük gelir dilimi ile en yüksek gelir dilimi arasında öğrenci kabul oranı farkı yaklaşık %10'dur.

Aile geliri düzeyi, çocuklarının yükseköğretim kurumunda seçeceği programı da belirleyebilmektedir. Nitekim bu konuda yapılan çalışmaların sonuçları, anne-babanın gelir düzeyi ile çocuklarının eğitim yılları arasında güçlü bir korelasyon olduğunu göstermektedir⁴ (Cohn, 1979, s.300). Belçika'da yapılan bir çalışmada, mesleki eğitim veren kısa süreli eğitim programlarına kayıtlı öğrencilerin gelire, fiyata ve öğrenim ücretlerindeki değişmelere karşı daha duyarlı olduğu, öğrenim ücretleri arttığında okulu bırakanların sayısının arttığı, öğrenim ücretlerinin düşürüldüğü programlara daha çok alt gelir grubunda bulunanların kayıt yaptırdığı görülmüştür (Duchesne ve Nonneman, 1998, s.213).

Aile geliri, aynı zamanda, bir öğrencinin okula başlamasını ve okulu terk etmesini de belirlemektedir. Bir diğer deyişle, düşük gelir, okula geç başlamayı pozitif, okulu terk etmeyi negatif yönde etkilemektedir.

3 Gelir dilimleri: 1. derece gelir dilimi (en düşük) %1; 2. derece gelir dilimi %1; 3. derece gelir dilimi %3; 4. derece gelir dilimi %4 ve 5. derece gelir dilimi %4; 6. gelir dilimi %9; 7. derece gelir dilimi %10; 8. derece gelir dilimi %17; 9. derece gelir dilimi %26 ve 10. derece gelir dilimi (en yüksek) %26.

4 Yükseköğretime kayıt yaptıranlar, ya tam zamanlı (full-time) programları seçip derslere devamlı girmeyi tercih etmekte, ya da yükseköğretimin yarı zamanlı (part-time) programlarını seçip çalışmayı tercih etmektedirler. Yükseköğretimin yarı zamanlı programlarını tercih eden öğrenciler, yükseköğretim maliyetinin bir kısmını karşılayabilmek için günün yarısını derse katılarak diğer yarısını da bir işte çalışarak geçirmektedir.

İspanya’da okulu terk eden öğrencilerin kayıtlı olduğu programların sürelerine göre dağılımının incelendiği bir araştırmada, yaklaşık olarak uzun dönem yükseköğretim programlarında kayıtlı öğrencilerin %38.9’unun, kısa dönem programlarda kayıtlı öğrencilerin de %41.3’ünün eğitimlerini tamamlayamadan ayrıldıkları görülmüştür⁵ (Mora ve Garcia, 1999, s.96). Gine’de okulu terk etme oranlarının alt gelir grubundan gelen çocukların üst gelir grubundan gelen çocuklardan 20 kat daha fazla olduğu görülmüştür (Psacharopoulos ve Woodhall 1986:111-112). ABD’de farklı gelir düzeyine sahip ailelerden gelen çocukların okula geç başlama ve okulu terk etme nedenleri araştırılmış ve sonucunda, hem ebeveynin eğitimi hem de geliri düşük olan çocukların okulu terk etme oranının, ebeveynin eğitim düzeyi ve geliri yüksek çocuklardan birkaç kat daha fazla olduğu görülmüştür (Oosterbeek, 1998, s.21).

Aile geliri, ailedeki birey sayısına bağlı olarak çocuğun okula devamlılığını da belirlemektedir. Eğer aile geliri sabit tutulursa, aile bireylerinin sayısı, bir ailenin ekonomik durumunu etkileyecektir. Ailedeki birey sayısının çok olması buna karşılık aile gelirinin düşük olması çocuğun eğitimini olumsuz etkileyecektir. Birey sayısının çok olduğu ailelerden gelen çocuklara, ebeveynleri küçük ailelerdeki çocuklara verilen önem kadar değer veremeyebilir. Bu ise, çocuğun ilave bir dezavantaja sahip olmasına neden olabilir. Ayrıca, ebeveynin, özellikle de babanın eksikliği aileyi ekonomik yönden daha da fakirleştirebilir. Bu durumda çocuk, ailenin gelirini devam ettirmeye yardım etmek için ağır baskı altında kalacaktır. Sonuç olarak bu durum, çocuğun okulu bırakıp daimi bir iş aramasına neden olacaktır.

2.2. Yükseköğretim Harcamalarını Kim Ödüyor?

2.2.1. Kamusal Harcamalar

Kamusal harcamalar, hükümetler tarafından doğrudan ve dolaylı bir biçimde genellikle vergiler, borçlar ve diğer kamu gelirlerine dayalı olarak yapılan harcamalardır. Eğitim harcamaları da kamu harcaması niteliğindedir ve eğitim hizmetleri birçok ülkede kamusal kaynaklardan karşılanmaktadır. Eğitime yapılan toplam kamu harcamaları eğitim kurumlarına, ailelere ve diğer kişilere dönük kamu sübvansiyonlarını da kapsamaktadır.

Eğitim harcamalarının kamu tarafından finanse edilmesi bu harcamaların analiz edilmesini gerektirmektedir. Böyle bir analiz, eğitim seviyelerini de içerecek şekilde genişletilerek eğitim harcamalarının GSYİH’ya oranı, harcamaların eğitim seviyelerine göre dağılımına, doğrudan ve dolaylı harcamalara, özel-kamu harcamaları oranına ve öğrenci başına yapılan harcamalara göre yapılır. OECD (2009) verilerine göre bazı ülkelerde, 1995-2000-2006 dönemlerinde, eğitim harcamalarının GSYİH’ya oranı yüksektir ve genel eğilim artış yönündedir. Şili ve Brezilya ise, kaynakları zorlamıştır (Tablo 1).

⁵ İspanya’da uzun dönem bir yükseköğretim programı ortalama 7.1 yıl; kısa dönem programı ise 5 yıllık bir süreyi kapsamaktadır.

Tablo 1. Bazı Ülkelerde Eğitim Harcamalarının GSYİH'ye Oranı (%)

Eğitim Harcamaları/GSYİH			
Ülkeler	1995	2000	2006
Almanya	5.2	4.9	4.8
Avusturya	6.2	5.5	5.5
Danimarka	6.2	6.6	7.3
Fransa	6.6	6.4	5.9
Hollanda	5.4	5.1	5.6
İngiltere	5.2	4.9	5.9
İspanya	5.3	4.8	4.7
İsveç	6.0	6.3	6.3
İtalya	4.6	4.5	4.9
Türkiye*	1.7	2.5	2.7
Portekiz	5.0	5.4	5.6
Yunanistan	2.6	3.6	-
OECD ort.	5.4	5.2	5.5
Brezilya	3.7	3.7	4.9
Şili	5.1	6.7	5.7

Kaynak: OECD (2009). Education at a Glance. Tablo B2.1'den özetlenmiştir.

* Sadece kamu eğitim harcamalarını kapsar.

Ancak ülkelerin GSYİH büyüklükleri, nüfusları, okullaşma oranları ve çeşitli seviyelerdeki öğrenci sayıları farklı olduğu için, bu tür karşılaştırmalarda harcama/GSYİH oranları yerine öğrenci başına harcama rakamlarının kullanılması çok daha anlamlı sonuçlar verecektir (Aslan, 2003, s.190). Ayrıca, öğrenci başına yapılan (birim maliyet) harcama, maliyetlerin karşılaştırılmasını da sağlayan bir ölçüdür. En yaygın kullanılan ölçüm, bir akademik yıla düşen toplam harcamayı, belli bir akademik seviyeye kayıtlı öğrenci sayısına bölerek hesaplanan öğrenci başına yıllık birim maliyettir (Coombs ve Hallak, 1994, s.103).

OECD (2009) verilerine göre, bazı ülkelerde öğrenci başına yapılan harcama tutarlarında ilköğretim ve ortaöğretim seviyesinde önemli bir farklılık yoktur. Ancak, yükseköğretim seviyesinde aynı durum söz konusu değildir. Ortalama olarak, ülkelerde büyük harcama farklılıkları bulunmaktadır. Örneğin; Avusturya, Danimarka, İngiltere, ABD ve İsveç'te yükseköğretim harcamaları neredeyse diğer iki eğitim seviyesinin toplamı kadardır. Şili (6.292 \$) ve Portekiz (9.724 \$) en düşük harcamayı gerçekleştirmiştir. Brezilya'da yükseköğretimde öğrenci başına yapılan harcama (10.294 \$) diğer iki eğitim seviyesinin toplam harcama tutarının (1.566 \$+1.538 \$) yaklaşık 5 katıdır (Tablo 2). Gelişmekte olan ülkelerde yükseköğretim harcamaları, diğer eğitim seviyelerine göre önemli miktarda yüksektir. Bu sonuçlar, gelişmekte olan ülkelerin bu alana daha fazla yatırım yaptıkları ve kaynaklarını daha çok zorladıklarını göstermektedir.

Tablo 2. Bazı Ülkelerde Öğrenci Başına Yapılan Yıllık Eğitim Harcamaları (\$) (2006)

Ülkeler	Eğitim Seviyeleri		
	İlköğretim Harcamaları (\$)	Ortaöğretim Harcamaları (\$)	Yükseköğretim Harcamaları (\$)
Avustralya	6.311	8.700	15.016
Avusturya	6.783	10.577	15.148
Danimarka	8.798	9.662	15.391
Fransa	5.482	9.303	11.568
Almanya	5.362	7.548	13.016
Portekiz	5.138	6.846	9.724
İsveç	7.699	8.496	16.991
İngiltere	7.732	8.763	15.447
ABD	8.947	9.968	19.476
Brezilya	1.566	1.538	10.294
Şili	2.088	2.090	6.292
Türkiye	1.106	1.754	4.648

Kaynak: OECD (2009). Education at a Glance. Tablo B1.1a'dan özetlenmiştir.

* AR-GE harcamaları hariç.

Kamusal finansmanın bir başka yolu ise sübvansiyonlardır. Sübvansiyonlar, genellikle, öğrencilerin eğitim maliyetinin en azından bir bölümünü ödemelerinin istendiği sistemlerde daha belirgindir. Sübvansiyonlu öğrenci kredi sistemleri, yükseköğretim talebinin yüksek olduğu ülkelerde uygulamaya konma eğilimi göstermektedir. Bu bağlamda, hem sübvansiyon oranlarına hem de doğrudan kamusal harcamaların oranlarına ait veriler yükseköğretim finansmanı için anlamlı bilgiler verebilir. Buna göre, doğrudan harcamalar, yükseköğretim kurumlarına yapılan doğrudan harcamaların toplam kamusal eğitim harcamalarına oranı; sübvansiyon oranı ise yükseköğretimde kayıtlı öğrenci ve ailelerine kamu kaynaklarından yapılan dolaylı finansal yardımın toplam kamusal eğitim harcamalarına oranı şeklinde tanımlanır. Bazı OECD üyesi ülkelerde, ortalama olarak yükseköğretimde kamu sübvansiyon oranı yaklaşık %19'dur. Şili ve Brezilya'da, yükseköğretim harcamaları yüksek oranlarda ya sübvansiyon yoluyla ya da doğrudan karşılanmaktadır. Türkiye, OECD ortalamasına göre düşük sübvansiyon (%16.9), yüksek doğrudan harcama oranına (%83.1) sahiptir (Tablo 3).

Tablo 3. Bazı Ülkelerde Yükseköğretim Seviyesinde Sübvansiyon ve Doğrudan Harcama Oranları (%)

Ülkeler	Sübvansiyon Oranı (%)	Doğrudan Harcama Oranı (%)
Avustralya	31	69
Avusturya	24.9	75.1
Danimarka	29.5	70.5
Fransa	8	92
Almanya	19.5	80.5
Japonya	23.2	76.8
Hollanda	29.6	70.4
İsveç	25.8	74.2
Türkiye	16.9	83.1
İngiltere	26.4	73.6
ABD	30.9	69.1
Brezilya	8.7	91.3
Şili	47.5	52.5
OECD	19.1	80.9

Kaynak: OECD (2009). Education at a Glance. Tablo B5.4'den özetlenmiştir.

Özel ve kamu harcamalarının toplam harcamalar içindeki oranları da yükseköğretim seviyesinde kamu kaynaklarının önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. OECD (2009) ortalamasına göre, 2000 yılında yükseköğretim harcamalarının yaklaşık %78'i kamusal, yaklaşık %22'si özel kaynaklardan karşılanmıştır. Bu oran, 2006 yılında sırasıyla yaklaşık %73 ve %27'dir.⁶ Yükseköğretimde özel kaynakların toplam harcamalar içindeki payı yaklaşık 1/4 kadardır (OECD, 2009).

Ülkelere göre değişmekle birlikte, eğitim harcamalarının gelir kaynakları, vergiler ve diğer gelirler olarak iki grupta toplanabilir. Bunlar içinde vergiler, dolaysız ve dolaylı olarak tahsil edilmektedir. Tüketim mallarının fiyatına yansıtılarak alınan ve bu nedenle de toplanması ek bir maliyeti ve çabayı gerektirmeyen dolaylı vergiler, gelişmekte olan ülkelerde ağırlık taşımaktadır. Dolaysız vergiler ise, toplanması ek bir maliyeti ve çabayı gerektiren, ama refah düzeyini daha az düşüren vergilerdir (Aslan, 1998, s.345-346).

Dolaysız vergilerle eğitimin finansmanını sağlamada bir sorun yoktur. Bununla beraber, yüksek gelir grubunda bulunanların artan oranlı dolaysız vergilere tabi oldukları için eğitimin finansmanına önemli ölçüde katkıda buldukları biçiminde bir iddia vardır. Bu iddia gelişmekte olan ülkeler için doğru değildir. Bu ülkelerde artan oranlı dolaysız vergilerin kamu gelirleri içindeki payı dolaylı vergilerden çok daha azdır. Eğitimde finansman kaynağı olarak dolaylı vergilere yer verilmesi halinde, daha zengin ailelerin çocukları orantısız bir şekilde kamu kurumlarında eğitim görecektir, daha yoğun bir şekilde kamu kaynaklarından yararlanacaktır.

⁶ OECD eğitim verilerine göre, 2000 yılında yükseköğretim finansmanında kamusal kaynakların payı %77.8, özel kaynakların payı %22.2; 2006 yılında sırasıyla 72.6 ve %27.4'dir (OECD, 2009).

Kenya'da yapılan bir araştırmada, en düşük gelir grubunun bütün vergi mükelleflerinin %90'ını oluşturduğu, bu gelir grubuna ait öğrencilerin yükseköğretimdeki oranının %60-70 arasında olması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde, vergi mükelleflerinin en zengin %1'ine ait çocukların üniversitedeki oranı %6-10 arasında olması gerekmektedir. Kenya'daki benzer durum, Gana, Peru, Pakistan ve Fas'ta da söz konusudur. Gelir grupları ile kamu okullarındaki kayıt oranları birlikte değerlendirildiğinde bu ülkelerin hepsinde, nüfusun en fakir %20'sinin en zengin %20'sinden önemli ölçüde daha yüksek ilkökul kayıt oranlarına sahip olduğu görülmüştür. En fakir %20'nin dahil olmadığı yükseköğretimde ise bunun tersi geçerlidir (Vawda, 2001, s.13). Nüfusun en zengin kesimi yükseköğretimde yüksek kayıt oranına sahiptir.

ABD'de eğitim harcamalarının %75'i yerel vergi gelirleriyle karşılanmaktadır. Böyle basit bir yerel finansman sisteminde, her bölgenin kendi eğitimi için harcama miktarını belirlemesi ve bölgeler arası kaynak transferinin de olmaması her bölgenin vergi gelirlerinde farklılık yaratmıştır. Bunun sonucu olarak, bölgeler arasında öğrenci başına yapılan harcama tutarında da büyük farklılıklar görülmüştür. Böyle bir uygulama, bölgesel vergi gelirleriyle finanse edilen eğitim sisteminde adaletsizliği daha da arttırmıştır. Yüksek gelirli ailelerin yaşadığı bölgelerde yerel vergi gelirleri -yüksek emlak vergisi gibi- daha fazla olacak, buna karşılık düşük gelirli ailelerin yaşadığı bölgelerde daha düşük vergi geliri elde edilecektir. Bu ise, öğrenci başına yapılan harcama miktarına yansiyacaktır (Fernandez ve Rogerson, 2003, s.862-863).

Görüldüğü gibi, birçok ülkede uygulanan yükseköğretimde kamusal finansman politikası, yüksek gelir grubuna kamu kaynaklarından bir gelir transferi yaratmaktadır.

2.2.2. Özel Harcamalar

Özel harcamalar; öğrenim ücretleri, giyim, barınma, yemek, ulaşım, ders kitapları ve diğer ders araç-gereçlerinin satın alımı için öğrenciler veya aileleri tarafından katlanılan maliyetlerden ve vazgeçilen kazançlardan oluşmaktadır (Coombs ve Hallak, 1994, s.102). Yükseköğretimde kamusal harcamalara ait verilere ulaşmak nispeten daha kolayken, özel harcamalara ait verilere ulaşmak daha zordur. Öğrencilerin yaşam maliyetleri ve eğitimle ilgili birçok maliyetler kamu politikalarının konusu olmadığından, bunlara ait veriler de düzenli bir şekilde yayınlanmamaktadır.

Özel harcamalar, gelire bağlıdır ve bu yönüyle eğitim talebini etkileyen önemli bir faktördür. Bu konuda yapılan araştırmalarda, öğrenim ücreti olmadığı; cep harçlığı, kıyafet, ulaşım harcamaları, kitaplar ya da diğer eğitim materyalleri ve vazgeçilen kazançları da karşılayacak mali yardımlar yapılmadığı durumda, alt gelir grubuna ait ailelerin okul masraflarını karşılamada zorluk çektikleri görülmüştür. Ortalama olarak alt gelir grubuna ait bu ailelerin yüksek gelirli ailelerden daha fazla sayıda çocuğa sahip olması onların daha fazla sayıda çocukla ilgilenmesine neden olmaktadır. Ayrıca, bu ailelerin kırsal bölgelerde yaşaması ve bu bölge ile okul arasındaki mesafenin uzak olması çocuğun okula gitmesini engellemektedir. Malezya'da yapılan bir çalışmada, her eğitim seviyesindeki eğitim talebinin gelirin pozitif bir fonksiyonu olduğu, yüksek gelir grubundakilerin, eğitim için toplam yıllık gelirinin %6'sından daha azını harcarken, daha düşük gelir grubundaki ailelerin ortalama olarak toplam yıllık gelirlerinin %18'ini harcadığı ayrıca, öğrenim ücretinin düşük olduğu ilköğretim seviyesinde bile cep harçlığı masraflarının alt gelir grubuna ait aileler için bir zorluk olduğu görülmüştür (Psacharopoulos ve Woodhall, 1986, s.112-113).

Araştırmalarda, ailelerin öğrenim ücretleri için yaptıkları harcamalarda, ilk-ortaöğretim seviyesinde belirgin bir farklılık olmadığı; yükseköğretim seviyesinde ise önemli farklılıklar olduğu görülmüştür. Özellikle Şili'de, yükseköğretimdeki öğrenci aileleri oldukça yüksek (5.036 \$) öğrenim ücreti ödemiştir (OECD, 2009).

Öğrenim ücretlerindeki artışın yükseköğretim kayıt oranlarına etkisinin araştırıldığı ampirik bir çalışmada; öğrenim ücretlerinin yükselmesi ile kayıt oranlarının azaldığı öğrenim ücretlerinin düşmesi ile kayıt oranlarının arttığı görülmüştür (Berger ve Kotsal, 2002, s.109). Bostwana'da, Hükümet, önce ilköğretimde ve daha sonra da ortaöğretimde öğrenim ücreti uygulamasını kaldırmış, yükseköğretimde hem öğrenim ücretini düşürmüştür hem de burs sistemini uygulamaya koymuştur. Bu uygulamaların sonucunda, yükseköğretim de dahil eğitimin tüm seviyesinde talep artışı görülmüştür (Siphambe, 2000, s.293).

Özel harcamaların unsurlarından biri olan vazgeçilen kazançların değeri aile gelirine göre değişmektedir. Vazgeçilen kazançlar, düşük gelirli aileler için çok önemli olurken, yüksek gelirli aileler için önemli olmayabilir. Hindistan'da yapılan bir araştırmada, alt gelir grubuna ait ailelerin okul forması ve kitapları alma gücüne sahip olamadıklarından çocuklarını okula göndermek yerine ev işlerinde çalıştırmayı tercih ettikleri görülmüştür (Psacharopoulos ve Woodhall, 1986, s.112-113).

Özel harcamalar içinde yer alan ulaşım harcamaları da öğrenci ve aileleri için önemli bir maliyet unsuru olmaktadır. Yükseköğretim kurumunun bulunduğu bölge bile öğrenci tercihlerini etkilemektedir. Genel olarak öğrenciler, evlerine yakın yerdeki bir yükseköğretim kurumunu tercih etmektedir. İngiltere'de istatistiki verilerin kullanıldığı bir araştırmada, öğrenci tercihinde ilk ona giren üniversitelerin öğrencilerin ikamet ettikleri yerlere yakın ve yaşamın ucuz olduğu bölgelerde yer aldığı görülmüştür (Abbott ve Leslie, 2004, s.3).

Özel harcamalar içinde yer alan barınma, yemek harcamaları öğrenciler için bir maliyet unsurudur. İspanya'da üniversite öğrencilerinin barınma ve yemek harcamaları ile ilgili yapılan bir araştırmada, öğrencilerin %20'sinin barınma maliyetine katlandığı ve bu maliyetin de ikamet edilen yere göre değiştiği görülmüştür. Bir öğrencinin bir pansiyonda kalması halinde aylık 15 ile 75 Kpta arasında değişen bir fiyat ödediği; bir apartman dairesi kiralaması halinde aylık maliyetin 10 ve 40 Kpta/kişi arasında değiştiği; bir üniversiteye ait yurttaki kalması halinde bir eğitim-öğretim yılında maliyetin 170 ve 760 Kpta arasında değiştiği görülmüştür. Ayrıca, bu araştırmada, bir öğrencinin üniversite kantininden yediği düşünülerek hesaplama yapılmış ve hafta sonları hariç olmak üzere aylık yemek masrafının 20 Kpta olduğu, bir öğün yemek masrafının ise 400-600 pta arasında değiştiği görülmüştür (Mora ve Garcia, 1999, s.95-100).

Portekiz'de yapılan bir araştırmada, yükseköğretimde kayıtlı öğrencilerin 1991-1992 eğitim-öğretim döneminde kitaplara, fotokopilere ve teknik materyallere ortalama 32.600; barınma için ayda ortalama 21.000; yemek için aylık 25.000 ile 40.000 Pte arasında değişen harcamalar yaptıkları, ulaşım harcamalarının da aylık 3.500 ile 6.000 Pte arasında olduğu görülmüştür (Oliveira ve Pereira, 1999, s.112-121).

Yunanistan'da yapılan araştırmada, yükseköğretimde kayıtlı öğrencilerin ikamet ettikleri yer, babanın işi, aile geliri ve özel harcamalarıyla ilgili sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre, bir yükseköğretim öğrencisinin harcamaları bir çiftçi ve bir işçi gelirinin yaklaşık %20'sini kapsamaktadır. Babanın yönetici olduğu en yüksek gelir diliminde özel harcamaların payı yaklaşık %10'dur (Psacharopoulos ve Papakonstantinou, 2005, s.108). Düşük gelirli bir aile, gelirin önemli bir bölümünü yükseköğretimde kayıtlı çocuğunun özel harcamalarına ayırırken, yüksek gelirli bir aile de gelirin önemsiz sayılabilecek kısmını özel harcamalara ayırır.

3. TÜRKİYE'DE ADALET İLKESİ BAKIMINDAN YÜKSEKÖĞRETİMDE FİNANSMAN POLİTİKASI

Bu bölümde, Türkiye'de adalet ilkesi bakımından yükseköğretimde finansman politikası ele alınacaktır. Yükseköğretimde adalet ilkesi, kamu yükseköğretim harcamalarından kimin faydalandığı ve kimin ödediği ile ilgili iki kriter soru çerçevesinde açıklanmıştır. Kamu yükseköğretim harcamalarından kimin faydalandığı, kamu yükseköğretim kurumlarında kayıtlı öğrenci ailelerinin sosyo-ekonomik durumu analiz edilmek suretiyle belirlenmiştir. Yükseköğretim harcamalarını kimin ödediği ise, kamusal harcamalar ile özel harcamalar analiz edilerek belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu analizlerde, Türkiye’de Yüksek Öğretim Kurulu’nun (YÖK) 1991-ÖSYS Yükseköğretime Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Sınavı Adayların Sosyo-Ekonomik Özellikleri ve Sınavdaki Başarıları ve 1997 yılı Üniversite Öğrencileri Aile Gelirleri, Eğitim Harcamaları, Mali Yardım ve İş Beklentileri Araştırması, Eğitim Sendikası’nın (Eğitim-Sen,2004) Türkiye’de Üniversite Öğrencilerinin Ekonomik-Sosyal Durumları, Türk Eğitim Derneği’nin (TED-2005) Türkiye’de Üniversiteye Giriş Sistemi Araştırması ve Çözüm Önerileri adlı anket çalışmaları temel olmak üzere bu konuda yapılmış başkaca çalışmaların sonuçlarından yararlanılmıştır. Ayrıca, bu çalışmada, Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi’nin (ÖSYM) istatistik verileri, Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) nüfus sayımı verileri ve Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) araştırma bulgularından da yararlanılmıştır.

3.1. Türkiye’de Kamu Yükseköğretim Harcamalarından Kim Faydalıyor?

3.1.1. Ailelerin Eğitim Durumu

Literatürde, anne-babanın eğitim seviyesinin, çocuğun eğitim seviyesini ve statüsünü belirlediği, eğitimden elde edeceği faydaları belirleyen faktörlerden biri olduğu ve çocuklarının okuldaki başarılarını çok güçlü bir şekilde etkilediği genel kabul görmektedir.

1991 Yılı ÖSYM tarafından yapılan çalışmasının sonuçları bu görüşü destekler niteliktedir. Buna göre, 1991 yılında ÖSYS’de sınava giren 876.633 adayın yaklaşık %3’ünün annesi; %11’nin de babası üniversite mezunudur. Annesi üniversite mezunu olan bu adayların %43.74’ü; babaları üniversite mezunu olan adayların da %35.1’i herhangi bir yükseköğretim programına yerleşmiştir. Bununla birlikte, DİE 1990 yılı verilerine göre, 25 yaş ve üstü nüfusun %82’si ortaöğretim altı; %11’i ortaöğretim ve %6’sı yükseköğretim mezunudur. Yükseköğretimde kayıtlı bu öğrencilerin ebeveynlerinin eğitim seviyeleri Türkiye’deki genel eğitim seviyesine göre yüksektir. Ayrıca, öğrencinin sınavdaki başarısı adayların ebeveynlerinin eğitim seviyesine paralel bir şekilde artmıştır.

YÖK (1997) tarafından hem kamu hem de vakıf üniversitelerinde kayıtlı toplam 80.000 öğrenci üzerinde yapılan çalışmada elde edilen bulgular da bu sonuçlarla paralellik göstermektedir. Buna göre, yükseköğretim kurumunda kayıtlı öğrencilerin annelerinin %12’si; babaların ise %28’i yükseköğretim ve daha üstü eğitim seviyesine sahiptir. DİE 1995 yılı verilerine göre Türkiye’de 25 yaş ve üstü nüfusun %77’si ortaöğretim altı; %15’i ortaöğretim ve %8’i yükseköğretim mezunudur.

Bir başka çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Bu çalışmada, Hacettepe ve Erciyes üniversitelerinde öğrenim gören toplam 1.841 öğrenci üzerinde anne-babalarının eğitim seviyesi ve meslekleri ile ilgili soruların da dahil olduğu anket uygulanmıştır. Buna göre, öğrencilerin babalarının yaklaşık %31’i üniversite mezunu, %1.5’i de okur-yazar değildir. Öğrencilerin %12.6’sının annesi üniversite; %43.4’ünün de ilkökul mezunudur (Ekinci, 1999, s.87). Bu öğrencilerin ebeveynlerinin eğitim seviyesinin de Türkiye’deki genel eğitim seviyesine göre yüksek olduğu söylenebilir.

Yükseköğretim kurumlarında kayıtlı ya da giriş sınavına hazırlanan öğrencilerin ebeveynlerinin mesleklerine ilişkin veriler, dolaylı da olsa eğitim seviyelerine ilişkin bilgiler verebilir. TED’in (2005) araştırmasına göre, araştırmaya katılan gruplar içinde üniversite 1.sınıf öğrencilerinin %2.2’sinin annesi, %10.4’ünün babası avukat ve doktor gibi bir yükseköğretim görmeyi gerektiren meslek grubundadır. Üniversite sınavına girdiği halde başarılı olamayan lise mezunlarının anne-babalarının yükseköğretim mezunu olmayı gerektiren serbest meslek grubundaki oranı (%7.4), üniversitede 1.sınıfta okuyan öğrencilerin anne-babaların oranından (%12.6) düşüktür (Tablo 4).

Tablo 4. Türkiye’de (2005) Anne-Babanın Mesleğine Ait Veriler

Tüm Öğrenciler								
Seçenekler (%)	Lise Son Sınıf Öğr. Oranı (%)		Lise Mezunları Oranı (%)		Üniversite 1. Sınıf Öğr. Oranı (%)			
	Anne	Baba	Anne	Baba	Anne		Baba	
					Sayı	%	Sayı	%
Cevapsız	0.8	1.6	1	1.6	4	0.5	10	0.9
Memur	8.2	18.1	4.4	19	72	6.8	221	20.8
İşçi	3.3	18.7	2.5	20	24	2.3	142	13.3
Emekli	5.4	18	6.4	23	98	9.2	250	23.5
Esnaf	1.2	12.7	1.5	12.7	8	0.8	124	11.7
Serbest meslek (Avukat, doktor, muhasebeci vb.)	3.8	10.5	1.2	6.2	23	2.2	111	10.4
Tüccar	0.2	2.6	--	1.7	3	0.3	24	2.3
Sanayici	0.1	2.2	0.1	1	3	0.3	12	1.1
Ev hanımı - çiftçi	73.4	3.5	0.1	5.7	792	74.4	62	5.8
İşsiz	1	2.4	1.4	1.6	11	1	34	3.2
Diğer	2.6	9.6	2	7.5	25	2.3	74	7
Toplam	100		100		100			

Kaynak: TED (2005). Türkiye’de Üniversiteye Giriş Sistemi Araştırması ve Çözüm Önerileri. *Türk Eğitim Derneği Yayınları*, Ankara, Tablo VI/2-3

Bu sonuçlara göre, öğrenci ailelerinin eğitim durumu belirgin bir özellik göstermektedir. Üniversitelerde kayıtlı öğrencilerin anne-babalarının eğitim seviyesi Türkiye geneline göre yüksektir. Böyle bir sonuç, anne-babanın eğitim seviyesinin çocuğun başarısında etkili olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Daha da önemlisi, bu sonuçlar, 1991 yılından beri Türkiye’de yükseköğretim seviyesinde kayıtlı çocukları bulunan üniversite mezunu ebeveynlerin oranının şimdiye kadar pek bir değişikliğe uğramadığını göstermektedir.

TED (2005) tarafından sadece özel ders alan öğrencilerin denek olarak kullanıldığı yeni bir araştırma yapılmıştır. Bu çalışmada örneklem grubu, Ankara ilindeki çeşitli liselerin son sınıflarına giden öğrenciler, dersane öğrencileri ve üniversiteye yeni kayıt olmuş öğrenciler içinden sadece halen özel ders alanlar veya geçmişte almış olan 272 denekten oluşturulmuştur. Bu çalışmada, özel ders almış öğrencilerin baba mesleği, ailenin aylık geliri, öğrencinin ortaöğretimdeki mezun olduğu okul türü ile ilgili bulgular elde edilmiştir. Buna göre, özel ders alanların çoğu devlet liselerinde okumuş, babaları da serbest meslek grubuna aittir. Dolaylı bir biçimde de olsa bu öğrencilerin babalarının yaklaşık %29’unun üniversite mezunu olduğu söylenebilir (Tablo 5). 2002 yılı DİE verilerine göre 25 yaş ve üstü yetişkin nüfusun %75’i ortaöğretim altı; %16’sı ortaöğretim ve %9’u yükseköğretim mezunudur. Bu durum, bu öğrencilerin anne-babalarının eğitim seviyesinin Türkiye’deki genel eğitim seviyesine göre yüksek olduğunu açıkça göstermektedir.

Tablo 5. Türkiye’de (2005) Özel Ders Alan Öğrencilerin Baba Mesleği ve Okul Türleri

Babamın Mesleği		
Seçenekler	Sayı	%
Memur	58	21.3
İşçi	23	8.5
Emekli	37	13.6
Esnaf	37	13.6
Serbest meslek (Avukat, doktor, muhasebesi vb.)	80	29.4
Tüccar	9	3.3
Sanayici	8	2.9
Çiftçi	1	0.4
Diğer	19	7
Toplam	272	100

Okul Türleri		
Seçenekler	Sayı	%
Genel devlet lisesi	132	48.5
Özel statülü devlet lisesi (Fen, Anadolu, Süper vb.)	85	34.9
Meslek lisesi	16	5.9
Özel okul	28	10.3
Diğer	1	0.4
Toplam	272	100

Kaynak: TED (2005). Türkiye’de Üniversiteye Giriş Sistemi Araştırması ve Çözüm Önerileri. *Türk Eğitim Derneği Yayınları*, Tablo 2, Tablo 4, 227-228

Türkiye’de yükseköğretimde kayıtlı öğrencilerin ebeveynlerinin eğitim seviyelerini ortaya koymak için yapılan çalışmaların sonuçları birbirlerini desteklemektedir. Bu sonuçlar ile nüfus sayımı verileri birlikte değerlendirildiğinde, genel olarak, yükseköğretimde kayıtlı öğrencilerin ebeveynlerinin eğitim seviyesinin özellikle yükseköğretim kademesinde Türkiye ortalamasından yüksek olduğu söylenebilir.

3.1.2. Ailelerin Gelir Düzeyi

Literatüre göre, ailelerin gelir düzeyleri yükseköğretim talebinin temel belirleyicilerinden biridir ve gelir düzeyi, özellikle giriş sınavının uygulandığı sistemlerde çok daha önemli hale gelmektedir. Bu, oldukça rekabetçi bir sistemde adayların başarısını etkilemektedir.

YÖK’ün (1997) çalışmasında, kamu üniversitelerinde kayıtlı araştırmaya konu olmuş öğrencilerin ait olduğu gelir grupları, öğrenci ailelerinin ortalama aylık gelirleri, gelirlerinin de yüzde dağılımı ile ilgili sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre, öğrenci ailelerinin gelir gruplarına göre dağılımı (1997 yılı fiyatlarına göre) önemli farklılıklar göstermiştir. Öğrenci ailelerinin %4’ünün ortalama aylık geliri 15 milyon TL’den daha az iken, %6.5’inin geliri 200 milyon TL’nin üzerindedir. Öğrenci ailelerinin ortalama aylık gelirleri bu iki uç arasında değişmekle birlikte, yaklaşık %50’sinin ortalama aylık geliri 15 ile 65 milyon TL arasında değişmiştir. Kamu üniversitelerinde kayıtlı öğrencilerin ailelerinin çoğunluğunun 25–55 milyon TL gelir grubuna ait olduğu ve bu gruba ait öğrenci ailelerinin oranı %21 ile %51 arasında değiştiği görülmüştür (Tablo 6). Türkiye’de hane halkı aylık ortalama gelirinin (1997 yılı fiyatlarına göre) 73 milyon TL olduğu göz önüne alınırsa, kamu üniversitelerinde üst gelir gruplarına ait öğrencilerin eğitim hizmetinden daha fazla faydalandığı söylenebilir.

Tablo 6. Türkiye’de (1997) Yükseköğretim Kurumlarında Kayıtlı Öğrenci Ailelerinin Gelir Verileri (Milyon TL-%)

Yükseköğretim Kurumlarında Kayıtlı Öğrenci Ailelerinin Ortalama Aylık Gelirleri ve Yüzde Dağılımı								
Gelir Grupları (TL)							(%)	
15.000.000 veya daha az							4	
15.000.000- 65. 000.000							53	
65.000.001- 100.000.000							20.8	
100.000.001-200.000.000							15.8	
200.00.001 veya daha fazla							6.5	
Yükseköğretim Kurumlarında Kayıtlı Öğrenci Ailelerinin Ortalama Aylık Gelirlerinin Gelir Gruplarına Göre Yüzde Dağılımı								
Üniversite	Gelir Grubu (Milyon TL)							Ortalama Gelir (Milyon TL)
	<25	25-55	55-85	85-130	130-175	175-200	> 200	
Kamu	5	38.24	21.33	13.76	4.69	1.82	4.59	74

Kaynak: YÖK (1997). Üniversite Öğrencileri Aile Gelirleri, Eğitim Harcamaları, Mali Yardım ve İş Beklentileri Araştırması. Tablo 1, Tablo 3 ve Tablo 4’den özetlenmiştir.

TED (2005) ve Eğitim-Sen (2004) tarafından yapılan araştırmalarda, kamu üniversitelerinde kayıtlı çocuğu bulunan ailelerinin aylık gelirleri ve oranları ile ilgili veriler elde edilmiştir. Eğitim-Sen’in (2004) araştırma sonuçlarına göre, aylık geliri 101-300 milyon TL arasında olan alt gelir gruplarına ait öğrencilerin oranı %10; aylık geliri 1,5 milyar TL ve üstü olan üst gelir gruplarına ait öğrencilerin oranı da %21’dir. TED’in (2005) araştırma sonuçlarına göre, aylık geliri 1 milyar TL’den fazla olan ailelere mensup öğrencilerin oranı %31.6 (%21.5+ %7+ %3.1) iken aylık geliri 300 milyon TL’den az olanların oranı sadece %10’dur (Tablo 7). 2004 yılı brüt asgari işçi ücretinin 423 milyon TL olduğu düşünülürse, öğrencilerin çoğunluğunun üst gelir gruplarına ait olduğu söylenebilir.

Tablo 7. Türkiye’de Üniversite Öğrencilerinin Ailelerinin Ortalama Aylık Gelirleri ve Gelirlerinin Yüzde Dağılımı (Milyon TL-%)

Eğitim- Sen (2004) (2004 Yılı Fiyatlarına Göre)		
Seçenekler	%	
101-300 Milyon TL arası	10	
301-500 Milyon TL arası	12	
501-700 Milyon TL arası	18	
701-900 Milyon TL arası	19	
1.5 Milyar TL ve üzeri	21	
TED (2005) (2004 Yılı Fiyatlarına Göre)		
Seçenekler	Sayı	%
Cevapsız	20	1.9
300 Milyondan TL’den az	106	10
300-600 Milyon TL arası	269	25.3
600 Milyon-1 Milyar TL arası	332	31.2
1-2 Milyar TL arası	229	21.5
2-4 Milyar TL arası	75	7
4 Milyar TL ve üzeri	33	3.1
Toplam	1064	100

Kaynak: TED (2005). Türkiye’de Üniversiteye Giriş Sistemi Araştırması ve Çözüm Önerileri. *Türk Eğitim Derneği Yayınları*, TabloIII/4

Eğitim-Sen (2004). Türkiye’de Üniversite Öğrencilerinin Ekonomik-Sosyal Durumları. *Eğitim Sendikası Yayınları*, Ankara

Sınava hazırlanma yöntemleri de üniversite öğrencilerin ailelerinin iktisadi durumu hakkında anlamlı bilgiler verebilir. Bazı öğrenciler, sadece kitap, dergi olarak hazırlanırken, bazı aileler hem dersane hem de özel ders için, bazı aileler de sadece özel ders için harcama yapmaktadır.

ÖSYM'nin (1991) ailenin aylık net geliri ile adayların ÖSYS'ye giriş sayısı ile ilgili verilerin elde edildiği araştırmaya göre, aylık net geliri 200 bin (1991 yılı fiyatlarına göre) TL'den az olan öğrencilerin %3.53'ü; 3 milyon TL'den fazla olanların ise %1.18'i sınava bir defa girmiştir. Üç defa girenlerde bu oranlar sırasıyla, %1.71 ve %0.49'dur. Gelir seviyesi arttıkça, sınava girme sayısı azalmıştır. Sınava üç veya daha fazla kez girenlerin daha çok orta gelir gruplarına ait olduğu söylenebilir.

YÖK'ün (1997) ve TED'in (2005) çalışmalarından da benzer sonuçlar elde edilmiştir. YÖK'ün (1997) çalışmasından elde edilen bulgulara göre, gelir seviyesi arttıkça kurslara katılma yüzdeleri de artmıştır. En alt gelir grubundaki aileler, aylık gelirlerinin (15 milyon TL) yaklaşık 6 katını (87 milyon TL) ve 70 milyon TL aylık gelire sahip aileler aylık gelirlerinin 2 katını (140 milyon TL) kurslar için harcamışlardır. 200 milyon veya daha fazla geliri olan aileler ise 286 milyon TL harcama yapmışlardır. Üst gelir gruplarındakiler ise kurs için yapılan harcamaları yaklaşık bir aylık gelirle karşılamıştır (Tablo 8).

Tablo 8. Türkiye'de (1997) Gelir Gruplarına Göre Üniversiteye Giriş İçin Yapılan Harcamalar ve Oranları (Milyon TL-%)

Gelir Grupları (Milyon TL)	Kurslara Katılma (%)	Ortalama Harcama (Milyon TL)	
		Kurslara Katılanlar	Kitap, Dergi vb. Alanlar
15.000.000 veya daha az	52	87	30
35.000.001-45.000.000	74	111	37
65.000.001-75.000.000	83	140	54
115.000.001-30.000.000	89	189	64
200.000.001 veya daha fazla	89	286	104
Ortalama	78	148	43

Kaynak: YÖK (1997). Üniversite Öğrencileri Aile Gelirleri, Eğitim Harcamaları, Mali Yardım ve İş Beklentileri Araştırması. Tablo 7'den özetlenmiştir.

TED'in (2005) çalışmasında, dershaneye giden öğrencilerle özel ders alan öğrencilerin ailelerinin aylık gelirlerine ilişkin veriler elde edilmiştir. Buna göre, dershaneye giderek ÖSS'na hazırlanan öğrencilerin çoğunluğunun aylık geliri 600 milyon-1 milyar TL arasındakiler oluşturmaktadır. Özel ders alan öğrencilerin yaklaşık %6'sı ortalama aylık geliri 300-600 milyon TL; yaklaşık %11'i de 4 milyar TL ve üzeridir. Özel ders alan bu öğrenciler üst gelir gruplarına aittir (Tablo 9). Bu veriler, Türkiye'de dershaneye giderek sınava hazırlanan öğrenci ailelerinin üst gelir gruplarında yoğunlaştığını göstermektedir.

Tablo 9. Türkiye’de (2005) ÖSS’ye Hazırlanan Öğrencilerin Aylık Aile Gelirleri (TL)

Dershaneye Giden Öğrenci Ailelerinin Aylık Gelirleri (TL) (2004 Yılı Fiyatlarına Göre)							
Seçenekler	Cevapsız	300 Milyondan Az	300-600 Milyon	600 Milyon-1 Milyar	1-2 Milyar	2-4 Milyar	4 Milyar ve Üstü
Lise son sınıf öğrencileri	3.8	6.5	26.8	33.3	18.6	5.9	5.1
Dershaneye devam eden lise mezunları	5.4	4.4	30.4	36.9	17.7	4.3	0.9
Üniversite 1. sınıf öğrencileri	1.9	10	25.3	31.2	21.5	7	3.1
Anne-baba	1.5	4.8	19.2	36.4	28.2	7.7	2.2
4 Grubun ortalaması	3.15	6.42	25.42	34.45	21.5	6.22	2.82
Özel Ders Alan Öğrencilerin Aylık Aile Geliri (TL) (2004 Yılı Fiyatlarına Göre)							
Seçenekler	Sayı			(%)			
300-600 Milyon arası	16			5.9			
600 Milyon – 1 Milyar	80			29.4			
1-2 Milyar arası	84			30.9			
2-4 Milyar arası	64			23.5			
4 Milyar ve üzeri	28			10.3			
Toplam	272			100			

Kaynak: TED (2005). Türkiye’de Üniversiteye Giriş Sistemi Araştırması ve Çözüm Önerileri. *Türk Eğitim Derneği Yayınları*. Tablo 3, Tablo VI/4

TÜİK tarafından 2005 yılında yapılan araştırmada da gelir grupları arasında eğitim için yapılan harcamalarda çok büyük farklar olduğu görülmüştür. TÜİK’in %20’lik gelir dilimlerinin her birine 3 milyon 509 bin 804 ailenin girdiği araştırmasında, en zengin %20’lik kesimle en yoksul %20’lik kesimin eğitim harcamaları arasında 18 kat fark olduğu görülmüştür. 2004 yılında eğitim harcamaları, en düşük gelir diliminde ayda ortalama 11.4; en zengin gelir diliminde ise aylık ortalama 204.5 milyon YTL olarak gerçekleşmiştir.

Bu sonuçlara göre yükseköğretimin alt gelir grupları tarafından da talep edildiği, buna karşılık yükseköğretim hizmetlerinden çoğunlukla üst-orta ve üst gelir gruplarına ait bireylerin faydalandığı, yüksek gelirli ailelerin çocuklarının kamu üniversitelerinde öğrenim gördüğü, aile geliri arttıkça kurslara katılma oranı ve bu kurslara ödenen ortalama aylık harcama miktarının arttığı, aile geliri ile öğrencinin başarısı arasında pozitif bir ilişki olduğu, gelir arttıkça sınava girme sayısının azaldığı ve sınava üç veya daha fazla kez girenlerin daha çok alt ve alt-orta gelir gruplarındaki ailelerin çocukları oldukları söylenebilir.

3.2. Türkiye’de Kamu Yükseköğretim Harcamalarını Kim Ödüyor?

3.2.1. Kamusal Harcamalar

Türkiye’de yükseköğretim harcamaları devlet ve vakıf üniversiteleri olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir. Devlet üniversitelerinde kamusal finansman, vakıf üniversitelerinde özel finansman sistemi benimsenmiştir. Kamu üniversitelerinin finansman şekli, bütçe ile finansmandır. Genel bütçeden ayrılan ödenekler dışında kamu üniversitelerinin diğer gelir kaynakları, döner sermaye ve kantin, kafeterya, yurt, kira vb. gelirleri ile öğrenci katkı paylarından oluşmaktadır (YÖK, 2005, s.119).

Bu gelir kaynakları içerisinde önemli kaynağı bütçe oluşturmaktadır. Eğitime tahsis edilen kaynak miktarı, hem okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretim için Milli Eğitim Bakanlığı’na (MEB), hem de yükseköğretim için üniversitelere (YÖK) ayrılan bütçe ödeneklerinin toplamından oluşmaktadır (YÖK, 2005, s.81). Buna göre, 1995-2009 dönemi MEB’in ve YÖK’ün bütçelerinin yıllara göre değişimi, toplam eğitim bütçesinin bütçeye ve GSYİH’ya oranı ile yükseköğretime tahsis edilen bütçe ödenekleriyle ilgili veriler birlikte değerlendirildiğinde, toplam eğitim bütçesinin yaklaşık ¼’ünü YÖK bütçesi oluşturmaktadır ve toplam eğitim bütçesinin GSYİH’a oranı değişkenlik göstermekle birlikte artma eğilimindedir. Yükseköğretim seviyesinde, genel eğilim artış yönündedir (Tablo 10, Tablo 11).

Tablo 10. Türkiye’de (1995-2005) Eğitim İçin Ayrılan Bütçe Ödenekleri ile İlgili Oranlar (Bin YTL-%)

Yıllar	Toplam Eğitim Bütçesi		Yükseköğretim Bütçesi	
	Bütçe Payı (%)	GSYİH (%)	Bütçe Payı (%)	GSYİH (%)
1995	13.5	2.30	3.2	0.90
1996	9.8	2.37	2.6	0.80
1997	11.2	2.81	3.1	0.80
1998	11.3	3.39	2.9	0.86
1999	11.7	3.50	2.8	0.84
2000	9.3	3.52	2.2	0.84
2001	11.2	3.53	2.8	0.89
2002	10.1	3.54	2.5	0.89
2003	9.2	3.81	2.3	0.94
2004	11.1	3.99	2.6	0.93
2005	12.9	4.18	3.4	1.09
2006	12.8	4.32	3.4	0.77
2007	13.6	4.30	3.2	0.77
2008	13.6	4.20	3.3	0.74
2009	14.0	4.11	3.4	0.79

Kaynak: YÖK (2007). Türkiye'nin Yükseköğretim Stratejisi-Taslak Rapor.

Tablo 13

Tablo 11. Türkiye’de (1995-2005) Kamu Üniversiteleri Gelir Kaynakları Dağılımı (Bin YTL-%)

Yıllar	Bütçe (%)	Döner Sermaye ve Diğer (%)	Katkı Payı (%)	Toplam Gelir (Bin YTL)
1995	69	27	4	64.683
1996	67	28	5	140.092
1997	57	38	5	346.359
1998	61	34	5	687.483
1999	60	35	5	1.124.375
2000	57	38	5	1.844.833
2001	52	44	4	2.656.820
2002	52	44	4	4.785.306
2003	57	39	4	5.897.622
2004	56	40	4	6.982.625
2005	58	38	4	9.101.395

Kaynak: YÖK (2007). Türkiye'nin Yükseköğretim Stratejisi-Taslak Rapor.

Tablo 17

Bütçe ödenekleri harcama kalemlerine göre ayrılmaktadır. Bu harcama kalemleri, cari, yatırım ve transfer şeklinde gruplandırılmaktadır. Bu harcama kalemlerinden personel maaşları, yolluklar, tüketim malı ve malzeme alımları ile demirbaş alımları genellikle cari ödenek içerisinde yer alırken, makine teçhizat ve taşıt alımları ile yapı tesis ve büyük onarım giderleri yatırım ödenekleri olarak tespit edilmektedir. Cari harcamalar, kısa dönemde doğrudan üretimi arttırıcı etkisi olmayan ve faydası bir dönemle sınırlı kalabilen harcamalardır. Yatırım harcamaları, üretim gücünü doğrudan doğruya arttıran ve ileriki dönemlerdeki kalıcı varlıklar için yapılan harcamalardır. Transfer harcamaları, cari dönem üretimine yönelik bir mal veya bir hizmet alma beklentisi olmadan, konsolide bütçe aracılığıyla bazı kaynakların kişi ve kurumlar arasında değişimini sağlamak amacıyla devletin yaptığı kamu harcamalarıdır (Ataç, 1978, s.40-42; Stiglitz, 1994, s.47-48). Türkiye’de 1995 yılında yükseköğretim bütçe ödeneklerinin %66’sı personel, %11’i diğer cari, %20’si yatırım ve %3’ü de transfer harcamalarına ayrılmıştır. Bu oranlar, 2005 yılında sırasıyla %52, %19, %18 ve %11’dir. Bu dönemde, yükseköğretim bütçesinin yarısından fazlasını personel harcamaları oluşturmuştur (YÖK, 2007).

Bütçe ödeneklerinin büyüklüğü, öğrenci başına yapılan harcama ile de ölçülür. Türkiye de öğrenci başına bütçe ödeneği, hem örgün öğretimde kayıtlı öğrenciler için, hem de açık öğretimde kayıtlı öğrencilerinin de dahil olduğu toplam öğrenci sayısına göre hesaplanmıştır. Bu hesaplamalara göre, 1995-2005 döneminde yükseköğretimde öğrenci başına bütçe ödenekleri cari fiyatlarla yaklaşık iki kat artmıştır (Tablo 12). Örgün yükseköğretimde öğrenci başına cari harcama, 1.230 ABD dolarından 1.938 dolara yükselmiştir.

Tablo 12. Türkiye’de (1995-2005) Yükseköğretimde Öğrenci Başına Bütçe Ödeneği

Yıllar	2005 Yılı Fiyatlarıyla (YTL)		Cari Fiyatlarla (ABD \$)		Öğrenci Başına Cari Harcama (ABD \$)	
	Örgün	Toplam	Örgün	Toplam	Örgün	Toplam
1995	2.646	1.298	1.538	755	1.230	604
1996	2.996	1.797	1.509	943	1.042	651
1997	3.379	2.210	2.195	1.435	1.432	937
1998	3.802	2.350	2.002	1.238	1.328	821
1999	3.813	2.418	1.924	1.221	1.403	890
2000	4.053	2.594	1.934	1.247	1.389	896
2001	2.896	1.759	1.125	727	783	506
2002	3.076	2.079	1.463	989	1.049	709
2003	3.541	2.254	2.059	1.311	1.523	969
2004	3.353	2.306	2.153	1.398	1.651	1.072
2005	4.095	2.529	3.072	1.898	1.938	1.197

Kaynak: YÖK (2005). Türk Yükseköğretiminin Bugünkü Durumu. Tablo 16

Üniversitelerin ikinci gelir kaynağını döner sermaye gelirleri oluşturmaktadır. Bu gelirler, döner sermaye proje gelirleri, kitap satış gelirleri, bilirkişi rapor gelirleri, tıp fakülteleri hastane tedavi gelirlerini içermektedir. Buna göre, 1995-2005 döneminde zaman zaman inişler çıkışlar olmakla birlikte genel olarak döner sermaye gelirleri artmıştır (Tablo 10).

Üniversitelerin üçüncü gelir kaynağını ise 1984–1985 öğretim yılından itibaren öğrencilerden alınan katkı payları (eski adıyla harç) oluşturmaktadır. Yükseköğretim kurumlarında öğrenci başına olmak üzere belirlenen cari hizmet ödeneği, öğrenim dallarının nitelikleri ve süreleri ile yükseköğretim kurumlarının özellikleri göz önünde tutularak, YÖK tarafından farklı miktarlarda tespit edilmektedir. Cari hizmet maliyetinin yarısından daha az olmamak üzere bir kısmı devletçe karşılanmakta, geriye kalan tutarı ise öğrenci tarafından katkı payı adı altında ödenmektedir. Yükseköğretimde yığılmayı önlemek amacıyla bu katkı payları, normal sürelerinde mezun olmayan öğrenciler için bir yıl gecikme halinde %50, ikinci yıl gecikme halinde %100 artırılma yoluna gidilmektedir. İkinci öğretimde (II.öğretim) ise, alınacak ücret, normal örgün öğretim için belirlenen cari hizmet maliyetinin yarısından az olmayacak şekilde belirlenmektedir (YÖK, 2005, s.81). 1992 yılında yükseköğretimde ikinci öğretim sistemi kabul edilmiştir. II. öğretimde öğrencilere aynı fiziki altyapı, mekân ve öğretim kadroları kullanılarak normal örgün öğretim bittikten sonraki saatlerde eğitim verilmektedir. Yükseköğretim katkı payları, bölüme, eğitim diline, bölümün I.öğretim-II.öğretim olmasına veya lisans programı–yüksek lisans programı olmasına göre değişim göstermektedir (YÖK, 2007).

Kamu kaynaklarından yükseköğretime yapılan harcamaların bir başka şekli de üniversitede kayıtlı öğrencilere verilen krediler ve yurt hizmetleridir. Türkiye’de bu hizmetler Kredi ve Yurtlar Kurumu (YURT-KUR) tarafından yürütülmektedir. Öğrencilerin burs ve kredi taleplerini YURT-KUR karşılamaktadır ve yükseköğretimde burs ve kredi verme yetkisine sahip tek kuruluştur. Bu kurum tarafından; (1) burs, (2) öğrenim kredisi ve (3) katkı kredisi olmak üzere öğrencilere destek programı uygulanmaktadır. Burslar, tüm örgün öğretim öğrencileriyle, sadece şehit ve gazi çocukları gibi öncelikli kesimden olmaları halinde açıköğretim öğrencilerine de verilmektedir. Öğrenim kredisi, yükseköğretim kurumlarının normal eğitim süresince verilen zorunlu hizmet yükümlülüğü içermeyen borç paradır. Tüm örgün ve açıköğretim öğrencileri bu krediyi alabilmektedir. Kurum’un üçüncü destek programı katkı kredisidir. Katkı kredisi, yükseköğretimde alınan katkı payına karşılık olarak öğrenci adına borç kaydedilip, yükseköğretim kurumlarına ödenen paradır (ÖSYM, 2006, s.136). YÖK’ün (1997) araştırmasında, yüksek gelir gruplarına ait öğrencilerin de katkı kredisi aldığı, TED’in (2005) araştırmasında, yükseköğretim öğrencilerinin %56.7’sinin öğrenim kredisi aldığı görülmüştür.

Kurum, yurt ve barınma hizmeti de vermektedir. Örneğin, 2005 yılında Türkiye çapında yapılan araştırmanın sonucunda, yükseköğretimde kayıtlı öğrencilerin %19.1’inin devlet yurtlarında; %9.9’unun özel yurtlarda; %29.9’unun aile yanında; %32.2’sinin arkadaşlarıyla aynı evde; %3.4’ünün tek başına bir evde ve %5.5’inin diğer şekilde yaşadığı görülmüştür (ÖSYM, 2006, s.137).

Kurumun gelir kaynakları ise hazine yardımı, at yarışları, spor toto-loto gelirlerinden alınan paylar, yardımlar ve bağışlar, kredi tahsilâtları, yurt işletme gelirlerinden oluşmaktadır. Kurumun finansman yapısı, %70-80 Hazine yardımına dayanmaktadır. Kurum'un hizmetleri, yükseköğretim kurumlarına kamu kaynaklarından sübvansiyon yoluyla yapılan harcamaları oluşturmaktadır. Bu ise, kamusal kaynaklardan yükseköğretim harcamalarının dolaylı bir şekilde de finanse edildiğini göstermektedir.

Türkiye'de yükseköğretim hizmetleri, yarı kamusal bir mal olmasına rağmen, salt kamusal bir mal olarak görülmesi nedeniyle hem doğrudan hem de dolaylı olarak kamusal kaynaklardan karşılanmaktadır. 2005 yılında yükseköğretime doğrudan ve dolaylı olarak toplam 6.629.313.852 YTL (Bütçe: 5.218.467.000 YTL + Yurt-Kur: 1.410.846.852 YTL) kaynak aktarılmıştır. Ekonomik gelişmişliğin göstergelerindeki artış hızından daha fazla bir hızla özellikle yükseköğretimde öğrenci başına yapılan harcamalar sürekli artmıştır. Bütçeden, sadece örgün öğretimdeki öğrenciler dikkate alındığında öğrenci başına 4.095 YTL harcama yapılmıştır.

Birçok ülkede, kamusal harcamaların kaynağını vergi gelirleri oluşturmaktadır. Vergi gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturan Gelir Vergisi artan oranlı bir tarifeye tahsil edilmeye çalışılmaktadır. Bu ise, düşük gelir gruplarının daha az, yüksek gelir gruplarının daha fazla vergi ödemesine neden olmaktadır.

Türkiye'de gelir vergisi artan oranlı bir tarife ile tahsil edilmektedir ve 1980-2008 döneminde vergi gelirlerinin yaklaşık olarak üçte birini oluşturmuştur. Vergi gelirlerinin yaklaşık üçte ikisini oluşturan dolaylı vergi gelirlerinin payı sürekli artma eğilimindedir. 1980-2008 döneminde dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı sürekli azalmış (1980 yılında %63; 2008 yılında %35), buna karşılık dolaylı vergiler yaklaşık %100'lük bir artış (sırasıyla %37; %65) göstermiştir. Bu artış, özellikle 1990-1995 döneminde ve sonrasındaki dönemde düşük gelirli ailelerin aleyhine bir gelişme göstermiştir (MB, 2009).

Alt gelir gruplarının kazançlarının neredeyse tamamını harcadıkları düşünülecek olursa, Türkiye'deki son otuz yıldaki vergi uygulamalarının, alt gelir grubu aleyhine gelir dağılımının düzeltici etkisini azalttığı, bu grubun toplam vergi gelirleri içindeki payını artırdığı söylenebilir. Böyle bir sonuç, alt gelir gruplarının yükseköğretim harcamalarını da karşıladığını açıkça göstermektedir.

3.2.2. Özel Harcamalar

Eğitime yapılan özel harcamalar konusunda önceden sadece tahmin yapılmaktaydı. Daha sonra, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ve TÜİK işbirliği ile gerçekleştirilen 2002 yılı eğitim harcamalarına ilişkin çalışmadan elde edilen veriler, Türk eğitim sisteminin finansman yapısı konusunda yeni yaklaşımların doğmasına neden olacak nitelikte görülmüş ve bu çalışmada ailelerin yaptığı harcamaların dershanelere ve özel dersler için yapılan ödemeler ile giyim için yapılanlardan oluştuğu kabul edilmiştir.

Türkiye'de yükseköğretimde kayıtlı öğrencilerin aileleri, hazırlık sınavı için yüksek miktarlarda harcamalara katlanmaktadırlar.⁷ YÖK'ün (1997) araştırmasında, kamu üniversitelerinde kayıtlı öğrencilerin üniversiteye giriş için yaptıkları harcamalarla ilgili elde edilen sayısal verilere göre, öğrenciler dershane için 148 (1997 yılı fiyatlarına göre); kitap, dergi vb. için 43 milyon TL harcamışlardır.

7 YÖK'ün (1997) çalışmasından elde edilen verilere göre, kamu üniversitelerinde kayıtlı öğrencilerin %78'i; vakıf üniversitelerinde de %80'i üniversiteye hazırlık için bir dershaneye gitmiştir. TED'in (2005) çalışmasından elde edilen verilere göre, deneklerin %76.2'si; üniversitede kayıtlı öğrencilerin %82.9'u dershaneye gitmiştir. Bu öğrencilerinin anne-babalarının da %84.2'sinin üniversiteye hazırlık için dershaneyi tercih ettiği görülmüştür. Denekler, ortalama olarak 2 yıldan daha fazla (2.15 yıl) dershaneye gitmiştir.

TED'in (2005) araştırmasında, öğrenciler arasında sadece dershaneye gidenlerin oranı yaklaşık %76; hem dershaneye giden hem de özel ders alanların oranı yaklaşık %16; sadece özel ders alanların oranı yaklaşık %16.5 ve kitap, dergi vb. satın alarak hazırlananların oranının da yaklaşık %8 olduğu saptanmıştır. Bir yılda ailelerin yaklaşık %5'i 500 milyon TL'den daha az; yaklaşık %44'ü 1-2 milyar TL ve üzeri harcama yapmıştır. Ailelerin çoğunluğu 1-2 milyar TL arası harcama yapmıştır. Bu bulgular, alt gelir grubunun yıllık gelirinin sınav hazırlığı için yetmediğini, bu gelir grubuna ait öğrencilerin dershaneye gidemediğini açıkça göstermektedir. Üst gelir grupları sınav hazırlığı için en yüksek harcamayı gerçekleştiren kesim olmuştur.

Bu çalışmada, sadece dershaneye giden öğrencilerin ailelerinin öğrenci başına yaptıkları harcamalarla dershaneye ödedikleri yıllık ücretlere ait veriler elde edilmiştir. Söz konusu bu verilere göre, öğrenci ailelerinin yaklaşık %34'ü 1-2 milyar TL arası (2004 yılı fiyatlarına göre); yaklaşık %10'u da 500 milyon TL'den daha az harcama yapmıştır. Bir yılda dershane için yapılan ortalama harcama tutarı arttıkça dershaneye giden öğrenci sayısı düşmüştür. 2004 yılı asgari işçi ücretinin brüt 423 milyon TL olduğu dikkate alınır, dershane harcaması, bir işçinin yaklaşık bir yıllık ücret gelirinin toplamından daha fazladır. Bu ise, alt gelir gruplarında bulunanların dershaneye gidemediğini açıkça göstermektedir.

Ayrıca, bu çalışmada, dershane dışında kitap ve dergi gibi materyallerden yararlanan öğrenci oranının %8 olduğu ve bu öğrencilerin %40.02'sinin yılda 100-200 milyon TL arasında değişen harcama yaptığı görülmüştür. Buna karşılık sadece yaklaşık %2'sinin 2 milyar TL'den daha fazla harcama yaptığı görülmüştür. Bu sonuçlara göre, alt gelir gruplarına ait öğrenciler çoğunlukla kitap, dergi satın alarak giriş sınavına hazırlanmaktadır.

Aynı çalışmada, özel ders alarak hazırlanan öğrencilerin oranının (%16.5) oldukça yüksek olduğu görülmüştür. 2004 yılı rakamlarına göre, özel ders alan öğrencilerin %30.1'i yılda toplam 451 milyon 500 bin TL ödemiştir. Yaklaşık %2'si 4 milyon 500 bin TL ödemiştir. Özel ders alan bu öğrencilerin üst gelir gruplarına ait olduğu söylenebilir.

Bir başka çalışmanın bulgularına göre, Türkiye'de öğrenci aileleri, birinci gelir grubunda (alt gelir) yıllık ortalama gelirlerinin yaklaşık %52'sini, ikinci gelir grubunda (alt-orta) yıllık ortalama gelirlerinin yaklaşık %30'unu, beşinci gelir grubunda (üst gelir) ise, yıllık ortalama gelirlerinin yaklaşık %9'unu üniversiteye giriş sınavı için harcamışlardır⁸ (Ekinci, 2009, s.129).

2004 yılında bir yükseköğretim kurumunda kayıtlı öğrenciler üzerinde yapılan anket çalışmasının sonuçlarına göre, öğrencilerin %79'u sadece dershaneye gitmiş; %4'ü sadece özel ders almış; %5'i hem dershaneye gitmiş hem de özel ders almış; %3'ü kitap, dergi vb. ile çalışmış ve %9'u da sınava hazırlık için herhangi bir harcama yapmamıştır. Bu öğrencilerin %11'i 850 milyon TL'den daha az; %28'i de 951 milyon-1 milyar TL arası ödeme yapmıştır (Adıyaman, 2004, s.74).

2005 yılında yapılan bir başka çalışmanın sonuçlarına göre, bir yükseköğretim kurumunda kayıtlı öğrencilerin %88.5'i dershaneye gitmiş; %17.8'i özel ders almış; %16.7'si hem dershaneye gitmiş hem de özel ders almıştır. Ayrıca, bu çalışmada, bu öğrencilerin yaklaşık %47'sinin ailelerinin ortalama aylık gelirinin 455-1.090 milyon TL; yaklaşık %4'ünün de 182 milyon TL'den az olduğu görülmüştür (Kesik, 2005, s.152).

8 Araştırmacı, gelir gruplarını 750 TL ve katları alınarak belirlemiştir: 1. Grup: 0-750 TL (alt gelir grubu), 2. Grup: 751-1.500 TL (alt-orta gelir grubu), 3. Grup: 1.501-2.250 TL (orta gelir grubu), 4. Grup: 2.251-3.000 TL (üst-orta gelir grubu) ve 5. Grup: 3.001 TL ve üstü (üst gelir grubu).

Ailelerin harcamaları, yükseköğretim sürecinde de devam etmektedir. Yükseköğretimde kayıtlı öğrenciler öğrenim süresince başta gıda olmak üzere, barınma, kitap ve ders notları için fotokopi gibi çeşitli harcamalar yapmaktadırlar.

Özel eğitim harcamalarıyla ilgili yapılan bir araştırmada, en düşük gelir diliminde yer alan öğrenci ailelerinin toplam aylık gelirlerinin yaklaşık %15'ini; en yüksek gelir diliminde bulunanların ise toplam aylık gelirlerinin %1'ini özel eğitim harcamalarına tahsis ettiği görülmüştür (Tansel ve Bircan, 2006, s.314).

Türk Eğitim-Sen (2005) tarafından yapılan araştırmada, üniversite 1.sınıf öğrencilerinin üniversiteye ilk adımın maliyeti olarak barınma, giyim, ulaşım, yiyecek, ders araç-gereçleri ve öğrenim ücretleri hesaplanmıştır. Buna göre, şehir dışında ikamet eden bir öğrencinin yurt, yol, yemek, sosyal faaliyet, ders araç-gereçleri, kitap masrafı dahil üniversiteye ilk adımı atmasının en düşük maliyeti, I. öğretimde 1.sınıf bir öğrenci ise 1.782,50 YTL ve ortalama maliyeti de 2.295,50 YTL'dir. Öğrenci II. öğretimde ise, o zaman üniversiteye ilk adımın maliyeti daha da yükselecektir Mühendislik-mimarlık fakültesinde okuyan bir öğrencinin üniversiteye ilk adım atmasının maliyeti en az 2.878,50 YTL; en fazla 3.788,50 YTL'dir. Eğer öğrenci tek başına eve çıkacaksa o taktirde maliyet daha da artacaktır (Tablo 13).

Tablo 13. Türkiye'de (2005) Bir Üniversite Öğrencisinin Maliyeti (YTL)

BARINMA	Devlet Yurdu (Toplam)		270.00
	Yurt Ücreti (3 Aylık)- depozito	135.00 - 135.00	
	Özel Yurt		450.00
	Yurt Ücreti (Aylık)	450.00	
YTL	Kiralık Daire (Toplam)		1.180.00
	Kira (Aylık)- depozito (3 Aylık)	500.00 - 500.00	
	Elkt., Su, Tel., D.Gaz	180.00	
GIYİM YTL			400.00
DİĞER (SOSYAL FAALİYET, ULAŞIM, YİYECEK) YTL			527.50
DERS ARAÇLARI / KİTAP	Sağlık Bilimleri 140.00-320.00 (bir eğitim-öğretim dönemi)		460.00
	Eğitim Bilimleri 140.00-225.00 (bir eğitim-öğretim dönemi)		365.00
YTL	Fen Bilimleri 235.00-260.00 (bir eğitim-öğretim dönemi)		495.00
KAYIT ÜCRETLERİ (HARÇLAR)	YTL	I. Öğretim	
		1-Tıp Fakültesi	458.00
		2-Dış Hekimliği Fak.	382.00
		3-Teknik Eğt.Fak.	218.00
		4-Mim.Müh.Fak.	300.00
		5- Mesleki Eğt.Fak	220.00
	II. Öğretim		
	1-Müh.Mim.Fak.	1.186.00	
	2-Fen-Edb.Fak.(Fen Prg.)	993.00	
	3-Fen-Edb.Fak.(Edb.Sos)	750.00	
	4-Yabancı Diller	4.631.00	
5-Eğitim Fak.	796.00		
En düşük maliyet		1.782, 50 YTL	
Ortalama maliyet		2.295,50 YTL	

Kaynak: Türk Eğitim-Sen (2005). Üniversiteli Olmanın Maliyeti. *Türk Eğitim Sendikası Yayınları*, Ankara

Bu bulgular, yükseköğretim hizmetinden çoğunluğu yüksek gelir grubuna ait öğrencilerin yararlandığını, ailenin gelir seviyesinin eğitimde eşit fırsatlar yaratmadığını açıkça göstermektedir. Bu bulgular, aynı zamanda, yükseköğretim harcamalarının kamu kaynaklarıyla karşılanmasının adalet ilkesine hizmet etmediğini, yüksek gelir grubu lehine bir gelir transferi yarattığını göstermektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye'de yükseköğretim harcamaları büyük ölçüde devlet tarafından karşılanmaktadır. Kamu harcamalarının temel finansman kaynağını vergi gelirleri oluşturmaktadır. Toplam vergi gelirleri içinde gelir vergilerinin payı sürekli azalmış, buna karşılık dolaylı vergilerin payı yaklaşık %100 artmıştır. Alt gelir gruplarının da ödediği vergi gelirlerinin kamusal harcamaların temel kaynağı olmasına rağmen, bu kesime ait öğrencilerin yükseköğretim harcamalarından faydalanma oranı çok düşüktür.

Giriş sınavına hazırlanma biçimleri ve yapılan harcamaların büyüklüğü de, öğrencilerin bu sınavlarda başarısını etkilemiş ve yüksek gelir grubunda bulunanların yükseköğretim hizmetinden daha fazla yararlanmasına neden olmuştur. Yükseköğretim sürecinde gerçekleşen harcamaların büyüklüğü, alt gelir gruplarına ait öğrenci sayısını azaltmıştır. Anne-babanın sosyo-ekonomik durumu çocuğun eğitim başarısında etkili olmuş, bu sonuç, son otuz yılda değişmemiştir.

Kaynakların bütün vergi mükelleflerinden toplandığı, parasız veya yoğun sübvansiyonlu eğitime dayanmakta olan kamusal finansman sistemi adalet ilkesini sağlamaktan uzaktır. Bir diğer deyişle, bu finansman sistemi, kaynakların gerçek ihtiyaç sahiplerine ulaşmasını ve maliyetlerin düşmesini engellemektedir. Ödeme güçleri olduğu halde, bütün vergi mükelleflerinin ödedikleri vergilerle özellikle yükseköğretim seviyesinde eğitim görmeleri ve gerçek ihtiyaç sahiplerinin minimum kaynakla yetinmeye mahkûm edilmesi bedelsiz yükseköğretimin adalet ilkesine hizmet etmediğini göstermektedir.

Adalet ilkesini karşılamak üzere kamusal olarak sağlanması gerekenin dışında devlet tarafından hiçbir kaynağın ayrılmaması gerekir. Bunun anlamı, eğitim hizmetlerinin bireylerin gelirlerine göre paralel bir şekilde paralı olacağı, ödeme gücü olmayanların ise kamusal olarak destekleneceğidir.

Bu amaca hizmet edecek ve maliyet paylaşımını da sağlayacak yöntem, gelire göre farklılaştırılmış öğrenci kredileri sistemidir. Bu sistem, eğitim hizmetlerinden yararlanmanın maliyetine katlanma yükünün zamana yayılmasına imkan veren bir finansman yöntemidir. Bu yöntem, eğitim maliyetlerinin öğrencilerin emek piyasalarına girmelerinden sonraya ertelenmesi esasına dayanmaktadır. Borçlanma yöntemi olarak da bilinen bu sistem, genelde eğitim maliyetlerini şu anda karşılayamayacak alt gelir gruplarına ait olanların veya daha sonra ödemek isteyen öğrencilerin, hükümet kuruluşları, bankalar veya diğer finansal kuruluşlardan ödünç alabilmelerine imkan verir. Bu sistemin işleyebilmesi için öğrencilere borç verecek finansal kurumların buna istekli olması ve devletin ödeme gücü olmayan öğrencilere garantör olması gerektirir.

Kredilerin daha sonra ödenecek olmasından dolayı bu sistem, *ertelenmiş maliyete katılma* olarak da adlandırılabilir. Maliyetin mezuniyetten sonraya ertelenmesi esasına dayanan bu borçlanma sisteminde öğrencilere verilecek kredi miktarı, öğrencilerin mezuniyetten sonra elde edecekleri kazançlara bağlıdır. Bu yönüyle, esnek bir yapı arz eder. Finansal kurumlardan, örneğin tıp fakültesinde okuyacak bir öğrenci, daha yüksek kazançlar elde edeceğinden daha kolay ve yüksek miktarlarda kredi alabileceken, kazançları düşük olan meslek grupları için daha az miktarlarda kredi verilebilir. Yüksek kazançlı meslek grupları daha yüksek miktarlarda finansal piyasalardan kredi bulabilir.

Türkiye'de alt gelir grupları da dahil olmak üzere yükseköğretim hizmetinden yararlanan bütün gelir gruplarının ertelenmiş maliyete katılma yöntemi ile yükseköğretim maliyetlerine katılması sağlanabilir. Böylece, bu sistem, hem alt gelir gruplarına ait bireylerin de yükseköğretim hizmetinden faydalanmasını sağlayarak adalet ilkesine hizmet edebilir, hem de bu bireylerin eğitim maliyetine katılmasını sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Abbot, A. ve Leslie, D. (2004).** Recent Trends in Higher Education Applications and Acceptances. *Education Economics*, April, 12(1), 67-86
- Adıyaman, A. (2004).** *Türkiye'de Yükseköğretim Yapısının Ekonomik Analizi ve Maliyet Düşürücü Önlemler*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir
- Aslan, M.H. (1998).** *Hizmet Ekonomisi*. Bursa; Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.
- Aslan, M.H. (2002).** Eğitim Finansmanının Ekonomi Politikası ve Yükseköğretimde Adil ve Etkin Finansman Politikaları. *Liberal Düşünce Dergisi*, 7(28), 225-246
- Aslan, M.H. (2003).** Türkiye'de Yükseköğretim Finansmanının Ekonomi Politikası. *Liberal Düşünce Dergisi*, 7(29), 189-220
- Ataç, E. (1978).** Fayda-Maliyet Analizi. *Eskişehir İktisadi Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, Ocak, 14(1)
- Berger, M.C. ve Kostal, T. (2002).** Financial Resources, Regulation and Enrollment in US Public Higher Education. *Economics of Education Review*, 21(2), April, 101-110.
- Bishop, J. (1989).** The Effect of Public Policies on The Demand For Higher Education. *The Journal of Human Resources*, 12(3), 285- 397
- Blöndal, S, S. Field ve N. Girouard (2000).** Investment in Human Capital Through upper-Secondary and Tertiary Education. *OECD Economics Studies*, 34(1), 42-89
- Bowen, W.G. (2004).** Lecture II: The Quest for Equity: Class (Socio-Economic Status) in American Higher Education. *The Thomas Jefferson Foundation Distinguished Lecture series University of Virginia*, April, ABD
- Bray, M. ve Kwok, P. (2003).** Demand for Private Suooplementary Tutoring: conceptual considerations and sosyo-economic patterns in Hong Kong. *Economics of Education Review*, 22, 611-620
- Brunella G. ve Checchi, D. (2005).** Estimation Of Educational Borrowing Constraints Using Returns To Schooling. *Journal of Political Economy*, 112(1)
- Cohn, E. (1979).** *The Economics of Education*. Cambridge: Ballinger Publishing
- Coombs, P. ve Hallak, J. (1994).** *Bir Sistem Olarak Eğitim, Eğitim Ekonomisi: Seçilmiş Yazılar*. Çev. Yüksel Kavak ve Berrin Burgaz, Ankara: Pegem Yayınları
- Duchesne, I. ve Nonneman, W. (1998).** The Demand for Higher Education in Belgium. *Economics of Education Review*, 17(2), 211-218
- Eğitim-Sendikası (2004).** *Türkiye'de Üniversite Öğrencilerinin Ekonomik-Sosyal Durumları*. Eğitim Sendikası Yayınları, Ankara
- Ekinci, C.E. (1999).** *Hacettepe ve Erciyes Üniversiteleri Öğrencilerinin Yükseköğretim Finansmanına İlişkin Görüşlerinin Öğrencilerin Sosyo-Ekonomik Özellikleri Temelinde Değerlendirilmesi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara
- Ekinci, C.E. (2009).** Türkiye'de Yükseköğretimde Öğrenci Harcama ve Maliyetleri. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 34 (154), 119-133

- Ermisch, J. ve Francesco, M. (2001).** Family Matters: Impacts of Family Background on Educational Attainments. *Economica*, 27(68), May, 137-156
- Fernandez, R. ve Rogerson, R. (1995).** Public Education and Income Distribution: a Dynamic Quantitative Evaluation of Education-Finance Reform. *American Economic Review*, 88(4), September, 813-833
- Fernandez, R. ve Rogerson, R. (2003).** Equity and Resources: An Analysis of Education Finance Systems. *Journal of Political Economy*, 111(4), August, 858-897
- Gustman, A.L. ve Pidot, G.B. (1973).** Interactions Between Educational Spending and Student Enrollment. *Journal of Human Resources*, Winter, 8(1), 3-23
- Hansen, W.L. ve Weisbrod, B.A. (1969).** The Distribution of Costs and Direct Benefit's of Public Higher Education: The Case of California. *The Journal of Human Resources*, Spring 4(2), 176-191
- Heath, J.A. (1998).** The Financing and Provisioning of Education and Health Services in Developing Countries: Review Article. *Economics of Education Review*, 17(3), June, 359-362
- Kanellopoulos, C. ve Psacharopoulos, G. (1997).** The Analytics Of The Pricing Of Higher Education And Other Services In Which The Customers Are Inputs. *The Journal of Political Economy*, June, 103(3), 573-585
- Kesik, A. (2005).** Yükseköğretimde Yeni Bir Finansman Modeli Önerisi: Bütünsel Model. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No:2003/362, Ankara
- Lewis, D.R ve DüNDAR, H. (2002).** Equity Effects of Higher Education in Developing Countries: access, choice and persistence. Higher Education in Developing World: Changing Contexts and Institutional Responses, USA: Greenwood Publishing Group, Incorporated, 169-193
- Masters, S.H. (1969).** The Effect of Family Income on Children's Education Some Findings on Inequality of Opportunity. *The Journal of Human Resources*, Spring, 4(2), 158-175
- Meuret, D. (2001).** A System of Equity Indicators for Educational Systems, In Pursuit of Equity in Education. Using International Indicators to Compare Equity Policies, USA: Kluwer Academic Publishers, 133-164
- Miller, S.I (1977b).** Defining Equality of Educational Opportunity". *Introduction to The Sociology of Education*, 161-184
- Miller, S.I (1977a).** Social Class and Educational Outcomes. *Introduction to The Sociology of Education*, 44-72
- Mora, J.G. ve Garcia, A. (1999).** Private Costs of Higher Education in Spain. *European Journal of Education*, 34(1), 95-110
- Oliveria, T. ve Pereira, P. (1999).** Who Pays The Bill? Study Cost and Students Income In Portuguese Higher Education. *European Journal of Education*, 34(1), 111-121
- Osterbeek, H. (1998).** An Economic Analysis of Student Financial Aid Schemes. *European Journal of Education*, 33(1), March, 21-30
- Pınar, A. (2004).** Vergiyi Kimler Ödüyor ve Harcamalardan Kimler Yararlanıyor? TÜSEV Yayınları, Ankara

- Psacharopoulos, G ve Woodhall, M. (1985).** Education for Development: an analysis of investment choices. Oxford University Press
- Psacharopoulos, G. ve Papakonstantinou, G. (2005).** The Real University Cost in a-Free-Higher Education Country. *Economics of Education Review*, 24, 103-108
- Psacharopoulos, G. ve Patrinos, H.A. (2004).** Returns to Investment in Education: a further update. *Education Economics*, August, 12(2), 113-118
- Quheng S. ve Delin, W. (2004).** Credit: a new perspective for solving the contradiction between equity and efficiency in higher education. *Chinese Education and Society*, 37(1), February, 72-88
- Rozada, M.G. ve Menendez, A. (2002).** Public University in Arjantina: subsidizing the rich?. *Economics of Education Review*, 21, 341-351
- Sauer, R. (2004).** Educational Financing and Lifetime Earning. *Review of Economic Studies*, 71,1189-1216
- Siphambe, H.K. (2000).** Rates of Return to Education in Bostwana. *Economics of Education Review*, 19(3), June, 291-300
- Stiglitz, J.E. (1994).** *Kamu Kesimi Ekonomisi*, İkinci Baskı, Çev: Ömer Faruk Batırel, Marmara Üniversitesi Yayını
- Tansel, A. ve Bircan, F. (2006).** Demand for Education in Turkey: a tobit analysis of private tutoring expenditures. *Economics of Education Review*, 3 (25), 303-313
- TED (2005).** *Türkiye'de Üniversiteye Giriş Sistemi Araştırması ve Çözüm Önerileri*. Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara
- Türk Eğitim- Sen (2005).** *Üniversiteli Olmanın Maliyeti*. Türk Eğitim Sendikası Yayınları, Ankara
- Vawda, A. (2001).** Human Development Network, Education Team, and, East Asia and Pacific Regio: human development sector unit. The World Bank, Washington, DC, 34-28
- MB (2009).** Gelirler Genel Müdürlüğü Bütçe Gelirleri Faaliyet Raporu. (12 Mart 2010) (<http://www.bumko.gov.tr>)
- OECD (2009).** Education at a Glance. (17 Mart 2010) (<http://www.oecd.org>)
- TÜK (2005).** Eğitim Harcamaları İstatistikleri. (7 Ağustos 2006) (<http://www.tuik.gov.tr>)
- YÖK (1997).** Üniversite Öğrencileri Aile Gelirleri, Eğitim Harcamaları, Mali Yardım ve İş Beklentileri Araştırması. Ankara (2 Kasım 2007) (<http://www.yok.gov.tr>)
- YÖK (2005).** Türk Yükseköğretiminin Bugünkü Durumu. Kasım, Ankara, (2 Ocak 2008) (<http://www.yok.gov.tr>)
- YÖK (2007).** Türkiye'nin Yükseköğretim Stratejisi-Taslak Raporu. Haziran, Ankara, (2 Ocak 2008) (<http://www.yok.gov.tr>)
- YÖK (2007).** Vakıf Üniversiteleri Raporu. Kasım, Ankara, (2 Ocak 2008) (<http://www.yok.gov.tr>)

TOPLUMSAL-BİLİŞSEL YAKINLIK VE İŞGÜCÜ HAREKETLİLİĞİ: HEMŞEHRİLİK BAĞLARI ÜZERİNDEN BİR İRDELEME*

Yrd. Doç. Dr. Burak BEYHAN**

ÖZ

İşgücü hareketliliği son yıllarda uluslararası yazında önemi giderek artmakta olan konuların başında gelmektedir. İş değiştiren birisinin, yeni işini bulmasında ağırlıklı olarak içinde bulunduğu toplumsal ilişkiler ağını kullanıyor olması, söz konusu yazında, toplumsal ve bilişsel yakınlık tartışmaları bağlamında ele alınmakta, ancak bu yakınlığın nasıl ölçülebileceği üzerinde ciddi bir şekilde durulmamaktadır. Bu çalışmada, öncelikle, hemşehrlik ilişkilerinin, temsili bir değişken olarak toplumsal yakınlığı ölçmek amacıyla kullanılabilirliği varsayılmakta; ardından da çalışmanın örnek alanı olarak seçilen ve uzun zamandan beri Türkiye’de mobilya üretimi ile adını duyurmuş olan Ankara’daki Siteler sanayi bölgesine ilişkin veriler, toplumsal ağyapı çözümlemesi araçları kullanılarak, hemşehrlik ilişkileri ile işgücü hareketliliği arasındaki bağıntıyı irdelemek amacıyla çözümlenmektedir. Kentlerin birer erime potası olduğu gerçeğini bir kez daha ortaya koyan bu çalışma, bir yandan, toplumsal ağyapı çözümlemesi aracılığıyla bu erime potasının bir gösterge bazında nasıl izlenebileceğini göstermekte, diğer yandan, hemşehrlik ilişkilerinin, iş değiştiren birisinin yeni işini bulmasında bir toplumsal yakınlık ölçütü olabileceğini, ancak bununla birlikte, bu işlevini giderek yitirmekte olduğunu açığa vurmaktadır.

Anahtar Kelimeler: işgücü hareketliliği, hemşehrlik ilişkileri, toplumsal ve bilişsel yakınlık-mesafe, toplumsal ağyapı çözümlemesi.

SOCIAL-COGNITIVE PROXIMITY AND LABOR MOBILITY: AN EXAMINATION THROUGH THE FELLOWMEN TIES

ABSTRACT

Labor mobility is one of the important topics gaining importance in recent years in the international literature. Although the fact that mobile labors usually find their new jobs through the social relations of which they are part is discussed with reference to concepts of the social and cognitive proximity, there is almost no study devoted to the identification of the methods of measurement of the respective distance. In this study, firstly it is assumed that fellowmen relationships can be used as a proxy variable in order to measure the social proximity, and then databases compiled for Siteler, an industrial cluster located in Ankara and specialized in furniture making, is analyzed by employing the tools of the social network analysis in order to examine the relationships between fellowmen relationships and labor mobility. This study revealing the melting-pot characteristics of the cities, on the one hand, shows how to monitor the respective melting-pot on the base of an indicator developed by employing social network analysis, on the other hand, unveils the fact that although fellowmen relationships can be taken as a measure of social proximity facilitating the identification of new jobs for the mobile labors, the respective function of the fellowmen relationships is decreasing in importance.

Keywords: labor mobility, fellowmen relationships, social and cognitive proximity-distance, social network analysis.

* Bu çalışma daha önce “21.Yüzyılda Türkiye’de Sosyal Bilimler ve Toplum Sorunları Sempozyumu”nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

** Mersin Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, e-posta: burakbeyhan@mersin.edu.tr

1. GİRİŞ

Toplum bilimleri 21. yüzyılda bir önceki yüzyılın birikimlerine temellendirilmiş büyük olanaklarla karşı karşıyadır. Bu birikim, sadece toplum bilimleri üzerine düşünmüş ve yazmış olanların bu alana yaptığı katkıların birikmesi anlamında değil, aynı zamanda gelişen ve artan oranda ulaşılabilir olan teknolojik olanakların, toplum bilimcilerin ufkunu açacak yöntemlerin uygulanmasına izin vermesi anlamında da ele alınmalıdır. Bunların en başında ise belki yazılarını okuyup, öngörülerine hayran kaldığımız ve geçen yüzyılın başında toplum bilimlerin gelişimine önemli katkılarda bulunmuş olan öncülerin bile, günümüzde yaşamış olsalardı gıpta ile bakacakları, büyük veritabanlarına yönelik olan çözümleme olanakları ve yöntemleri gelmektedir.

Bu çalışmada, artık toplum bilimcilerin görmezlikten gelemeyeceği bu olanaklar kullanılarak, toplumsal-bilişsel yakınlık ile işgücü hareketliliği arasındaki bağıntı hemşehrilik ilişkileri üzerinden irdelenmeye çalışılmıştır. Bunun için de öncelikle temel bazı sorular belirlenerek, çalışma kapsamında cevaplanmıştır. Örneğin: İşgücü hareketliliği ile toplumsal ve bilişsel yakınlık arasındaki ilişki nasıl irdelenebilir? Toplumsal ve bilişsel yakınlık ölçülebilir mi? Hemşehrilik ilişkileri bu yakınlık durumunu ölçmek amacıyla temsili bir değişken olarak kullanılabilir mi? İşgücü hareketliliği ile hemşehrilik ilişkileri arasında nasıl bir bağıntı bulunmaktadır?

Bu soruları sormaktaki temel amaç, her bir soruya verilecek cevaplar çerçevesinde, teknolojik olanakları ve varolan yöntemleri kullanarak, işgücü hareketliliği ile toplumsal ve bilişsel yakınlık arasındaki bağıntıyı irdelenmek ve bu bağıntının dönemsel olarak izlenebilmesini mümkün kılacak yeni gösterge ve yöntemler geliştirmektir. Bu temel amaç doğrultusunda, bu çalışmada, mobilya üretimi ile tüm Türkiye’de, hatta Avrupa’da adını duyurmuş olan Ankara’daki ‘Siteler Sanayi Bölgesi’¹ örnek alan olarak seçilmiş ve seçilen örnek çalışma alanına ilişkin eski adıyla Sosyal Sigortalar Kurumu’ndan (SSK) tüm evren verisine ulaşılarak, bir seri çözümleme yapılmıştır. Çalışmada kullanılan en önemli çözümleme ve ölçme araçları, toplum bilimlerde yıllarca ihmal edilmiş olan, ancak günümüz teknolojik olanakları sayesinde cazibesi gün geçtikçe artmakta olan Toplumsal Ağyapı Çözümlemesi (TAÇ) (Social Network Analysis) ve araçlarıdır.

Çalışmadaki çözümlemelere temel teşkil eden hemşehrilik bağlamları tanımlanırken, işyerlerinde istihdam edilen çalışanların nüfusa kayıtlı oldukları yerler esas alınmıştır. Hareket eden bir işçinin ayrıldığı işyeri (bundan sonra ‘**kaynak**’ işyeri olarak isimlendirilecektir) ve yeni çalışmaya başladığı işyeri (bundan sonra ‘**hedef**’ işyeri olarak isimlendirilecektir) arasındaki hemşehrilik bağlamları, farklı yöntemler kullanılarak belirginleştirilmiştir. Öncelikle yoğunlaşma katsayısı ya da yönlü ki-kare teknikleri ile baskın hemşehrilik bağlamları belirginleştirilmiş, daha sonra ise toplumsal ağyapı çözümlemesi ve veritabanı yönetimi araçları kullanılarak daha gelişmiş eşleştirmeler yapılmıştır.

Elde edilen ilk bulgular, bir toplumsal yakınlık ölçütü olarak kullanılması durumunda hemşehrilik ilişkileri ile işgücü hareketliliği arasında kayda değer bir bağıntının olduğunu göstermektedir. Öncelikle kişilerin, sıklıkla kendi hemşehrileriyle çalışmayı tercih ettikleri tespit edilmiştir. Bunun ötesinde, işini değiştiren birisinin yine kayda değer bir şekilde kendi hemşehrilik bağlamları arasında hareket ettiği ortaya çıkmıştır. Ancak gerek kişilerin kendi hemşehrileri ile çalışmayı tercih etme gerekse de işini değiştiren birisinin kendi hemşehrilik bağlamları arasında hareket etme sıklığı, yıllar itibarıyla giderek düşmekte ve hemşehrilik ilişkilerinin süreç içerisindeki önemi giderek azalmaktadır. Çalışmanın ileriki

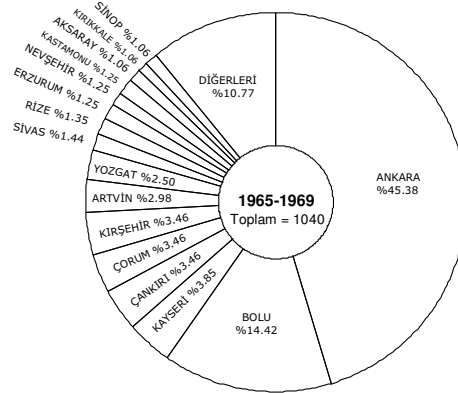
1 Ankara’da *Siteler* dendiği zaman akla ilk gelen çok tanımlı bir şekilde mobilya üretimi ve satışının yapıldığı ‘Siteler Sanayi Bölgesi’dir. Gerçekten de, “ben Sitelere gidiyorum” diyen birisi, siteler sözcüğünün önünde her hangi bir yer tanımlamamışsa, ‘Siteler Sanayi Bölgesi’ne gittiği anlaşılır. Biraz bundan güç alarak, biraz da bu çalışmada söz konusu alanın ismini çok sık kullanacağımızı göz önünde bulundurarak, çalışmanın bundan sonraki kısımlarında ‘Siteler Sanayi Bölgesi’ yerine kısaca ‘Siteler’ kelimesi kullanılmıştır. Önemli bir diğer nokta, aslında Siteler’in, planlama, coğrafya ve iktisat yazınında çok tanımlı bir sanayi bölgesi türüne karşılık gelmesidir. Yazında Siteler niteliğindeki yığılma ekonomilerine, ‘sanayi kümesi’ (industrial cluster) adı verilmektedir. Siteler’in sanayi kümesi olması özelliğinin, başlı başına bir inceleme konusu olduğunu düşündüğümüz için bu konunun irdelenmesi başka bir çalışmaya bırakılmıştır.

kısımlarında sırasıyla önce örnek çalışma alanı olarak seçilen Siteler'in tarihsel-toplumsal gelişimi hemşehrilik bağlamları üzerinden aydınlatılacak, ardından çalışmada kullanılan kuramsal çerçevenin temel bileşenleri birbiriyle ilişkilendirilerek sunulacak, onu takiben de kullanılan yöntemin tarihsel gelişimi yöntembilimsel bir çerçevede gözden geçirilecek ve ölçünleşmiş bileşenleri hakkında açıklayıcı bilgiler verilecektir. Son olarak veritabanına ilişkin açıklayıcı bir takım bilgiler verilerek, yapılan çözümlenmeler ve çözümlenmelerden elde edilen bulgular sunulacak ve ortaya çıkan bulgular genel bir değerlendirme ile yazının sonuç bölümüne bağlanacaktır.

2. SANAYİ KÜMESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Siteler, Keresteciler Kooperatifi'nin Samsun yolu boyunca uzanan şu an bulunduğu yere taşınması ile 1959 yılında kurulmuştur. Takip eden yıllarda, diğer kooperatifler Keresteciler Kooperatifi'ni takip ederek Siteler'e yerleşmiştir. Sanayi kümesinde istihdam edilen işgücünün büyük bir bölümü, Siteler'in etrafındaki gecekondan alanlarından temin edilmiş ve zamanla bu doku ile iç içe geçen sanayi kümesi hemen yakınında bulunan bu işgücü havuzunun verdiği güç sayesinde kısa zamanda büyümüştür. Sanayi kümesinin ilk yıllarında, işgücündeki en baskın öbek, aynı zamanda Siteler'i çevreleyen Önder Mahallesi'nin de kurucuları arasında bulunan Bolulular'dır (bakınız Şekil 1 ve Şekil 2).

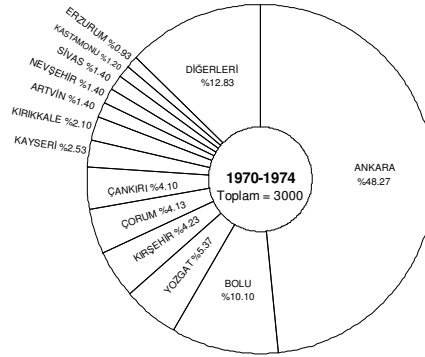
Ankara'ya komşu illerden birisi olan Bolu, Karadeniz ikliminin hakim olduğu illerden birisi olarak orman ürünlerine dayalı sektörlerde hep ön planda olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde büyük bir göçe maruz kalan Ankara'ya, etrafındaki illerden, özellikle Bolu ve Düzce'den önemli oranda nüfus göç etmiştir. Kerestecilik ve doğramacılık sektöründe tecrübeli olan bu insanlar, Siteler'in gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bolu, Kızılcahamam ve Düzce'den göç edenler, özellikle Siteler'e komşu olan Önder ve Hacılar mahallelerinde yerleşmişlerdir. 1970 ve 1980'lerde küçük bir Anadolu kasabası görünümünde olan bu mahalleler, bu mimari özelliklerini de yine kurucuları olan bu insanların geldikleri yerlerden miras aldıkları toplumsal ve kültürel alışkanlıklara borçludurlar. Gerçekten de kısa bir süre öncesine kadar, Ankara'daki diğer gecekondan mahalleleri ile kıyaslandığında, Önder ve Hacılar mahalleleri, iyi inşa edilmiş kasaba evi görünümündeki ortalama iki katlı evleriyle, çoğunluğu tek katlı evlerden oluşan diğer gecekondan bölgelerinden farklılaşmakta, ziyaretçilerine tipik bir Anadolu kasabasına girdikleri izlenimi vermekteydi.

Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu.

Açıklama: Yukarıdaki şekilde büyük dairenin merkezinde yer alan küçük dairenin içinde şeklin ait olduğu dönemi gösteren yazının altındaki "Toplam" etiketinin karşısındaki sayısal değer, şeklin ait olduğu dönem itibarıyla Siteler'deki kayıtlı toplam çalışan sayısını; küçük daire ile çeperdeki daire çizgisi arasında yer alan dilimlerin büyüklüğü ise önem sırasına göre doğum yeri Ankara başta olmak üzere her bir dilim üzerinde gösterilen il olan çalışanların, toplam çalışan sayısına yüzde oranını göstermektedir (örneğin BOLU için %14.42 etiketi Bolu doğumlu çalışan sayısının çalışanların yüzde 14.42'sini oluşturduğunu göstermektedir). Doğum yeri etiketi "DİĞERLERİ" olarak etiketlenen dilim ise şekle sığdıramayan diğer doğum yerlerini temsil etmektedir.

Şekil 1. 1965-1969 Yılları Arasında Siteler'de İstihdam Edilmiş Olan İşgücünün Nüfusa Kayıtlı Oldukları Yerlere Göre Dağılımı

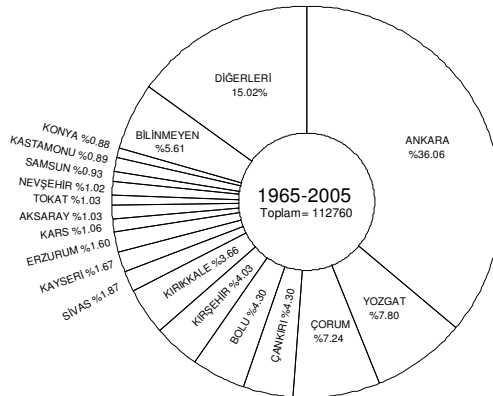

Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu.

Açıklama: Şekildeki gösterimin ve isimlerin açıklımları için lütfen Şekil 1'in açıklama kısmına bakınız.

Şekil 2. 1970-1974 Yılları Arasında Siteler'de İstihdam Edilmiş Olan İşgücünün Nüfusa Kayıtlı Oldukları Yerlere Göre Dağılımı

1970'lerin ortasından başlayarak diğer toplumsal öbekler, Siteler'in işgücü havuzuna dahil olmaya başladı. Göç edenlerin çoğu yine Bolu gibi Ankara'ya komşu diğer illerden gelmekteydi. Bunlar arasında en baskın olanı Yozgat'tı. Önem bakımından onu Çorum, Çankırı ve Kırşehir takip ediyordu. 1980'lerin ikinci yarısında, artık Siteler'in işgücü havuzundaki hemşehrilik örüntüsü ağır ağır yerine oturmuştu. Bu örüntüde, Ankara dışındaki baskın hemşehrilik bağlamları sırasıyla, Yozgat, Çorum, Bolu, Çankırı, Kırşehir ve Kırıkkale'lilerden oluşmaktaydı (Şekil 3). Siteler'de istihdam edilen toplumsal öbeklerin ikamet ettikleri yerlerin, sanayi kümesinin etrafındaki mahallelere göre dağılımı, Önder ve Hacılar mahallesi dışında kalan diğer komşu mahallelerin de belli öbeklerle eşleştiğini göstermektedir. Özellikle Çorum ve Çankırı'dan göç edenlerin, sanayi kümesinin batısında yer alan Ali Ersoy ve Yunusemre mahallelerinde yoğunlaştıkları tespit edilmiştir.

Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu.

Açıklama: Şekildeki gösterimin ve isimlerin açıklımları için lütfen Şekil 1'in açıklama kısmına bakınız.

Şekil 3. 1965-2005 Yılları Arasında Siteler'de İstihdam Edilmiş Olan İşgücünün Nüfusa Kayıtlı Oldukları Yerlere Göre Dağılımı

Tablo 1. Siteler'deki İşyerlerinin İşyeri Büyüklüğüne Göre Dağılımı

Yıllar	1-2	3-5	6-9	10-14	15-24	25-49	50-99	100-249	250-550	Toplam
1965	82 (71.3)	26 (22.6)	7 (6.1)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	115
1966	86 (68.3)	36 (28.6)	3 (2.4)	1 (0.8)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	126
1967	97 (67.4)	38 (26.4)	7 (4.9)	2 (1.4)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	144
1968	117 (67.2)	40 (23.0)	12 (6.9)	4 (2.3)	(0.0)	1 (0.6)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	174
1969	124 (62.3)	54 (27.1)	14 (7.0)	4 (2.0)	3 (1.5)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	199
1970	152 (68.2)	51 (22.9)	12 (5.4)	5 (2.2)	2 (0.9)	1 (0.4)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	223
1971	175 (65.5)	67 (25.1)	17 (6.4)	4 (1.5)	3 (1.1)	1 (0.4)	(0.0)	(0.0)	(0.0)	267
1972	257 (66.4)	95 (24.5)	22 (5.7)	7 (1.8)	3 (0.8)	2 (0.5)	1 (0.3)	(0.0)	(0.0)	387
1973	294 (67.6)	100 (23.0)	22 (5.1)	12 (2.8)	3 (0.7)	3 (0.7)	1 (0.2)	(0.0)	(0.0)	435
1974	319 (67.3)	108 (22.8)	22 (4.6)	12 (2.5)	8 (1.7)	3 (0.6)	1 (0.2)	1 (0.2)	(0.0)	474
1975	406 (64.1)	161 (25.4)	38 (6.0)	14 (2.2)	8 (1.3)	4 (0.6)	1 (0.2)	1 (0.2)	(0.0)	633
1976	453 (66.7)	156 (23.0)	40 (5.9)	11 (1.6)	11 (1.6)	6 (0.9)	1 (0.1)	1 (0.1)	(0.0)	679
1977	492 (67.9)	171 (23.6)	37 (5.1)	9 (1.2)	9 (1.2)	5 (0.7)	1 (0.1)	1 (0.1)	(0.0)	725
1978	531 (67.9)	187 (23.9)	36 (4.6)	12 (1.5)	8 (1.0)	7 (0.9)	1 (0.1)	(0.0)	(0.0)	782
1979	668 (71.5)	193 (20.7)	40 (4.3)	15 (1.6)	8 (0.9)	8 (0.9)	2 (0.2)	(0.0)	(0.0)	934
1980	726 (74.4)	177 (18.1)	47 (4.8)	7 (0.7)	12 (1.2)	6 (0.6)	1 (0.1)	(0.0)	(0.0)	976
1981	1002 (70.2)	319 (22.3)	68 (4.8)	21 (1.5)	8 (0.6)	9 (0.6)	1 (0.1)	(0.0)	(0.0)	1428
1982	1101 (71.3)	343 (22.2)	59 (3.8)	22 (1.4)	8 (0.5)	10 (0.6)	1 (0.1)	1 (0.1)	(0.0)	1545
1983	1264 (73.1)	360 (20.8)	57 (3.3)	24 (1.4)	14 (0.8)	8 (0.5)	2 (0.1)	(0.0)	(0.0)	1729
1984	1318 (74.6)	339 (19.2)	64 (3.6)	20 (1.1)	13 (0.7)	10 (0.6)	2 (0.1)	1 (0.1)	(0.0)	1767
1985	1410 (73.3)	369 (19.2)	84 (4.4)	30 (1.6)	17 (0.9)	10 (0.5)	2 (0.1)	1 (0.1)	(0.0)	1923
1986	1689 (69.5)	539 (22.2)	127 (5.2)	40 (1.6)	20 (0.8)	12 (0.5)	3 (0.1)	1 (0.0)	(0.0)	2431
1987	1901 (69.3)	598 (21.8)	155 (5.7)	56 (2.0)	17 (0.6)	11 (0.4)	3 (0.1)	1 (0.0)	(0.0)	2742
1988	1954 (68.1)	648 (22.6)	175 (6.1)	47 (1.6)	22 (0.8)	16 (0.6)	6 (0.2)	(0.0)	(0.0)	2868
1989	2191 (65.8)	803 (24.1)	236 (7.1)	57 (1.7)	21 (0.6)	16 (0.5)	4 (0.1)	1 (0.0)	(0.0)	3329
1990	2504 (64.3)	940 (24.2)	307 (7.9)	91 (2.3)	28 (0.7)	13 (0.3)	7 (0.2)	2 (0.1)	(0.0)	3892
1991	2651 (67.7)	869 (22.2)	275 (7.0)	71 (1.8)	25 (0.6)	18 (0.5)	5 (0.1)	1 (0.0)	(0.0)	3915
1992	2920 (66.6)	1059 (24.1)	278 (6.3)	84 (1.9)	23 (0.5)	16 (0.4)	6 (0.1)	(0.0)	(0.0)	4386
1993	2687 (66.7)	928 (23.0)	288 (7.1)	79 (2.0)	24 (0.6)	13 (0.3)	8 (0.2)	(0.0)	1 (0.0)	4028
1994	3042 (67.4)	1061 (23.5)	269 (6.0)	94 (2.1)	24 (0.5)	17 (0.4)	4 (0.1)	(0.0)	1 (0.0)	4512
1995	2874 (66.2)	1080 (24.9)	262 (6.0)	74 (1.7)	31 (0.7)	9 (0.2)	9 (0.2)	(0.0)	1 (0.0)	4340
1996	2672 (59.7)	1216 (27.2)	373 (8.3)	139 (3.1)	45 (1.0)	21 (0.5)	6 (0.1)	1 (0.0)	1 (0.0)	4474
1997	2579 (59.1)	1200 (27.5)	377 (8.6)	127 (2.9)	48 (1.1)	24 (0.5)	9 (0.2)	(0.0)	1 (0.0)	4365
1998	2449 (56.0)	1237 (28.3)	455 (10.4)	137 (3.1)	63 (1.4)	25 (0.6)	9 (0.2)	(0.0)	1 (0.0)	4376
1999	2267 (58.7)	997 (25.8)	375 (9.7)	125 (3.2)	60 (1.6)	26 (0.7)	9 (0.2)	(0.0)	1 (0.0)	3860
2000	2097 (60.3)	831 (23.9)	346 (10.0)	107 (3.1)	61 (1.8)	27 (0.8)	5 (0.1)	1 (0.0)	1 (0.0)	3476
2001	1984 (63.1)	718 (22.9)	276 (8.8)	83 (2.6)	51 (1.6)	22 (0.7)	6 (0.2)	1 (0.0)	1 (0.0)	3142
2002	1760 (62.1)	660 (23.3)	231 (8.1)	94 (3.3)	63 (2.2)	20 (0.7)	6 (0.2)	1 (0.0)	1 (0.0)	2836
2003	1977 (60.6)	788 (24.1)	280 (8.6)	101 (3.1)	76 (2.3)	30 (0.9)	10 (0.3)	1 (0.0)	1 (0.0)	3264
2004	2053 (58.5)	818 (23.3)	357 (10.2)	138 (3.9)	82 (2.3)	49 (1.4)	9 (0.3)	1 (0.0)	3 (0.1)	3510
2005	2038 (64.1)	689 (21.7)	274 (8.6)	91 (2.9)	54 (1.7)	25 (0.8)	3 (0.1)	1 (0.0)	2 (0.1)	3177
Toplam	57363 (65)	21069 (24)	6424 (7)	2071 (2)	976 (1)	504 (1)	145 (0)	20 (0)	16 (0)	88588

Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu.

Açıklama: Tablodaki değerler için temel sektörler baz alınmış olup, işyeri büyüklüğü istihdam edilen kişi sayısına göre tanımlanmıştır. Temel sektörlerle, mobilya üretimine ham madde girdisi sağlayan, mobilya üretimi yapan ve üretilen mobilyayı pazarlayan işyerleri kastedilmektedir (bakınız Tablo 2). Parantez içerisindeki değerler yıllar itibariyle her bir işyeri büyüklüğü ulamının toplam işyeri sayısı içerisindeki yüzde oranını göstermektedir.

Görüldüğü gibi Siteler'in tarihsel gelişimi sürecinde işgücünün iller arasındaki mekansal hareketliliği büyük bir önem arz etmektedir. Ancak bu durumun sadece Ankara özelinde Siteler'e özgü olduğu söylenemez. İkinci Dünya Savaşı sonrası hızlanan kırdan kente göç süreci boyunca Türkiye'deki diğer kentlerin de benzer durumlara sahne olduğunu görmekteyiz. Alan araştırması 1970'lerin (1978 ve 1979) sonunda yapılan ve Türkiye'deki üç kentte (Bursa, Afyon ve Kırşehir) işgücü hareketliliğini irdeleyen

bir çalışmada, Tüzün (1981, s.12-13) anket uygulaması yapılan yaklaşık 750 kişinin %29'unun yaşadıkları kente başka bir ilden ya da yurt dışından göç ettiğini tespit etmiştir. Aynı dönem boyunca (1975-1979) Siteler'de istihdam edilen çalışanların ise yaklaşık %53'ünün Ankara dışında bir ilde nüfusa kayıtlı olduğu bilinmektedir. Tüzün'ün Bursa, Afyon ve Kırşehir için yaptığı çalışmada bu üç kentin toplamı için verilen %29'luk oranın Siteler'deki %53'lük oranla karşılaştırıldığında oldukça küçük olduğu görülmektedir. Ancak Tüzün'ün incelediği kentler arasında dönem itibariyle nüfus büyüklüğü ve görece metropoliten kent kimliğiyle Ankara'ya benzer nitelikler sergilediği düşünülebilecek Bursa'da kente başka illerden ya da yurt dışından göç edenlerin oranının %35.2'e çıktığı görülmektedir. Bu oran Afyon ve Kırşehir içinse sırasıyla %8.9 ve %15 gibi çok daha küçüktür.

Siteler'de dikkate değer bir diğer konu, sanayi kümesinin coğrafi uzamında yer alan bölgede konutla işyerlerinin iç içe geçmesidir. Son zamanlara kadar Siteler'i ziyaret etmiş olanlar, bölgede yer yer evleri ve işyerlerini yan yana görebilmekteydi. Halen de böylesi bir gözlemde bulunmak mümkündür. Bu çoklu kentsel arazi kullanımı, Siteler'in mobilya üretiminde yakalamış olduğu ülke ve Avrupa çapındaki ünün oluşmasına birkaç açıdan katkıda bulunmuştur. Öncelikle, işyeri-konut arasındaki kısa mesafe sadece ulaşım masraflarını düşürmekle kalmamış, aynı zamanda mobilya üretiminde mükemmellik kazanmış bir işgücünün oluşumu için gerekli toplumsal ve kültürel bağlamın oluşmasını desteklemiştir. Özellikle 1980'ler boyunca ülke çapında mobilyaya olan talep arttığında, bu talebin önemli bir kısmı Siteler'den karşılanmış ve sanayi kümesi ciddi bir toplumsal-iktisadi dönüşüm geçirmiştir. Bu dönem boyunca geceyarılarına kadar varan mesailer Siteler'de üretim yapan pek çok imalathane için oldukça yaygın bir pratik olmuş ve sürecin sonunda imalathane sahipleri önemli miktarda sermaye birikimi sağlamışlardır. İşgücü havuzunun önemli bir kısmının sanayi kümesinin hemen yakınındaki gecekondu alanlarında ikamet ediyor olması, gerekli işgücü ve güdülenmenin sağlanmasında önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu dönem boyunca sağlanan sermaye birikimi, ileriki dönemlerde, Siteler'i de içine alacak olan başka dönüşümleri, özellikle toplumsal-mekansal dönüşümleri, beraberinde getirmiştir.

Bu dönüşümlerden en fazla olumsuz etkilenen kesim, sınırlı sermaye birikimiyle küçük işletmeler olmuştur. Ağırlıklı olarak girişimci kültürün egemen olduğu bir sanayi kümesi olan Siteler'de yer alan işyerlerinin çoğu, iktisat yazınında mikro işletme olarak tanımlanan sınıfa girmektedir. Gerçekten de Tablo 1'den görüleceği üzere, sanayi kümesindeki işletmelerin yaklaşık %95'i en fazla 9 kişi çalıştıran işyerlerinden oluşmaktadır. Siteler'de mikro işletmelerin sayı bakımından baskın oluşuna, çalışmamızın takip eden kısımlarında, gerek kuramsal çerçevenin tanımlandığı bölümde, gerekse çözümlenmelerin yapıldığı bölümde yapılan tartışmalar bağlamında tekrar değinilecektir.

3. ÇALIŞMANIN KURAMSAL ÇERÇEVESİ

Bu çalışmada ele alınan konu aslında yazında birbirinden kopuk biçimde tartışılan farklı kavram öbeklerini bir arada değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bunların en başında ise 'işgücü hareketliliği' kavramı gelmektedir. İşgücü hareketliliği kavramını açabilmek için, aşağıda bu konu üzerine yapılmış olan çalışmaların tarihsel gelişimi aydınlatılarak, günümüze kadarki izleri takip edilmiştir. Ardından, toplumsal-bilişsel yakınlık kavramları, yine tarihsel bir süzgeçten geçirilip, günümüze getirilmiş ve çalışmamızda ele aldığımız konuyla ilişkilendirerek, çalışmanın kuramsal çerçevesinin sınırları çizilmiştir.

3.1. İşgücü Hareketliliği Çalışmaları

İşgücü hareketliliğine ilişkin ilk ciddi çalışmalar 1930'larda ABD'de başlamıştır. Özellikle arka arkaya basılan üç temel kitap, 1930-1950 arası dönem boyunca, ABD'deki işgücü hareketliliğinin incelenmesi yönünde harcanan çabaların ortaya çıkış süreci ve gelişmesini yansıtmaları bakımından oldukça öğreticidir. Bu kitapların hazırlanmasındaki itici güç o dönem ABD'nin önemli kentlerinde işgücü

hareketliliği çalışmalarına büyük mali destek veren “ABD Hava Kuvvetleri’nin eski Sanayilerarası İktisat Bölümü” olmuştur. Serinin ilk kitabı Palmer ve Brainerd (1954) tarafından hazırlanmış olup, ABD’nin altı kentindeki (Chicago, Philadelphia, Los Angeles, San Francisco, St. Paul ve New Haven) işgücü hareketliliğini incelemiştir. İkinci kitap, daha önce yapılan işgücü hareketliliği çalışmalarının bir derlemesi niteliğinde olup, işgücü hareketliliğine bağlı iktisadi fırsatlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Son kitap ise ilk iki kitap dahil olmak üzere 1950’lerin ortasına kadar ABD’de gerçekleştirilmiş olan işgücü hareketliliği çalışmalarının genel bir değerlendirmesi niteliğinde olup, Parnes (1954) tarafından kaleme alınmıştır.

Bu çalışmaların en önemli özelliklerinden birisi, egemen iktisadi yaklaşımın “diğer bütün koşullar aynı iken” (‘ceteris paribus’) ilkesine dayalı formel yöntemlerini reddetmesidir. Bakke’nin (1954, s.6) üstüne basarak vurguladığı gibi, söz konusu kitaplara katkıda bulunan yazarların hepsi, işgücü hareketliliğinin kavramsallaştırılması ve çözümlemesine yönelik güçlü **kurumsal** kaygılar taşımakta; aynı zamanda işgücünün hareketliliğinin belli ölçüde serbest bırakılmasının, hem iktisadi faaliyetlerin etkinlik ve istikrarının sağlanması, hem bireysel eylemlerin ve günlük yaşamın idame ettirilmesi, hem kurumların ve insanların değişen fırsatlara ve sorunlara uyum yapabilmesinin mümkün kılınması, hem de iktisadi büyümenin ve insanların gelişmesinin sağlanması bakımından gerekli olduğuna inanmaktadırlar.

Kitap serisine katkıda bulunan yazarlardan, Myers (1954, s.70-73, 76), Yoder (1954, s.91), Palmer ve Brainerd (1954, s.127) ve Parnes (1954, s.79, 89), başka yerlerde yeterli iş olanakları sağlansa da coğrafi olarak işgücünün, farklı sanayi kümeleri arasında kümenin kendi içerisinde olduğundan daha az hareketli olduğuna işaret etmektedirler. Çünkü çalışanlar yeni iş olanakları ile ilgili bilgileri, çoğunlukla gayri resmi yollardan, örneğin söz konusu işyerinde çalışan arkadaşları ve akrabaları aracılığıyla öğrenmektedir ve bu durum doğal olarak çalışanların, içinde yaşadıkları topluluğa görece daha sıkı bir şekilde bağlanmalarına neden olmaktadır. Bu toplulukların coğrafi sınırları da aslında bu çalışmadaki örnek alanımız olan Siteler’de olduğu gibi mekansal olarak sanayi kümesinin kendisini açığa vurmaktadır. Bu noktadan hareketle, son yıllarda Power ve Lundmark (2003), Wolfe ve Gertler (2004) ve Beyhan (2006) tarafından işgücü hareketliliği üzerine yapılan çalışmalarda, işgücü hareketliliğinin sanayi ya da iş kümelerinin sınırlarının tespit edilmesinde ve doğrulanmasında kullanılabileceğinin vurgulandığı görülmektedir.

1950’lerdeki öncü çalışmaların, veri toplama süreçlerinin belirlenmesi gibi daha alt düzey yöntembilimsel alanlarda, kendilerinden sonra yapılan çoğu işgücü hareketliliği çalışması tarafından gözden kaçırılan bazı konularda da önemli katkıları olmuştur (bakınız Parnes (1954)). Uzunca bir süre toplum bilimcilerin çoğu, çalışma yaptıkları konu ya da alana ilişkin verileri, görüşmeler ve anketler aracılığıyla toplamayı yeğledi. Ancak bugün artık biliyoruz ki, bu çalışmada izlenen veri temin yönteminde olduğu gibi, hem işgücü hareketliliği çalışmalarında, hem de diğer pek çok toplumsal araştırmada, kamu ve özel kurumların veritabanları yeniden kodlama usulü ile rahatlıkla kullanılabilir. Bu durum, daha 1930’ların başında öncü çalışmalarda tespit edilmiş olmasına rağmen, günümüze kadar büyük ölçüde ihmal edilmiştir.²

1930-1950 arası dönemde izlerine rastladığımız ABD’deki bu etkileyici işgücü hareketliliği çalışmaları ekolü, ne yazık ki kendi içerisinde devamlılığı olan güçlü bir gelenek yaratamamıştır. Takip eden yıllarda, değişik bilimsel bakış açıları çerçevesinde işgücü hareketliliğine ilişkin çalışmaların devam ettiğini görmekteyiz (bakınız Bunting (1961), Lansing ve Mueller (1967), Zarka (1967), Greenberg ve McCall (1974), Canman (1975), Evrenesoğlu (1973) ve Tüzün (1981)). Özellikle Türkiye üzerine yapılan çalışmalar arasında, Siteler’in tarihsel gelişim sürecinde de kısmen bahsedilen Tüzün’ün (1981) çalışması, doğrudan işgücü hareketliliği üzerine olan vurgusu ile diğerlerinden önemli ölçüde farklılaşmaktadır. ABD’de özellikle Kentsel Gözlemleri İzlenesi kapsamında yürütülen araştırmalarda,

² Günümüzde yapılan tez çalışmalarında bile veri temin edilemediğinden yakınılrken, bu konudan sorumlu tek kurum olarak Türkiye İstatistik Kurumu (eski adıyla Devlet İstatistik Enstitüsü) gösterilmekte ve araştırmacılar çoğunlukla anket yoluyla veri toplamayı tercih etmektedirler (örneğin bakınız Başak (2005, s.117)).

çoğunluğu doğrudan işgücü hareketliliği üzerine olmasa da kentsel alanlardaki hareketlilikler üzerine bir seri araştırma yapılmıştır (Beyhan, 2009). Benzer şekilde iktisat yazınında üzerinde önemle durulan konulardan birisi olan işgücü devinimi (labor turnover) kapsamında zaman zaman işgücü hareketliliğinin irdelendiği görülmektedir. Bununla birlikte işgücü deviniminde asıl vurgu münferit işyerlerinin maruz kaldığı işgücü hareketlilikleri üzerinde konumlandırılmakta, işyerleri arasındaki işgücü trafiği ilişkileri yapılan incelemelerde büyük ölçüde kapsam dışı bırakılmaktadır. Genel hatlarıyla yazın tarandığında, 1970'lerin başında Granovetter'in (1973) meşhur çalışması yayınlanana kadar, ABD'deki öncülerin işgücü hareketliliği üzerine geliştirdiği özgün bakış açısını yöntemsel olarak ciddi biçimde ilerleten bir çalışmanın ortaya çıkmadığı tespit edilmektedir.

Gerçekten de yukarıda değinilen kentsel gözlemleri izlencesi gibi 1960'lar ve 1970'ler boyunca yine ABD'de ortaya çıkan ve kentlerdeki iktisadi ve toplumsal süreçlere daha dizgeli biçimde bakma iddiası taşıyan girişimlerde bile geliştirilen ve kullanılan çözümleme yöntemleri, çağdaş iletişim ve bilişim teknolojileri ile temin edilebilecek veri yığınlarının bize sunabileceği bilgileri keşfetmek ve anlamlandırmaktan uzaktır.³ Ancak son yıllarda gerçekleştirilen ve farklı konulara odaklanan işgücü hareketliliği çalışmalarında artık artan oranda büyük veritabanlarının kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Özellikle işgücü hareketliliği ile bilginin yayılımı ve iktisadi başarımlar arasındaki ilişkileri irdeleyen bir dizi çalışmada (bakınız Møen (2000 ve 2007), Dahl (2002 ve 2004), Power ve Lundmark (2003), Aslesen, vd. (2004), Eriksson ve Lindgren (2009), Castillo, vd. (2006) ve Destré, vd. (2008)), araştırmacıların çözümlemelerini oldukça büyük veritabanlarını kullanarak yaptıkları görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu çalışmalarda Toplumsal Ağyapı Çözümü'nin (TAÇ) kullanımına yönelik bir ilgiye rastlamak mümkün değildir. Son yıllarda işgücü hareketliliği üzerine gerçekleştirilen çalışmaların bir diğer önemli özelliği bu çalışmada olduğu gibi daha geleneksel sektörlerde üretim yapan işyerlerini ya da sanayi kümelerini mercek altına almalarıdır (bakınız Møen (2000), Dahl (2002 ve 2004), Power ve Lundmark (2003), Aslesen, vd. (2004), Frederiksen ve Sedita (2005) ve Vinodrai (2005)).

Her ne kadar kendisi geliştirdiği ve önerdiği yöntemi yine içinde bulunduğu dönemin teknolojik olanakları nedeniyle etkin biçimde kullanamamış olsa da 1970'lerin başında Granovetter (1973), toplumsal ve iktisadi yaşam süreçlerinde bireylerin üyesi oldukları toplumsal ağyapıların, bir bütün olarak nasıl anlaşılacağı konusu üzerine yoğunlaşmış ve ilk defa TAÇ'ın bu amaçla kullanılabilirliğini önermiştir. Hatta bir adım ileri giderek, işgücü hareketliliğinin, toplumsal ağyapıların doğasının anlaşılmasında hayati bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır. Çalışmanın yöntemsel konununun sunulduğu bir sonraki bölümde yeniden açığa vurulacağı gibi Granovetter'in (1973) TAÇ'a olan ilgisi, yöntemin tarihsel gelişim süreci içerisinde önemli bir yere sahip olan aynı zamanda kendisine Harvard Üniversitesi'nde hocalık da yapmış olan Harrison White'a çok şey borçludur. Harvard Üniversitesi'nde 1970'de tamamladığı doktora tezinde Granovetter, kentsel bir topluluk içinde iş değiştirme durumları aracılığıyla bilginin aktarılma biçimlerini irdelemiştir. Bununla birlikte, günümüze kadar araştırmacılar, Granovetter (1973) tarafından tanımlanan araştırma izlencesine sadece seyirci kalmışlar, ne TAÇ araçlarının kullanımı ne de işgücü hareketliliğinin toplumsal öbekler arasındaki bağlayıcı görevinin çözümlenmesi bakımından bu ufuk açıcı izlenceyi başarılı bir şekilde takip edebilmişlerdir.

“The Strength of Weak Ties” (Zayıf Bağların Gücü) başlıklı çalışmasında Granovetter (1973), sosyolojik kuramın alt ve üst düzeyleri arasında TAÇ'ın kullanılması suretiyle bir bağlantı sağlamak amacıyla orta düzey bir kuramsal ve çözümsel çerçeve geliştirmeye çalışır. Granovetter'in (1973) bu çabası, şehir ve bölge planlama, coğrafya ve kurumsal iktisat alanındaki pek çok araştırmacının çalışmalarında da gözlenmektedir.⁴ Granovetter (1973) zayıf bağlar üzerine olan aşırı ilgisini şöyle izah eder:

3 ABD'deki kentsel gözlemleri deneyiminin özet niteliğindeki bir irdelemesi için bakınız Beyhan (2009, s.160-166).

4 Bu çalışmaların kısa bir değerlendirmesi için bakınız Beyhan (2007a, s.413-416).

Pek çok kişiler arası ağ modelinde olanın aksine, aslında burada önerdiğimiz model, küçük ve yüz-yüze ilişkilerin tanımlandığı, kurumsal ya da örgütsel dizideki öbekler için tasarlanmamıştır. Burada önerdiğimiz model, daha ziyade bu küçük ölçekli öbeklerin birbiriyle ve daha büyük ölçekli ancak biraz belirsiz haldeki öbekte olan bağlantılarını çözümlenmek için geliştirilmiştir. İşte bundan dolayıdır ki bu çalışmada asıl vurgu güçlü bağlardan ziyade zayıf bağlar üzerinedir. Zayıf bağların, küçük [ancak] farklı öbeklerin üyelerini birbirine bağlama olasılığı, öbek içerisi ilişkilerde yoğunlaşma eğilimi gösteren güçlü bağlardan daha yüksektir. (Granovetter, 1973, s.1376)

Granovetter'in (1973) çalışmasında bu çalışma açısından önem arzeden en önemli nokta, işgücü hareketliliğinin bir tür toplumsal zamk gibi kavramsallaştırılmasına olanak sağlayan TAÇ'ın kullanılması hususunda gösterdiği derin öngörüdür:

Bireylerin bakış açısından ele alındığında, zayıf bağlar, hareketlilik olanaklarının mümkün kılınmasında önemli kaynaklar olmaktadır. Hiç şüphe yok ki zayıf bağlar toplumsal uyumun sağlanmasına yardımcı olmaktadır. **Birisi işini değiştirdiğinde, sadece bir ilişkiler ağından diğerine gitmemekte, aynı zamanda bu iki ilişki ağı arasında bir bağlantı kurmaktadır.** Böylesi bir bağlantı, genellikle, o bağlantıyı kuran kişinin hareketini kolaylaştıran toplumsal bağlarla aynı türdendir. Özellikle iyi tanımlı ve sınırlı büyüklükteki mesleki ve teknik uzmanlık alanları içerisinde, bu tür hareketlilik, belirli yerlerde daha etkin ağlar oluşturan tutarlı kümeler arasında, zayıf bağlardan özenle inşa edilmiş toplumsal köprüler kurar. Bundan dolayı, bilgiler ve fikirler uzmanlık alanı içerisinde daha kolay yayılarak, söz konusu alana, [toplantılar,] buluşmalar ve toplumsal teamüller çerçevesinde bir topluluk hissi de kazandırır. Zayıf bağların idame ettirilebilmesi, aslında böylesi buluşmaların en önemli sonuçlarından birisi olabilir. (Granovetter, 1973, s.1373) [**vurgular** eklenmiştir]

Yukarıda da değinildiği gibi Granovetter'in (1973) çalışması, akademik yazında yıllarca ya ihmal edilmiş ya da ihmal edilmemişse bile hak ettiği ilgiyi görememiştir. Bu ilgisizliğin arkasında iki temel nedenin olduğu söylenebilir (Beyhan, 2006); (1) araştırmacıların egemen bilim paradigmasına meydan okumada gösterdiği isteksizlik; (2) toplum bilimcilere sunulan teknolojik olanakların, en azından bundan kısa bir süre öncesine kadar Granovetter (1973) tarafından tanımlanan araştırma izlencesinin hayata geçirilmesinde, özellikle de büyük toplumsal ağ yapılarının çözümlenmesinde yetersiz kalması. Egemen bilim paradigmasında değişime yol açabilecek yeni çözümlenme araçları ve özellikle kuramlar elbette bilimsel camiada kısmen dirençle karşılaşmaktadır. Bu bağlamda, birinci neden yabana atılabilecek bir neden değildir. Ancak ikinci neden, gelişen teknolojik olanaklar nedeniyle artık zeminini ve geçerliliğini yitirmiş bulunmaktadır. Gerçekten de 1970'ler ve 1980'lerde toplum bilimcilere sunulan hesaplama ve çözümlenme olanakları oldukça kısıtlıydı. Ancak günümüzde artık evlerimizde kullandığımız kişisel bilgisayarlarla bile oldukça büyük ağ yapılarının çözümlenmesi rahatlıkla yapılabilmektedir.

Granovetter (1973), 'zayıf bağların gücü' kavramsallaştırması ile çoğu kez, yeni kurulan arkadaşlık ilişkilerinin, iş değiştiren birisinin yeni işini bulmasındaki önemine işaret etmektedir. Yıllar sonra, 1990'larda yapılan bir çalışmada (Montgomery, 1991), arkadaşlar ve akrabalar aracılığıyla edinilen bilgiler sayesinde iş bulma oranının, Batı toplumlarında bile halen çok yüksek olduğu gösterilmektedir. Söz konusu çalışmayı gerçekleştiren Montgomery (1991, s.1408), gözden geçirdiği çalışmalarda – ki bu çalışmalar 1960'lardan 1990'lara kadar uzanmaktadır – çalışanların yaklaşık olarak %50'sinin işlerini, arkadaşları ve akrabaları aracılığıyla bulduklarını ifade ettiklerinin tespit edildiğini vurgulamaktadır. Montgomery (1991), bu önemli bulguyu toplumsal ağ yapılarının önemini göstermek için kullanmakta ve buradan hareketle kendi çalışmasında geliştirdiği bir model aracılığıyla toplumsal ağ yapıları ile işgücü piyasası çıktıları arasındaki ilişkiyi keşfetmeye çalışmaktadır. Türkiye'de gecekondular üzerine 1970'lerin ikinci yarısında gerçekleştirilen bir dizi araştırmanın sonuçlarının sunulduğu "Çevre İşçilerin Mekanı" isimli çalışmada da Şenyapılı (1981), merkez-çevre yaklaşımı içinde işgücü devingenliği ve hareketliliği konusunu yapılan bir takım anketler bazında ayrıntılı biçimde irdelemektedir:

Şenyapılı'nın (1981, s.33) çalışmasından da takip edilebileceği gibi kır kökenli ilişkiler kente yeni göç edenler için iş bulma konusunda bir bağlantı noktası oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Şenyapılı'nın (1981, s.35) belirttiği gibi “[k]işi, işten işe geçtikçe yeni tanış grupları” edinmektedir. Ne var ki, Şenyapılı (1981) bu yeni tanış gruplarının niteliği, bağlamı ve değişme yönü hakkında ayrıntılı bir irdeleme yapmamaktadır. Çalışmada gecekondu bölgelerinde ikamet eden nüfusun çoğunlukla marjinal sektörlerde istihdam edildiğine değinilmekte ve çevre işçilerin her zaman daha güvenli bir iş arayışı içinde olduğu belirtilmektedir. Şenyapılı'nın (1981) çalışmasında incelenen mahallelerin toplumsal-iktisadi yapılarının, böylesi bir çıkarımda önemli ölçüde etkili olduğu kuşkusuzdur. Ancak kentteki bazı sektörlerin (mobilya üretimi gibi), Siteler'in gelişim hikayesinde değinildiği gibi, kente yeni göç etmiş olsa da görece daha nitelikli bir emek havuzundan istifade ettiği gözden kaçırılmamalıdır. Bu kapsamda, doğası gereği kentteki bazı sektörler sadece nitelikli göçmen emek havuzlarından yararlanmaz, aynı zamanda kente yeni gelen niteliksiz emek gücünü de süreç içerisinde belirli niteliklerle donatabilirler. Şenyapılı'nın (1981) çalışmasında bu süreçlerin yeterince bir irdelemesi yapılmamaktadır. Bununla birlikte söz konusu çalışmanın vurgusu itibarıyla işgücü hareketliliği üzerine Türkiye'deki ilk çalışmalardan birisi olduğunun altını çizmek gerekir.⁵

Gerçekten de Şenyapılı (1981) gibi gecekondu alanları ya da yoksulluk üzerine yapılan çalışmaların (bakınız Levine (1973a), Işık ve Pınarcıoğlu (2001), Buğra ve Keyder (2003) ve Adaman ve Keyder (2006)) çoğunda kente yeni gelenlerin sadece iş bulma konusunda değil pek çok ihtiyaçlarını gidermede akrabalık ve hemşehrilik ilişkilerini kullandıkları tespit edilse de Siteler gibi işgücü hareketliliğinin görece yüksek olduğu sanayi kümelerinde gözlemlenen hareketlilik bağlamlarını, bahsedilen çalışmaların kavramsallaştırdığı çerçevede izah etmek pek mümkün değildir. Bu çalışmalarda, hemşehrilik ilişkileri ağırlıklı biçimde göç edilen bir kente tutunma mekanizması olarak ortaya çıkarken, kente artık bir şekilde tutunmuş ve hemşehrilerini mecbur kaldıkları için değil de gerçekten önlerine sunulan farklı almaşıklar içinden seçebilme durumunda olanların, hemşehrilik ilişkilerine yaklaşımı göz ardı edilmektedir. Bu çalışmada kullanılan veritabanının SSK primi düzgün biçimde ödenen usta (mobilya üretiminin farklı aşamalarında uzmanlaşmış personel) ya da deneyimli çalışanlara (mağazalarda mobilya ürünlerinin satışından ve montajından sorumlu personel) ait olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, yoksulluk ve gecekondu çalışmalarının hemşehrilik ilişkilerini ele alış biçiminin bu çalışmadan nasıl farklılaşmakta olduğu daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır. Öyle ki, yoksulluk üzerine yapılan çalışmalarda, çalışanların SSK primlerinin ödenmeyişi ve dolayısıyla sosyal güvenlik sisteminden mahrum bırakılmaları, üzerinde durulan en önemli konuların başında gelmektedir.

Aslında son 15 yıllık dönem için Siteler'i çevreleyen mahallelerin sakinleri incelendiğinde, Işık ve Pınarcıoğlu'nun (2001) önerdiği şekliyle bir önceki göçmen öbeğinden bir sonrakine aktarılan bir “nöbetleşe yoksulluk” sürecinden bahsedilebilse de Beyhan'ın (2006, s.198-204) açığa vurduğu gibi Siteler'de istihdam edilen çalışanlardan gelir düzeyi daha iyi olanların sadece kümeyi çevreleyen gecekondu mahallelerinde değil başta Keçiören ve Etlik olmak üzere Ankara'nın düzgün biçimde yapılaşmış ve toplumun orta sınıf mensublarının tercih ettiği alanlarda ikamet ettiği unutulmamalıdır. Bununla birlikte Buğra ve Keyder'in (2003) savladığı gibi Türkiye'de artık “nöbetleşe yoksulluk” da yerini yeni bir yoksulluk sürecine bırakmış durumdadır. Bu yeni yoksulluk sürecinde kente yeni gelenlerin, aile ve hemşehrilik bağlarını kullanarak bir gecekondu edinebilmeleri ve iş bulabilmeleri zaten artan oranda güçleşmiş durumdadır. Bu güçlüklerle rağmen iş bulabilenler ise Adaman ve Keyder'in (2006, s. 71) vurguladığı gibi sosyal güvenlikten yoksun biçimde çok düşük ücretlerle çalışmakta ve aslında “çalışan yoksul” (working poor) olarak tanımlanabilecek yeni bir ulam ortaya

5 Son yıllarda hazırlanan bazı yüksek lisans tezlerinde işgücü devinimi kapsamında işgücü hareketliliği irdelenmeye çalışılmaktadır (örneğin bakınız Akbulut (2008)). Ancak bu çalışmalarda vurgu ağırlıklı olarak işyerleri arasındaki bağlama değil işyerlerinin kendisine ve özede işgücü devinimi üzerine odaklandığından, işgücü hareketliliğinin ulusal refaha etkisi yeterince irdelenememektedir.

çıkarmaktadırlar. Bu çalışmada kavramsallaştırılan çerçevede ele alınacak olursa sosyo-psikolojik açıdan yeni yoksulluk sürecinde artık “çalışan yoksul” ile daha hallice olan diğer toplum kesimleri arasında bir ‘toplumsal mesafe’den değil ‘toplumsal dışlama’dan bahsedilir hale gelmiştir (bakınız Şekil 4). Çalışmanın dayandığı bir diğer kavram öbeği olan toplumsal-bilişsel yakınlık kavramlarının irdelendiği bir sonraki alt bölümde hemşehrilik ilişkilerinin sosyo-psikolojik yönü özellikle Türkiye üzerine yapılan çalışmalara gönderme ile daha ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

İşgücü hareketliliğini daha dizgeli biçimde irdeleyen ve Türkiye’de gerçekleştirilen çalışmalara tekrar dönülecek olursa, Tüzün’ün (1981, s.28) vurguladığı gibi, kişilerin ağırlıklı olarak çalıştıkları işi resmi değil gayri resmi ve geleneksel bilgi kanallarını kullanarak buldukları ortaya çıkmaktadır. Çalışanların bu tür bilgiye özellikle de akrabaları ya da arkadaşları aracılığıyla ulaştıkları belirtilmektedir. Son yıllarda ülkemizde gerçekleştirilen bazı çalışmalarda, işgücü hareketliliğinin ağırlıklı olarak yine arkadaşlık ve akraba ilişkileri çerçevesinde bilgisine ulaşılan yeni iş olanaklarınca mümkün kılındığı ortaya çıkmaktadır:

Erengözgin (2007, s.148) tarafından Bursa’da, sakinleri ağırlıklı olarak Bursa Organize Sanayi Bölgesi’nde çalışan iki işçi mahallesinde gerçekleştirilen alan çalışmalarında, söz konusu mahallelerde ikamet edenlerin nerdeyse %80’inin şu anki işlerini bulmalarında arkadaş ya da akrabalarının aracı olduğu ortaya çıkmıştır. İşin bulunmasında, yeni edinilen arkadaşlık ilişkilerinin (Granovetter’in ‘zayıf bağların gücü’ kavramsallaştırmasını doğrularcasına), akrabalık ilişkilerinden daha fazla kullanıldığı da tespit edilmiştir (Erengözgin, 2007, s.148). Aynı muhitte oturan arkadaşlardan bir işyerinde çalışmakta olanlar, çalıştıkları işyerine yeni işçi alınacağı haberini öncelikle kendi çevrelerindeki işsiz arkadaşlarına duyurmaktadırlar. Söz konusu mahallelerin ağırlıklı olarak göçmen mahalleleri olduğu göz önünde bulundurulduğunda – ki Erengözgin (2007, s.157) Bursa Organize Sanayi Bölgesi’nde çalışan işçilerin büyük çoğunluğunun Karadeniz, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinden göç etmiş olduğunu belirtmektedir – hemşehrilik ilişkilerinin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de, Erengözgin (2007, s.149), kendisi tarafından yapılan ankete katılanların %40’ının en az bir akrabalarının, %65’inin ise en az bir hemşehrilerinin şu an çalıştıkları işyerinde çalıştığını ifade ettiklerini belirtmektedir. Erengözgin’in çalışmasından elde edilen sonuçlara göre çoğu işyerinde 20-30’dan fazla hemşehri birlikte çalışmaktadır. Karadeniz bölgesinden göç etmiş olan işçiler, özellikle (%80’lik oranla) kendi hemşehrilerinin çalışmakta olduğu işyerlerinde çalışmayı tercih etmektedirler.

Bu çalışmada inceleyeceğimiz alan olan Siteler’de de hemşehrilik bağları halen oldukça güçlüdür. Ancak Siteler ile Erengözgin’in (2007) örnek alanı arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Herşeyden önce iki alan, işyeri büyüklükleri bakımından tamamen birbirlerinden farklıdır. Siteler, girişimci kültürün hakim olduğu, daha ziyade mikro ölçekte işyerlerinin (1-5 - %85-90) yoğunlaştığı bir sanayi kümesidir (Tablo 1). Oysa Bursa’da yapılan çalışmada (Erengözgin, 2007, s.155), küçük fabrikalar (işyerleri) için 30-100 kişi çalıştırıldığından bahsedilmektedir. Siteler’de bu büyüklükteki bir işyeri, görece olarak büyük işyeri ulamına girmektedir. Çünkü sanayi kümesindeki işletmelerin çoğu daha öncede değindiğimiz gibi mikro ölçekli işletmelerdir. Siteler’in Bursa’daki örnek alandan farklılaştığı bir diğer önemli nokta, sanayi kümesinin, kendi sınırları içerisinde daha fazla girişimci barındırması ve yaşatmasıdır. Siteler’deki işyerlerinin ağırlıklı olarak mikro işletmeler oluşu, önemli ölçüde sanayi kümesinin bu girişimci özelliğinden de kaynaklanmaktadır.

3.2. Toplumsal ve Bilişsel Yakınlık

Bu çalışmada işgücü hareketliliği kadar önemli olan bir diğer kavram öbeği, ‘bilişsel ve toplumsal yakınlık’⁶ kavramları etrafında şekillenmektedir. Bu kavramsal çerçevenin kökleri, kentleşme çalışmaları tarihi içinde, aslında 1930’lara, Louis Wirth’ün (1938) en çok bilinen çalışmalarından birisi olan “Urbanism as a Way of Life” (Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentsellik) isimli makalesine kadar sürülebilir.⁷ Söz konusu çalışmada, Wirth (1938) doğrudan toplumsal ve bilişsel yakınlık kavramlarından bahsetmemektedir; ancak çalışmasının bir yerinde tam da bugün kullandığımız anlamda ‘toplumsal mesafe’den bahsetmektedir:

Büyük **toplumsal mesafe** ile katmerlenmiş sık sık gerçekleşen yakın fiziksel temas, karşılığında bir mükafat olmadıkça, bekar bireylerin birbirine karşı çekingenliğini perçinlemekte, yalnızlığın artmasına neden olmaktadır. Kalabalık bir yaşam alanı içerisinde çok sayıda bireyin sık aralıklarla hareket etme zorunluluğu, anlaşmazlık ve kızgınlığa sebebiyet vermektedir. (Wirth, 1938, s.16) [**vurgular** eklenmiştir]

Wirth’ün (1938) toplumsal mesafe kavramını kullanım biçimi bu çalışmadaki kavramsal çerçeve ile birebir örtüşürken, kavramın kendisinin toplumsal ağyapı çözümlemesi çerçevesinde ilk ele alınış biçimi (Burt, 1976) ilginç bir şekilde ne Wirth’ün ne de bu çalışmanın ele alış biçimiyle uyumaktadır. Çalışmada toplumsal ağyapı çözümlemesi araçlarının kullanılması yönünde gösterilen tercih ilk bakışta bu konuda bir tutarsızlık olduğu izlenimi uyandırsa da aslında çok daha ilginç bir noktayı açığa çıkarmaktadır: Fizikteki mesafe kavramının doğrudan toplumsal ağyapılara uygulanmasındaki yetersizlik. Gerçekten de toplumsal mesafe kavramını TAÇ çalışmalarında ilk kullanan araştırmacılardan olan Burt (1976), bir toplumsal ağyapıda birbirlerine doğrudan bağlı olmasa da aynı ağyapı konumunu paylaşan bireyler arasındaki mesafeyi toplumsal mesafe olarak isimlendirmektedir. Burt (1976, s.93) bireylerin bir toplumsal ağyapıda aynı konumu paylaşma durumunu ise söz konusu bireylerin ağdaki diğer bireyler ile birbirlerine benzer ilişkiler kurmalarına göre tanımlamaktadır. Birbirine doğrudan bağlı bireyler arasındaki mesafe Burt (1976, s.94) için (bakışsız) bireysel bir mesafedir. Burt için iki birey arasındaki toplumsal mesafe ancak ağdaki diğer bireyler üzerinden kurgulanabilir. Burada fizikteki mesafe algısının bir şekilde TAÇ’a içselleştirildiği görülmektedir.⁸ Ancak psikolojik ve bilişsel faktörler hesaba katıldığında böylesi bir değerlendirmenin çok da doğru olamayacağı ortaya çıkmaktadır. Bu konuya, Wirth’ün (1938) çalışmamız açısından önem arz eden diğer açıklamalarına kısaca değindikten sonra tekrar dönecektir.

Wirth’ün (1938) çalışmasında, bizim çalışmamız açısından kayda değer bir diğer nokta, kentlerin çok türelilik özelliğine yaptığı vurgudur ki, bu vurguda kentteki bireylerin durmaksızın artan toplumsal hareketlilikleri, biraz da çalışmamızın konusu özellikle işgücü hareketliliği olduğu için, ayrıca dikkat çekmektedir:

Çok türelilik, katı toplumsal yapıları parçalama ve artan oranda bir **hareketlilik**, istikrarsızlık ve güvensizlik, aynı zamanda birbiriyle kesişen ve birbirine teğet geçen yüksek üyelik devingenliğine sahip, **değişik toplumsal öbeklerle irtibat halinde olan bireyler** yaratma eğilimindedir. (Wirth, 1938, s.1) [**vurgular** eklenmiştir]

6 Bu çalışma, bilişsel ve toplumsal yakınlığı farklı çözümsel ulamlar olarak önceliklendirse de aradaki ayrımı sağlayacak veri temin edilemediği için aynı çözümsel ulamlar gibi ele almak zorunda kalmıştır. Bundan dolayı bu çalışmada, “bilişsel bağlam” (bilişsel yakınlık ve uzaklık) ve “toplumsal bağlam” (toplumsal yakınlık ve uzaklık) birbirlerini ikame edebilecek kavramlar gibi kullanılmıştır.

7 Beyhan (2010a), Wirth’ün (1942) bir diğer çalışmasında işlevsel bölge kavramının ilk izlerinin sürülebileceğini göstermektedir. Wirth’ün “Bir Planlama Birimi Olarak Metropolitan Bölge” isimli çalışması, sadece plan bölgelerinin işlevsel bölgeler temelinde belirlenmesi gerektiğini dile getiren ilk çalışmalardan birisi olma bakımından değil, aynı zamanda söz konusu bölgenin nasıl tanımlanabileceğini göstermesi bakımından da kayda değerdir.

8 Benzer bir tercih “bilişsel mesafe” kapsamında Ford, vd.’de (1977) de gözlenmektedir. Ancak Burt’ten (1976) farklı olarak Ford, vd. (1977), “bilişsel mesafe” kavramını, fiziksel mesafenin denekler tarafından nasıl algılandığını ölçmek amacıyla kullanmaktadır.

Ancak Wirth'ün (1938, s.10) belki de hafızalara kazınan asıl kavramsallaştırması, kentleri tarihsel olarak, 'ırkların, insanların ve kültürlerin bir **erime-potası**'na benzetmesidir. Bu erime-potası özelliği ile kentler, Wirth'e (1938) göre, aynı zamanda "yeni biyolojik ve kültürel melezler için en uygun üreme yeri olagelmıştır". Kentin sadece bireysel farklılıklara hoşgörü göstermediğini, aynı zamanda ödüllendirdiğini dile getiren Wirth (1938, s.10), kentin, "türdeş ve aynı kafadan oldukları için değil de birbirinden farklı ve bundan dolayı birbirine faydalı oldukları için dünyanın dört bir köşesinden gelen insanları bir araya getirdiğini" ısrarla vurgulamaktadır. Görülmektedir ki, "türdeş ve aynı kafadan" olanlarla eşleştirebileceğimiz 'toplumsal-bilişsel yakınlık', yine "dünyanın dört bir köşesinden gelen insanlar" ile eşleştirebileceğimiz 'toplumsal-bilişsel mesafe' kavramsallaştırması aslında Wirth'e (1938) hiç de yabancı değildir. Ancak Granovetter'in (1973, s.1378) açığa vurduğu gibi "türdeş ve aynı kafadan" olanların "dünyanın dört bir köşesinden gelen insanlar" ile bağlantısı aslında zayıf bir bağlantıdır ve bu bağlamda Wirth (1938) için zayıf bağlar ('değişik toplumsal öbeklerle irtibat halinde olan bireyler') yabancılaşmayı körükleyen bir özelliğe sahiptir. Bu açıdan bakıldığında bilgi akımları bakımından güçlü olan zayıf bağların aynı zamanda yabancılaşmayı körükleyen bir özelliğe sahip olması çelişkili bir nitelik arz etmektedir (Granovetter, 1973, s.1378).

Öyle ki, Granovetter (1985, s.203), 1973'de yayınlanan meşhur çalışmasının ilk sürümlerinden birisinin "Yeniden Ele Alınan Yabancılaşma: Zayıf Bağların Gücü" başlığını taşıdığını itiraf etmektedir. Bu isimlendirmenin esin kaynağı ise hiç şüphe yok ki Granovetter'in (1973) 1973 tarihli çalışmasının sonuç kısmında kendisine atıfta bulunan tek yazar olan Louis Wirth'ün (1938) "Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentsellik" isimli çalışmasıdır. Aslında, kent sosyolojisinin öncülerinden olan Wirth'ün toplumsal-bilişsel yakınlık(-mesafe) kavramına yaklaşımı, zihniyet sorunu çerçevesinde Mannheim'in ([1929] 1954) bilgi sosyolojisinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Öyle ki, Wirth (1954, s.xx) 'sosyal psikoloji' ile bilgi sosyolojisi arasında bir yakınsama öngörmektedir. Wirth'ün (1954, s.xxix) vurguladığı gibi, bilgi sosyolojisi, toplumdaki bir tabakanın ya da dönemin zihniyetini çözümlemeye girişmekle, sadece yayılmakta olan fikir ve düşünme tarzları ile değil onların ortaya çıktığı toplumsal yapı ile de ilgilenmektedir. Bu durumda, bilgi sosyolojisi, toplumdaki belirli grupların sadece belirli fikirleri reddetme ya da kabul etmesinden sorumlu etkenleri değil aynı zamanda bu grupları bilinçli bir şekilde bahse konu fikirlerin yayılmasını desteklemeye sürükleyen güdülerini ve çıkarları da açıklayabilmelidir (Wirth, 1954, s.xxx).

Yöntembilimsel olarak Wirth'ün birey ve toplum arasındaki ilişkiyi ele alış biçimi de bir sonraki bölümde daha ayrıntılı biçimde değinilecek olan sosyal psikolojinin izlerini taşımaktadır. "Birey ve Grup" ("The Individual and the Group") üzerine düzenlenen bir sempozyumda sunulan ve uzunca bir süre ortak editörü olduğu "The American Journal of Sociology" dergisinin 44. cildinin 6. sayısında yayınlanan çalışmaların genel bir değerlendirmesini yapan Wirth'e (1939: 970) göre, psikoloji ve sosyoloji, bir yanda canlı bir organizma olarak insana diğer yanda 'toplumsal ortama' ('social milie') kökleşmiş bilinçli yaşam görünüşüne yönelik zıt yaklaşımlar olarak görülse de aslında sosyolojik ve psikolojik süreçler gerçekte birlikte vuku bulmaktadır. Bu bakımdan, Wirth (1939: 966), çözümsel amaçlar çerçevesinde, her ne kadar, bazıları (psikologlar) için insan organizması ve diğerleri (sosyologlar) içinse topluluk uygun ve gerçek bir inceleme birimi (unit of analysis) olsa da ne bireyin ne de bireylerin oluşturduğu toplulukların, insanın toplum içindeki yaşamını tek başına kapsayamayacağına dikkat çekmektedir. İşte bu noktada, Wirth (1939: 978), insan davranışlarını biçimlendiren etkenlerin kavranmasına yönelik almaşık ve tamamlayıcı anlayışların oluşturulabilmesi için disiplinlerin kendilerini sınırlamadan diğer disiplinlerle işbirliği içinde olmasını önermektedir.

Wirth'ün (1931) kişilik kavramını ele alış biçimi de bu yöntembilimsel konumun izlerini taşımaktadır. Öyle ki, Wirth'e (1931: 485) göre değişik kültürel yapılara dayanan tecrübelerle maruz bırakılan insanların uyum sorunlarının anlaşılabilmesi için kişiliklerin kültürel düzeyler çerçevesinde ele alınması ve kültürel etkilerin ortaya çıkardığı çelişki, tutarsızlık ve aykırılıkların kişilik üzerindeki etkisinin irdelenmesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle, kültür ve kişilik kavramları birbirine zıt kavramlar değildir. Bir kişiliğe gönderme yapmaksızın bir kültür psikolojik bir öneme sahip olamaz ve aynı

şekilde kültürel bir ortamdan yoksun bir kişilik de düşünülemez (Wirth, 1931: 490). Kaldı ki, Wirth'e (1931: 490) göre sosyologlar aslen kişilikle değil kültürle ilgilidirler. Ancak kültürün kendisi de bir nesilden diğerine ya da bir kişiden diğerine biyolojik yollarla ya da basit bir aktarım süreci ile iletilen sabit bir birikim değildir. Öyle ki, bir toplumsal grubun kültürü (gelenek ve görenekleri), bireylerin alışkanlıklarına dayanır, onların alışkanlıklarındaki değişimler sonucu büyür ve farklı alışkanlıklara sahip bireylerin bir araya gelmesi sonucu da kesintiye uğrar (Wirth, 1931: 490).

İşte böylesi bir çerçevede, Wirth (1938, s.23), kentsel çevrede insanların, “akrabalık bağlarının etkisiz kaldığını gördükçe, yeni hayali akrabalık öbekleri” ve “[m]ekansal birimlerin toplumsal dayanışmanın temeli olma durumu kaybolmaya başladıkça da yeni çıkar öbekleri” yaratmaya çalıştığını söyleyerek, kırdan kopma sürecinde kente gelenlerin, ‘erime potası’ içerisinde önceki kimliklerini yitirmeye başlamalarına koşut yeni kimlikler ve öbekler yaratmaya başladıklarına işaret etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken asıl nokta, kentsel dizge içerisinde yine kentin kendisiyle tanımlanan bir türdeşlik yaratılırken, bu türdeşliğin içerisinde kaçınılmaz biçimde bir çok türeliliğin ortaya çıkması durumudur. Gerçekten de Türkiye özelinde göç sürecinin yoğun yaşandığı ilk dönemin ardından yapılan Levine'nin (1973a) çalışmasında sadece “eski kültür” (kırsal alanlardan kente göç edenlerin köyleriyle olan bağlantılarını sürdürmeleri) ve “yeni kültür” (göçmenlerin kentsel çevredeki faaliyetlere katılmaları ve tutumlarında modernleşme kapsamında meydana gelen değişiklikler) ayrı ulamlar olarak incelenebilmekte iken, daha sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda (örneğin bakınız Erman (1998)) köylü ya da kentli olmaya atfedilen anlamların göçmenlerin kentle olan ilişkisi çerçevesinde çeşitlendiği ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte bahsedilen çalışmalarda, failer (actors) arasındaki ilişkilerin kendisinden çok failerin özniteliklerinin (attribute) mercek altına alındığının özellikle vurgulanması gerekir.

Halbuki, bu çalışmada failerin özniteliklerinden çok aralarındaki (olası) ilişkiler irdelenmektedir. Bununla birlikte, Levine'nin (1973a; 1973b) çalışmaları ile bu çalışma arasında önemli bir ortak payda bulunmaktadır: ‘sosyal psikoloji’. Levine'nin (1973a, s.356-357; 1973b, s.50-51) vurguladığı gibi **sosyal psikoloji** çerçevesinden bakıldığında göçmenlerin kente uyum süreci farklı biçimlerde incelenebilir. Bunlardan birincisinde kente uyum, **bilişsel değerler**de, geleneksel (kırsal) değer dizgelerinden modern (kentsel) değer dizgelerine bir kayma olarak görülmektedir. Bu modelde zorunlu olarak bir ‘kültür çatışması’ ortaya çıkmaktadır. Ancak Levine'nin (1973a; 1973b) önerdiği ve kendi çalışmalarında kullandığı almaşık modelde (‘bağlantı kolaylaştırıcı model’), geleneksel değerlerle modern değerlerin bir çatışma içerisinde olması gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır. Bu noktada vurgulamak gerekir ki, Wirth'ün (1938) ‘akrabalık bağlarının etkisiz kalması’ olarak tanımladığı süreç de aslında bir çatışma değil dönüşüm olgusuna işaret etmektedir. Bu bağlamda, gözden kaçırılmaması gereken bir diğer nokta, ‘akrabalık bağlarının etkisiz kalması’ durumuyla aslında neyin kastedildiğidir. İşte tam da bu noktada, bir başka kavram öbeği (*güven ve örtük bilgi*) ve yine başka iki yazardan (Jean Piaget ve Bart Nooteboom) biraz yardım almamız gerekecek. Bu sayede, hem konuyu biraz daha derinleştirme, hem de hemşehrilik ilişkilerinin çalışmamız için bu kadar önemli olmasının altında yatan asıl nedeni ortaya çıkarma fırsatı yakalayacağız.

Wirth'ün (1931; 1938; 1939 ve 1954) çalışmalarından yıllar sonra, yine onun gibi çok yönlü bir araştırmacı olan Nooteboom (1999a, 1999b, 2002 ve 2006), bu sefer ‘toplumsal ve bilişsel yakınlık’ kavramlarının doğrudan kendilerini kullanarak, hatta kimi zaman söz konusu kavramların kendisini araştırma nesnesi haline getirerek, farklı toplumsal ve bilişsel süreçlere ışık tutar. Nooteboom (2006, s.6), bilişsellikte gömülü bulunan fiziki ve kültürel çevredeki farklılıkların bir sonucu olarak, insanların algılama, yorumlama ve değerlendirme biçimlerinin az ya da çok yol-bağımlı (path-dependent) ve kendine özgü olduğunu savlamaktadır. Gerçekten de farklı insanlar birbirlerinden kopuk biçimde değişik toplumsal ve fiziksel çevrelerde yetiştikleri ölçüde, Nooteboom'un işaret ettiği gibi, dünyayı farklı görmektedirler. Bu noktada çalışmamız açısından, temel çıkarımlardan birisi benzer toplumsal ve fiziksel çevrelerde yetiştikleri ölçüde insanların dünyayı benzer biçimlerde görmeye başlayacakları, yani aralarındaki toplumsal-bilişsel mesafenin, tıpkı hemşehrilik bağlamlarında olduğu gibi, daha az olacaktır. Nooteboom'un (1999a; 1999b) bilişsel yakınlık-mesafe üzerine olan ilgisi, kendisinin de

itiraf ettiği gibi Jean Piaget'nin çocukların öğrenme psikolojisi üzerine yaptığı çalışmalara borçludur. İlk çocuğunun doğumunun ardından Piaget'nin eserlerini incelemeye başlayan Nootboom, yeniliğin ortaya çıkışı ile bilişsel mesafe-yakınlık arasında bir ilişki kurmaya başlar.

'Bilişsel gelişme kuramını' geliştiren Piaget'nin ([1929] 1971) çocuklar üzerine yaptığı çalışmalarda en çok etkilendiği araştırmacı ise bir sonraki bölümde sosyal psikolojideki öncü rolü nedeniyle tekrar değinilecek olan James Mark Baldwin'dir. Çocukların dünyayı algılama biçimlerini araştırdığı çalışmasında Piaget ([1929] 1971), bilişsel uzaklık ya da mesafe kavramlarından bahsetmez. Ancak çocukların farklı bir zihinsel yapısı olduğunu ortaya koyar ve geliştirdiği ölçütlerle bir çocuğun belirli bir fikri yetişkinleri taklit ederek mi yoksa kendi zihinsel yapısının bir ürünü olarak mı ortaya koyduğunun ispat edilebileceğini gösterir. Çalışmalarından büyük ölçüde etkilendiği Baldwin'in çözümleme yönteminin, geliştirdiği Genetik yöntemle rağmen sadece psikolojik 'iç gözlem'e (introspection) dayandığına dikkat çeken Piaget'ye ([1929] 1971, s.36) göre Baldwin biyolojik ya da bilinçsiz etkenleri hesaba katmamıştır. Çalışmasında kullandığı terimlerin çocukların bireysel inançlarının toplumsal inançlara koşutsuz olacak biçimde seçildiğini vurgulayan Piaget ([1929] 1971, s.392), sosyolojiye yönelik bir sosyal psikolojiye karşı olmadığını özellikle açığa vurmaktadır. Bu bakımdan, Piaget'nin çalışmasının hiç bir yerinde sosyal psikolojiyi psikolojinin altında tanımlayan McDougall'e (1909) neden gönderme yapmadığı da biraz daha anlaşılır hale gelmektedir.

Piaget'ye ([1929] 1971, s.392) göre etkililiğin salt bireysel fikre dayalı olması ile sihirli biçimde toplumsal inançlara içerilmiş fikir arasında bir devamlılık bulunmaktadır.⁹ Bu, toplumsal inançların sınırsız büyüklükte zorlayıcı ve somutlayıcı bir güce sahip olmadığı anlamına gelmez. Sadece toplumsal inançların bireysel psikolojik altyapılar aracılığıyla mümkün kılındığı anlamına gelir. Çocukların ahlaki değerleri üzerine yaptığı diğer çalışmasında Piaget (1932), sosyoloji ve sosyal psikolojinin temel sorunlarından birisi olan ahlaki değerlerin kaynağı olarak toplum görülüyorsa, bu değerlerin keşfedilebileceği en iyi disiplinin çocuk psikolojisi olduğunu ileri sürer. Baldwin gibi aklın dışsal kökenli zorunluluklardan özgürleşmesi amacıyla çocuk zekasına başvuranların rasyonel mantığın kendisini toplumsal süreçlerden devşirdiği noktasında bir çelişkiye düştüğüne dikkat çeken Piaget (1932, s.398), birbirine koşul olan mantık ve ahlakın onay ile başlayan ve özerklik ile biten süreçlerinin ancak sosyal davranışa içkin değişikliklerin kendisi üzerinden açıklanabileceğini evlar. Piaget'ye (1932, s.398-399) göre çocuğun zihni gelişiminin ilk aşamalarını taklit ve sosyal çevrenin baskısı üzerinden açıklayan Baldwin, bilinçliliğin temeline içkin olan benmerkezciliği (egocentrism) yeterince hesaba katmamakta, buna koşul, çocuğun gelişimindeki daha sonraki dönemlerle uğraşırken de toplumsal etkenleri yeterince bilinçliliğe içselleştirememektedir.¹⁰

Aslında toplumsal etkenlerin bilinçliliğe içselleştirilmesi bizi doğrudan benzer toplumsal çevrelerde yetişen insanların dünyayı benzer biçimlerde görmeye başlayacakları, yani yukarıda Nootboom'a gönderme ile açığa vurulduğu gibi, bu insanlar arasındaki toplumsal-bilişsel mesafenin daha az olacağı yönünde bir çıkarıma götürmektedir. Görüldüğü gibi toplumsal-bilişsel mesafenin, aynı hemşehrilik bağlamında daha az olacağı yönündeki tespitimiz, toplumsal inançların bireysel psikolojik altyapılar aracılığıyla mümkün kılındığını savlayan Piaget'nin çalışmalarından da çıkarılabilmektedir. Ancak Piaget ve Nootboom'un çalışmalarından çıkarılan bu tespit, tek başına işgücü hareketliliği ile toplumsal-bilişsel mesafe arasındaki ilişkiyi irdelememize yetmeyecektir. Bu noktada karşımıza güven ve örtük bilgi kavramları çıkmaktadır. Güven ve örtük bilgi kavramlarının, bilişsel-toplumsal yakınlık kavramı etrafında yoğunlaşan tartışmaların en önemli bileşenleri olduğunu söylemek pek de yanlış olmaz. Bununla birlikte, Nootboom'un (1999 ve 2002) işaret ettiği gibi güven, tartışılması oldukça karmaşık ve güç olan bir kavramdır. Ancak, herhangi bir kavramı sanki kapalı bir kutuymuş gibi görüp, içine bakmamak bilimsel olamayacağı için güven kavramının doğasına ilişkin olan ve onu anlamamızı kolaylaştıracak bir yol bulmamız gerekir.

9 Piaget ([1929] 1971, s.392) sihirli olma durumu için iki alt tür tanımlamaktadır: (1) çocuk sihri ki, burada inanç ögesi zayıftır ve muhtemelen süreklilik arz etmez; (2) daha yoğun ve dizgeli inançların nitelediği (toplu) sihir.

10 Çalışmamızın bir sonraki bölümünde daha ayrıntılı biçimde ele alınacak olan bu yöntembilimsel mesele günümüzde halen geçerliliğini korumaktadır.

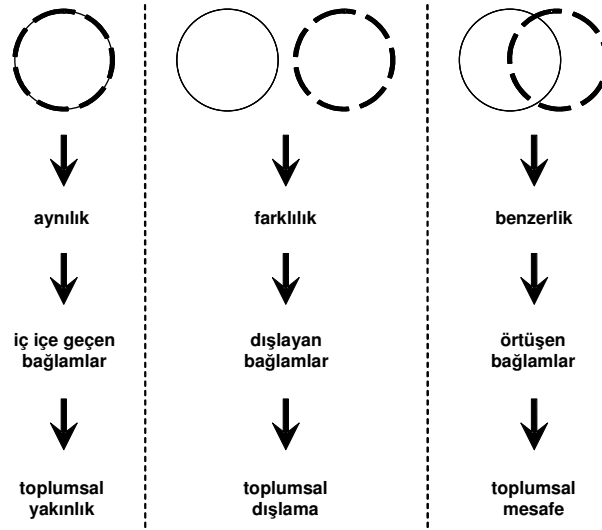
Bu noktada, güven kavramını anlamamızı kolaylaştıracak önemli ayrımlardan birisi, gerçek dünya olay ve süreçlerini nasıl anlamamız ve şekillendirmemiz gerektiğini açığa vuran yöntembilim tartışmalarında su yüzüne çıkmaktadır. Özellikle, kurumsal iktisada ilişkin yöntembilim tartışmalarında kendini gösteren bu ayırım, kurumların varlık nedeninin belirsizliklerin azaltılmasına dayandırılması noktasında belirginleşmektedir (Beyhan, 2007b, s.8). Bir uçta neo-klasik iktisattan hareketle kurumların varlık nedenini işlem maliyetlerinin azaltılmasına, diğer uçta ise kurumların varlık nedenini doğrudan belirsizliklerin azaltılmasına dayandıran yaklaşım, temelde belirsizliklerin kaynağının tespit edilmesi noktasında birbirinden ayrılmaktadır. İşlem maliyetleri üzerinden giderek kurumların varlık nedenini anlamaya çalışan yaklaşım, belirsizliği durağan bir süreç olarak görme eğiliminde iken, çekirdek kurumsalcı yaklaşım olarak tanımlayabileceğimiz ve kurumların varlık nedenini doğrudan belirsizliklerin azaltılmasına dayandıran yaklaşım, belirsizliği daha dinamik bir süreç olarak ele alır.

Çekirdek kurumsalcı yaklaşıma göre dinamik olan belirsizliklerin azaltılması diğer bireylerin davranışlarını tahmin edebilmemizi olanaklı kılan toplumsal rutinler aracılığıyla olmaktadır. Bu toplumsal rutinlerin ise üç temel bileşenden oluştuğu söylenebilir (Beyhan, 2007b, s.8); (1) güven, (2) örtük bilgi ve (3) güç ilişkileri. Bu bağlamda, Nooteboom (1999, s.797), işlem maliyetleri yaklaşımının öncülerinden olan Williamson'ın güven ilişkilerine dayalı uygulamaların kişinin kendi çıkarlarına ters düşebilecek bir noktaya asla varmayacağı ve varmaması gerektiği yönündeki iddiasını reddetmekte, ahlaki normlar bazında güven ilişkilerine dayalı uygulamaların, kişinin kendi çıkarlarına ters düşebileceğini, bunun sınırının ise insanların içinde buldukları kültürel çevre tarafından belirlendiğini savlamaktadır. Benzer bir şekilde, bu çalışmada da güven ilişkilerinin, insanların sadece kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerinin iddia edildiği bir uygulama alanına hapsedilemeyeceği kabul edilmektedir. Bu tartışmalardan hareketle, hemşehriler arasındaki karşılıklı güvenin, aynı yöreden gelen insanlar arasındaki (örtük) bilgi akışını kolaylaştırdığı ve bir anlamda hemşehriler arasındaki bilişsel-toplumsal mesafeyi azaltarak, değişik işbirliği olanakları yarattığı söylenebilir.¹¹

Gerçekten de hemşehri olarak tanımladığımız toplumsal bağlamlar, sadece coğrafi bir sınırlamaya değil, aynı zamanda bir seri toplumsal, kültürel ve iktisadi sınırlamaya da tabidir. Bundan dolayı, işgücünün nüfusa kayıtlı olduğu yer bilgisi, aslında Türkiye'deki kentsel alanlardaki nüfusun önemli bir kısmını oluşturan birinci ve ikinci kuşak göçmenler için toplumsal ve bilişsel yakınlığı ölçmek amacıyla kullanılacak uygun bir temsili deşışkendir.¹² Bu bağlamda, bu çalışmada, nüfusa kayıtlı olunan yerler bazında aynı kırsal ve kültürel kökenden gelen insanlar arasındaki bilişsel-toplumsal yakınlığın, farklı yörelerden gelen insanlar arasındaki yakınlıktan daha fazla olduğu savlanmaktadır (Şekil 4). Ancak burada söz konusu husus sadece savlanmakla kalmayacak, bir gösterge bazında bunun hemşehrilik ilişkileri bağlamında nasıl test edilebileceği ve tarihsel olarak nasıl izlenebileceği gösterilecektir.

11 Yazında, aynı yöreden gelen kişiler arasındaki karşılıklı güven unsurunun, taraflar arasındaki işbirliği ihtimalini arttırdığı gerçeğine, deşışik ülke deneyimleri bağlamında sıkça değinilmektedir. Bu kapsamda, özellikle Batı'dan değil de Doğu'dan, bir Asya ülkesinden ilginç bir örnek vermek yerinde olacaktır (bakınız Caniels ve Romijn (2003)). Yeni sanayileşmiş ya da sanayileşmekte olan ülkelerde, kırsal kökenlere dayalı hemşehrilik bağlarının şehirlerde yaşayan insanların yaşamları üzerinde halen oldukça etkili olması, bu ülkelerde bilişsel-toplumsal yakınlığın ölçülebilmesi konusunda, bu çalışmada da kullanıldığı üzere önemli olanaklar sunmaktadır.

12 Bir kişinin doğduğu ve nüfusa kayıtlı olduğu yerler, doğal olarak birbirinden farklı olabilir. Özellikle, göçle başka yerlere giden aileler, gittikleri yerde doğan çocuklarını da kendi doğdukları yerin nüfusa kaydettirmektedirler. Dolayısıyla nüfusa kayıtlı olunan yerin, tarihsel olarak, hemşehrilik ilişkilerini yansıtmaya kapasitesi daha yüksektir.

Şekil 4. Toplumsal Yakınlık, Dışlama ve Mesafeye Göre İç İçe Geçen, Dışlayan ve Örtüşen Bağlamlar

Toplumsal yakınlık ölçütü geliştirme konusunda, bu çalışmada geliştirilen çerçevede olmasa da koşutunda bir takım çabalar bulunmaktadır. Bunlardan Burt'ün (1976) çalışmasına ve söz konusu çalışmanın yetersizliklerine yukarıda kısaca değinildi. Bir diğer almasıç yaklaşımın 'toplumsal yakınlık' bağlamında Freeman (1992) tarafından geliştirildiğini görmekteyiz. Freeman (1992, s.152) toplumsal yakınlığın niceliksel olarak insanların toplumsal üyelikleri ile ölçülebileceğine işaret etmektedir. Öyle ki, Freeman'a (1992, s.152) göre, x ve y kişileri arasındaki toplumsal yakınlık her ikisinin birlikte üyesi oldukları bağlamların sıklığı, miktarı veya derinliğini temel alan bir takım dizinler geliştirilerek ölçülebilir. Farklı toplumsal öbekler arasında tanım gereği bir örtüşme durumu öngörmeyen geleneksel sosyolojinin tersine, bu çalışmada olduğu gibi Freeman (1992, s.156), Granovetter'i (1973) takip ederek, eğer birisi (x) çok güçlü biçimde iki farklı kişiye (y ve z) bağlı ise bu iki kişinin (y ve z) en azından zayıf biçimde birbirine bağlı olduğunu önerir.

Bununla birlikte, Freeman (1992, s.163), Marsden ve Campbell'e (1984) gönderme ile etkileşim sıklıklarının bir toplumsal üyelik ölçütü olarak yetersiz kalabileceğine işaret ederek, aynı muhitte oturup birbirine komşu olan ya da aynı işyerinde çalışan kişilerin, çok sık etkileşim içinde bulunsalar bile bu etkileşim örüntüsünün 'toplumsal öbek' kavramı ile kastedilen yakınlık ilişkisini barındırmayabileceğine dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, bir toplumsal-bilişsel yakınlık ölçütü olarak kullanılan hemşehrilik ilişkilerinin, aşağıda Breschi ve Lissoni'nin (2003) çalışmasına göndermeyle tartışıldığı gibi Freeman'ın (1992) çalışmasının sonuç kısmında değinilen bu sorundan arındırılmış olduğu ortaya çıkmaktadır:

Burt'ün (1976) (toplumsal mesafe) ve Freeman'ın (1992) (toplumsal yakınlık) geliştirdiği çerçeveler kadar ayrıntılı ve incelikli olmasa da toplumsal-bilişsel yakınlık ölçütü geliştirme kapsamında ele alınabilecek olan çalışmalardan bir diğeri Breschi ve Lissoni'nin (2003) çalışmasıdır. Söz konusu çalışmada, mekansal yakınlığı bir toplumsal yakınlık ölçütü olarak ele alan çalışmalar açığa vurulmakta ve takiben mekandan bağımsız bir toplumsal yakınlık ölçütü geliştirilmeye çalışılmaktadır. Mekansal yığılmanın, toplumsal ağyapıların belirli bir mekanda yoğunlaştıkları ölçüde bir toplumsal yakınlık ölçütü olarak ele alınabileceğini savlayan Breschi ve Lissoni (2003, s.8), kendi çalışmalarında toplumsal yakınlık ölçütü belirlerken, aynı patent üzerinde birlikte çalışan mucit öbeklerini temel aldıklarını belirtmektedirler. Burada Breschi ve Lissoni'nin (2003) temel bir yanılığa düştüğü

görülmektedir: Çünkü, toplumsal yakınlık ölçütü olarak kullanılabilen bir değişkenin tüm toplumsal öbeklere uygulanabilmesi gerekir. Halbuki, işgücü hareketliliği bakımından Breschi ve Lissoni'nin (2003, s.8) çalışması bizi, kendisini nerdeyse kendisiyle kanıtlayan (**tautologic**) bir önermeye götürmektedir: 'insanlar bir arada çalıştıkları insanlarla daha sonrada bir arada çalışma eğilimindedirler, çünkü bu insanlarla daha önce de bir arada çalışmışlardır'.

Bu çalışmada, hemşehrlik ilişkilerini baz alan bir toplumsal yakınlık ölçütü geliştirmekle, Breschi ve Lissoni'nin (2003) karşı karşıya kaldığı türden bir sorunla (near tautological hypothesis) karşılaşma olasılığı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Hemşehrlik ilişkilerinin kaderi, kişilerin bir memleket duygusu ile bağlı oldukları mekanda, daha önceden birbirlerini doğrudan tanımasalar bile güvene dayalı ilişkiler temelinde belirlendiği için, iş yaşamlarındaki etkisi, 'insanlar bir arada çalıştıkları insanlarla daha sonrada bir arada çalışma eğilimindedirler, çünkü bu insanlarla daha önce de bir arada çalışmışlardır' şeklinde değil, 'kişiler hemşehrleri ile birlikte çalışmayı yeğlerler, çünkü hemşehrlerine güvenirlir' şeklindedir.¹³ Çalışmamızın takip eden bölümlerinde, sırasıyla Siteler'e ilişkin olarak Sosyal Sigortalar Kurumu'ndan derlenen verilerin çözümlenmesinde kullanılan yöntem ve çalışmanın yöntembilimsel çerçevesi irdelenecek, ardından da derlenen veritabanı ve bu veritabanı üzerinden toplumsal-bilişsel yakınlık ile işgücü hareketliliği arasındaki ilişkiyi irdelemek amacıyla yapılan çözümlenmeler anlatılacaktır.

4. ÇALIŞMANIN ÇÖZÜMLEME YÖNTEMİ VE YÖNTEMBİLİMSEL ÇERÇEVESİ

Giriş bölümünde değinildiği gibi bu çalışmada kullanılan en önemli çözümlenme ve ölçme araçları, toplumsal ağyapı çözümlenmesi (TAÇ) ve araçlarıdır. Toplumsal ağyapı bir toplumdaki bireylerin oluşturdukları ilişkilerden meydana gelmektedir. Temel olarak TAÇ da bu ilişkilerin ortaya çıkardığı bağlamların belirginleştirilmesi ve birbiriyle karşılaştırılması başta olmak üzere söz konusu ilişkilere ait pek çok özelliği anlamamızı sağlamaktadır. Ancak TAÇ'ın dayandığı çizge kuramı (graph theory) bir çözümlenme yöntemi olarak sadece toplum bilimciler tarafından değil hemen hemen diğer tüm bilim dallarında faaliyet gösteren araştırmacılar tarafından da kullanılmaktadır. Dizge kuramsal olarak TAÇ, **parçalarla bütün** arasındaki ilişkinin incelenmesinde kullanılabilen matematiksel bir yöntem olarak düşünülebilir. Gerçekten de TAÇ aslında bir istatistik tekniğinden çok matematiksel bir modele (çizge kuramı) ve herkesin rahatca anlayabileceği basit sayma işlemlerine dayanmaktadır. Bu bakımdan TAÇ'ın kavranması oldukça kolaydır. TAÇ'ın tarihsel serüveni incelendiğinde, çözümlenme yönteminin izleri 1930'lardaki sosyo-metri çalışmalarına kadar sürülebilmektedir.

1970'lerde TAÇ olarak bilinmeye başlanan sosyo-metrinin kurucu babası Jacob Moreno'dur. Dedeleri İspanya'dan Osmanlı İmparatorluğuna sığınan 'Sefarad Yahudileri'nden olan Moreno, üniversite eğitimini tıp, felsefe ve matematik üzerine Viyana'da tamamladı, daha sonra da ABD'ye göçetti. Moreno, ABD'de başlattığı sosyo-metri çalışmaları ile sadece sosyal bilimler alanında değil, aynı zamanda mekan bilimler alanında da önemli açılımlara vesile olmuştur. Günümüzde mekan dizim (space syntax) çözümlenmesi olarak isimlendirilen yöntemin dayandığı çizge kuramı mekan çalışmalarında dizgeli biçimde ilk kullanan araştırmacılarından birisi olan İsveçli ünlü bölge bilimci ve coğrafyacı Hägerstrand'ın ([1953] 1967), Moreno'nun çalışmalarından çok etkilendiği bilinmektedir (Beyhan, 2010b). Öyle ki, Hägerstrand'ın en önemli kavramlarından birisi olan "özel bilgi alanı" (private information field) aslında sosyo-metri çalışmaları çerçevesinde Moreno tarafından geliştirilen "toplumsal atom" kavramına dayanmaktadır. Moreno'nun (1934, s.432) tanımladığı şekliyle toplumsal atom, toplumsal evrendeki bireysel hücreleri oluşturan psikolojik ilişkilerin meydana getirdiği en küçük birlikteliklere karşılık gelmektedir.

¹³ Bırakın daha önce birlikte çalışmayı, kişiler hemşehri olarak niteledikleri kişilerle daha önce yüz yüze tanışmamış bile olabilirler.

Her ne kadar sosyo-metri kavramı yukarıda değinildiği gibi Moreno ile birlikte anılsa da Scott'un (2004, s.9) vurguladığı gibi aslında kavramın kendisi Moreno'nun da bir parçası olduğu Gestalt¹⁴ geleneğinden kaynaklanan araştırma tarzının bir betimlemesi niteliğindedir. Bununla birlikte, Moreno (Moreno and Jennings, 1938, s.343), sosyo-metrik yapıları (configurations) bir Gestalt olarak algılamaz. Ancak yine de söz konusu yapıların Gestalt'la ilişkilendirilebilecek özellikleri olduğunu kabul eder. Moreno için sosyo-metristler ve toplumsal yapılar takipçileri, Gestalt kuramcılarının farklı bir konuma sahiptir. Çünkü onlar verili bir Gestalt'a ulaşma değil onu çerçeveleme ve dolayısıyla mucidi olma derindedirler. İşte bu nedenden dolayı bir Gestalt'ı yaratan araştırmacı, original çerçevede değiştirdiği en küçük unsurları bilebilen ve ortaya çıkan yapıları anlayabilen tek kişi olma durumundadır. Öyle ki, onu izleyen ve özgün yaratımı bilmeyen bir gözlemci kendince bir Gestalt kuramı geliştirmek için başka bir takım nedenlere sahip olabilir. Scott'un (2004, s.9) belirttiği gibi, Moreno için toplumsal yapılar, kişiler arası seçme, cazibe, tiksinti, arkadaşlık ve insanların içerildiği diğer somut ilişki örüntülerinden müteşekkildir. Böylesi yapılar, aslında ekonomi ve devlet gibi büyük-ölçekli toplumsal kütlelerin de idame ettirilmesi ve zamanla yeniden üretilmesine olanak veren temeli oluşturmaktadır.

Görüldüğü gibi başlangıcından bu yana sosyo-metri çalışmalarının yöntemsel (methodological) konumu, ne bir kararlı ilişkiler bütünü (yapı (structure) ya da dizge (system)) onu oluşturan unsurlara (failler (actors) ya da parçalar (parts)) ne de unsurların etkileşim içinde oluşturdukları kararlı ilişkiler bütününe kurban edilmediği bir temele dayanmaktadır. Bu kapsamda, sadece yöntemsel bireysellik (methodological individualism) ve ortaklaşacılık (methodological collectivism) reddedilmekte aynı zamanda önerilen yöntemsel tercihte bulunan araştırmacının kendisinin de Mannheim'in ([1929] 1954) önerdiği şekliyle bilgi sosyolojisinin bir nesnesi olduğu açığa vurulmaktadır. Moreno (1947, s.271) için toplumsal ve kültürel düzenin etkisi o kadar içerici ve nüfus edicidir ki, toplu davranış örüntüsünden azade bir toplumsal öbektan bahsedilemez; ancak yine benzer şekilde verili bir toplumsal düzene direnç gösteren bireylerden dolayı belirli ölçüde kendiliğinden ortaya çıkan özelliğin nüfuz etmediği bir toplumsal öbeğin varlığından da bahsedilemez.¹⁵ Moreno'ya (1947, s.272) göre toplumsal bir öbeğin ne tamamen özel bir davranış örüntüsünün ne de tamamen toplu davranış örüntüsünün tahakkümü altında olduğunu gösteren hiç bir sosyometrik bulgu yoktur. Diğer bir deyişle, psiko-sosyal bir süreklilik vardır. Bu süreklilik de en iyi sosyal psikoloji çerçevesinde irdelenebilir.

İşte bu güdülenmeyedir ki, Moreno 1930'larda 'Sociometry' isimli bir dergi çıkarmaya başlar. Derginin ismi 1970'lerin sonunda 'Social Psychology Quarterly' olarak değiştirilir. Bu isim değişikliğinin hikayesi aslında sosyal psikoloji çalışmalarındaki çıkar çatışması ve iktidar mücadelesini de gözler önüne sermektedir. Öyle ki, Borgatta'dan (2007, s.331) takip edilebildiği kadarıyla 'Sociometry' dergisi içeriğiyle çok daha önceden sosyal psikologların ilgisini çekmeye başlasa da psikologların 'psikoloji' kelimesinin ABD'deki kullanımına getirdikleri yasal sınırlamalar nedeniyle ilk dönemlerde derginin isim değişikliği konusunda bir takım güçlükler yaşanmıştır. Diğer bir deyişle, psikoloji yönelimli sosyal psikologlar, sosyal yönelimli 'sosyal psikoloji' geleneği içerisinde önemli bir yere sahip olan

14 Almanca bir terim olan Gestalt biçim ya da şekil anlamına gelmektedir. Terimin İngilizce'deki karşılığı ise psikolojideki kullanımına koşut "bütünlük" anlamına gelir. Moreno'nun kavramı kullanım biçimi de psikolojideki kullanımına koşut bir bütünü onu oluşturan parçalardan farklı olması durumuna işaret etmektedir. Scott'un (2004) vurguladığı gibi 1930'larda aralarında Moreno'nun da olduğu Almanya'nın önde gelen Gestalt kuramcılarının Nazi baskısından ABD'ye göç etmiş ve Gestalt geleneğinin izlerini taşıyan farklı bir sosyal psikolojinin öncülerini oluşturmuşlardır.

15 Moreno (1937, s.215) ne kadar eleştirse de Mannheim'in ([1929] 1954) toplumsal felsefesinin aslında sosyo-metriye yakın bir öngörüye sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Moreno'nun 'Sociometry' isimli dergisinin sosyal psikoloji ismini almasına direnmişlerdir. Borgatta'nın (2007, s.331) vurguladığı gibi psikologlara göre sosyal psikolog olabilmek için öncelikle psikolog olunması gerekmektedir.¹⁶ Bu savın kökleri ise psikoloji yönelimli 'sosyal psikoloji' geleneği içerisinde önemli bir yer işgal eden McDougall'a (1909) kadar sürülebilmektedir.¹⁷ Çalışmamızda kullanılan çözümleme yöntemi (TAÇ), sosyal yönelimli bir 'sosyal psikolog' olan Moreno'ya ne kadar çok şey borçlu ise çalışmanın kuramsal çerçevesinin önemli bir bileşeni olan 'toplumsal-bilişsel yakınlık kavramları' da psikoloji yönelimli 'sosyal psikologlara' o kadar borçludur. Gerçekten de başlangıcından buyana bilişsel ya da zihni süreçler, psikoloji kökenli sosyal psikologlar için duygusal (affective) ve davranışsal (conative) süreçlere kıyasla 'iç gözleme dayalı' (introspective) betimleme ve çözümleme için daha zengin bir bilinçlilik içeriği sunmuştur (örneğin bakınız McDougall (1909, s.8))¹⁸.

Aslında, sosyal psikoloji üzerine ilk kitabı kaleme alan Baldwin (1897, s.2), kendi deyimi ile 'Genetik' bir yöntem kullanır. Bu çerçevede, hem insanın toplumsal doğasına hem de parçası olduğu toplumsal örgütlenmeye ışık tutmak için öncelikle bireylerin çocukluk evresindeki psikolojik gelişimini araştırır. Bununla birlikte, izlediği yöntemin antropolojik ve istatistikî bilgilerle de desteklenmesi gerektiğini vurgular (Baldwin, 1897, s.3). Baldwin'ın sosyal psikoloji üzerine yöntembilimsel kaygısının özellikle daha sonraki çalışmalarında belirginleştiği görülmektedir: Baldwin (1911, s.14) için psikologların uğraştıkları birey aklı (bireyin içinde bulunduğu) toplumsal öbeğin etkilerine kapalı bir kutu gibi ele alınamaz, aynı biçimde sosyologların araştırma nesnesi olan toplumsal bir öbek de bireylerin onayı ve işbirliği olmaksızın var olamaz. Görüldüğü gibi öncülerden başlayarak, sosyal psikologların genel hatlarıyla yukarıda sosyo-metri çalışmaları için tariflenen yöntembilimsel konumu kabul ettiği görülmektedir. Sosyo-metri çalışmaları için Moreno tarafından tariflenen yöntembilimsel konum, bu çalışmaların devamında filizlenen TAÇ çalışmalarında da titizlikle idame ettirilmiştir. Hanneman ve Riddle'nin (2005) vurguladığı gibi TAÇ'da devam eden önemli konulardan birisi, nasıl olup da bireysel olarak faillerin etkileşim örüntülerinin büyük toplumsal yapılar ortaya çıkardığı ve aynı zamanda kurumsal örüntülerin söz konusu yapıların ayrılmaz bir parçası olan bireyler tarafından yapılan tercihleri şekillendirdiği konusudur. TAÇ'ın tarihsel evrimini çözümleyen Freeman (2004) da bir araştırma paradigması olarak TAÇ'ın en önemli özelliklerinden birisinin yapıların ortaya çıkarılmasına yönelik güdüleme olduğunu vurgulamaktadır.

Freeman'ın (2004) yaptığı çözümlemelerde TAÇ'ın tarihsel evrimi 4 dönemde incelenmektedir: (1) 1920'lerin sonuna kadar olan ve münferit toplum bilim çalışmalarında **özniteliklerden çok ilişkiler** üzerine olan vurgu ya da çizge kuramının kullanılması ile nitelenebilecek dönem; (2) TAÇ'ın temel nitelikleri bakımından ortaya çıktığı ve kaybolduğu ilk dönem ki, 1930'larla sınırlanan bu dönem boyunca Freeman'a (2004) göre TAÇ'ın tarihsel kökenleri sadece Moreno'nun sosyo-metri çalışmalarına değil aynı zamanda W. Lloyd Warner, Conrad Arensberg ve Eliot Chapple'nin Harvard

16 Psikoloji kökenli ya da yönelimli sosyal psikologlarla sosyoloji kökenli ya da yönelimli sosyal psikologlar arasındaki çekişmenin günümüzde halen devam ettiği, sosyoloji eğilimli sosyal psikologların ağırlıklı olarak "Social Psychology Quarterly" ve psikoloji eğilimli sosyal psikologların ise ağırlıklı olarak "Journal of Personality and Social Psychology" (önceden "Journal of Abnormal and Social Psychology" ismiyle bilinmekteydi) dergisinde yayın yapmayı tercih ettikleri bilinmektedir.

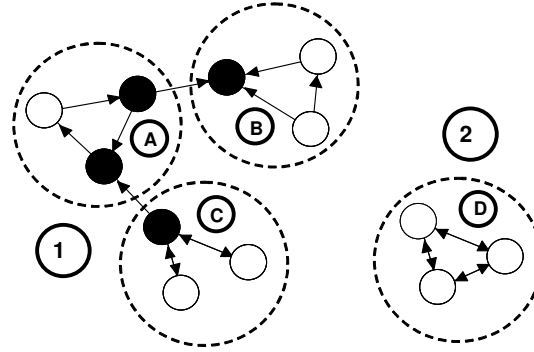
17 McDougall'a (1909, s.7) göre psikologlar kendi disiplinlerini tanımlama ve diğerlerinden ayırma gayreti içerisinde psikolojinin kapsam, yöntem ve uygulama alanlarını çok dar bir çerçeveye sıkıştırdılar. Öyle ki, psikolojiyi ağırlıklı olarak bilinçliliğin bilimi olarak tanımlamaktan ve iç gözlemi de tek yöntem olarak görmekten gayet mutluydular. Özellikle duygusal ve davranışsal süreçlerin zihinsel dünyamızın bir parçası olarak iç gözlem için çok az olanak sunmasından dolayı, iç gözleme dayalı betimleme ve çözümleme psikolojide baskın ve tek bilimsel yöntem haline geldi (McDougall, 1909, s.7-8).

18 Baldwin'ın (1897) çocukluk evresi ve bu çerçevede taklit güdüsünü en önemli toplumsal süreç olarak görme durumunu sorunlu gören McDougall'a (1909) göre en saf güdüsel eylem bile kesinlikle zihinsel bir sürecin ürünüdür ve tüm zihinsel süreçler de bilişsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere üç yönüyle tanımlanabilir.

Üniversitesinde yaptığı çalışmalara dayandırılabilir; (3) yaklaşık olarak 30 yıllık bir süreyi kapsayan ve 1940'ların başından 1960'ların sonuna kadar uzanan dönem ki, bu zaman dilimi TAÇ için karanlık bir dönem olarak nitelendirilmektedir; ve (4) Harrison White'in 1963'te Harvard Üniversitesine geçmesinden sonra ağyapı üzerine dersler vererek öğrenciler yetiştirmeye girişmesiyle başlayan modern dönem ki, günümüze kadar uzanan bu dönem boyunca Mark Granovetter de White'in öğrencisi olmuş ve 1970'lerin başında bu çalışmanın da kuramsal çerçevesinin önemli dayanaklarından birisi olan "Zayıf Bağların Gücü" isimli çalışmasını yazmıştır.

Yöntembilimsel olarak TAÇ yapılarının ortaya çıkarılmasına yönelik güdüleme ile nitelenebilse de Freeman'ın (2004) vurguladığı gibi TAÇ'ın ilave üç temel özelliği daha bulunmaktadır; (1) incelemeye tabi tutulan ilişkiler hakkındaki bilgilerin dizgeli biçimde toplanması ki, bu durum, bu çalışmada kullanılan veritabanında olduğu gibi, kamu kurumlarının derlediği veritabanlarının temel özelliklerinden birisidir; (2) ilişkilerin çözümlenmesi ve temsil edilmesinde çizgelerin kullanılması; ve (3) incelenen ilişkilerin tümü hakkında söz konusu ilişkiler yığınlar halinde olsa da onları anlamlı hale getirebilecek matematiksel ya da işlemsel araçların kullanılması. Bu çalışmada da (olası) toplumsal ilişkilerin çözümlenmesi için sadece işgücü hareketliliğinin çizgesel bir temsili (Şekil 9 gibi) yapılmamış, aynı zamanda yığınlar halindeki bilginin anlamlı hale getirebilmesi için bir takım matematiksel ve işlemsel araçlar (2 nolu eşitlik ve Tablo 3 ile Tablo 4'deki sayma işlemleri gibi) geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Bununla birlikte büyük toplumsal ağyapıların çözümlenmesinde sıkça kullanılan ve artık bu kapsamda belli oranda ölçünleşmiş bir takım TAÇ aşamalarından da bahsedilebilir (örnek bir uygulama için bakınız Beyhan (2011, s.10-27)).

Bu kapsamda, TAÇ'da kullanılacak temel çözümleme araçları sırasıyla parça (component), kısım (bi-component) ve takım (clique) çözümlenmesi olarak sıralanabilir (Beyhan, 2010a, s.18-20): Bu çözümleme araçları bir toplumsal ağyapı içerisindeki görece birbirini dışlayan birliktelikleri keşfetmemizi sağlamaktadır. Gerçekten de bir toplumsal ağyapı kendi içerisinde küçük adacıklardan oluşabilir. Bu adacıkların kendi içlerinde onları tanımlayan ve bir arada tutan bir takım toplumsal ilişkiler varken, farklı adacıklar arasında herhangi bir ilişki bulunmaz. TAÇ'da, herhangi bir ağ içerisindeki bu tip adacıklara **parça** denilmektedir (bakınız Şekil 5'deki 1 ve 2 numaralı parçalar). Bir toplumsal ağyapı içerisinde üye sayısı en fazla olan parçaya asıl parça denir (1 numaralı parça). Çoğu toplumsal ağyapıda asıl parça kayda değer biçimde büyüktür. Toplumsal ağyapıyı oluşturan herhangi bir parça içerisindeki herhangi bir düğümün (üyenin) ağyapıdan çıkarılması, daha önceden var olmayan yeni alt parçalar ortaya çıkarıyorsa, oluşan bu alt parçacıklara **kısım** denir (Şekil 5'deki A, B ve C ile işaretli kısımlar). Kısımların ortaya çıkmasını sağlayan bu düğümler, TAÇ'da kesen (cut-point – Şekil 5'deki siyah daireler) olarak adlandırılmaktadır. Kesenler bir toplumsal ağyapı içerisinde hayati öneme sahip üyelerdir. Burt (1992), bu üyelerin toplumsal ağyapıda işgal ettikleri alanı 'yapısal boşluk' (structural hole) olarak tanımlamaktadır. Burt'ten (1992) çok daha önce Granovetter'in (1973) 'zayıf bağların gücü' ile kastettiği ilişkiler de aslında yine kesenlerce temsil edilen üyelerin ağyapı içerisinde kurdukları ve kurulmasını kolaylaştırdıkları ilişkilerdir.

Şekil 5. Örnek Bir Toplumsal Ağyapı Çizgesi

Parça ve kısım çözümlenmeleri aslında toplumsal bir ağın sanki bir dağın eteklerinden başlayarak nasıl alt parçalara bölünebileceğini göstermektedir. Gerçekten de toplumsal ağyapılar rahatlıkla ilişkilerden oluşan sıradağlara benzetilebilir. Bu benzetimde belli bir yükseklikten sonra tepe olma özelliğini koruyan doruklar ve onların bu yüksekliğe kadar olan yamaçları, her bir alt parçacıktaki ilişki kurma gücü en yüksek olan düğüm ve bu düğüme bağlı diğer düğümleri göstermektedir. Ancak bir toplumsal ağyapı, parça ve kısım çözümlenmelerinde kullanılan yöntemin tersi yönden giderek de çözümlenebilir ve alt bileşenlerine ayrılabilir. Takım çözümlenmesi esasında böyle bir nitelik arz etmektedir. Bir toplumsal ağyapı içerisinde her biri bir diğerini tanıyan üyelerden oluşan küçük toplumsal kümeler **takım** adı verilmektedir. Şekil 5’de yer alan çizgede A, B ve D ile işaretli kısımlar üç üyeden oluşan farklı takımları gösterirken, yine bir kısım özelliği gösteren C takım özelliği göstermemektedir.

Yukarıdaki örneklerden de görülebileceği üzere üye sayısı ne olursa olsun bir takımın aranacak temel nitelik, takıma mensup herhangi bir üyenin takımın diğer tüm üyelerini tanımasıdır. Burada hatırlatılması gereken önemli bir husus, bir üyenin birden fazla takıma üye olabilmesidir. Aslında benzer bir durum kısım çözümlenmesi içinde geçerlidir. Gerçekten de kısım çözümlenmesindeki kesenler de birden fazla kısma tanım gereği zorunlu olarak üyelerdir. Bir üyenin birden fazla takıma üye olması toplumsal ağyapılarda yaygın bir durumdur ve bu özellikten hareketle toplumsal bir ağ aşağıdan yukarıya doğru daha alt kümelere bölünebilmektedir. Ağ üyelerini, üretilen çizgelerde kümeleme amacıyla kullanılan matematiksel yöntemler de TAÇ’da önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar arasında eigen vektörlere dayanan temel bileşenler (örneğin Borgatti, vd. (2002) tarafından yazılan UCINET) ve tekabüliyet (örneğin Richards ve Seary’nin (2000) çalışmasına bakılabilir) çözümlenmesi başta olmak üzere, çok boyutlu ölçekleme (multidimensional scaling), gower-metrik ölçekleme ve yaylı gömme (spring embedding) gibi yöntemler bulunmaktadır.

5. ÇÖZÜMLELER VE YORUMLARI

İşgücü hareketliliği ve hemşehrilik ilişkileri arasındaki bağlantıyı irdelemek amacıyla temelde iki seri çözümlenme yapılmıştır. İlk seri çözümlenmede, işyerlerindeki görece baskın hemşehrilik bağları, yoğunlaşma katsayısı ya da ki-kare yöntemi ile belirginleştirilmiştir; ardından, iş değiştiren çalışanın bu bağlar arasındaki hareketi, bir seri şekil üretilerek irdelemiştir. Hareketli çalışan köprüsü üzerinden eşleme adını verdiğimiz ikinci seri çözümlenmede ise daha yapı taşı düzeyine inilerek, kaynak ve hedef işyerlerindeki çalışanlar, nüfusa kayıtlı oldukları yerlere göre hareket eden çalışan aracılığıyla doğrudan birbirleriyle eşleştirilmiş, ardından ‘öbek içi’ ve ‘öbekler arası’ eşleşme durumları yine basit şekiller üretilerek incelenmiştir. İkinci seri çözümlenmelerde vurgulanması gereken önemli bir husus, hareket eden kişinin ne kaynak ne de hedef işyerinde kendisiyle eşleştirilmemiş olmasıdır. Keza, ilk seri çözümlenme kapsamında, görece baskın hemşehrilik bağları belirlenirken de yine hareket eden kişi hesaplamalara dahil edilmemiştir.

Bu çalışma kapsamında yapılan çözümlere geçmeden önce SSK'dan derlenen veritabanı üzerinde yapılan bir takım düzeltme, doğrulama ve kısıtlama işlemlerinden bahsedilmesinde büyük fayda bulunmaktadır. Veritabanının sağlıklılaştırılması ve çözümlerinde mercek altına alınan ilişkilerin daha gerçekçi bir şekilde incelenmesini amaçlayan bu işlemler, büyük veritabanlarında karşılaşılan ortak sorunları da gözler önüne sermektedir.

5.1. Veritabanının Sağlıklılaştırılması, Kısıtlamalar ve Temel Bazı Varsayımlar

Bu çalışmada, kullanılan veritabanı bir dizi düzeltme, doğrulama ve kısıtlama süreçlerinden geçirildikten sonra çözümlere tabi tutulmuştur. Burada, bu süreçleri teker teker açmak mümkün olamayacağı için sadece karşılaşılan sorunların önemli olan bir kaçına değinmekle yetineceğiz. SSK'dan derlenen veritabanında, öncelikle farklı işyerleri için aynı sicil numarasının verildiği kayıtlara rastlanmıştır. Ardışık dönemler içerisinde ikiden fazla işyerinde istihdam edilmiş çalışan kayıtlarına da rastlanmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde, ilk durumun aşırı hareketli işyerlerinden kaynaklanırken, ikinci durumun aşırı hareketli çalışanlardan kaynaklanmakta olduğu tespit edilmiştir. Son olarak, bazı çalışanların yine ardışık dönemler içerisinde benzer sicil numaralı işyerleri tarafından istihdam edilmiş olduğu tespit edilmiş olup, bu durumun da veri girişindeki yazım hatalarından kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Her bir sorunlu durum için bizzat araştırmacının kendisi tarafından düzeltici, doğrulayıcı ve kısıtlayıcı yazılım kodları üretilmiş ve geliştirilmiştir. Burada bahsedilen sorunlu kayıtların, toplam kayıtlar içerisindeki payının çok düşük olduğunu belirtmemiz gerekir (3 milyon satıra yaklaşan kayıt içerisinde sadece 30 bin kadar satır, yani %1). Buna rağmen veritabanı üzerinde manipülatif nitelikte hiçbir değişikliğe izin verilmemiştir. Sorunlu durumların çözümüne ilişkin bir çıkış yolu bulunamaması durumunda, söz konusu kayıtlar veritabanından hemen çıkarılmıştır.

Ele aldığımız konu kapsamında, bu çalışmada kullanılan veritabanına getirilen ilk kısıtlama, işgücü hareketliliğinin inceleneceği sektörlerin belirlenmesine yönelik olmuştur. Veritabanının çok büyük olması, aynı zamanda beraberinde getirdiği çoklu değerlendirme seçenekleri nedeniyle, sanayi kümesinde köken olarak farklı sektörler arasında (örneğin mobilya sektörü ile makine sektörü arasında) meydana gelen hareketlilik, bu araştıma kapsamı dışında tutulmuştur. Bu çalışmada yapılan çözümlerinde kullanılan veritabanına, sadece temel sektörler olarak isimlendirdiğimiz sektörler dahil edilmiştir (bakınız Tablo 2). Siteler'deki işletmelerin büyük bir çoğunluğunu kapsayan temel sektörler, mobilya üretimine ham madde girdisi sağlayan, mobilya üretimi yapan ve üretilen mobilyayı pazarlayan işyerlerini kapsamaktadır. Çalışma alanı olarak tanımlanan Siteler'in mekansal sınırlarının çizilmesinde de yine bir takım sınırlamalara gidilerek, sanayi kümesinin coğrafi uzamında olmayan ancak onunla ilişkilendirilebilecek mekansal bağlar çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.

Tablo 2. Çalışmada İşgücü Hareketliliğinin İrdelendiği Temel Sektörler

Üst Sektör Kodu	Sektör Kodu	Sektör Adı
25 (hammaddeyi işleyen ya da yarı mamul ürün sağlayan sektörler)	2511	Tomruğun İşlenmesi ve Bıçkılıhaneler
	2512	Parke, Kontraplak, Kaplama ve Suni Tahta İmalı
	2513	Marangozluk ve Doğramacılık
	2521	Sandık, Kutu Fiçi ve Benzeri Ambalaj İmalı
	2590	Tahta Kalıp, Kafes, Raf, Çubuk ve Oyma İşleri
26 (mobilya üretimi yapan sektörler)	2601	Ahşap Mobilya İmalı
	2602	Saz ve Kamaştan Mobilya İmalı
	2603	Madenden Mobilya İmalı
	2609	Mobilya Döşemeciliği
61 (mobilya ya da hammadde satışı yapan sektörler)	6113	Kereste ve İnşaat Malzemesi Toptancılığı
	6116	Ev ve Büro Mobilyası ve Halı-Kilim Toptancılığı
	6124	Her Türlü Mobilya ve Mefruşat Satılan Mağaza
	6128	Her Türlü Eşyaların Satıldığı Büyük Mağazalar

Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu.

Bu çalışmada, üstü kapalı da olsa en önemli varsayımlardan birisi, aynı işyerinde çalışanların, yüz yüze ilişkiler bağlamında birbirlerini tanıdıklarıdır. Bu varsayım, çok sayıda çalışanı olan işyerleri için geçersiz olacağından, çözümlenmeye katılacak veritabanında işyeri büyüklüğü bakımından da bir kısıtlamaya gitmenin daha doğru ve sağlıklı olacağına karar verilmiştir.¹⁹ Bu çerçevede, özellikle ikinci seri çözümlenmelerde, yapılan çözümlenmelerin doğası gereği, bir dönem içerisinde aynı anda 9'dan fazla çalışanı olan işyerleri, veritabanından çıkarılmıştır. Siteler'deki işyerlerinin istihdam büyüklüğüne göre dağılımları incelenecek olursa, sanayi kümesindeki işletmelerin çoğunun zaten en fazla 9 kişi çalıştıran mikro işyerleri olduğu görülecektir (bakınız Tablo 1).²⁰ Bu bölümde yapılan ilk seri çözümlenmede, hemşehrilik bağlamı her bir işyeri kapsamında yoğunlaşma katsayısı ya da ki-kare yöntemine göre belirlendiği için işyeri büyüklüğünde bir kısıtlamaya gidilmemiştir.

Geçerli iş değiştirme durumlarının tespitinde temel alınacak işsiz kalma süresine de mantıklı bir kısıtlama getirilmiştir. Veritabanında iş değiştiren birisinin kaynak işyerinden ayrıldığı yıl ile hedef işyerinde işe başladığı yıl arasında, iki yıldan fazla bir süre geçmiş görünüyorsa, söz konusu işgücü hareketliliği bu çalışmada yapılan çoğu hesaplamalara dahil edilmemiştir. Ancak bazı çözümlenmelerde, beşer yıllık dönemlerin mantığına uygun olarak, geçerli iş değiştirme durumlarının tespitinde kullanılmak üzere, kaynak işyerinden ayrılma tarihi ile hedef işyerinde işe başlama tarihi arasında en fazla beş yıllık bir sürenin olması durumuna izin verilmiştir. Buradaki amaç iş değiştiren birisinin toplumsal bağlamla olan ilişkisinde kesinti oluşturabilecek durumları veri setinden ayıklayarak, söz konusu işgücü hareketliliği durumlarının araştırmamızdaki dalgalandırıcı etkilerini ortadan kaldırmaktır. Varsayımlar silsilesinin hepsini burada vermek mümkün olamayacağı için en önemli olanları sıralanmıştır. Çalışmada, ağırlıklı olarak Yapılandırılmış Sorgu Dili (Structured Query Language – SQL) ve pek çok tablolama yazılımlarında yaygın olan işlev kütüphaneleri kullanılmıştır.

5.2. Görelî Baskın Hemşehrilik Bağlamları ve İşgücü Hareketliliği

Sanayi kümesi içerisindeki işgücü hareketliliği ile görelî baskın hemşehrilik bağlamları arasındaki ilişkiyi irdelemek için öncelikle yoğunlaşma katsayısı değerleri üzerinden basit bir en-yükseği-bul-etiket-ata algoritması kullanılarak, görelî de olsa baskın biçimde nüfusa kayıtlı olunan yerler (hemşehrilik bağlamları) belirginleştirilmiştir. Bu bağlamda, görelî baskın hemşehrilik bağlamlarının belirlenmesinde aşağıdaki formüller kullanılarak yoğunlaşma katsayısı (location quotient) değerleri tespit edilmiştir;

Aşağıdaki dizeyde (1) r satırlı ve c sütunlu bir tablonun temsil edildiği kabul edilirse:

$$X_i^j = \begin{array}{|c|c|c|c|c|c|} \hline x_1^1 & x_1^2 & \dots & \dots & \dots & x_1^{c-1} & x_1^c \\ \hline x_2^1 & x_2^2 & \dots & \dots & \dots & x_2^{c-1} & x_2^c \\ \hline \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \hline \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \hline \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \hline x_{r-1}^1 & x_{r-1}^2 & \dots & \dots & \dots & x_{r-1}^{c-1} & x_{r-1}^c \\ \hline x_r^1 & x_r^2 & \dots & \dots & \dots & x_r^{c-1} & x_r^c \\ \hline \end{array} \quad (1)$$

19 100-200 çalışanı olan bir işyerinde herkesin birbirini tanımasını beklemek mantıklı olmayacaktır.

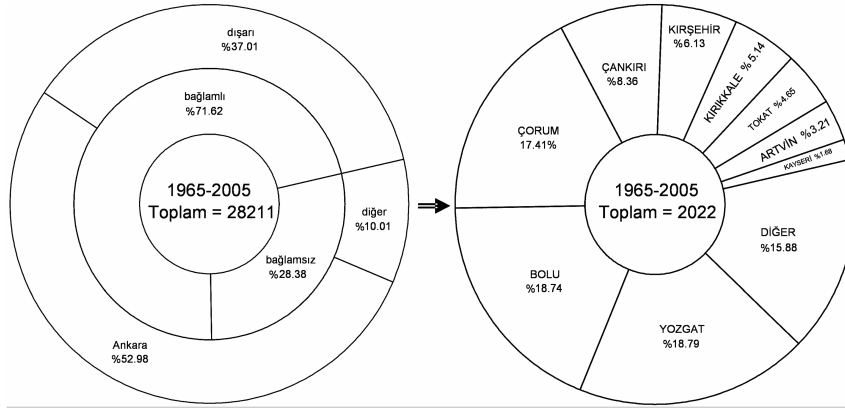
20 Zaten varsayımsal olarak bu çalışmada test etmeye çalıştığımız hemşehrilik ilişkileri ve işgücü hareketliliği arasındaki ilişki büyük işyerlerinin dışlanmasını gerektirmektedir. Gerçekten de Avrupa'da yapılan bir çalışmada (bakınız Power ve Lundmark (2003)), büyük işyerlerindeki alt işyeri birimlerinin – ki bu birimler aslında işçilerin yüz yüze ilişkiler bağlamında birlikte çalıştıkları temel birimlerdir – en fazla 10 kişiden oluştuğu tespit edilmiştir.

Yoğunlaşma Katsayısı Dizini (YKD), bir tablodaki satır profillerinin, satırların sütun toplamı profili ile karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Bunun için ilk aşamada, her bir düzey elemanın satır toplamından aldığı yüzde oran hesaplanır. İkinci aşamada ise satırların sütun toplamlarındaki her bir elemanın tablo toplamından aldığı yüzde oran hesaplanır. İlk aşamada hesaplanan yüzde oranın ikinci aşamada hesaplanan yüzde orana oranı, bize söz konusu düzey elemanı için yoğunlaşma katsayısı değerini verir. Yapılan hesaplama matematiksel olarak aşağıdaki gibi gösterilebilir (2);

$$YKD_i^j = \frac{\frac{x_i^j}{\sum_{j=1}^c x_i^j}}{\frac{\sum_{i=1}^r x_i^j}{\sum_{i=1}^r \sum_{j=1}^c x_i^j}} \quad (2)$$

Bu formüle dayanarak hesaplanan her bir YKD değeri için 3 farklı durumun söz konusu olduğu görülecektir; $YKD < 1$, $YKD \cong 1$ veya $YKD > 1$. Eğer $YKD > 1$ ise söz konusu değere karşılık gelen düzey elemanın bir yoğunlaşma gösterdiği anlaşılır. Bu çalışmada, yukarıda değinildiği gibi bir en-yükseği-bul-etiket-ata algoritması ile hem YKD değerleri seri biçimde hesaplatılmış hem de satır ve sütun ulamları arasındaki ilk üç eşleşmeler tespit edilmiştir (Beyhan, 2005). Bu çerçevede, sanayi kümesine ilişkin olarak SSK'dan derlenen veritabanı kullanılarak, hemşehrilik bağlarının oluşturduğu örüntüdeki değişimleri ortaya çıkarabilmek amacıyla hem beşer yıllık dönemler bazında hem de dönemler bütünü kapsamında bir seri şekil üretilmiştir. Dönemler bütünü kapsamında elde edilen Şekil 6, sanayi kümesinde son 40 yıl boyunca hakim olan hemşehrilik bağlarındaki genel eğilimi göstermesi bakımından çarpıcıdır.

Şekil 6'dan görüleceği üzere, kaynak ve hedef işyerlerindeki, görelî baskın nüfus yeri kayıtlarının aynı olması bakımından Bolu bağlarının payı, Çorum ve Çankırı bağlarının payından daha yüksektir. Bu durum özellikle, hem Çorum nüfusuna kayıtlı işçi sayısının, hem de Çankırı nüfusuna kayıtlı işçi sayısının, 1980'lerin ortalarından bu yana Bolu nüfusuna kayıtlı olanların sayısından fazla olduğu göz önünde bulundurulduğunda, hemşehrilik ilişkilerinin önemini ortaya çıkarmaktadır. Yozgat ve Bolu nüfusuna kayıtlı işçilerin, diğerlerinden daha fazla hemşehrilik bağlamına dayalı toplumsal öbekler yaratma eğilimi içerisinde olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Ankara'lı olma durumunun % 37.94'lük ($71.62 \times 52.98/100$) oranla tüm sanayi kümesindeki en baskın bağlam olduğu ve tüm işgücü hareketliliğinin, %28.38'lik kısmının, kaynak ve hedef işyerlerindeki görelî baskın nüfus yeri kayıtlarının eşleşmesi bakımından her hangi bir bağlam tanımlamadığı da unutulmamalıdır. Hiç şüphe yoktur ki, bu durum hem işçiler ve hem de işverenler arasındaki hemşehrilik ilişkilerinin çözülmesine yol açan kentleşme sürecinden kaynaklanmaktadır.

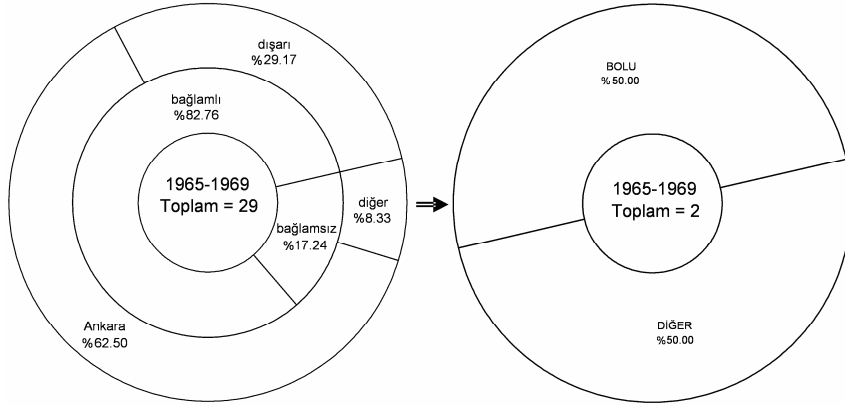
Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu.

Açıklama: Yukarıdaki şekilde sol taraftaki dairenin içteki halkası, en yüksek yoğunlaşma katsayısı değerine karşılık gelen il isimleri bazında yapılabilen eşleşmelerin, toplam eşleşmelerden aldığı payı göstermektedir. Bu eşleşmeler belli bir bağlamı tanımladığı için kısaltılarak şekil üzerinde 'bağlamli' biçiminde gösterilmiştir. Dairenin dıştaki halkası ise 'bağlamli' eşleşmelerin kendi içerisindeki dağılımını göstermektedir. *Ankara*, Ankara-Ankara bağlamli işyerleri arasındaki, *dışari* nüfus kaydı farklı yerlerde olanların (örneğin Bolu-Çankırı), *diğer* ise nüfus kayıt yeri aynı olanların (örneğin Bolu-Bolu) tanımladığı işyeri bağlamli arasındaki işgücü hareketliliğinin, toplam eşleşmelerden aldığı payı göstermektedir. Sağ tarafta yer alan dairedeki dilimler ise, sol tarafta *diğer* olarak tanımlanan bağlamdan, önemli eşleşme oranına sahip illerin aldığı payları göstermektedir.

Şekil 6. Siteler'deki İşgücü Hareketliliğinin Kaynak ve Hedef İşyerlerindeki Baskın Nüfus Yeri Kayıtlarının Eşleşmesi Bakımından İllere Göre Dağılımı - (1965-2005)

1990'ların ortalarına kadar sanayi kümesindeki en etkin hemşehrilik bağlamının, Bolu nüfusuna kayıtlı olanlar tarafından oluşturulduğu gözlenmektedir. Bu durum, özellikle Yozgat nüfusuna kayıtlı işgücü sayısının, 1970'lerin ortasında Bolu nüfusuna kayıtlı olanların sayısını geçmiş olduğu, göz önünde bulundurulduğunda oldukça kayda değerdir. Bu bağlamda denebilir ki, hemşehrilik ilişkileri bağlamında Siteler'deki toplumsal dönüşüm oldukça dinamiktir. Sanayi kümesinde 1980'ler hatta 1990'ların ilk yarısı boyunca Bolulular'ın baskın olduğu görece kapalı bir toplumsal dizgeden bahsedilebilir. Üretilen şekillerden ortaya çıkan bir diğer önemli bulgu, Siteler'deki çok daha genel bir toplumsal dönüşüme işaret etmektedir: Farklı hemşehrilik bağlamli arasındaki işgücü hareketliliğini gösteren 'dışari' ulamının payı 1965 ve 1984 arasında %29.17'den %39.38'e istikrarlı bir şekilde artmıştır (bakınız Şekil 7 ve Şekil 8). Bu artış eğilimi, kentsel çevrenin erime-potası özelliğinden kaynaklandığı için gayet anlaşılırdır. 1985-1989 dönemi boyunca "dışari" ulamının payında görece bir düşüş yaşanmış olsa da bu dalgalanma dışında "dışari" ulamının payı günümüze kadar artmaya devam etmiştir. Bu dalgalanma, daha öncede değinildiği gibi 1980'lerde sanayi kümesindeki işgücü havuzuna yeni dahil olan kesimin o günün koşullarında henüz kendi hemşehrilik bağlamli yaratamamış olmasından kaynaklanmıştır.

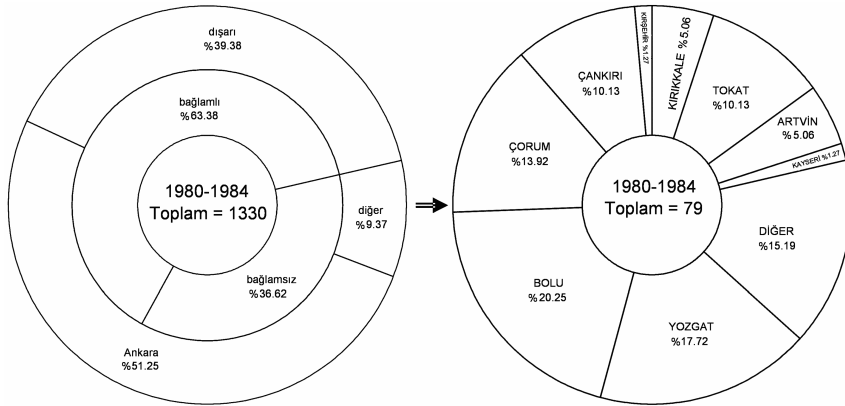
Bugün sanayi kümesindeki en baskın toplumsal öbek, Yozgat nüfusuna kayıtlı olanlardan oluşsa da Sitelerin ilk yıllarında en baskın öbek Bolu nüfusuna kayıtlı mobilya ustalarından oluşmaktaydı. Bolu öbeği, işgücündeki baskınlığını daha 1970'lerin ortasından itibaren diğer hemşehrilik bağlamli kaptırsa da işveren ve serpinti (spin-off) olarak görece baskınlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Sanayi kümesi, kurulduğu ilk yıllardan bu yana artan oranda hemşehrilik bağlamli dayalı ilişkilerden arınmakta, daha kentsel bir kimlik kazanmaktadır.

Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu.

Açıklama: Şekildeki halkalar ve isimlerin açılımları için lütfen Şekil 6'nın açıklama kısmına bakınız.

Şekil 7. Siteler'deki İşgücü Hareketliliğinin Kaynak ve Hedef İşyerlerindeki Baskın Nüfus Yeri Kayıtlarının Eşleşmesi Bakımından İllere Göre Dağılımı – (1965-1969)

Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu.

Açıklama: Şekildeki halkalar ve isimlerin açılımları için lütfen Şekil 6'nın açıklama kısmına bakınız.

Şekil 8. Siteler'deki İşgücü Hareketliliğinin Kaynak ve Hedef İşyerlerindeki Baskın Nüfus Yeri Kayıtlarının Eşleşmesi Bakımından İllere Göre Dağılımı – (1980-1984)

Hemşehrilik bağlarının belirlenmesi amacıyla kullanılan yoğunlaşma katsayısı çözümlemesinin, yanlış bir takım yönlendirmelere neden olabileceğini belirtmemiz gerekir. Her ne kadar yoğunlaşma katsayısı çözümlemesinin barındırdığı bir takım sorunlar, yönlü ki-kare çözümlemesiyle bertaraf edilmiş olsa da, veritabanındaki her bir kayıt için iki çözümleme yönteminden elde edilen değerlerin göz önünde bulundurulması, nihai kararın ona göre verilmesi daha doğru sonuçlar verecektir. Ancak çalışma evrenimizdeki işyerlerinin çoğu, zaten mikro ölçekte işyerleri olduğu için bunu gereksiz bir çaba addederek, yeni bir yöntem önerisinde bulunacağız; 'üçlü eşleme'.

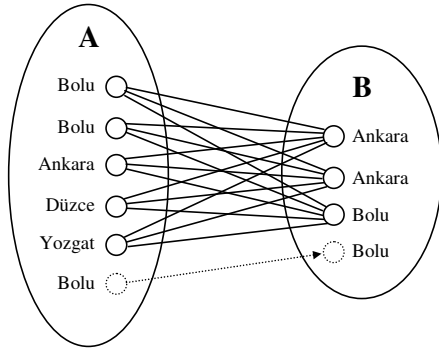
5.3. Üçlü Eşleme: Hareketli Çalışan Köprüsü Üzerinden Eşleme

Hareketli çalışan üzerinden kaynak ve hedef işyerlerindeki çalışanların birbiriyle eşleştirilmesinde, çok yoğun bir şekilde Yapılandırılmış Sorgu Dili (YSD) komutları kullanılmış ve nihai tablolar yine YSD ortamında ortak-sayma yöntemi ile oluşturulmuştur. Ortak-sayma yöntemi kullanılarak oluşturulan tablolar sayesinde, işyerleri bazında hemşehrlik bağlarının belirginleştirilmesinde kullanılan yoğunlaşma katsayısı ya da ki-kare çözümlenmesinden kaynaklanan aksaklıklar önlenebilmiştir. Ortak-sayma yöntemi ile her bir işgücü hareketi, kaynak ve hedef işyerleri tarafından istihdam edilen çalışanların oluşturduğu bağlar arasında bir köprü gibi ele alınmıştır. Bu bağlamda, kaynak işyeri tarafından istihdam edilen her bir çalışan, hareketli işgücü aracılığıyla hedef işyerindeki diğer çalışanlara bağlanarak, aynı ve farklı yerlerin nüfusuna kayıtlı olanların eşleşme durumu sayılmıştır (eşleştirmenin nasıl yapıldığını görmek için Şekil 9'a bakınız). Takiben, elde edilen eşleştirme tablosu (bakınız Tablo 3 ve Tablo 4)²¹, bilişsel ve toplumsal yakınlığın ölçülmesi amacıyla bir seri şeklin üretilmesinde kullanılmıştır.

Şekil 10'dan görüleceği üzere başlangıç dönemindeki hafif dalgalanma dışında, iş değiştiren birisinin birbirine bağladığı bağlarda, hareket eden çalışanla nüfus kaydı aynı yerde olanların birbiriyle eşleşme durumunun (1-1-1), toplam eşleşmelerden aldığı pay istikrarlı bir şekilde düşmektedir. Diğer bir deyişle, hareket eden çalışanların, kaynak ve hedef işyerlerinde kendi hemşehrileri ile karşılaşma oranı yıllar geçtikçe düşmekte, hemşehrlik ilişkileri bakımından daha ayrışık öbekler ortaya çıkmaktadır. Hemşehrlik ilişkilerinin beraberinde getirdiği türdeşlik, yerini zamanla kentsel kültürün ezici ve dönüştürücü baskısı altında çok türeliliğe bırakmaktadır. Gerçekten de Şekil 11'den görüleceği üzere yine başlangıç dönemindeki hafif dalgalanma hariç, iş değiştiren birisinin birbirine bağladığı bağlarda, nüfus kaydı hareket eden çalışandan farklı yerlerde olanların birbiriyle eşleşme durumunun (3-1-3), toplam eşleşmelerden aldığı pay istikrarlı bir şekilde artmaktadır.

Ankara, Siteler'in bulunduğu yer olması nedeniyle yapılan eşlemelerde ayrı bir ulam olarak değerlendirilmiş, her bir eşleşme durumunun 'A hariç', 'sadece A' ve 'tümü' olmak üzere ayrı ayrı dağılımları hesaplanmıştır. Tablo 3 ve Tablo 4'den dikkat edilecek olursa, Ankara nüfusuna kayıtlı olma durumu kentin almış olduğu göçe rağmen en baskın ulamdır. Bu kapsamda, yapılan hesaplamalarda Ankara'nın etkisinin arındırılmasının daha doğru olacağı ve bu çerçevede Ankara nüfusuna kayıtlı olma durumu için ayrı bir ulam oluşturmanın sağlıklı olacağına karar verilmiştir. Gerçekten de Şekil 12'den görüleceği üzere Ankara nüfusuna kayıtlı olanlar, eşleştirmelere dahil edildiğinde, hemşehrlik ilişkilerindeki çözülme eğilimine işaret eden Şekil 10'daki, nüfus kayıt yeri aynı olanların birbiriyle eşleşme durumunun toplam eşleşmelerden aldığı payın istikrarlı biçimde azalma eğilimi, 1975-1994 arasında uzunca bir dönem basıklaşmakta, karşımıza biraz daha farklı bir toplumsal dönüşüm hikayesi çıkmaktadır. Ancak Ankara nüfusuna kayıtlı olanların yapılan eşleştirme hesaplamalarına katılmış olması durumunda bile hemşehrlik ilişkilerindeki çözülme eğilimi rahatlıkla teşhis edilebilmektedir (bakınız Şekil 12 ve Şekil 13).

21 Tablo 3 ve Tablo 4'deki koyu renkli hücreler, yapılan eşlemede dönemsel olarak bir kısıtlama yapılmadan, kaynak ve hedef işyerlerindeki tüm çalışanların hareket etmiş olan çalışan aracılığıyla birbirleriyle eşleştirilmesi durumunda elde edilen sonuçları göstermektedir.

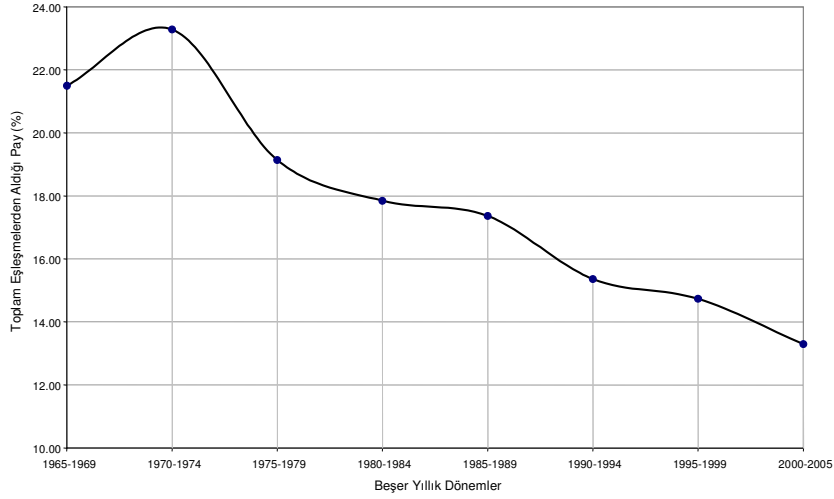
kaynak/hedef	Ankara	Bolu	toplam
Ankara	2	1	3
Bolu	4	2	6
Düzce	2	1	3
Yozgat	2	1	3
Toplam	10	5	15

hareket kodu	Karşılığı	sayısı
1-1-1	Bolu-Bolu-Bolu	2
2-1-2	Ankara-Bolu-Ankara	2
3-1-3	Diğer-Bolu-Diğer	11

Açıklama: Yukarıdaki çizgede, büyük ovaler (A ve B) iki farklı işyerini (kaynak ve hedef işyerlerini), sınırları kesik kesik çizilmiş küçük daire hareket eden çalışanı, sınırları düz çizilmiş küçük daireler işyerlerinde çalışan kişileri, küçük dairelerin bitişiğindeki il isimleri yanında buldukları çalışanın hangi ilin nüfusuna kayıtlı olduğunu, tek yönlü kesik kesik çizilmiş bir ucu oklu çizgi kaynak işyerinden hedef işyerine hareket eden bir çalışanın olduğunu, düz çizgili daireleri birbirine bağlayan çizgiler ise çalışanlar arası yapılan eşleştirmeleri göstermektedir. Şekilde yer alan küçük tabloda ise yapılan eşleştirmelerin sayısı görülmektedir. Tablo 3 ve Tablo 4, ayrıca Şekil 10, 11, 12 ve 13'de kullanılan ve yukarıdaki çizgede bir kaçının örnekler bazında karşılığı verilen hareket kodlarının karşılığı aşağıdaki gibidir;

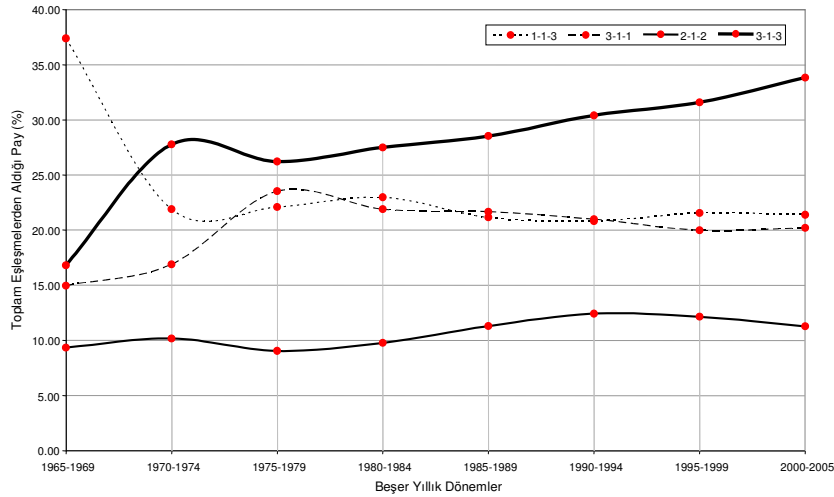
hareket kodu	karşılığı
1-1-1	kaynak işyeri, hareket eden çalışan ve hedef işyeri eşlemesinde, eşlemeye tabi çalışanların hepsinin aynı yerin nüfusuna kayıt olması durumu
2-1-2	kaynak işyeri, hareket eden çalışan ve hedef işyeri eşlemesinde, eşlemeye tabi çalışanlardan sadece kaynak işyerinde çalışan ve hareket eden çalışanın nüfus kayıt yerlerinin aynı olması durumu
1-1-3	kaynak işyeri, hareket eden çalışan ve hedef işyeri eşlemesinde, eşlemeye tabi çalışanlardan sadece kaynak işyerinde çalışan ve hareket eden çalışanın nüfus kayıt yerlerinin aynı olması durumu
3-1-1	kaynak işyeri, hareket eden çalışan ve hedef işyeri eşlemesinde, eşlemeye tabi çalışanlardan sadece hedef işyerinde çalışan ve hareket eden çalışanın nüfus kayıt yerlerinin aynı olması durumu
3-1-3	kaynak işyeri, hareket eden çalışan ve hedef işyeri eşlemesinde, eşlemeye tabi çalışanların hepsinin nüfus kaydının farklı yerlerde olması durumu
A hariç	Ankara nüfusuna kayıtlı olan çalışanların eşlemelerden çıkarılmış olması durumu
sadece A	sadece Ankara nüfusuna kayıtlı olan çalışanlar için yapılan eşleme ulamı
tümü	istisnasız tüm eşlemelerin yapılmış olması durumu

Şekil 9. Eşleştirme Yönteminin Görsel Olarak Temsili ve 'Hareket Kod'ları

Açıklama: Şekil 11'in altındaki açıklamaya bakınız.

Şekil 10. İşgücü Hareketliliği Bazında Kaynak ve Hedef İşyerlerinde Nüfus Kaydı Aynı Yerde Olanların Birbiriyle Eşleşme Durumunun (1-1-1) Toplam Eşleşmelerden Aldığı Pay

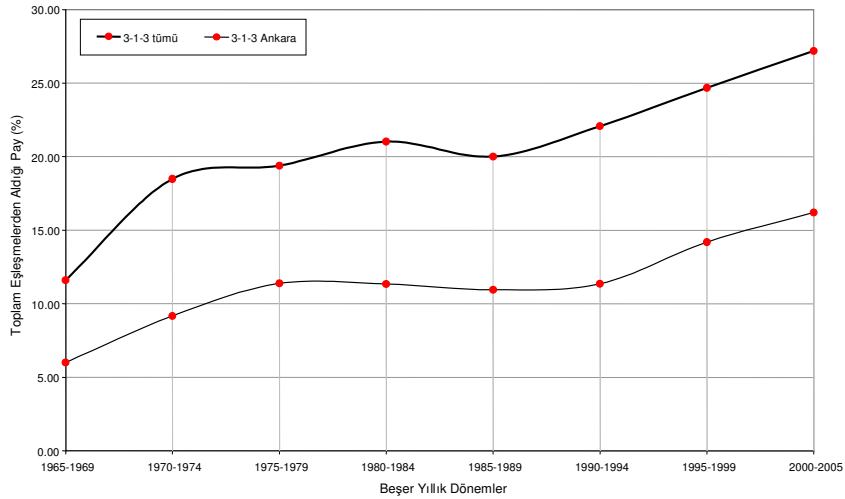
Açıklama: Sadece hareket eden çalışanın kaynak işyerindeki son prim dönemi çalışanları ile hedef işyerindeki ilk prim dönemi çalışanları eşleşmesi baz alınmıştır (bakınız Tablo 3 ve Tablo 4'deki gölgesiz alandaki 'A hariç' sütunu ve satırda 1-1-1 'tür'üne (Şekil 10 için) ve 2-1-2, 1-1-3, 3-1-1, 3-1-3 'tür'lerine (Şekil 11 için) denk gelen değerler).

Şekil 11. İşgücü Hareketliliği Bazında Kaynak ve Hedef İşyerlerinde Nüfus Kaydı Farklı Yerlerde Olanların Birbiriyle Eşleşme Durumunun Toplam Eşleşmelerden Aldığı Pay

Açıklama: Şekil 13'ün altındaki açıklamaya bakınız.

Şekil 12. İşgücü Hareketliliği Bazında Kaynak ve Hedef İşyerlerinde Nüfus Kayıt Yeri Aynı Olanların Birbiriyle Eşleşme Durumunun Toplam Eşleşmelerden Aldığı Pay

Açıklama: Sadece hareket eden çalışanın kaynak işyerindeki son prim dönemi çalışanları ile hedef işyerindeki ilk prim dönemi çalışanları eşleşmesi baz alınmıştır (bakınız Tablo 3 ve Tablo 4'deki gölgesiz alandaki 'sadece A' ve 'tümü' sütunları ile satırda 1-1-1 (Şekil 12 için) ve 3-1-3 (Şekil 13 için) 'tür'üne denk gelen değerler).

Şekil 13. İşgücü Hareketliliği Bazında Kaynak ve Hedef İşyerlerinde Nüfus Kayıt Yeri Farklı Olanların Birbiriyle Eşleşme Durumunun Toplam Eşleşmelerden Aldığı Pay

Tablo 3. İşgücü Hareketliliği Bağlamında Kaynak ve Hedef İşyerlerindeki Çalışanların Nüfus Kayıt Yerlerinin Aynı ve Farklı Yerler Olma Durumlarının Birbiriyle Eşleşmesi – Mutlak Büyüklükler

dönem	hareket kodu	A hariç	sadece A	tümü	dönem	hareket kodu	A hariç	sadece A	tümü
1965-1969	1-1-1	23	58	81	1985-1989	1-1-1	1910	4515	6425
	2-1-2	10	1	11		2-1-2	1243	206	1449
	1-1-3	40	23	63		1-1-3	2326	2167	4493
	3-1-1	16	12	28		3-1-1	2384	2339	4723
	3-1-3	18	6	24		3-1-3	3139	1135	4274
	toplam	107	100	207		toplam	11002	10362	21364
	1-1-1	255	771	1026		1-1-1	12528	39440	51968
	2-1-2	195	12	207		2-1-2	18070	2558	20628
	1-1-3	522	646	1168		1-1-3	20720	26795	47515
	3-1-1	286	123	409		3-1-1	20725	24348	45073
3-1-3	475	76	551	3-1-3	42997	18060	61057		
toplam	1733	1628	3361	toplam	115040	111201	226241		
1970-1974	1-1-1	135	285	420	1990-1994	1-1-1	4260	9538	13798
	2-1-2	59	4	63		2-1-2	3448	632	4080
	1-1-3	127	141	268		1-1-3	5774	4571	10345
	3-1-1	98	95	193		3-1-1	5824	4385	10209
	3-1-3	161	53	214		3-1-3	8433	2451	10884
	toplam	580	578	1158		toplam	27739	21577	49316
	1-1-1	1604	2970	4574		1-1-1	35179	103883	139062
	2-1-2	1757	68	1825		2-1-2	55879	9656	65535
	1-1-3	1837	2090	3927		1-1-3	60823	64273	125096
	3-1-1	2243	1501	3744		3-1-1	65834	55858	121692
3-1-3	3629	1002	4631	3-1-3	139816	44531	184347		
toplam	11070	7631	18701	toplam	357531	278201	635732		
1975-1979	1-1-1	292	584	876	1995-1999	1-1-1	5098	8908	14006
	2-1-2	138	13	151		2-1-2	4200	811	5011
	1-1-3	337	264	601		1-1-3	7459	5172	12631
	3-1-1	359	291	650		3-1-1	6917	4628	11545
	3-1-3	400	148	548		3-1-3	10932	3225	14157
	toplam	1526	1300	2826		toplam	34606	22744	57350
	1-1-1	2946	8028	10974		1-1-1	43338	113555	156893
	2-1-2	3127	556	3683		2-1-2	77398	13840	91238
	1-1-3	4561	6282	10843		1-1-3	88483	81463	169946
	3-1-1	4812	5369	10181		3-1-1	77380	67173	144553
3-1-3	10370	4794	15164	3-1-3	202471	59280	261751		
toplam	25816	25029	50845	toplam	489070	335311	824381		
1980-1984	1-1-1	577	955	1532	2000-2005	1-1-1	2520	3953	6473
	2-1-2	316	59	375		2-1-2	2137	431	2568
	1-1-3	743	464	1207		1-1-3	4056	2677	6733
	3-1-1	708	439	1147		3-1-1	3831	2562	6393
	3-1-3	889	245	1134		3-1-3	6415	1861	8276
	toplam	3233	2162	5395		toplam	18959	11484	30443
	1-1-1	4905	8962	13867		1-1-1	45481	123368	168849
	2-1-2	8163	1320	9483		2-1-2	107044	18376	125420
	1-1-3	11606	6241	17847		1-1-3	114709	103163	217872
	3-1-1	10286	6223	16509		3-1-1	120700	92739	213439
3-1-3	25584	5683	31267	3-1-3	343122	95481	438603		
toplam	60544	28429	88973	toplam	731056	433127	1164183		

Açıklama: 'hareket kodu' ve sütun başlıklarının açılımı için Şekil 9 ve açıklamasına bakınız.

Tablo 4. İşgücü Hareketliliği Bağlamında Kaynak ve Hedef İşyerlerindeki Çalışanların Nüfus Kayıt Yerlerinin Aynı ve Farklı Yerler Olma Durumlarının Birbirine Eşleşmesi – Yüzde Değerler

dönem	hareket kodu	A hariç	sadece A	tümü	dönem	hareket kodu	A hariç	sadece A	tümü
1965-1969	1-1-1	21.50	58.00	39.13	1985-1989	1-1-1	17.36	43.57	30.07
	2-1-2	9.35	1.00	5.31		2-1-2	11.30	1.99	6.78
	1-1-3	37.38	23.00	30.43		1-1-3	21.14	20.91	21.03
	3-1-1	14.95	12.00	13.53		3-1-1	21.67	22.57	22.11
	3-1-3	16.82	6.00	11.59		3-1-3	28.53	10.95	20.01
	toplam	100.00	100.00	100.00		toplam	100.00	100.00	100.00
	1-1-1	14.71	47.36	30.53		1-1-1	10.89	35.47	22.97
	2-1-2	11.25	0.74	6.16		2-1-2	15.71	2.30	9.12
	1-1-3	30.12	39.68	34.75		1-1-3	18.01	24.10	21.00
	3-1-1	16.50	7.56	12.17		3-1-1	18.02	21.90	19.92
3-1-3	27.41	4.67	16.39	3-1-3	37.38	16.24	26.99		
toplam	100.00	100.00	100.00	toplam	100.00	100.00	100.00		
1970-1974	1-1-1	23.28	49.31	36.27	1990-1994	1-1-1	15.36	44.20	27.98
	2-1-2	10.17	0.69	5.44		2-1-2	12.43	2.93	8.27
	1-1-3	21.90	24.39	23.14		1-1-3	20.82	21.18	20.98
	3-1-1	16.90	16.44	16.67		3-1-1	21.00	20.32	20.70
	3-1-3	27.76	9.17	18.48		3-1-3	30.40	11.36	22.07
	toplam	100.00	100.00	100.00		toplam	100.00	100.00	100.00
	1-1-1	14.49	38.92	24.46		1-1-1	9.84	37.34	21.87
	2-1-2	15.87	0.89	9.76		2-1-2	15.63	3.47	10.31
	1-1-3	16.59	27.39	21.00		1-1-3	17.01	23.10	19.68
	3-1-1	20.26	19.67	20.02		3-1-1	18.41	20.08	19.14
3-1-3	32.78	13.13	24.76	3-1-3	39.11	16.01	29.00		
toplam	100.00	100.00	100.00	toplam	100.00	100.00	100.00		
1975-1979	1-1-1	19.13	44.92	31.00	1995-1999	1-1-1	14.73	39.17	24.42
	2-1-2	9.04	1.00	5.34		2-1-2	12.14	3.57	8.74
	1-1-3	22.08	20.31	21.27		1-1-3	21.55	22.74	22.02
	3-1-1	23.53	22.38	23.00		3-1-1	19.99	20.35	20.13
	3-1-3	26.21	11.38	19.39		3-1-3	31.59	14.18	24.69
	toplam	100.00	100.00	100.00		toplam	100.00	100.00	100.00
	1-1-1	11.41	32.07	21.58		1-1-1	8.86	33.87	19.03
	2-1-2	12.11	2.22	7.24		2-1-2	15.83	4.13	11.07
	1-1-3	17.67	25.10	21.33		1-1-3	18.09	24.29	20.61
	3-1-1	18.64	21.45	20.02		3-1-1	15.82	20.03	17.53
3-1-3	40.17	19.15	29.82	3-1-3	41.40	17.68	31.75		
toplam	100.00	100.00	100.00	toplam	100.00	100.00	100.00		
1980-1984	1-1-1	17.85	44.17	28.40	2000-2005	1-1-1	13.29	34.42	21.26
	2-1-2	9.77	2.73	6.95		2-1-2	11.27	3.75	8.44
	1-1-3	22.98	21.46	22.37		1-1-3	21.39	23.31	22.12
	3-1-1	21.90	20.31	21.26		3-1-1	20.21	22.31	21.00
	3-1-3	27.50	11.33	21.02		3-1-3	33.84	16.21	27.19
	toplam	100.00	100.00	100.00		toplam	100.00	100.00	100.00
	1-1-1	8.10	31.52	15.59		1-1-1	6.22	28.48	14.50
	2-1-2	13.48	4.64	10.66		2-1-2	14.64	4.24	10.77
	1-1-3	19.17	21.95	20.06		1-1-3	15.69	23.82	18.71
	3-1-1	16.99	21.89	18.56		3-1-1	16.51	21.41	18.33
3-1-3	42.26	19.99	35.14	3-1-3	46.94	22.04	37.67		
toplam	100.00	100.00	100.00	toplam	100.00	100.00	100.00		

Açıklama: 'hareket kodu' ve sütun başlıklarının açılımı için Şekil 9 ve açıklamasına bakınız.

6. SONUÇ

Bu çalışmada, işgücü hareketliliği ile toplumsal ve bilişsel yakınlık arasındaki ilişkiyi irdeleyebilmek için öncelikle toplumsal-bilişsel yakınlığı ölçebileceğimiz bir temsili değişken bulmaya çalıştık. Kuramsal tartışmalardan hareketle, hemşehrlik ilişkilerinin, bir toplumsal yakınlık ölçütü olarak kullanılabilceğini gösterdikten sonra, bu yakınlık ölçütünü kullanarak, işgücü hareketliliği ile toplumsal-bilişsel yakınlık arasındaki ilişkiyi, çalışma alanımız olan Ankara'daki Siteler Sanayi Bölgesi'ne ilişkin ayrıntılı bir veritabanı üzerinden, toplumsal ağyapı çözümlemesi araçları aracılığıyla mercek altına aldık. Söz konusu veritabanı kullanılarak yapılan çözümlemelerden çıkan sonuçlar bize öncelikle çok başarılı bir şekilde gösterdi ki, hemşehrlik ilişkileri belli ölçüler içerisinde toplumsal-bilişsel yakınlığı ölçmek amacıyla kullanılabilir.

Siteler sanayi kümesinde çalışanların kültürel ve kırsal kökenlerini temsil eden hemşehrlik bağlarının, bir toplumsal-bilişsel yakınlık ölçütü olarak kullanılması durumunda ise, işgücü hareketliliği ile hemşehrlik ilişkilerini temsil eden nüfus kayıt yeri bilgisi arasında önemi zamanla azalmakta olan bir ilişki bulunmuş ve bu ilişkinin tarihsel olarak gelişimini izlememizi mümkün kılacak basit yöntemler geliştirilmiştir. Çalışmamızın yazına olan asıl katkısının, geliştirilen bu basit yöntemler ve ölçülmesi konusunda toplum bilimcilerin sıkıntı yaşadığı 'toplumsal-bilişsel yakınlık' gibi belli kavramları mercek altına alması olduğunu vurgulamak gerekir. Bu basit yöntemler kullanılarak, bu çalışmada, Granovetter'in (1973) bir toplumsal zank gibi kavramsallaştırdığı zayıf bağlar üzerinden, söz konusu zankın bir arada tuttuğu farklı toplumsal öbeklerin evrimlenişi 'toplumsal-bilişsel yakınlık' ve işgücü hareketliliği arasındaki ilişkiyi irdelememize olanak veren hemşehrlik bağları çerçevesinde çözümlenmiştir.

Üretim ve yeniden üretim alanları ile kentlerin, Wirth'ün (1938) belirttiği gibi, birer erime potası olduğu gerçeğini, bir kez daha ortaya koyan bu çalışma, bunu toplumsal yakınlığı ölçmek amacıyla geliştirdiği bir göstergeye bağlayarak, özellikle hemşehrlik ilişkilerinin çözülmesi özelinde, sürecin dönemler bazında izlenebilmesini mümkün kılacak yeni bir takım yöntemler ve göstergeler geliştirmiştir. Böyle yapmakla, bu çalışmada aynı zamanda ileride aynı yöntem ve göstergeler kullanılarak, başka yerler için yapılacak alan çalışmalardan elde edilecek sonuçların birbiriyle kıyaslanabilmesinin yolu da açılmıştır. Gerçekten de bu çalışmada geliştirilen yöntem, diğer sanayi kümelerine de uygulanacak olursa artık her bir sanayi kümesinin irdelediğimiz konu özelinde geçirdiği evrim birbiriyle rahatlıkla ve nesnel biçimde kıyaslanabilir.

İncelediğimiz alan özelinde, çalışmadan çıkan bir diğer önemli sonuç, Siteler'deki hemşehrlik ilişkilerinin, hareket halindeki işgücü üzerinde belirleyici bir bağlam oluşturduğu, ancak hemşehrlik bağlarının zaman içerisinde gücünün giderek zayıfladığıdır. Sonuç olarak, kent sakinlerinin kırsal ve kültürel kökenlerine dayalı ilişkilerinden kaynaklı toplumsal-bilişsel yakınlık bağları, kültürlerin bir erime-potası gibi işlev gören kentsel çevrenin ezici baskısı altında zaman içerisinde zayıflamakta, ancak zorunlu olarak yeni toplumsal ve bilişsel yakınlık bağları ortaya çıkmaktadır. İleriki çalışmalar, belki de bu yeni bağların neler olduğu ve bu çalışmada olduğu gibi nasıl ölçülebileceği konularını aydınlatabilir. Bilişsel süreçlerin sadece sosyal süreçlerle olan ilişkisinin değil mekansal süreçlerle olan ilişkisinin irdelenmesi de bir diğer önemli araştırma konusu olabilir. Özellikle mekan dizim çalışmaları ve bilişsel haritalama üzerine yapılan çalışmalar bu konuda ilginç olanaklar sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akbulut, M.T. (2008).** Özel Sağlık Kuruluşlarında İşgücü Hareketliliği ve İşgücü Devir Oranını Etkileyen Faktörler, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Hastane İşletmeciliği Bilim Dalı, Ankara.
- Aslesen, H.V., Isaksen, A. ve Stambøl, L.S. (2004).** KIBS and industrial development of cities: Labour mobility, innovation and client interaction. *44. Avrupa Bölge Bilimi Birliği Kongresi'nde (the 44th Congress of the European Regional Science Association)* sunulan bildiri.
- Bakke, E.W. (1954).** Introduction. İçinde *Labor Mobility and Economic Opportunity: Essays*. Cambridge (Mass): M.I.T. Press, 1-7.
- Başak, Z. (2005).** Explaining Informalization via Labor Market Segmentation Theory: Evidence From Turkey, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İktisat Bölümü, ODTÜ.
- Beyhan, B. (2006).** The Role of Labor Mobility in the Cognitive Architecture of an Industrial Cluster: The Case of Siteler in Ankara. Basılmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Beyhan, B. (2007a).** Evrim Benzetisi, Kurumsal İktisat ve Çağdaş Bölge-Mekan Bilimi. İçinde Özveren, E. (der.), *Kurumsal İktisat*. İmge, Ankara, 401-440.
- Beyhan, B. (2007b).** Örtük Bilginin Yerel ve Bölgesel İktisadi Kalkınmadaki Önemi Üzerine: Yöntembilimsel Mücadelelerin İç İç Geçme Eğilimi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1): 1-20.
- Beyhan, B. (2009).** Üst Ölçek Planların İzlenmesi ve Değerlendirilmesi Üzerine: Kentel ve Bölgesel Gözlemlerinin Gerekliği (On the Evaluation and Monitoring of Upper Scale Plans: The Necessity of Urban and Regional Observatories). İçinde 3. *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu: 'Planlamadan Uygulamaya' - Bildiri Kitabı*. Matsa Basımevi, Ankara, 133-203.
- Beyhan, B. (2010a).** Kamu Yönetimi ve Bölgesel Planlamada Düzgüsel Bölgelerin Açmazları ve İşlevsel Bölgelerin Tanımlanmasında İzlenebilecek Yöntemler Üzerine. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 19(4): 1-29.
- Beyhan, B. (2010b).** Socio-Spatial Characteristics of Labor Mobility and Innovation inside an Industrial Cluster: Some Reflections from Siteler in Ankara. 19-23 Ağustos 2010 tarihleri arasında "Yaratıcı Bilgi Ekonomisinde Sürdürülebilir Bölgesel Büyüme ve Kalkınma" teması ile düzenlenen *50. Avrupa Bölge Bilimi Birliği Kongresi'nde (the 50th Anniversary European Congress of the Regional Science Association International)* sunulan bildiri, Jönköping, İsveç.
- Borgatta, E.F. (2007).** Jacob L. Moreno and Sociometry: A Mid-century Reminiscence. *Social Psychology Quarterly*, 70(4): 330-332.
- Borgatti, S.P., Everett, M.G. ve Freeman, L.C. (2002).** Ucinet for Windows: Software for Social Network Analysis. *Analytic Technologies*, Harvard, MA.
- Breschi, S. ve Lissoni, F. (2003).** Mobility and Social Networks: Localised Knowledge Spillovers Revisited. *CESPRI Working Papers* 142, CESPRI, Centre for Research on Innovation and Internationalisation, Università Bocconi, Milano, İtalya.
- Buğra, A. ve Keyder, Ç. (2003).** *New Poverty and the Changing Welfare Regime in Turkey*. UNDP, Ankara.

- Bunting, R.L. (1961).** A test of the Theory of Geographic Mobility. *Industrial and Labor Relations Review*, 15(1): 75-82.
- Burt, R.S. (1976).** Positions in Networks. *Social Forces*, 55(1): 93-122.
- Burt, R.S. (1992).** *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Caniëls, M. ve Romijn, H.A. (2003).** Agglomeration advantages and capability building in industrial clusters: the missing link. *Journal of Development Studies*, 39(3):129-154.
- Canman, D. (1975).** *Türkiye’de kesimlerarası işgücü hareketliliği: SBF mezunları üzerinde bir araştırma*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.
- Castillo, V., Novick, M., Rojo, S. ve Yoguel, G. (2006).** Employment Paths and Labor Mobility: Restrictions on the Development of Technical Competences, *Globelics Africa Conference*, South Africa.
- Dahl, M.S. (2002).** Embedded Knowledge Flows Through Labor Mobility in Regional Clusters in Denmark. ‘Yeni ve Eski Ekonomi’ konulu *DRUID Yaz Konferansı’nda (the DRUID Summer Conference on Industrial Dynamics of the New and Old Economy - who is embracing whom?)* sunulan bildiri.
- Dahl, M.S. (2004).** Embodied Knowledge Diffusion, Labor Mobility and Regional Dynamics: Do Social Factors Limit the Development Potential of Regions?. ‘Sanayi Dinamikleri, Yenilik ve Kalkınma’ konulu *DRUID Yaz Konferansı’nda (the DRUID Summer Conference 2004 on Industrial Dynamics, Innovation and Development)* sunulan bildiri.
- Destré G., Lévy-Garboua L. ve Sollogoub M. (2008).** Learning from experience or learning from others? Inferring informal training from a human capital earnings function with matched employer-employee data. *Journal of Socio-Economics*, 37(3): 919-938.
- Erengözgin, B.C. (2007).** *A Socio-Spatial Approach to the Question of Class and Consciousness Formation in a Local Setting: the Case of Bursa Industrial Workers*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Bölümü, ODTÜ, Ankara.
- Eriksson, R. ve Lindgren, U. (2009).** Localized mobility clusters: Impacts of labour market externalities on firm performance. *Journal of Economic Geography*, 9(1): 33-53.
- Erman, T. (1998).** Becoming “Urban” or Remaining “Rural”: The Views of Turkish Rural-to-Urban Migrants on the “Integration” Question. *International Journal of Middle East Studies*, 30(4): 541-561.
- Evrenesoglu, I. (1973).** *Federal Almanya-Türkiye İşgücü İlişkileri*. Eskişehir.
- Ford, J.G., Knight, M. ve Cramer, R. (1977).** The Phenomenological Experience of Interpersonal Spacing. *Sociometry*, 40(4): 387-390.
- Frederiksen, L. ve Sedita, S.R. (2005).** Embodied Knowledge Transfer: Comparing inter-firm labor mobility in the music industry and manufacturing industries, DRUID Working Paper No. 05-14.
- Freeman, L.C. (1992).** The Sociological Concept of “Group”: An Empirical Test of Two Models. *The American Journal of Sociology*, 98(1): 152-166.
- Freeman, L.C. (2004).** *The Development of Social Network Analysis: A Study in the Sociology of Science*. Vancouver: Empirical Press.

- Granovetter, M. (1973).** The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360-1380.
- Granovetter, M. (1983).** The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1: 201-233.
- Greenberg, D. ve McCall, J. (1974).** Teacher Mobility and Allocation. *Journal of Human Resources*, 9(4): 480-502.
- Hägerstrand, T. ([1953] 1967).** *Innovation Diffusion as a Spatial Process*. The University of Chicago Press: Chicago (Çeviren: Allan Pred).
- Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M.M. (2001).** *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*. İstanbul: İletişim.
- Lansing, J.B. ve Mueller, E. (1967).** *The Geographic Mobility of Labor, Survey Research Center*. Institute for Social Research, Ann Arbor, Michigan.
- Levine, N. (1973a).** Old Culture-New Culture: A Study of Migrants in Ankara, Turkey. *Social Forces*, 51(3): 355-368.
- Levine, N. (1973b).** Value Orientation among Migrants in Ankara, Turkey: A Case Study. *Journal of Asian and African Studies*, 8(1/2): 50-68.
- Mannheim, K. ([1929] 1954).** *Ideology and Utopia*. New York: Harcourt, Brace and World, (Çevirenler: Louis Wirth and Edward Shils).
- Marsden, P.V.ve Campbell, K. (1984).** Measuring Tie Strength. *Social Forces*, 63:482-501.
- McDougall, W. (1909).** *An Introduction to Social Psychology*. Londra: Methuen & Co.
- Møen, J. (2000).** Is Mobility of Technical Personnel a Source of R&D Spillovers?. Working Paper 7834, NBER Working Paper Series.
- Møen, J. (2007).** R&D spillovers from subsidized firms that fail: Tracing knowledge by following employees across firms. *Research Policy*, 36(9): 1443-1464.
- Montgomery, J.D. (1991).** Social Networks and Labor-Market Outcomes: Toward an Economic Analysis. *The American Economic Review*, 81(5): 1408-1418.
- Moreno, J.L. (1934).** *Who Shall Survive? A New Approach to the Problem of Human Interrelations*. Washington D.C.: Nervous and Mental Disease Publishing.
- Moreno, J.L. (1937).** Sociometry in Relation to Other Social Sciences. *Sociometry*, 1(1/2): 206-219.
- Moreno, J.L. (1947).** Progress and Pitfalls in Sociometric Theory. *Sociometry*, 10(3): 268-272.
- Moreno, J.L. ve Jennings, H.H. (1938).** Statistics of Social Configurations. *Sociometry*, 1(3/4): 342-374.
- Myers, C.A. (1954).** Labor Mobility in Two Communities. İçinde *Labor Mobility and Economic Opportunity: Essays*. Cambridge (Mass): The MIT Press, 68-79.
- Nooteboom, B. (1999a).** Innovation and inter-firm linkages: new implications for policy. *Research Policy*, 28: 793-805.
- Nooteboom, B. (1999b).** Innovation, learning and industrial organisation. *Cambridge Journal of Economics*, 23: 127-150.

- Nooteboom, B. (2002).** *Trust: Forms, Foundations, Functions, Failures and Figures*. Northampton, MA: Edward Elgar.
- Palmer, G. L. ve Brainerd, C. P. (1954).** Labor Mobility in Six Cities: A Report on the Survey of Patterns and Factors. İçinde *Labor Mobility, 1940 – 1950*. New York: Social Science Research Council.
- Parnes, H.S. (1954).** *Research on labor mobility; an appraisal of research findings in the United States*. New York: Social Science Research Council.
- Piaget, J. ([1929] 1971).** *The Child's Conception of the World*. Trowbridge ve Londra: Redwood Press Limited (Çevirenler: Joan ve Andrew Tomlinson).
- Piaget, J. (1932).** *The Moral Judgment of the Child*. Glencoe, Illinois: The Free Press
- Power, D. ve Lundmark, M. (2003).** Working through knowledge pools: the effect of labour market dynamics on the transference of knowledge and ideas in industrial clusters. 'Bilginin Yaratılması, Paylaşılması ve Aktarımı' konulu *DRUID Yaz Konferansı'nda (the DRUID Summer Conference on "Creating, Sharing and Transferring Knowledge")* sunulan bildiri.
- Scott, J. (2004).** *Social Network Analysis: A Handbook*. Londra: SAGE Publications.
- Şenyapılı, T. (1981).** *Gecekondu: 'Çevre' İşçilerin Mekanı*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Tüzün, G. (1981).** A Study on Labor Mobility in Three Turkish Cities. Department of Economics, Middle East Technical University (the study financed by a grant from Volkswagen Foundation).
- Vinodrai, T. (2005).** Locating Design Work: Innovation, Institutions and Local Labour Market Dynamics, Basılmamış Doktora Tezi, Toronto Üniversitesi, Coğrafya Bölümü.
- Wirth, L. (1931).** Culture Conflict and Delinquency. I. Culture Conflict and Misconduct. *Social Forces*, 9(4): 484-492.
- Wirth, L. (1938).** Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology*, 44(1): 1-24.
- Wirth, L. (1939).** Social Interaction: The Problem of the Individual and the Group. *The American Journal of Sociology*, 44(6): 965-979.
- Wirth, L. (1942).** The Metropolitan Region as a Planning Unit. İçinde: H. James (der.) *American Planning and Civic Annual*. Union Trust Building, Washington, D.C., Mount Pleasant Press, J. Horace McFarland Company, Harrisburg, 174-184.
- Wirth, L. (1954).** Preface. İçinde: L. Wirth ve E. Shils (çeviren ve derleyenler) *Karl Mannheim, Ideology and Utopia*. Harcourt, New York: Brace and World, xiii-xxxi.
- Wolfe, D.A. ve Gertler, M.S. (2004).** Clusters from the Inside and Out: Local Dynamics and Global Linkages. *Urban Studies*, 41(5/6): 1071-1093.
- Yoder, D. (1954).** Manpower Mobility: Two Studies. İçinde *Labor Mobility and Economic Opportunity: Essays*. Cambridge (Mass): The MIT Press, 80-91.
- Zarka, C. (1967).** Policies for Promoting Labor Mobility in Selected Western European Countries. *International Labor Review*, 509-524.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Adaman, F. ve Keyder, Ç. (2006).** *Poverty and Social Exclusion in the Slum Areas of Large Cities in Turkey.* http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_en.pdf (erişim tarihi 18 Ocak 2011).
- Beyhan, B. (2005).** Index Creator: A Set of Excel Macros for Calculation of LQ, Chi-Sqr and Dissimilarity Indices with additional support for find-maximum-assign-tag, internet aracılığıyla ulaşılabilir; URL <http://www.geocities.com/burakbeyhan/> (en son erişim tarihi 18.08.2006)
- Beyhan, B. (2011).** Inter-Firm Social Networks Created by Mobile Laborers: A Case Study on Siteler in Ankara. *The Journal of Social Structure*, 12(1): 1-33. <http://www.cmu.edu/joss/content/articles/volume12/Beyhan.pdf> (erişim tarihi 08 Mart 2011).
- Nooteboom, B. (2006).** Cognitive Distance in and Between CoP's and Firms: Where Do Exploitation and Exploration Take Place, and How are They Connected?. *CentER Discussion Paper Series No. 2007-04* internet üzerinden ulaşılabilir, <http://ssrn.com/abstract=962330>.
- Richards, W. ve Seary, A. (2000).** Eigen Analysis of Networks. *The Journal of Social Structure*, 1(2): <http://www.cmu.edu/joss/content/articles/volume1/RichardsSeary.html> (erişim tarihi 16 Haziran 2006).

HABERMAS'IN MODERNİTE SAVUNUSU: ELEŞTİREL BİR OKUMA

Arş. Grv. İlkin ÖZDİKMENLİ ÇELİKOĞLU*

ÖZ

Jürgen Habermas 1980'lerde yükselen postmodernizm karşısında aklın ve Aydınlanma'nın eleştirel bir savunusuna girişmiştir. Modern felsefeyi Aydınlanma düşüncesinin öznelciliğini aşmaya dönük çabaların oluşturduğu bir söylem olarak yorumlayan Habermas, Nietzsche ve takipçilerinin çabalarının aklın inkârıyla sonuçlanıp gerici akımları güçlendirdiğini ve özne felsefesinin sınırlarının dışına da çıkamadığını öne sürmüştür. Ona göre özne felsefesinin yol açtığı tahakkümden kurtulmanın yolu akli reddetmek değil özneler-arası iletişim temelinde yeniden kurmaktır. Bu çalışmada Habermas'ın tartıştığı antimodernist düşünürlerle ortak kaynak ve varsayımları üzerinde durulmakta ve iletişimsel eylem kuramının modernitenin sorunlarını açıklama ve çözmeye girişimine yönelik kimi eleştiriler ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Jürgen Habermas, Modernite, Postmodernizm, İletişimsel Eylem Kuramı

A CRITICAL READING OF HABERMAS' DEFENSE OF MODERNITY

ABSTRACT

Jürgen Habermas has engaged in a critical defense of reason and Enlightenment against the rising postmodernism in the 1980s. Reading the modern philosophy as a discourse constituted by the attempts to transcend the subjective character of Enlightenment thought, Habermas claimed that the attempts by Nietzsche and his followers ended up with the denial of reason and thus strengthened reactionary movements, yet remained within the boundaries of subjective philosophy. According to him, the way to avoid the tyranny caused by subjective philosophy is not to deny reason but to reconstruct it on the basis of intersubjective communication. In this article, those resources and assumptions of Habermas which have several in common with that of anti-modernist thinkers he discussed with are dwelt on, and some criticisms brought to his attempt through the theory of communicative action to explain and resolve the problems of modernity are examined.

Keywords: Jürgen Habermas, Modernity, Postmodernism, Theory of Communicative Action

* Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: ilkim.ozdikmenli@deu.edu.tr

1. GİRİŞ

1970'lerin sonlarında, iki yüzyıldan uzun süredir siyasal ve ekonomik sistemlerin, ideolojilerin ve toplumsal yaşantının temel çerçevesini oluşturan modernitenin sona erdiği ve postmodern adı verilen yeni bir evreye geçildiği ilân edildi. Aydınlanma'nın kendi sonunu hazırlayarak derin bir krize girdiği savı, diğer bir deyişle moderniteyi kendi ölümünün faili olarak gören düşünce özellikle 20. yüzyıldaki faşizm deneyiminin ardından eleştirel düşüncede belirli bir yerleşiklik kazanmıştı. Öte yandan, sanayileşme, sömürgecilik, dünya savaşları vb. süreçlerin yol açtığı çöküntülerin bugünkünden aşağı kalmayan kriz dönemleri olduğu, ancak toplumu yeniden inşa etme gayretindeki insanoğlunun pek çok umutsuzluk ve kötümserlik dönemlerini aştığı ve Soğuk Savaşın sonuna kadar Aydınlanma'nın bugünkü kadar sorgulanmadığı da ortadadır (Halliday, 1999, ss.109-110). Sanat, bilim ve felsefe alanlarında karşılığını bulan postmodernite düşüncesi temelde siyasi-sosyal birtakım dönüşümlerin sonucu ve düşünsel aracı olarak ortaya çıkmıştır. Modernitenin içine girdiği son kriz, sosyalist sistemlerin güç yitirmesi ve çözülmeye başlamasının ve liberal kapitalizmin dönüşümünün sonucunda çözümsüz kalmış ve ancak ondan sonra modernitenin sona erdiği yaygın olarak dile getirilmeye başlanmıştır. Zira modernitenin ideolojik temelini oluşturan Aydınlanma'nın ana ilkeleri siyasal-toplumsal çerçevesini yitirerek kırılanlaşmıştır. Aydınlanma yalnızca bir düşüncedir, onu cisimleştiren ve yeniden üreten bir taşıyıcıya muhtaçtır. Modernitenin sınırları ve başarılarını Aydınlanma'nın içinde doğduğu toplumsal yapılar belirlemiştir. Aydınlanma'ya başından beri eşlik eden Aydınlanma eleştirisi aslında bu sınırlara yönelmiştir. Weber'in rasyonelleşmenin paradoksu, Marx'ın burjuvazinin diktatörlüğü, Habermas'ın içsel kolonileştirme savları bu sınırların ve sözkonusu kuramcılarının bu sınırlara yaklaşımlarının ifadesidir.

Sosyalist bloğun çözülüşü ve kapitalizmin 1970'lerde başlayan dönüşümüyle, modernitenin daha ileri bir topluma ulaşabileceği yolundaki inancı ve umudunu savunabilecek iki temel ideoloji olan Marksizm ve liberalizm çok kan kaybetmiştir. Aslında liberalizmin muhafazakârlıkla tarihsel koalisyonu ve reel sosyalizme atfedilen başarısızlık nedeniyle söz konusu iki ideolojiden pek çok unsur 1970'lerden çok daha önce moderniteye karşı söylemi benimsemeye başlamıştı. Nitekim Jürgen Habermas'ın geç dönem temsilcilerinden olduğu Frankfurt Okulu'nun Aydınlanmacı rasyonalizme yönelttiği radikal eleştiriler bu çerçevede değerlendirilebilir. Oysa modernite savunusu denince akla ilk gelen isimlerden biri Habermas'tır. Zira Habermas'ın eserlerini vermeye başladığı dönem öncüllerinden farklı olarak sosyo-ekonomik refahın sağlandığı ve Avrupa bütünleşmesinin Batı Avrupa'da savaşın izlerini silmeye başladığı bir dönemdir. Yine bu dönemde Batı Avrupa'da işçi hareketleriyle bütünleşen liberal-demokrat çizgide bir öğrenci hareketinin varlığı da iyimser bir entelektüel ve politik atmosferin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Habermas'ın postmodernizme gösterdiği şiddetli tepki 1970'lerden itibaren Batılı demokrasilerin içine düştüğü meşruiyet krizi, bu krizin liberal demokrasi için yaratabileceği tehditler, savaş sonrası atmosferin Yeni Sağ çerçevede bozulmaya başlaması karşısında bir hamle olarak okunabilir.

Habermas'ın postmodernist düşünceyle tartışması onun moderniteye ilişkin kendi söyleminde önemli bir yer tutmaktadır. Habermas Aydınlanma'nın radikal eleştirisi karşısında Aydınlanma'yı savunurken, modern Batı felsefesinin de eleştirisini yapmış, özne/bilinç felsefesinin yerine iletişimsel eylem kuramını koymuştur. Zaten ona göre özne felsefesinin sınırları içinde moderniteyi eleştirmek de savunmak da mümkün değildir. Habermas modernitenin radikal karşı-söyleminden beslendiklerini düşündüğü entelektüel öncüllerinden (Frankfurt Okulu) bir dereceye kadar kopmuş, modern aklın kapsamlı bir savunusuna girişmiştir. Ancak dil ve anlamaya ilişkin görüşleri çerçevesinde post-yapısalcılıkla önemli bir alanı paylaşması, modernitenin kültürel temellerine vurgu yapan Weberci bir yaklaşımla hareket etmesi, birbirinden çok farklı felsefi ve sosyolojik yaklaşımları eklemlenmesi ve post-yapısalcılığa eleştiri getirirken temelde siyasal saiklerle hareket etmesi onun çalışmalarını konumlandırmayı oldukça zorlaştırmaktadır. Hohendahl, "Habermas ile eleştiri nesnelere arasında büyütülmemesi gereken bazı benzerlikler bulunabilir" demektedir (Çiğdem, 1997, s.189). Makalede

Habermas'ın modernite savunusu incelenirken bu benzerlikler de büyüteç altına alınacaktır. Liberalizmi Aydınlanmacı sınırlarına iten etkenlerin yokluğunda liberalizm ile postmodernite arasındaki açının daraldığı varsayımından hareketle, bu durumun Habermas'ın modernite savunusunu eklektik kıldığı ve etkisini azalttığı öne sürülecektir.

Makalede ilk olarak Habermas'ın düşüncelerinin gelişimi yaşadığı toplumun siyasal, sosyal ve entelektüel süreçleriyle ilişkisi içerisinde ele alınacaktır. Sonraki bölümde Habermas'ın postmodernist düşünürlerle tartışırken kullandığı savlar incelenecektir. Son bölümde iletişimsel eylem kuramı eleştirel gözle ele alınacak ve postmodernizmin simgesi olan “dile dönüş”le alışverişi ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. ALMAN SİYASİ VE ENTELEKTÜEL HAYATINDA HABERMAS

Jürgen Habermas, kültüre, normların gelişmesine, diyalektiğe verdiği önem itibarıyla ilkin en genel anlamıyla Alman felsefi geleneğinin bir mensubudur. Daha özelden, bu geleneği Marx, Weber ve Freud'u uzlaştıran bir sosyal kurama dönüştürme amacındaki Frankfurt Okulu'na mensuptur (Balakrishnan, 2003, s.115). Okulun son büyük temsilcisi olmakla birlikte Eleştirel Kuram'ı daha başka tarihsel koşullarda yeniden inşa etmiştir.

1918'de Alman devriminin bastırılması, faşizmin iktidara gelişi ve Nazi dönemi travmalarıyla şekillenen Alman Marksizmi 1923'te Frankfurt Üniversitesi'nde kurulan Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün kültür ve felsefe çalışmalarıyla özdeşleşmiştir. Enstitü'nün ilk ve en önemli temsilcileri olan Horkheimer ve Adorno *Aydınlanmanın Diyalektiği* ile Eleştirel Kuram'ın iki ana temasını belirginleştirmişlerdir. Her iki tema da öznenin totaliter sistemler tarafından yok edilmesi, geç kapitalizmin bireyi çıkış bırakmamacasına hapsedişi noktasında düğümlenir. Temaların ilki kültür endüstrisi kavramıdır. Buna göre, bireysel zihinsel süreçler modern kitle iletişim araçlarıyla üretilip tüketilen endüstriyel ürünler hâline gelmiştir; bu dev endüstriler bireyi yutmaktadır. İkinci olarak, temel toplumsal çelişki sınıflar arasında değil insanlık ve doğa arasındadır. Doğa üzerindeki bilme ve kontrol etme güdüsü ikinci doğamız olan toplumsal ilişkiler alanına da sirayet etmiştir. Böylece insan doğa ve diğer insanlar üzerinde bir egemenlik kurmuştur. Aydınlanma da her sistem gibi bu çelişkiyi yeniden üretmiştir. Bunun kaynağında aslında insanlık tarihi kadar eski olan, ancak bu dönemde özellikle mitleştirilen araçsal akıl yatmaktadır. Aydınlanmanın doğayı bozma girişiminin bedeli de faşizm olmuştur (Callinicos, 2004, ss.375-80).

Kültüre duyulan ilgi, işçi sınıfının devrimci potansiyeline yönelik kuşku ve politik Marksizm'den uzak durarak akademiye yönelme eğilimi Frankfurt Okulu'nun sonraki temsilcilerinde de mevcuttur. Bununla birlikte, Marcuse ve Habermas gibi Enstitü'nün bir sonraki kuşak kuramcıları hocaları kadar kötümser olmadılar, bu nedenle 1960'ların öğrenci hareketiyle gerilim de olsa bir alışveriş içinde oldular. Habermas'ı öncüllerinden ayıran önemli bir farklılık siyasal pratikle kurduğu bu ilişkidir. Alman siyasi hayatına dair yürütülen tartışmalara hayatının her döneminde müdahil olmasının nedeni, Horkheimer ve Adorno'nun mümkün görmediği “çıkışı” Aydınlanma ve liberalizm çerçevesinde mümkün görmüş olmasıdır. Benchimol'a göre Habermas'ın bu yaklaşımı ve iyimser ruh hâli kötümser Alman felsefesi için bir anomalidir (Benchimol, 2001, s.485).

Matuštik Habermas'ın tüm kuramsal ve kamusal uğraşının savaş sonrası kuşağın anayasal-demokratik ihtiyaçlarıyla 1960'ların devrimci protesto hareketini entegre etmek üzerine kurulu olduğunu öne sürmektedir (2006, s.22). Bir yandan refah devletinin sağladığı kazanımlar, diğer yandan Avrupa bütünleşmesinin Batı Avrupa'da düşmanlıkları nihayet sona erdirdiği izlenimi karşısında, var olanın muhafazası bir seçenek olarak Batılı sol entelijansiyanın önüne çıkmıştır. Diğer yandan, 1960'lar aynı zamanda devrimci bir hareketlenme dönemidir. Bu ikileme karşılaştıran Habermas bütünleştirici bir yol izlemeyi tercih etmiştir. Sol liberalizmin kurucu babalarından biri olarak nitelendirilebilecek Habermas

yaklaşık 50 yıllık entelektüel ve politik serüveninde reformcu çerçevede tutarlı bir çizgiye sahip olmuştur. 2000'lere gelindiğinde Avrupa bütünleşmesini müzakereci demokrasinin ve sosyal devletin dünyadaki öncüsü olarak kabul etmesi ve AB'nin demokratik meşruluğunun sağlanması için Avrupa kamusal alanının yaratılması projesine bağlanması tuttuğu bu yolun sonucudur.

Bu yol boyunca Habermas “klasik toplum kuramı olarak adlandırılabilir Marx, Durkheim ve Weber’in temsil ettikleri toplum kuramı anlayışını 20. yüzyıl düşüncesinin karakteristik özelliği olan ‘dil devrimi’ni dikkate alarak sürdürmeye” çalışmıştır (Callinicos, 2004, s.416). Bir yanda işlevselci Amerikan toplum bilimine uzanan, diğer yanda hermeneutik anlam ve dil yaklaşımından beslenen eleştirel bir sentez kurmayı hedeflemiştir. Habermas’ın Amerikan dilbilimi ve analitik felsefesiyle ilişki kurması, klasik sosyologlardan etkilenerek epistemolojiyi bilgi sosyolojisi olarak yeniden kurması da, beslendiği entelektüel havuz (Alman felsefesi) dışında herhangi bir düşünce biçimiyle pozitif bir ilişki kurmayan Frankfurt Okulu’yla da ciddi bir farklılık teşkil etmektedir (Çiğdem, 1992, ss.7-12).

Honneth’e göre Habermas’ın fikirlerinin iletişimsel eylem kuramıyla neticelenen gelişimi üç ayaktan oluşur. İlk olarak, olaydan bağımsız, bağlamsal olarak yansız bir dilsel iletişim fikrini geliştirerek ve evrensel rasyonellik standartlarına yönelerek klasik hermeneutikten kopmuştur. İkincisi, art zamanlı sosyal evrim kuramını, geliştirdiği evrensel pragmatik eş zamanlı yapısıyla uyumlu biçimde yeniden inşa etmiştir; sosyal evrim kuramına eylemin evrensel rasyonelliğinin aşamaları olarak Piaget’nin merkezileşmeye dayalı gelişim mantığını (mitsel, dinsel-metafizik ve modern dönem olarak) adapte etmiştir. Habermas’ın kuramının gelişiminin son ayağı ise sistem kavramına açıklık getirmesidir. Evrim kuramının idealist içerimlerine yönelik eleştiriler karşısında rasyonelleşme sürecinin izini insanın antropolojik yapılarında değil toplumsal sistem yoluyla aktarılan öğrenme süreçlerinde aramaya başlamıştır. Evrim toplumsal grupların iletişimsel praksişiyle değil sistemsel öğrenme süreçleri aracılığıyla belirlenecektir (Honneth, 1997, ss.278-85).

1970’lerin sonu post-yapısalcı akımların daha da popülerleşmesine ve yükselen muhafazakârlık buluşmasına sahne olmuştur. Habermas’ın 1980’lerdeki çalışmaları Balakrishnan’ın (2003, s.116) deyimiyle “sorumlu bir muhalefetin sınırlarını çizme” uğraşı çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu uğraşı 1970’lerin sonuna doğru Almanya’da yükselen aşırı sağ karşısında daha da belirginleşmiş ve Habermas modernite üzerine temel eserlerini 1980-86 döneminde vermiştir. 1980’de “*Modernite: Tamamlanmamış Bir Proje*” başlıklı etkili konuşmasını yapmış, modernitenin bittiği iddiasını muhafazakâr bir tepki olarak nitelemiştir. 1981’de 1970’lerde temellerini oluşturduğu özgün iletişim ve toplum kuramını tamamlamış, *İletişimsel Eylem Kuramı*’nı yayımlamıştır. 1985’te yoğunlaşan siyasi tartışmalar onu iletişimsel eylemin felsefi temellerini ortaya koymaya ve postmodernizmin felsefi öncülleri ile tartışmaya itmiştir. *Modernitenin Felsefi Söylemi* (1985) ve *Yeni Muhafazakârlık: Kültürel Eleştiri ve Tarihçiler Tartışması* (1985) bu dönemin ürünleridir. İki Almanya’nın birleşmesinin gündeme gelmesiyle, Nazi geçmişin yarattığı patolojilerin birleşme sürecinde oluşturulması gereken ortak ulusal bilinç zarar verdiği düşüncesinden hareketle muhafazakâr tarihçilerin geçmişi rehabilite etme çabaları ve bu süreçteki tartışmalara Tarihçiler Tartışması adı verilmektedir. Habermas bu tartışmaya katılmış ve anayasal yurtseverlik temelinde bir kolektif kimlik geliştirilmesini önermiştir (Dellaloğlu, 1998, s.240). Almanya’da aşırı sağın yükselmesinden duyduğu korkuyla, bunu besleyebilecek unsurlar içeren her tür düşünsel çabayı karşısına almıştır. Post-yapısalcılara yönelttiği eleştiriler de, Almanya’da Nazi dönemini aklamaya çalışan tarihçilerle girdiği hesaplaşma da ancak bu bağlamda, yani “liberal demokrasiye yönelik gerici meydan okumalardan duyduğu korku” bağlamında ele alındığında anlaşılacaktır (Callinicos, 2001, s.147).

Nitekim 1990’lara gelindiğinde Almanya’nın birleşmesinin sorunsuz şekilde tamamlanması ve Soğuk Savaş’ın bitmesiyle Avrupa’da liberalizmin daha özgür ve kozmopolit bir nitelik kazanması Habermas’ın post-yapısalcılığa yönelik eleştirilerinin ciddi şekilde azalmasını beraberinde getirmiştir. 1994 tarihli *Postmetaphysical Thinking* kitabında Habermas Alman rasyonalizmi ile Fransız post-yapısalcılığı arasındaki karşıtlığın gereksiz yere abartıldığını, bunun daha çok retorik tarzlarındaki bir

farklılık meselesi olduğunu ifade etmiştir (Outhwaite, 1994, s.134). Demokratik siyasetin yeniden yapılandırılması sürecine paralel olarak, Habermas'ın giderek yeni sosyal hareketlere, sivil topluma, farklılığa dair ilgisinin de arttığını görürüz. Çelişki ve farklılığın değerlendirilmesinin kuramsal olmaktan çok pratik gelişmelerin ürünü olduğunu söyler; ona göre, merkezi oluşturan devletin sosyal işlevlerden çekilmesiyle çevrenin ağırlığının artması ve modern toplumların karmaşık, farklılaşmış ve merkezlesmiş yapısının açığa çıkmasıyla bu güncel durumun gerçeklerine uygun bir bakış açısı gerekmiştir (Bohman, 1999, s.54). Kuramcının bundan sonraki çalışmaları ulus-devletin dönüşümüne ve müzakereci demokrasiye odaklanmış, liberal ve demokratik gelenek (ya da yasa ve etik) arasında bir sentez aramıştır.

2001 sonrasında Habermas'ın AB'ye ilgisi daha da artmıştır. "Bölünmüş Batı" tespitini yapmış, ABD'nin artan tek yanlı politikaları ve neoliberal küreselleşme karşısında AB'nin liberal değerlerin ve sosyal devletin koruyucusu rolünü üstlenmesi gerektiğini öne sürmüştür. Geçmişteki felsefi hasmı Derrida ile, 11 Eylül sonrasında liberal değerlerin savunucusu olacak bir Avrupalı kimliğinin oluşturulmasına ilişkin ortak bir metne imza atmıştır. Eleştirel düşüncede Batılı liberal demokrasinin artan hegemonyasını yansıtan bu süreçte Habermas ortak dış politika ve ortak güvenlik ve savunma politikasından "çok vitesli Avrupa"ya, AB'nin uluslararası örgütlerdeki rolünden anayasa projesine değin pek çok somut başlıkta adeta bir AB aktörü gibi ürün vermiştir.

3. MODERNİTE SAVUNUSU

Yukarıda ana hatlarıyla aktarılan gelişim çizgisi akılda tutularak Habermas'ın postmodernist düşünceyle tartışması iki ana eser üzerinden izlenebilir. Bunlar *Modernite: Tamamlanmamış Bir Proje ve Modernitenin Felsefi Söylemi*'dir.

3.1. Modernite: Tamamlanmamış Bir Proje

Habermas 1980 yılında Frankfurt'ta Adorno ödülünü alırken yaptığı "*Modernite: Tamamlanmamış Bir Proje*" başlıklı konuşmada şu soruları sorar: Gerçekten de postmodernistlerin iddia ettiği gibi modernite geçmişte mi kalmıştır? Yoksa büyük bir tantanayla ilân edilen postmodernitenin gelişi bir düzmeden mi ibarettir? 'Postmodern', 19. yüzyılın ortalarından beri kültürel moderniteye tepki olarak gelişen etkili tutumları çok göze batmadan miras edinen bir slogan mıdır? (Habermas, 1996, ss.38-39)

Habermas Batı'da üç muhafazakârlık biçimi tespit eder: genç muhafazakârların antimodernizmi, yaşlı muhafazakârların premodernizmi, yeni muhafazakârların postmodernizmi. Genç muhafazakârlar moderniteye tamamen modernist bir tutumla karşı çıkarlar. Habermas'a göre, 1970'lerde yeniden canlanan Nietzsche'nin ruhu altında araçsal akıl karşısında arkaik, diyonizyak güçleri çağıran genç muhafazakâr akımın temsilcileri Bataille, Foucault ve Derrida'dır. Yaşlı muhafazakârlarsa moderniteyi şüpheyile karşılar ve moderniteden önceki konumlara geri dönüşü savunur. Neo-Aristotelesçilik, evrensel ahlâkın yeniden canlandırılması gibi temalar içeren bu muhafazakârlık türünün temsilcilerini Habermas Leo Strauss, Hans Jonas, Robert Spaemann olarak sıralar. Yeni muhafazakârlar teknolojik ilerlemeyi, kapitalist büyümeyi ve rasyonel bir yönetim biçimini sağladığı oranda modern bilimin gelişmesini memnuniyetle karşılarlar ancak kültürel modernitenin "tartışma yaratan" unsurlarını etkisiz kılmayı amaçlarlar. Onlara göre, siyaset mümkün olduğunca ahlâki-pratik meşrulaştırma gereksinimlerinden muaf tutulmalıdır. Moderniteden boşalan alanı gelenekler dolduracaktır. Habermas Wittgenstein'in erken, Carl Schmitt'in orta, Gottfried Benn'in son dönemlerini bu çerçevede ele alır (Habermas, 1996, ss.53-54).

Habermas'a göre, yeni-muhafazakârlık kapitalist modernleşmenin hoş karşılanmayan sonuçlarını kültürel moderniteye yıkmakta; kitlesel üretime geçiş, burjuva değerlerinin erozyonu gibi kapitalist modernleşmeden kaynaklanan toplumsal/yapısal nedenlerini ortaya koymamaktadır (1996, s.43). "Tıpkı

kendisini doğuran etiğe ihtiyacı kalmayan kapitalistik mekanizma gibi, toplumsal modernite, kültürel olanı sadece günah keçisi olarak kullanır.” Oysa Habermas’a göre, sorun kültürel modernitede değil, toplumsal modernitenin araçsal-stratejik rasyonaliteye indirgenerek iletişimsel boyutunun ihmalindedir (Çiğdem, 1997, ss.176-79).

Öte yandan, Habermas kültürel modernitenin kendi açmazlarını yarattığını inkâr etmez. Postmodernitenin doğuşunu ilân etmekte acele eden, ya da modernite öncesine dönmeyi salık veren veyahut moderniteyi tümünden reddeden entelektüel duruşların da bu açmazlardan faydalanması karşısında, modernitenin sorunlarının tespit edilmesi gerektiğini ifade eder (Habermas, 1996, s.44). Çiğdem’e göre, “Habermas’ın modernite projesini tanımlaması Weberci çözümün güçlü bir yeniden üretimdir” (1997, s.177), zira o da aynen Weber gibi moderniteyi, daha önceden din ve metafizikte ifade edilen aklın üç özerk alana (bilim, ahlâk ve sanat alanlarına) bölünmesi ve bu alanların kurumsallaşması ve uzmanlaşması olarak tarif eder. Ancak bilim, ahlâk, hukuk ve sanat, toplumsal adalet ve bireysel mutluluğu geliştirmek üzere günlük iletişimin kaynaklarına nüfuz etmek yerine, “sıradan anlamlar dünyasına kapalı”, ezoterik uzmanlık alanlarına dönüşmüştür. Uzman kültürlerle halk arasındaki mesafe artmıştır (Anderson, 2002, ss.57-59). Habermas kültürel uzmanlaşmanın yaşantı-dünyasını yoksullaştırması sorunu karşısında modernite projesinin tamamen terk edilmemesini önerse de Aydınlanma’nın hedeflerinin nasıl devam ettirileceği konusunda belirsizdir. Anderson’a göre, Habermas’ın çizdiği modernite projesi iki karşıt ilkenin (uzmanlaşma ve popülerleştirmenin) çelişik bir biçimde biraraya getirilmesidir ve bu şekilde tanımlanan bir projenin tamamlanması olanaksızdır (Anderson, 2002, ss.59-60).

Habermas Almanca konuşmasında kültürel modernitenin açmazının aşılabilmemesinin koşullarından bahsederken, yaşantı-dünyasını piyasa güçleri ile bürokratik idarenin saldırılarından koruyacak kurumlar geliştirilmesi görevine ek olarak, toplumsal modernleşmenin kapitalist olmayan yollarla gerçekleştirilmesini de vurgulamıştır. Ancak Amerikalılar karşısında bu ikinci kısmı çıkarmış, ayrıca bir yıl sonra yaptığı ve mimarlık alanında modernitenin sorunlarına değindiği bir başka konuşmasında sorunların tek başına kapitalizmle ilişkilendirilemeyeceğini vurgulamıştır. Söz konusu konuşmada, modern mimarinin kapitalist dayatmalara direnememesinin savaş sonrası şehirlerinin dev beton yığınlarına dönüşmesinin ancak görünürdeki nedeni olduğunu belirtmiştir; ona göre, esas neden modernitenin kendi sorunları, başta da karmaşık ve değişken toplumsal yapıyı gerektiğince kavrayamaması ve buna mukabil sığındığı planlama pratiğidir. Bu noktada Habermas, sorunu kapitalist modernleşmenin çelişkilerinde değil modernizmin kendi çıkmazlarında aradığı için bir toplumsal dönüşüm umudu barındırmaz (Anderson, 2002, ss.58-65).

3.2. Modernitenin Felsefi Söylemi

Habermas özellikle Fransız post-yapısalcılar tarafından temsil edilen modernite eleştirisiyle esas tartışmasını *Modernitenin Felsefi Söylemi* kitabında ortaya koymuştur. *Modernitenin Felsefi Söylemi* modern felsefenin öznelciliği ve onun eleştirisi üzerine kuruludur. Özne (bilinç) felsefesi kalkış noktası olarak nesnel şeyler ve olaylar dünyası karşısında bilen ve eyleyen bireysel özneyi alır (Habermas, 1994, s.136). Habermas’a göre, dar-görüşlü Aydınlanmanın otoriter özelliklerinin benlik-bilinci ya da öznellik ilkesinden kaynaklandığı konusunda, Hegel’den Marx’a, Nietzsche’den Heidegger’e, Bataille ve Lacan’dan Foucault ve Derrida’ya tüm düşünürler hemfikirdir; ancak onlar bunu aşmak için seçtikleri stratejilerde ayrılırlar. Hegel ve Genç Hegelcilerin, Nietzsche’nin ve Heidegger’in tarihsel bir kavşakta tuttıkları yol bugün aklın radikal eleştirisinin, “felsefenin sonu” tartışmalarının kaynağını oluşturmuştur. Habermas bu kavşağa geri dönerek, işaret edilmiş ancak izlenmemiş bir yolu göstermeyi amaçlar: özne merkezli aklın yerini iletişimsel eylem olarak aklın alması (Habermas, 1994: vii, ss.55-56). Habermas bunu yaparken aklın kazanımlarını ve potansiyelini ihmal eden, üstelik özne felsefesinin dışına çıkmayı başaramayan postmodernitenin temsilcilerini şiddetle eleştirir.

Ona göre, özne diğer öznelerle anlaşmaya yönelik etkileşimi çerçevesinde değil özne felsefesi çerçevesinde monolojik olarak kavrandığında söz konusu ikileme düşmek kaçınılmazdır; “dünya, böyle algılanan özneye kendi amaçlarının bir aracı gibi görünür ve böylece akıl, öznenin zorunlu olarak yabancı olduğu ve onun kendi dışındaki çevreye egemen olma isteği tarafından biçimlenen bir amaçlar-araçlar ilişkisi çerçevesinde oluşturulur” (Callinicos, 2001, s.153). Bu paradigmanın dışına çıkamayan bir kuramcı modernitenin yeni muhafazakâr kabulü ve araçsallıkla malul aklın toptan reddi arasında bir seçim yapmak zorundadır. Bu ikilemden kurtulmayı ve modern aklın potansiyelini tespit etmeyi ancak başarıyı temel alan amaçsal eylemi de içeren, ama onu öznelerarası uzlaşımı temel alan iletişimsel eylemden ayıran diyalojik bir eylem anlayışı başarabilir. “Geniş bir biçimde ve iletişimci eylem bakımından anlaşılabilir akılcılığın yalnızca belirli yönleri modernlikte cisimleşmiştir. Buradan modernliğin tamamlanmamışlığına gelinir; Nietzsche ve onu izleyenlerin saptamasının tam tersine, modernlik akılcılık ‘fazlalığından’ değil, ancak ‘eksikliğinden’ muzdariptir” (Callinicos, 2001, ss.153-55).

Habermas’a göre moderniteye karşı “ayaklanma”lar oldukça eskidir. Bir söylem ve diyalog olarak modernite karşıtıyla birlikte doğmuştur. Aydınlanma ile başlayan modern felsefenin öznel karakterini kavrayıp eleştirerek kendi söylemini ortaya koyan Hegel modernitenin söyleminin ve karşı söyleminin kurucusudur. Hegel ilk dönem eserlerinde Kant ve Fichte’de zirvesine ulaşan Aydınlanma çağının öznel akıl anlayışını eleştirir. Onların, yanlış bir şekilde, kavrayış ve düşünceyi akıl yerine koyup, sınırlı olan bir şeyi mutlak statüsüne yükseltmelerinden bahseder. Böylece Aydınlanma ve Ortodoksi’nin bir madalyonun iki yüzü hâline getirildiğini öne sürer; modernitenin çocukları efendilerini kendi içlerinde taşırlar. Öte yandan, Hegel modernitenin yol açtığı düalizmleri (doğa-ruh, bilgi-inanç, sonluluk-sonsuzluk, anlama yetisi-akıl vb.) modernite projesini terk etmeden uzlaştırmaya çalışmıştır (Dallmayr, 1996, s.60; Habermas, 1994, ss.21-28). Hegel özne merkezli aklın otoriter cisimleşmelerine karşı “sevgi” ve “yaşam” altında beliren özneler-arasılığın birleştirici gücüne başvurur. Öznenin çevresiyle yalnızca bir seyretme ilişkisi kurmadığını, benlik-bilincinin farklı bilinçlerin etkileşimi sayesinde doğduğunu belirtir. İşte Habermas’a göre Hegel’in erken dönemlerinde izleri görünen bu iletişimsel akıl düşüncesinin devamı gelmemiştir. Zira, iletişimsel akıl Hıristiyan toplumu ve Yunan polisi gibi tarihsel topluluklarla özdeşleştirilmiş, modern dönemde bu tip geçmiş örneklere başvurulamayacağı kabul edilmiştir. Habermas’a göre, Aydınlanma’nın Hegelci diyalektiği bir kez amacına ulaştıktan sonra çağının eleştirisini yapmayı bırakmıştır. Bu, onun sivil toplumun devlet tarafından içerilip aşılması fikrinde açıkça görülür (Habermas, 1994, ss.30-31, 37; Küçük, 2000, s.35).

Hegel’in başlattığı modernite söylemi üç koldan devam etmiştir. Genç (Sol) Hegelci eleştiri burjuva dünyasının tek yanlı rasyonelleştirmesine karşılık devrim aracılığıyla aklın potansiyelinin gerçekleştirilmesini savunur. Sol Hegelci köklerden gelen Marx, modernleşmeyi toplumun rasyonel potansiyelinin serbest bırakılması olarak değil, üretici güçlerin gelişimi olarak anlar. Bu, üretici öznenin eylemini temel alan bir modernite düşüncesidir; benlik-bilincinin yerini yine öznel bir kavram olan emek almıştır. Sağ Hegelciler ise devlet ve dinin burjuva toplumunun olumsuz yönlerini telâfi etmek için gerekli olduğu konusunda Hegel’i izlerler. Onlar ancak devlet, ekonomi ve teknoloji içinde saklı nesnel rasyonel yapılar anlamında akli muhafaza etmeyi amaçlar. Üçüncü kolu oluşturan Nietzsche ise bir dönüm noktasını temsil eder. Nietzsche, akli şu veya bu şekilde gerçekleştirmeyi değil, “oyunun tüm dramaturjisini gözler önüne sermeyi” amaçlar; ona göre, akıl gizlediği iktidar arzusundan başka bir şey değildir (Dallmayr, 1996, s.60; Habermas, 1994, ss.53-64).

Nietzsche’de modernite eşsiz statüsünü kaybeder; yalnızca arkaik yaşamın çözülüşü ve mitin çöküşü ile başlayan rasyonelleşme tarihinin son devresini ifade eder. Ona göre, çağın kültürel ve bilişsel sorunları mitin kayboluşundan kaynaklanmıştır. Ancak Nietzsche geçmişe yönelen tutucu bir çağrı yapmaz, aksine mitsel köklere dönüşü gelecekte arar. Modern zaman bilincini olumsuzlamaz, modern sanatı modernite ile arkaik olan arasında ilişki kuracak bir aracı olarak görür. Mitolojinin estetik yeniden doğuşu düşüncesini Diyonisos metaforu üzerine inşa eder. Zeus’un gayimeşru çocuğu Diyonisos Zeus’un karısı Hera tarafından deliliğe mahkûm edildiğinden beri yabancı topraklarda dolaşmaktadır. Diyonisos “burada” olmayan ancak döneceğine inanılan bir tanrıdır. Benzer bir kaynaktan beslenen Romantik akımın ılımlı tutumuna karşılık, Nietzsche Diyonisos mitini sınırlarına götürmüş ve irrasyonel, sınırsız bir özneciliğin sularına girmiştir (Dallmayr, 1996, s.70; Dellaloğlu, 1998, s.227; Habermas, 1994, ss.87-91).

Nietzsche insan davranışlarını içgüdülerin ve bilincin yönettiğini, dışsal doğayı nesneleştirmek ve yönlendirmek için ortaya çıkan bilincin kısa sürede içgüdülere egemen olduğunu söyler. Görünürde bastırılan içgüdüler ise “içselleştirilir” ve “ruh” olarak adlandırılır. İnsanın insan üzerindeki egemenliği de, dışsal doğaya egemenliğin yanı sıra insanların içsel doğasına egemenliği de içerir (Habermas, 1994, ss.121-22). Ayrıca, insanoğlunun gelişimini ve bilgi edinme sürecini biyolojik bir süreçle -yaşam enerjisiyle- açıklar. Yaşam enerjisi diğerlerinden fazla olan insan tarihsel atılımlara kaynaklık eder. Bu bireysel yaşam enerjisi bencil olduğu için her büyük tarihsel atılım (örneğin, modernleşme) beraberinde yabancılaşma, vahşet ve anarşi getirecektir. Her insan dünyayı kendi yaşam enerjisi ve güdüleri doğrultusunda yorumlar ve kendi yorumunun norm olarak kabul edilmesini ister. Kendi yorumunu doğru kabul ettirerek karmaşık ve kaotik toplumsal yapıya düzen vermek, böylece egemenliğini kurmak ister. Oysa Nietzsche için evrende sayısız anlam vardır ve doğru bilgi görelidir (Şaylan, 2002, ss.121-22). Nietzsche sadece sanata güvenir. Çünkü sanatta yalan kutsallaştırılmıştır, sanat; bilim ve ahlâktaki gibi kurgusal bir dünyanın zincirleriyle bağlı değildir. Geçerlilik iddialarını gerçeklik ve doğruluk ölçütlerine göre değil, değer yargılarına ve tercihlere göre değerlendirir ve buradan şu soruya ulaşır: Neden yalamı ve adaletsizliği doğruya ve adalete tercih etmeyelim? Böylece çelişki ve eleştiri anlamsızlaşır, mitsel olan geri döner. Akla ve ilerlemeye yaygın olarak duyulan inancın modern dönemde ortaya çıkan, soykütüğü açısından sonra gelen ve ahlâkî açıdan aşağı güçlerin olgusal bir zaferi olduğunu belirtir. Tarihsel zincirin ona göre hiçbir mantığı ve yönü yoktur. Yine de tarihe anlam verme zorunluluğunu duymuştur, bu anlamın kaynağında iktidar arzusu yatar. Onun iktidar kuramı, mitolojik dönemdeki gibi dünyayı uzlaştırılmaz güçler arasında bir mücadele alanı olarak görür (Habermas, 1994, ss.123-29; Şaylan, 2002, s.123).

Habermas Nietzsche ve onun genç muhafazakâr takipçilerinin eleştiriye aklın elinden aldıklarını söyler. Bu yüzden onları muhafazakâr olarak niteler; çünkü akla yönelen saldırı yeni bir obskürantizme¹ yol açacaktır. “Habermas’a göre Karanlık, toplumun harekete geçmeye hazır olup olmadığı yönündeki kendi değerlendirmesinin bir sonucudur. Tehlikede olan insanın kendine olan güvenidir. Postmodernizm, eleştirisini kuramsal ile pratik arasındaki her türlü ilişkiyi reddetmeye kadar genişletirken, toplumun eylemselliğine olan güvenini yıpratarak bir Yeni Karanlığa yol açmaktadır.” (Dellaloğlu, 1998, s.236)

Habermas’a göre (1994, s.97) Nietzsche’nin modernite eleştirisi iki koldan devam etmiştir. Bir yanda antropolojik, psikolojik ve tarihsel yöntemleri kullanarak, iktidar arzusunun, gerici güçlerin ve özner merkezli aklın maskesinin düşürülmesine çalışan kuşkucu bilim adamı Nietzsche ve onun takipçileri olan Bataille ve Foucault vardır. Diğer yanda, benzersiz bir bilgi türüne sahip görünen, özne felsefesini Sokrates öncesi (ontolojik) köklerine döndürmeye çalışan metafizik eleştirmeni filozof Nietzsche ve takipçileri Heidegger ve Derrida yer alır.

Heidegger mevcut bir toplum ve kültürdeki düşüncelerin temelinde yatan bir boyut olarak “ontolojik ön-anlama”yı ortaya atmıştır. Deneyimin nesnel olmayan ve nesneleştirilemeyen arka-planını oluşturan “dünya” kavramı ön-anlamanın bağlamını oluşturur. Bu ve özneler-arasılığa tekabül eden dünyada “bir arada varolma” kavramı Heidegger’i Habermas’ın yaşantı-dünyası ve iletişimsel eylem modeline yakınlıktır. Ön-anlama modern döneme kadar metafizik tarafından ifade edilmiş, modern dönemde ise metafiziğin teknolojinin savunusuna dönüşmesiyle birlikte toplum ve kültür, doğanın araçsal kontrolü ve hesapçı rasyonalitenin karakterize ettiği bir krize girmiştir. Bu krizden çıkılması ve metafiziğin tamamlanması/aşılması, Nietzsche’de olduğu gibi kayıp/sürgündeki Tanrının geri dönüşüyle tanımlanır (Dallmayr, 1996, ss.75-80).

¹ Sözlük anlamı muğlaklaştırma, müphemleştirme, karartma. Siyaset felsefesinde karanlıkçılık, cehaleti güçlendirme.

Heidegger bunu “Varlık” ve “varlık” ayrımıyla kurar. Modernite şeylerin ve olayların ontolojik ön-anlaması olarak Varlık’ı terk etmiştir. Filozof, Varlık’ın tarihinin hatırlatılmasını sağlayacak, hesapçı aklın sınırlarını aşan hatırlamaya dayalı bir düşünce modeli önerir. Habermas’ın eleştirisi bu noktada başlar. Habermas’a göre, Heidegger daha 18. yüzyılın sonunda modernitenin felsefi söylemine giren bir temayı –tek-yanlı rasyonelleşme sürecinin yarattığı, dinin birleştirici gücüne benzer bir şeye duyulan ihtiyacı– işlemiş, ama bu ihtiyacı ontolojikleştirerek Varlık’la karşılamak istemiştir. Böylece, gündelik iletişimsel pratikteki gözle görülür bozulmaları soyut bir “Varlık”ın belirleyiciliğine bağlayarak, somut kaynaklarını görünmez kılmıştır (Habermas, 1994, ss.132-39).

Üstelik Habermas’a göre, Varlık aşkın özneliğin yerini doldurduğu sürece Heidegger “özne felsefesinin kavramsal sınırları” içinde kalır. Zira öznellik, her şeye kadir bir özne (varlık) biçiminde olmasa da, “insan varlığının nihai amacı (Varlık)” olarak kalır. Sadece epistemoloji ile ontoloji yer değiştirmiş olur. Ontoloji çerçevesinde bir akıl eleştirisinin kendine-gönderimli (self-referential) bir kuram olma paradoksundan kaçınabileceği fikri bir yanılsamadır. Heidegger de özne felsefesinin ortaya koyduğu sorunları tartışır, bu yüzden de onun soyut, mistik bir inkârından öteye gidemez (Habermas, 1994, ss.136-38, ss.150-51).

Varlık’ın bir yandan aracısız olması diğer yandan varlıklar tarafından engellenmesi Habermas’a göre çelişkilidir. Daha önemlisi, ister aracılı ister aracısız olsun, varlık’ın özgürlükle ilişkisi Habermas’ın esas eleştirisinin kaynağını oluşturur; ona göre, Heidegger özgürlüğü heteronomiye (iradenin dışarıdan gelen buyruklara göre davranması, özerkliğin zıttına) feda etmiştir. Özellikle geç dönem eserlerinde varlığa teslim olma düşüncesi belirsiz bir otoriteye mutlak bağlılık düşüncesini doğurmuştur; modernitenin temellerinden olan “insanın düşünce ve eylemde özerkliği”ne karşı tavrı yalnızca antimodernizme değil, liberal olmayan bir antihümanizme de işaret etmektedir (Dallmayr, 1996, s.78, s.82). Heidegger modern aklı yeniden kurarken, hümanizm, Aydınlanma ve hatta pozitivizmin evrenselci içerikleri ile ırkçılık ve milliyetçiliğin tekilci, zorlayıcı görünümleri arasında ayırım yapmaz (Habermas, 1994, ss.133-34). Habermas Heidegger’in Nazizm’le ilişkisini de eleştirir. Heidegger’in ulusun kolektif iradesi, Batı rasyonalizminden kopuş ve Alman varlığını bireysel varlığın üstüne koyma temaları çerçevesinde Alman Nasyonal Sosyalist Partisi’ni desteklemiş olması, Habermas’ın onun fikirlerini eleştirmesinin altında yatan temel motivasyonu oluşturur. Son bir eleştiri olarak Habermas Heidegger’in bilimsel düşünce ve yöntemli araştırmayı moderniteye içkin oldukları için inkar ederken, bilimlerle felsefe arasında açılmış olan mesafeyi yeniden kapatmasına işaret eder. Heidegger’deki “özel düşünme” ampirik ve normatif soruları ve dolayısıyla tarihsel ve sosyal bilimlere dışlamaktadır (Habermas, 1994, s.136, s.139).

Habermas’ın Nietzsche takipçilerinden tartıştığı ikinci isim bilinç felsefesinden dil felsefesine adım atan Derrida’dır. Post-yapısalcılığın önde gelen ismi Derrida’ya göre dilin aracılığı olmadan var olan bir “aşkın” gösterilen olduğunu iddia etmek metafizik bir yanılgıdır. Gösterilen birbirinden farklı bağlamlarda farklı biçimler alabilir. Zira düşünceler sözsanatlarına mahkûmdur, dil metaforlardan ibarettir. Bu yüzden de anlam çoğuldur; yazı, özgür ve karar-verilemezdir. Ona göre, Batı felsefesinin temelini oluşturan gösterilenin “varoluş”u varsayımının sonucu olarak egemen olan söz-merkezcilik konuşmaya yazı önünde bir öncelik tanımıdır. Derrida ise yazıya öncelik verir (Callinicos, 2004, s.405; Sarup, 2004). Derrida’ya göre, modernite İncil’in yaptığı gibi anlamlı bir bütün vaat eden bir “yazı”nın yokluğuyla maluldür. Habermas Heidegger’in dinden boşalan yeri Varlık’la doldurması gibi, Derrida’nın da bu arayışı yazı düzeyinde sürdüğünü öne sürer. Çünkü Derrida için yazı tüm bağlamlardan özerktir, zaman ve mekânı aşar, mutlak bir yeniden okunabilirliği vardır, bozulmaz (Habermas, 1994, ss.165-66). Öte yandan, aklın dili dikkate almadan dünyayı kavrayamayacağı kısmına Habermas da katılır. Derrida’nın (Habermas’ın düşüncesinde olduğu gibi “konuşma” aracılığıyla değilse de) yazı aracılığıyla bir tür öznel-arası etkileşim düşüncesine yaklaştığını, ancak yazıyı kutsallaştırarak geri adım attığını iddia eder.

Habermas'a göre, Derrida da kendisini özne felsefesi paradigmasının sınırlarından kurtaramaz. Sonuçta, onun yaptığı da, Heidegger gibi "elle tutulur toplumsal patolojileri mistikleştirmek", "özcü (yani, yapı-bozumcu) düşünüşü bilimsel analizden ayırmak" ve belirsiz bir otoritenin reçete gibi kabulüdür. Derrida'nın varlıklar tarafından bozulmuş bir Varlık'ın otoritesi değil, artık kutsal olmayan, sürgündeki bir "kutsal" kitabın otoritesidir. Habermas Heidegger daha Pagan, seküler bir mistisizme sahipken, Derrida'nın tektanrılı geleneğe, özelde Yahudi mistisizmine yakın olduğunu öne sürer (1994, ss.166-67, ss.181-84). Sonuçta, her ikisinin de antimodernist bir mistisizme kapı açmaları itibarıyla, milliyetçi ve dinci akımlara kaynaklık ettiğini düşünür.

Habermas Heidegger ve Derrida karşısında moderniteyi savunurken onların düşüncelerini olduğundan fazla mistikleştirme eğilimindedir. Heidegger'in "Varlık"ını ve Varlık'ın başka bir biçimi olduğunu düşündüğü Derrida'nın kutsal "ilkyazısı"sını, "otantik, arkaik, primordial, mistik" bir "Öteki"yi aklın yerine koyma çabası olarak değerlendirmiştir. Oysa Coole'a göre, Heidegger ve Derrida aklı primordial bir nesneyle değil dilin hareketliliği ve uyumsuzluğu vurgusuyla değiştirmek isterler. Ontolojik bir alternatif değil, modern felsefi temelleri yıkmak ve akıl tarafından sömürgeleştirilemeyen alanlar açmak için bir dilsel strateji önerirler (Coole, 1992, ss.85-86). Bizce de Heidegger ve Derrida'yı postmodern kılan, onların özneler-arasılık ve dili merkeze alan toplum kurgularıdır. Habermas sözkonusu dilsel stratejiye karşılık vermez, çünkü sonraki bölümde ele alacağımız üzere, kendisi de özne felsefesinden kaçmak amacıyla dil üzerine kurulu bir strateji izlemiştir. Habermas'a göre, Bataille veya Foucault'nun değil de Heidegger ve Derrida'nın iletişimsel aklın kıyasından dönmüş olmaları da bu ortak noktalarla ilgilidir. Bu yüzden Heidegger ve Derrida'yı olduğundan fazla mistikleştirir. Ayrıca, bir yandan onların öznel aklın sınırları içinde kaldığını söylerken, öte yandan akıldışı olarak kesin bir kategorileştirmeye sokması Habermas'ın tutarsızlık, kapalılık ve eleştirel olmamakla suçlanmasına yol açmıştır.

Nietzsche'nin bir diğer takipçisi Bataille'in kuramında merkezi bir yer işgal eden "heterojen" kavramı "burjuva yaşam biçimi ve gündelik hayatın rutinleri içinde erimeye direnen", bilimlerin yönetsel kavrayışından kaçan ve geleneksel algı ve deney biçimlerini sarsan unsurları anlatır. Bununla daha çok "toplumsal normalite sınırları"nın dışında kalan toplumsal grupları işaret eder. Buradan hareketle İtalyan ve Alman faşizmlerini analiz etmesi, "faşist liderlere heterojen bir varoluş atfetmesi" Bataille'i Habermas açısından özellikle önemli kılmış olsa gerektir. Bataille moderniteyi egemenlik ve emek güçlerinin birbiriyle çatıştığı bir süreç olarak alır ve toplumsal eşitlikle bireylerin egemenliğinin uzlaştırıldığı bir toplum tasavvuru sunar. Böylece, Habermas'a göre, bir yandan diyalektik Aydınlanmaya tutarsız bir bağlılık duyar ve bilimsel bir analiz yaparken, diğer yandan egemenliği Varlık'ın yerine koyarak mistisizme de yer verir (Habermas, 1994, s.101, ss.212-16).

Bataille tüketimi iki alana ayırır; birincisi bireylerin yaşamlarını ve üretim faaliyetlerini sürdürmeleri için gereken asgari geçim harcamaları ve ikincisi üretken olmayan harcamalar, yani lüks, törenler, savaşlar, spor, sanat gibi kendinde bir amacı olan aktivitelerdir. Bataille'e göre, bu ikinci harcama biçimi, aylak sınıfların lüksü, bireylerin egemenliğini ilkel düzeyde de olsa sağlaması bakımından önemlidir. Oysa modern kapitalist toplumda artı-değer yeniden yatırıma dönüşmekte ya da zenginlik kapalı kapılar ardında bastırılarak yaşanmaktadır. Egemenlik ve amaçsal rasyonalite karşıtlık içindedir. Zira egemenlik malların faydacı kullanımını olumsuzlar. Ona göre, ancak özünü gereksiz tüketimin oluşturduğu egemenlik her şeyi alınıp satılır ve yönlendirilebilir nesnelere dönüştürmeyi engelleyebilir. Bataille'i Lukacs ve diğer şeyleşme kuramcılarında ayıran şey, onun yalnızca bir şeyleşme kuramı oluşturmaya değil, bu yolla dünya tarihini "kutsal güçlerin sürgün edilmesi süreci" olarak yeniden tanımlamaya çalışmasıdır. Böylece nesnelere dünyasında sıradan bir nesneye dönüşen insanoğlu bundan kaçmaya çalışmıştır; mitler ve ritüeller hep bu kayıp mahremi aranmasını yansıtır (Habermas, 1994, ss.221-25).

Bataille'e göre, faşist bir rejimde homojen ve heterojen unsurlar iç içedir; bir yanda homojen toplumun düzen, disiplin gibi özellikleri, diğer yanda "gerçek egemenliğin görkemini yansıtan kitlesel coşku ve Führer'in otoritesi" vardır. Bu gerçek ve saf bir egemenliktir, çünkü otorite rasyonel bir açıklamaya

ihtiyaç duymaksızın meşrudur. Normlar bağlayıcılıklarını korku ve hayranlıkla karışık duygularla yaklaştığımız kutsal bir “şeyin” otoritesinden alırlar. İşlevselci yaklaşım yasakların ve normların gücünü nereden aldığını açıklayamaz. Bu noktada Habermas Bataille'in heterojen varoluştan hayranlıkla söz ettiğini öne sürer. Faşizm Bataille'in düşlediği, “ahlâki unsurlardan arınmış, estetik, şiirsel bir siyaset”e yakındır (Habermas, 1994, ss.218-20, s.231). Bataille'in saf egemenliğe övgüsü Habermas'ın ona tepkisinin kaynağıdır. Habermas iki Almanya'nın birleşmesi sürecinde Alman ulusal bilincinin iki savaş arası dönemdeki gibi “estetik” yaklaşımla ve biçimlerle değil, anayasalcı biçimlerle inşa edilmesi mücadelesinde Bataille'in fikirlerini tehlikeli görmüştür (Benchimol, 2001, s.484).

Heidegger ve Derrida'nın düşünceleri mistisizme (ya da Habermas'ın onları mistikleştirmesine) daha çok imkân veren felsefi metinlerdi. Bataille ise bu iki düşünürle mistikleştirmeye daha kapalı olan Foucault arasında bir yerde durur. Habermas Bataille'in “egemenlik” kavramını aklın ötekisi ilân etmekte, ancak onun bilimsel analize de yer vererek kendisiyle çeliştiğini ifade etmektedir. Foucault'da bu “çelişki” daha açıktır. Foucault'nun “iktidar” kavramını da ötekileştirse de ona mistik yönler atfetmekte ve gerici akımlarla bağlantısını yakalamakta zorlanması Habermas'ın Foucault'yu öznenin, bilimselliğin ve dönüşüm umudunun yok oluşu ekseninde eleştirmesini doğurmuştur. Foucault eleştirisinin daha kapsamlı ve daha güçlü olması bizce buradan kaynaklanmaktadır.

Foucault modernitenin tarihini tersinden, rasyonalitenin değil deliliğin tarihi açısından okur. Ona göre, 18. yüzyılda kapitalist emek piyasasının ve rasyonalizmin gelişimiyle birlikte delilikle diyalog tamamen kopartılmış ve aklın akıl-dışı üzerine monologu başlamıştır. Doğayla ve öznel-arası uzlaşma ile bağlarını koparan, diğer özneli katılımcı olmayan bir gözlemin nesnelere olarak gören rasyonel özne toplumdaki heterojen unsurları dışlamak ve sınırlamak istemiştir (Habermas, 1994, s.245; Sarup, 2004, s.96). Foucault'nun temel amacı, modern toplumların beşeri bilimlerin koyduğu normallik standartları aracılığıyla bireyleri kontrol etme tarzını eleştirmektir (Philip, 1997, s.91).

Foucault'nun temel analiz birimi “söylem”dir. Söylem, bilgi için bir olasılıklar sistemi olarak tanımlanabilir. Foucault bunların nasıl oluştuğunu, neden ortaya çıktığını ve yok olduğunu araştırır. Bu faaliyeti ifade eden soykütüğü, bütüncü söylemlere bir eleştiri ve “bölünmüş, tabi kılınmış, yerel ve özgül bilginin yeniden keşfi”dir (Habermas, 1994, s.248; Philip, 1997, s.103). Soykütüğünde modernitenin tarih bilinci için, tarih felsefesi için ve Aydınlanma için kurucu olan varsayımları reddedilir. Foucault ilkin modernitenin şimdici zaman bilincini yıkmak ister. Ancak soykütüğü bir köken aramaz; söylemlerin türeyişinin olgusal ve kurumsal tarihlerinin çokluğunu tahlil eder. Böylece hermeneutikten ayrılır. En önemlisi, Foucault tarihi bir makro-bilinç olarak alan tarihçiliğe son vermek ister. Ona göre, tek bir tarih yoktur, tarihin akışını belirleyen (sınıf mücadelesi, insan doğası, Tanrı gibi) herhangi bir unsur yoktur; tarih düzensiz biçimde ortaya çıkan ve yok olan çok sayıda söylemler adasıdır. Eleştirel tarihçi süreklilikleri değil kopuşları arar, erekselci bakmaz, nedensellik zincirleri kurmaz, sentezler yapmaz, evrim ya da ilerleme gibi eklemleme ilkelerini reddeder, tarihi dönemlere ayırmaz, bütünselliklerden kaçınır. Bu yüzden, Habermas Foucaultcu tarihi karşı-bilim olarak niteler (Habermas, 1994, ss.249-53; Şaylan, 2002, ss.260-62). Ona göre, Foucault bütünselleştirici entelektüel faaliyeti reddederek mikro-bilim yapmayı önerir, ancak kendisi de deliliğin, cinselliğin vb.nin tarihini anlatırken dönemleştirme ve makro-tarih yapar. Soykütükçü tarihçilik ise eleştirdiği beşeri bilimlerin kaderini paylaşır; olmaktan kaçındığı şimdici, rölativist ve gizli-normatif “aldatıcı bilim”e dönüşür (Habermas, 1994, ss.275-76).

Habermas'a göre Foucault'nun yaklaşımı da özne felsefesinin dışına çıkamaz, çünkü ondaki iktidar kavramı “özne felsefesinin repertuarından alınmıştır”. Özne felsefesine göre, öznenin nesnel dünyasıyla, biri yargıların doğruluğuyla belirlenen bilişsel, diğeri eylemlerin başarısıyla belirlenen pratik iki tür ilişkisi vardır. İktidar, öznenin başarılı eylemlerde nesnelere etkilemesini sağlayan şeydir. Başarılı eylemler doğru yargılara dayandığına göre, iktidar da doğruya dayanır. Foucault bu ilişkiyi tersine çevirmek, yani doğruyu iktidara dayandırmak, böylece iktidarı öznesizleştirerek özne felsefesinden kaçmak ister. Ancak Habermas'a göre, özne felsefesinin kavramlarını temel alıp onları basitçe tersine çevirmek bunun için yeterli değildir (Habermas, 1994, s.274).

Foucault söylem ve iktidarlara normatif yaklaşmayı, taraf tutmayı reddeder; siyasetin sona erdiğini ve *praksis* felsefesinin geçmişte kaldığını düşünür. Oysa, Habermas'ın da belirttiği gibi, bu pekâlâ normatif bir yaklaşımdır, belirli bir değer yargısı içerir. Üstelik o “hümanizmin ardına gizlenmiş bir disipline-edici iktidara ve modern düşünceye direnen bir muhalif”tir. Her tarafa yayılan ve altilmesi imkânsız görünen bu iktidar kompleksine uyum sağlamak yerine ona direnmenin Foucault tarafından tercih ve teşvik edilmesi de bir tür normatif tercih değil midir? Habermas'a göre, onun postmodern yönelimi kuramsal varsayımlarında değil retoriğinde bulunur (1994, ss.282-84).

Habermas'a göre, Foucault'nun iktidar kuramı iki nedenden ötürü başarısızdır. Birincisi, iktidarın sınıf, cinsiyet, ırk vb. bağlamlarda nasıl kurumsallaştığını gözden kaçırmaktadır. İkincisi, Foucault'da iktidar yarı-aşkın bir kategoriye dönüşür ve söylemin özerkliğini ortadan kaldırır. Örtülü iktidar formlarını araştırırken, görünürdeki toplumsal ve siyasal iktidar formlarını açığa çıkarmayı “ihmal eder”. Bu da onu “yeni-muhafazakâr” kılmaktadır (Çiğdem, 1997, ss.198-199).

Outhwaite'e göre, refah tekniklerinin eleştirisi, beşeri bilimlerin özne felsefesine dolanmışlığı eleştirisi konusunda Habermas Foucault'dan beslenmiştir. Ancak Foucault'nun iktidar kuramı iletişimsel eylemi, örneğin iktidar isteğinden bağımsız yasallığı/yasacılığı, bireyleşme olarak sosyalleşmeyi dışlar (Outhwaite, 1994, ss.128-29). Habermas'ın Foucault'nun iktidar kuramına eleştirisinin temelinde bu kuramın iktidar ilişkileri dışındaki toplumsal ilişkileri, yaşantı-dünyası bağlamında gerçekleşen iletişimsel eylemleri yok sayması yatar. Oysa değerler, normlar ve uzlaşma süreçlerinin, yerel çatışmaları dengeleyen ve onları bir büyük iktidar bağı altında pekiştiren bir işlevi vardır. Yani, Foucault iletişimsel süreçleri ihmal ederek aslında kendi kuramının altını oymaktadır. Öte yandan, Habermas kendi kuramının tutarlılığı açısından, gündelik iletişimin iktidarı pekiştiren yönü üzerinde fazla durmaz. Sosyalleşme olgusunun insanların iktidar teknolojileri tarafından sisteme dahil edilmesi ve standartlaştırılmasına indirgenemeyeceğini vurgular; buna göre, sosyalleşme kendi dinamiklerine sahip (ve bireyleşmeyi de beraberinde getiren) bir süreçtir. Bu yaşantı-dünyasının Foucault tarafından ihmalinin iktidar kompleksine direnmesi beklenen bireylerin özerkliğinin de önünü tıkadığını belirtir (Habermas, 1994, ss.286-88, s.293).

Habermas'ın *Modernitenin Felsefi Söylemi*'ndeki modernite savunusu Nietzsche'nin dört takipçisinin yanısıra Adorno ve Horkheimer'la tartışmasını da içerir. Zira Frankfurt Okulu da Nietzsche'den etkilenmiş, Aydınlanma'nın özgürleştirici gücüne ilişkin umutları yitirerek modernitenin radikal eleştirisi ile Batı Marksizmi arasında bir köprü görevi görmüştür. Horkheimer ve Adorno Aydınlanmayı yazgının güçlerinden kaçmak için gerçekleştirilen başarısız bir deneme olarak görürler. Habermas'a göre, onlar Aydınlanma eleştirisini öyle bir derinlikte yapmaktadırlar ki, Aydınlanma projesinin kendisi tehlikeye girmektedir. Zira *Aydınlanmanın Diyalektiği* nesnel şiddete dönüşen amaçsal rasyonalite mitinden kurtulabilme umudu taşımamaktadır (Habermas, 1994, s.114). Habermas da aklın karanlık yanının farkındadır, ancak bu karanlığa yol açan araçsal aklın toplumun yeniden üretimi için kaçınılmaz olduğunu söyler. Önemli olan, araçsal aklın toplum hayatına egemen olmasını engelleyerek özgürleşimin yolunu açmaktır ve bunu yapacak olan da yine akıldır. “Aydınlanmanın *diyalektiği* Aydınlanmanın, burjuva dünya görüşüyle özdeşlik taşımayan ve yerine Batı düşüncesinin bütün birikimini içermek üzere kullanılan bir *dönüşümünü* ima etmektedir” (Çiğdem, 1992, s.20, s.52). Ancak Horkheimer ve Adorno burjuva aklı genelleyerek bu dönüşümü gerçekleştirilemez kılarlar. Onların ideoloji eleştirisi “yalnızca burjuva ideallerinin irrasyonel işlevine değil, burjuva kültürünün kendisinin rasyonel potansiyeline de yönelmiştir”. Onlar Batı rasyonalizminin ve kültürel modernitenin kazanımlarını görmezden gelirler. Akıl geçerlilik iddialarından yalıtılarak yalnızca iktidarın aracı olarak ele alındığında bireyin eleştirel kapasitesi görünmez olur. Oysa Habermas'a göre, Horkheimer ve Adorno'nun “göremedikleri” esas şey Aydınlanma'nın totaliterleşmesini yine Aydınlanma'nın araçlarıyla –eleştirel akıl yoluyla– eleştirmeleridir (Habermas, 1994, ss.112-21). Habermas bu duruma “teşhirin çelişkisi” adını vermektedir. Onun yapmak istediği, dünyayı kavramak için gereken rasyonel felsefi araçları elinden çıkarmadan Aydınlanma'yı eleştirmektir.

Habermas'a göre gerçek, doğru, yanlış gibi kavramların somut dillere, kültürlere, pratiklere ait olduğu doğrudur. Ancak bunlar akıl sayesinde eleştiriye ve değişime tâbi olurlar. Akıl, gerçek, adalet kavramları toplumsal meşrulaştırma pratiklerinden ayrı düşünülemez, fakat bu pratiklere de indirgenemez. İnsanlık bu kavramlar aracılığıyla ilerlemiştir ve ilerlemeye devam edecektir. Akıl yine aklın araçlarıyla –felsefi tartışma ve tarihsel analizle– eleştirilir. Aydınlanma'nın kusurları ancak daha çok Aydınlanma ile düzeltilir. Aklın bütüncü eleştirisi ise aklın eleştirel olabilirliğini engeller (Callinicos, 2001, s.49; Habermas, 1994: x, xvii).

Görüldüğü gibi, Habermas Aydınlanma'yı kendi dargörüştüğü konusunda aydınlatmak isteyen rasyonel diyalektik karşı söylem ile diyalektik olmayan, irrasyonel, post-Aydınlanmacı Nietzscheci söylemi birbirinden ayırır. Ancak ona göre, ne eleştirel modernistler ne de antimodernistler Aydınlanma'nın öznelciliğinden kaçabilmiştir. Habermas özne felsefesinin dışına nasıl çıkılacağı konusunda daha doğru bir “çözüm” olarak iletişimsel modeli ortaya atmış ve modernitenin söylemine katılan herkesi de kendisi için doğru olan çözüme ne kadar yaklaştığıyla ölçmüştür. Ayrıca, onun temel sorunsalının araçsal akıl-iletişimsel akıl ikilemi mi yoksa rasyonalite-irrasyonelite ikilemi mi olduğu belirsiz kalır (Coole, 1992, s.82; Dallmayr, 1996, s.91). Sonraki bölümde iletişimsel akıl kavramsallaştırması daha yakından incelenecek ve iletişimsel eylem kuramı çerçevesinde Habermas'ın postmodernist iklimden etkilendiği noktalar üzerinde durulacaktır.

4. MODERN VE POSTMODERN ARASINDA İLETİŞİMSEL EYLEM KURAMI

Habermas modern toplumda, Piaget'nin “merkezsizleştirme” adını verdiği sürecin etkisiyle dünya imgesinin nesnelere, normlar ve yaşantılar biçiminde farklılaştığını belirtir. Yine Popper'in üç dünya kuramında da (fiziksel nesnelere ve durumlar dünyası; bilinç, tin ve davranışlar dünyası; bilimler ve sanatların dünyası) bu farklılaşmaya benzer bir tanım getirilir. Habermas ise bunu nesnel dünya, sosyal dünya ve öznel dünya olarak belirtir. Bu üç dünyaya tekabül eden eylem türleri ise sırasıyla ereksel/stratejik, normlara göre düzenlenen ve dramaturjik eylemlerdir (Habermas, 2001, s.96, ss.110-22). Habermas, üç dünya yaklaşımını bir başlangıç noktası olarak kabul etse de, bu modeli eleştirerek “dile dönüş” bağlamında farklı bir yaklaşım getirmiştir.

Söz konusu üç eylem tipi özneyi merkeze alır, oysa bunların dışında bir de, özne felsefesinin egemenliğinde birkaç kez kıyasına gelmiş ama tespit edilememiş olan, öznelere-arası biçimde kurulan iletişimsel eylem vardır. İletişimsel eylemin gerçekleştiği dile dayalı yaşantı-dünyasında bireyin dünyayı kavrayışı ben-merkezli olmaktan çıkmıştır; yaşantı-dünyası, “ tarafların nesnel bir dünyadaki, ortak sosyal dünyalarındaki ya da her birinin öznel dünyasındaki bir şey hakkında, onların içinde uzlaştıkları ya da tartıştıkları anlaşma süreçlerinin ufkunu oluşturur” (Habermas, 2001, s.159).

Konsensüse dayalı eylem modeli, öznenin dışsal dünyaya ve kendisine dönük nesneleştirici tutumunun yerine kendisini kişiler-arası etkileşim sürecinin bir katılımcısı olarak gördüğü yeni bir tutumu geçirir. Bu sürecin arka-planında öznelere arasında paylaşılan bir ortak yaşantı-dünyası vardır. Yaşantı-dünyası kavramı Husserl'dan alınarak geliştirilmiştir; kavram öznelere-arası etkileşimin tek tek öznelere bilincinde değil bir ara kesitte ya da dünyada gerçekleştiği düşüncesinden kaynaklanır. Ancak Husserl'dan farkı, anlamlandırmaya değil, dile vurgu yapmasıdır; zira anlamlandırma bireysel bilince indirgenebilir, ancak dil doğası gereği toplumsaldır. Yaşantı-dünyası hem iletişimin bağlamını oluşturur hem de onu besler; katılımcılar verili bir kültürden konsensüse dayalı yorumlama biçimlerini örnek alırlar. Sonuçta iletişim de yaşantı-dünyasını yeniden üretir (Habermas, 1994, ss.297-99, s.315; Şaylan, 2002, ss.221-22).

Habermas'ın iletişimsel rasyonalite kavramı, iletişimle hedeflenen görüş birliğine ulaşmak için gerekli koşulların sağlanmasını ifade eder ve argümanlara dayalı karşılıklı konuşmanın uzlaştırıcı gücüne ilişkin imalar taşır (Habermas, 2001, ss.34-35). Katılımcıların tartışmalı geçerlilik iddialarını argümanlar aracılığıyla kanıtlamaya ya da onları eleştirmeye çalıştıkları konuşma türüne

argümantasyon denir. Argümantasyon, varsayımsal olarak, daha iyi argüman dışındaki her tür baskıyı dışlar. Bu ideal durumu Habermas “ideal konuşma durumu” olarak adlandırır. İdeal durum, kanıt ve argümanların ortaya konulmasına engel olan hiçbir dışsal zorlamanın bulunmadığı ve tartışmaya katılmada herkesin eşit ve açık bir fırsata sahip olduğu bir durumdur (Habermas, 2001, s.42, s.49). Habermas konuşmanın konsensüse yönelik olduğu şeklindeki normatif varsayımdan hareket eder. Bu varsayımını modernleşmenin kazanımlarına dayandırır.

Habermas’a göre, özneliğin diyalektik olmayan bir reddi onun başarılarını göz ardı eder. Bu şekilde, toplumsal rasyonelleşmenin özgürleştirici-uzlaştırıcı yönleri ile baskıcı-yabancılaştırıcı yönleri arasında fark kalmaz (Habermas, 1994, ss.337-38). Oysa yaşantı-dünyasının rasyonelleşmesi sürecinde bağımsız kültürel alanların ayrışması, özellikle hukuk ve ahlâkın farklılaşması yalnızca kapitalist şeyleşmenin bir belirtisi olmayıp iletişimin sürekliliğini ve eylem çatışmalarının güç kullanımıyla değil uzlaşmayla çözülmesini sağlayan bir nitelik taşır. Habermas modernleşmeyi Marx gibi yalnızca üretici güçlerin gelişmesi ve ihtiyaçların daha iyi karşılanması açısından olumlu bulmaz, modernleşmenin “günlük yaşamdaki konuşmaya özgü, zorlamaya dayanmayan düşünce birliği uğraşını geliştiren ve biçimselleştiren toplumsal bütünleşme biçimleri”ni getirdiğine de dikkat çeker. Ona göre, geleneklerin refleksifliği, toplumsal öznenin bireyleşmesi ve evrensel adalet ile ahlâk kurumları modernleşmenin olumlu yanlarını oluşturur (Callinicos, 2001, s.160).

Bununla birlikte, yaşantı-dünyasının düzeylerini oluşturan kültür, toplum ve kişiliğin yeniden üretimi, yani kültürel yeniden-üretim (üzerinde uzlaşılabilir rasyonel bilginin üretimi), toplumsal bütünleşme (üyelerin dayanışması) ve sosyalleşme (sorumluluk sahibi kişiliklerin geliştirilmesi) süreçlerinde aksama yaşandığında, başta anlam kaybı, anomi ya da psikopatolojiler olmak üzere çok çeşitli krizler (meşruiyet eksikliği, yabancılaşma, kültüre dâhil olamama, geleneğin yıkılması, kolektif kimliğin tehlikeye düşmesi, değerlerin içselleştirilememesi gibi) ortaya çıkar. Habermas patolojileri “ekonomik ve idari rasyonalite biçimlerinin, iletişimsel iç yapıları gereği bu ölçütlerle rasyonelleştiremeyen yaşantı-dünyalarına girmeleri sonucunda ortaya çıkan deformasyonlar” olarak tanımlar (2001, ss.575-76). Habermas’a göre, Fransız Devrimi’nden bu yana süren Aydınlanma karşıtı gelenek çok çeşitli kollara ayrılrsa da, bu geleneğin temsilcileri anlam kaybı, anomi ve yabancılaşma gibi burjuva toplumsal patolojilerin yaşantı-dünyasının rasyonelleşmesine dayandırılabilceği kanısında birleşirler (2001, s.581). Habermas özgürlük ve anlam kaybı tespitlerine katılmakla birlikte, modern dönemde gerçekleşen farklılaşma ve uzmanlaşmanın söz konusu patolojileri açıklamadığını ifade eder. Bunun yerine, gündelik yaşam pratiğinin parasallaştırılması ve bürokratikleştirilmesini ifade eden yaşantı-dünyasının sistem tarafından kolonileştirilmesi tezini geçirir. Ona göre, ne dünyevileşme ne de toplumun yapısal farklılaşması kendi başına kaçınılmaz patolojik yan etkilere yol açar (Habermas, 2001, ss.776, 782).

Habermas rasyonelleşen yaşantı-dünyaları arasındaki gerilimleri kısmi ve dengesiz bir rasyonelleşmeye dayandırırken Horkheimer ve Adorno’nun açmazından yola çıkar. Buna göre, *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nde tanımlanan bozulmuş doğa-tin ilişkisi, dolaylı olarak, başlangıçta ideal bir doğa-tin ilişkisi varsayar. O halde, tin-doğa düalizmini varsayan öznel akıl, tin-doğa birliğini öne süren nesnel akıl kadar yanıltıcı demektir. Bu durum karşısında Horkheimer ve Adorno, içinde doğruluğu barındıran başlangıç hâlindeki aklın yerine bir yeteneği, “mimesis”i (taklit etme, öykünmeyi) koyar. Doğruluğa işaret eder, ancak buna ulaşılmasının mümkün olduğunu düşünmezler (Habermas, 2001, ss.397-402). Habermas’a göre, Horkheimer ve Adorno’nun hatası öznel akılı araçsal akılla özdeşleştirmek, burjuva aklını ve birey anlayışını genellemektir. Burjuva aklında toplumsal dayanışma kendinde bir olgu olarak değil, Hobbes’tan beri, hayatta kalmanın yolu olarak görülür. Böylece öznenin çevresiyle ilişkisinde tek amaç kendini korumak olarak tanımlanınca, bireyin çevresiyle başka tür (örneğin, uzlaşım) bir ilişki kuramayacağı varsayılır (Çiğdem, 1997, s.195; Habermas, 2001, s.408). Oysa modern dünya anlayışına geçişle yaşantı-dünyasının rasyonelleşmeye başlaması refleksivitede artış anlamına gelmektedir. Bu da kültürel geleneğin dogmatizmden arınarak sorgulanabilir, eleştirilebilir ve değiştirilebilir hâle gelmesini ifade eder. Böyle bir ortamda topluluğun tekil üyelerinin yorumlama ve eleştiriye açık bir ortak anlayışa katkıda bulunma şansları fazladır (Habermas, 2001, ss.96-97).

Habermas'ın önemli düşünsel kaynaklarından olan Mead'in iletişim kuramı sosyokültürel dünyanın ortaya çıkışını etkileşimin doğuşuyla ilişkilendirir. Mead'in "bireysel ben" (bireyin kendini tanımlaması) ile "sosyal ben" (bireyin başka bilinçlere atıfla kendini tanımlaması) arasında yaptığı ayırım iletişim sonucunda ortaya çıkan bir birey anlayışını beraberinde getirmiştir. Habermas'ta da konuşmacı diyalogdan önce gelmez, tekil konuşmacıyı mümkün kılan özneler-arası iletişimdir. Mead'in davranışçılığı iletişimsel rasyonalite çerçevesinde yorumlandığında Alman felsefesi ile Anglo-Sakson pragmatizmi birleştirilmiş ve birbirinin aşırılıklarına karşı kullanılmış olur (Dellaloğlu, 1998, ss.195-97; Habermas, 2001, ss.549-50).

Giddens kimilerince 21. yüzyılın Kapital'i olarak adlandırılan *İletişimsel Eylem Kuramı*'nda "çok fazla Weber, pek az Marx" bulur (Giddens, 1988, s.120). Kapitalizmin yol açtığı bir paradoks rasyonelleşmenin paradoksu olarak görüldüğünde, çözüm ya aklı reddetmek ya da onu yepyeni bir şekilde tanımlamak olacaktır. Dünyanın büyüünün bozulmasına odaklanan kötümser Weberci Marksistler olarak Horkheimer ve Adorno birinci yolu tutarken, Habermas moderniteyi rasyonelleşme ile özdeşleştirmeye devam etmiş, ancak bu paradoksu iletişimsel rasyonalite tezini ortaya atarak çözmeye çalışmıştır. Dellaloğlu, *İletişimsel Eylem Kuramı*'nda Weber'in Habermas için, Hegel'in Marx için oynadığına benzer bir rol oynadığını, "ayağı aksayan Weber'in iki ayağı üzerine sağlamca basmasını sağladığını" söyler (Dellaloğlu, 1998, s.185).

Habermas'ın moderniteyi normatif bir proje olarak ele alması onun düşüncesini Amerikan sosyolojisinden ayıran temel bir noktadır; bu bakış açısı modernite ile kapitalizmin, kapitalizmle de teknik modernleşmenin özdeşleştirilmesini engeller. Ancak Habermas öte yandan, Weber'in hukuk/ahlâk tezlerini izleyerek, fiilen modernitenin sınırlarını kapitalizmin çizdiğini ima etmiştir. Bu çerçevede Lash Habermas'ın iletişimsel eylem kuramının "söylemsel olarak temellendirilmiş doğal hukuk kuramının başka bir türü" olarak görülebileceğini, zira onun belirli hukuki yapıların kapitalizmin gelişiminde oynadıkları role fazla vurgu yapan Weber'i izlediğini öne sürer (Lash, 2000, ss.156-58).

Kapitalist modernleşme sürecinde sistem ve yaşantı-dünyasının birbirinden kopması, Habermas'a göre, paradoksal bir durum yaratır. Yaşantı-dünyasının rasyonelleşmesi sistemin karmaşıklığının artmasını mümkün kılar; geleneğin sürekli olarak sınılanması yeni ekonomik-siyasal egemenlik ve meşruiyet biçimlerinin doğuşunu ve kurumsallaşmasını kolaylaştırmıştır. Ancak sistemin karmaşıklığı arttıkça sistemin gerekleri araçsallaştırdıkları yaşantı-dünyasını şeyleştirmeye başlar. İletişimsel olarak yenilenen konsensüs süreçleri genelleştirilmiş amaçlar için gerekli kimi sistemik unsurların sürekliliğini engelleyebilir, bu nedenle başarıya yönelik amaçsal-rasyonel eylemle konsensüse yönelik iletişimsel eylem arasında bir ters ilinti olacaktır. Büyüden arındırmanın, yani argümantasyon gerektirmeksizin kutsallığına inanılan ve korunan kültürel unsurların sorgulanmasının mantıksal sınırlarına götürülmesiyle yaşantı-dünyasının tam rasyonelleşmesi gerçekleşir. Böylelikle alt-sistemler yaşantı-dünyasına herhangi bir ideoloji perdesi altında değil doğrudan nüfuz eder (Habermas, 2001, ss.96-97, s.588, ss.805-806).

Outhwaite Habermas'ın yaşantı-dünyası/sistem ayırımına yöneltile eleştirileri ele alır; bunları yaşantı-dünyası kavramının belirsizliği veya tutarsızlığı, sistem ve yaşantı-dünyası ilişkilerinin biçimi ve onun sistem kuramına yaklaşması olarak üç başlıkta toplar. Yaşantı-dünyası bir taraftan iletişimsel eylemin paylaşılan arka-planını oluşturan yarı-aşkın ya da biçimsel-pragmatik bir kavram iken, öte yandan kolonileştirme tartışmasındaki gibi gündelik veya sosyolojik bir kavramdır. İlk kavram, aslında Habermas'ın kuramı için çok önemli olmasa da, yaşantı-dünyasına sahte bir karşılıklılık görüntüsü kazandırmaya hizmet eder. Habermas eylem tipleri, eylem koordinasyonu tipleri ve toplumsal alanlar arasında doğrusal bir tekabüliyet ilişkisi kurarak, başarıya yönelik eylem ile konsensüse yönelik eylemin tamamen farklı dünyalarda gerçekleştiğini ileri sürer. Yaşantı-dünyasındaki eylemlerin iktidar ilişkilerinden ya da stratejik eylemden bağımsız olmadığını ifade etse de, yaşantı-dünyasında başarıya yönelik eylemin nasıl bir yeri olduğu ya da yaşantı-dünyasının unsurlarının sistemi belirleyip belirlemediği anlaşılmamaktadır. Habermas'ta "sistem kötü, yaşantı-dünyası iyi" gibi bir sonuç

çıkarmak da doğru değildir. Habermas sistem düşüncesini iki açıdan (normlar ve alt-sistemler) yeniden üretir. O, normlar aracılığıyla toplumsal bütünleşmeye dayalı Parsonsçı modelden etkilenmiştir; bu modele göre normatif evrim değişimin motorudur. Daha da önemlisi, Habermas yaşantı-dünyasının yeniden üretimi süreçlerini alt-sistemlerin işleyişine dayandırarak ve yaşantı-dünyasının buraya müdahalesini gözardı ederek hatta engelleyerek sistem kuramına yaklaşır (Outhwaite, 1994, ss.111-17).

Anderson'a göre, sistemlerin yaşantı-dünyasını kolonileştirmesinin engellenmesi gibi yaşantı-dünyasının sisteme müdahalesinin de engellenmesi gerektiği düşüncesi öz-yönetimi dışarıda bırakır. Böylece geriye bu iki alan arasında olanaksız bir uzlaşma kalır. Her ne kadar Habermas özerk kamusal alanı sistem ile yaşantı-dünyası arasında geçişi ve alışverişi sağlayabilecek demokratik bir mekân olarak ele alsın da, bu alanın yapısal bir çöküş içinde olduğunu da söyler (Anderson, 2002, s.60). 1980'lere geldiğinde Habermas alt-sistemlerin, yani devletin ve piyasanın daha demokratik biçimde düzenlenmesine odaklanmaya başlamıştır. Bu projenin coğrafyası da tarihsel olarak kamusal alan deneyimine sahip Avrupa toplumları olarak belirir.

Bowring'e göre Habermas'ın kolektif öz-yönetimle idare edilemeyecek bir parasal-bürokratik sistemi kabul etmesi yeni yönetici sınıfın gücünü pekiştirmeye hizmet eder. Böylece özgürleşim umudu körelir; Weber ve Frankfurt Okulu'nun kötümser etkisi ortaya çıkar. Kötümserliğin nedeni Habermas'ın tekil sosyal grupların failliğini ihmal etmesidir. Özgür ve sorumlu öznelerin yerine muğlak bir yaşantı-dünyası kavramı vardır. Bu yüzden, toplumsal çatışma ne işçi sınıfıyla burjuvazi arasında ne de akıl ile akıldışı arasında, aksine insan eylemlerinin koordinasyonu ve entegrasyonu konusunda iki farklı mekanizma olan toplumsal ve sistemsel bütünleşme arasındadır (Bowring, 1996).

Habermas kapitalizmde ekonomi ve devletin gündelik hayat alanlarına doğru sürekli bir genişleme hâlinde olduğunu kabul eder. Kapitalizm özgür bireyler, bağlayıcı değerler ve anlam-yüklü kimlikleri korumak için gereken yaşantı-dünyasının iletişimsel temelini altını oymaktadır. O, gündelik hayat alanlarının, sosyalleşme ve paylaşılan normlar etrafında eylemlerin koordinasyonu gibi iletişimsel etkileşimi gerektiren işlevlere sahip olduğunu vurgular (Ingram, 1991, s.77). Şüphesiz, gündelik toplumsal hayatta ve ilişkilerde farklı işlevler, farklı araçlar söz konusu olsa da, sistemsel işleyişten bağımsız bir norm yapısının ne derece mümkün olduğu sorusu akla gelmektedir. Bir yanda çatışma, rekabet, baskı üzerine kurulu kapitalist ekonomi ve devlet aygıtları ile diğer yanda konsensüs ve iletişim üzerine kurulu yaşantı-dünyası yapıları şeklinde keskin bir ayırım gerçekçi görünmemektedir.

Callinicos'a göre, Habermas'ın toplumu bir çatışma değil konsensüs alanı olarak tarif etmesi onu Keynesçi modelin ekonomik çelişkilerin üstesinden gelme derecesini abartmaya götürmüştür. Oysa, refah devletinin sınıfsal karşıtlıkları yok etmediği, yalnızca zararsız hâle getirdiğini Habermas da kabul eder. Üstelik 1970'lerde geri dönen ekonomik bunalım refah devletinin kapitalizmin doğasındaki çelişkileri aşamadığını ispatlamıştır. Habermas'ın ekonomik kriz analizinin yerine koyduğu "meşruluk krizi" yaklaşımı kitlelerin düzenle normatif bütünleşme derecesini abartır ve meşruluk krizine yol açan patolojik dönemler dışında liberal demokrasiyi idealleştirir. Tarihçiler Tartışması'nda faşizm karşısında Federal Alman demokrasisini güçlü biçimde övmesi, ikincisinin antidemokratik uygulamalarını ve Batı kapitalizmiyle bütünleşmesini karanlıkta bırakmaktadır. Bu yüzden onun moderniteyi tamamlama projesi sol kanattan ciddi eleştiriler almıştır (Callinicos, 2001, ss.180-86).

Dellaloğlu'na göre, Habermas rasyonalitenin paradoksunu/sorunlarını dil düzeyinde çözmeyi denemiştir. Kaynakları da Mead'in sembolik etkileşimciliği, Wittgenstein'in dil oyunları, Austin'in konuşma edimi kuramı ve Gadamer'in hermeneutik yaklaşımıdır. Onun evrensel pragmatikliği yeni bir tür yeniden yapılandırıcı dil ve iletişim bilimidir; iletişimin ve karşılıklı anlamının evrensel koşullarını aydınlatmayı amaçlar (Dellaloğlu, 1998, s.189, s.192, s.198). Postmodernistler gibi Habermas da dilin sentaktik (kurallara uygunluk) ve semantik (sınanabilirlik) unsurlarının doğruluk için yeterli olmayacağını, dilin pragmatik (bireyin dili kullanma özgürlüğü) unsurunun belirleyici önemde olduğunu düşünür. Pragmatik nedeniyle dil "açık uçlu bir süreç"tir. Postmodernistler bu unsurdan "dil

oyunları” ve rölativizm çıkarırlar; örneğin Lyotard “dil ortamlarını, konuşmacılar arasındaki dengeli olmayan bir alışveriş, ‘hilelerin ayırıcına varma’, hasmı mat etme olarak görür” (Sarup, 2004, ss.218-19). Habermas ise pragmatizmin evrensel etik zorunluluklara ve aklın formel ölçütlerine tâbi olduğu naif ve tarih-dışı bir özneler-arasılığa yönelir. Dile bu denli merkezi bir yer vermeyi kabul ettikten sonra buradan hareketle, postmodernistlerin yaptığı gibi, “dil taşıdığı özellikler nedeniyle doğruluk temsili yapmaya uygun olmadığını öne sürerek bilimin olabilirliğini sorgulama”yla (Şaylan, 2002, ss.197-202) mesafe kısalır. Habermas bu mesafeyi uzlaşma, özneler-arasılık ve evrensel etik ve rasyonel ölçütleri ile korumak ister.

Habermas’ta dil türlerin varlığının koşullarını düzenler ve kültürel imgelerin değişiminin genel yönünü belirler (Arnason, 1982, s.230). Dili toplumsal pratiklerin belirleyici unsuru hâline getirmesi itibarıyla Habermas Fransız post-yapısalcılara benzetilir. Ancak izlediği yol ve vardığı sonuçlar açısından onlardan ayrılır. Anderson’un ifadesiyle, “[post-yapısalcılıkta] kuşkulu, karanlık ve belâli görünen herşey [Habermas’ta] düzelmiş ve yarı saydam olarak belirir” (Anderson, 2004, s.79). Post-yapısalcılar beşeri bilimlere iktidar teknolojileriyle ilişkilendirerek reddederken, Habermas iletişim kuramını beşeri bilimlerin temeli hâline getirmek ister. Post-yapısalcılarda dil anlamı ve doğruluğu yok ederken, Habermas’ta tarihe düzen verir, toplumda uzlaşım sağlar, demokrasiyi geliştirir ve doğruluktan ayrılmaz. Ancak dil ve söylem her ikisinde de merkezi bir yere sahiptir ve yine Anderson’a göre, varsayımsal bir “ideal konuşma durumu” Habermas’ın rasyonel bir konsensüsten daha fazla bir şey olmayan kendi doğruluk tanımını post-yapısalcı rölativizmden ve pragmatik öznelcilikten ayırmaya yetmez (Anderson, 2004, ss.79-81). Kellner de dilin doğruluğu tehdit ettiği iddiasının doğruluğu sağladığı iddiasından daha iyi temellendirildiğini söyler. Habermas postmodernistlerin “gizli suçları olduğunu” varsayarken, modernitenin söylemine getirilen güçlü eleştirileri aynı güçte yanıtlanamaz (Kellner, 2000, s.399).

Habermas için doğruluk, önermelerin olgusal içeriğine isnat ettiğimiz bir geçerlilik iddiasıdır. Rasyonel bir konsensüsün öncülüdür. Doğruluk birey ile dünya arasındaki bir ilişki değil, eleştirel tartışmalarla oluşan bir ittifaktır (Giddens, 1997, s.166). Callinicos’a göre, bu, argümantasyonda prosedürelliği vurgulaması itibarıyla pozitivist, doğrunun nesnelliği ve evrensel geçerliliğini reddetmesi bakımından hermeneutik ve rölativist bir yaklaşımdır. Habermas’ın dil felsefesi metafizik bir nitelik taşımaktadır; bunun kaynağında anlamın temeline konsensüsü yerleştirmesi yatmaktadır. Kant’ta olduğu gibi Habermas’ta da “bilgi, anlama kategorilerinin duyu izlenimlerine uygulanmasından oluşur” ve ahlâkî yargılar evrensel ve zorunludur. Her ikisinde de baştan evrensel bir uzlaşma niyetinin varlığı kabul edilmiştir. Fark, birinin rasyonelliğin temeline aşkın özneyi, diğersinin ise dilsel özneler-arasılığı koymasındadır. Callinicos akli formel prosedürlerin evrenselliği çerçevesinde savunan Kantçı bir saf formel akıl anlayışının Aydınlanma’yı savunmak için yeterli olmadığını belirtmiştir (Callinicos, 2001, ss.165-66, s.170, s.176).

Wellmer iletişimsel rasyoneliteyi, rasyonel tartışma ile iddiaların sınanmasını doğru bulmakta, ancak özneler-arası konsensüsün doğrunun ölçütü olamayacağını söylemektedir. Konsensüs doğruyu garanti edemez, çünkü fiilen uzlaşma ile rasyonel uzlaşma arasında ayırım yapmak kolay değildir. (Dellaloğlu, 1998, ss.207-208) Giddens’a göre, Habermas rasyonel uzlaşımın geleneğe/güce dayalı bir uzlaşımın nasıl ayırdedileceği güçlüğü ile karşı karşıyadır (Giddens, 1997, ss.168-69). Flyvbjerg de şu soruları sormaktadır: İletişimde rasyonellik ve güç ilişkileri nasıl ayırt edilecektir? Rasyonel Habermas’ın yaptığı gibi iktidardan bağımsız olarak düşünülebilir mi? Onun da belirttiği gibi, Habermas’ın yaklaşımı normatif ve prosedürel kalmaktadır; gerçekte söylemin hangi koşullarda, hangi iletişimsel-olmayan güçlerle ve değerlerle ilişki içinde oluştuğunu atlamaktadır. Habermas iktidar ilişkilerini anlamak açısından pek fazla şey sunmamış olan Aydınlanma rasyonelizminin bu yetersizliğini sürdürmüştür (Flyvbjerg, 1998, ss.218-19). Hegel’le başlayan modernitenin felsefi söyleminin esas önemini felsefe ile güç arasında bir ilişki kurma çabası olduğu, Habermas’ın Kant’ın formel ve evrensel aklına başvurarak bunun gerisine düştüğü öne sürülebilir.

5. SONUÇ

Therborn 19. yüzyıldan itibaren modernitenin diyalektiğinin iki önemli toplumsal harekette cisimleştiğini belirtir: işçi sınıfı hareketi ve milliyetçi hareketler. Marksizm bu iki hareketi ve modernitenin yol açtığı sorunlara karşı gelişen diğer tepkileri açıklayabildiği ve kapsayabildiği ölçüde, sınırlarına ittiği liberalizme rakip temel entelektüel/politik kültürü oluşturmuştur. Marksistlerin tarihsel ilerlemeye ilişkin iddialarının arkasında yatan düşünce, eleştirinin gerçekliğin içinde (işçi sınıfı hareketi olarak) zaten mevcut olduğuydu. Bu yüzden, eleştirel düşünce üzerinde akılcı, bilimci, ilerlemeci Marksizm'in etkisi uzun süre devam etmiştir. Ancak özellikle 1950'lerden itibaren Marksizm'in tekeli kırılmaya başlamıştır, zira kapitalizmin altın çağını yaşamasına karşılık Sovyet devriminin Batı'da geri çekilmesi Marksist eleştirinin siyasal gerçeklik içindeki yerini zayıflatmaya başlamıştır (Therborn, 1996, 73-74, 80). Farklı epistemolojik arayışlar, akla ve bilime duyulan güvenin azalması, giderek daha yıkılmaz görünmeye başlayan iktidarın gücüne ilişkin yeni temellendirmeler bu dönemde doğmuştur. Özellikle 1968 dalgasının yenilgisi ve liberalizmin tekleşmesiyle, post-yapısalcı akımların özneyi de yapıyı da "çözdüğü", çoğulluk ve parçalılığın insanı ve doğayı bilinemez/karar-verilemez kıldığı, eleştirinin bilim karşıtlığıyla özdeşleşmeye başladığı bir antimodernist/antirasyonalist eleştirel düşünüş egemen hâle gelmiştir.

Jürgen Habermas işte bu dönüşümün başladığı 1960'larda eserlerini vermeye başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda Amerikan davranışçı sosyolojinin ve dil felsefesinin de Alman liberal sosyal kuramına nüfuz etmeye başladığı bir dönemdir. Eleştirel kuramın bu son büyük filozof ve kuramcısı, sözü edilen dönüşümlerden etkilenmekle birlikte liberalizmin akılcı bir yorumundan yana saf tutmuştur. Eleştirel düşüncenin 1970'lerin sonlarından itibaren giderek muhafazakâr hatta gerici akımlarla buluşmasına tepki duymuştur; özellikle Alman entelektüel hayatında kalıcı bir etki bırakan faşizm deneyimini kuramsal olarak desteklemesinden korktuğu Nietzscheci ve post-yapısalcı akımlara karşı yürüttüğü mücadele 1980'lerde onu modernitenin en önemli savunucularından biri yapmıştır.

Öte yandan, Habermas'ın postmodernizmle tartışması, postmodernizmin temel varsayımları ve tezlerini çürütmekten çok, postmodernist düşüncenin kimi istenmeyen siyasi sonuçlarına ve kendi iletişimsel eylem modeline yakınlığı veya uzaklığına odaklanmıştır. O Nietzsche'nin takipçileri olarak ele aldığı düşünürlerle benzer düşünsel kaynaklardan beslenmiştir. Bu durum gerek antimodernistlerle tartışmasında gerekse iletişimsel eylem kuramında görülmektedir. Modernitenin karşı-söyleminin eleştirel akli reddetmesi onun kendi varsayımlarının değil özneler-arası uzlaşma fikrinden uzaklaşmasının sonucu olarak alınmış ve bu da Habermas'ın antimodernizm eleştirisinin gücünü ve tutarlılığını zayıflatmıştır. İletişimsel eylem kuramında Habermas post-yapısalcılar gibi dilin rölativizme açılan pragmatik unsurunu başlangıç noktası kabul etmiş, ancak buradan "karar-verilemezlik" değil, karşılıklı anlamayı uzlaşma hedefine bağlayan idealist bir özneler-arasılık çıkarmış ve rölativizmden kaçınmak için Kantçı realizme dönmüştür. Liberal düşüncenin postmodernizmle ilişkisinin normalleşmeye başladığı 1990'lardan itibaren Habermas'ın eski hasımlarıyla düşünsel akrabalığı daha açık biçimde ortaya çıkmış ve postmodernizmle tartışması durulurken hem Habermas hem de postmodernizm sol liberalizmin kaynakları arasına girmiştir. Zira modernitenin diyalektiğinin yokluğunda modern ve postmodern arasındaki çizgi silikleşmiştir.

KAYNAKÇA

- Anderson, P. (2002).** *Postmodernitenin Kökenleri* (Çev. Elçin Gen). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Anderson, P. (2004).** *Tarihsel Materyalizmin İzinde* (Çev. M. Bakırcı). Belge Yayınları, İstanbul.
- Arnason, J.P. (1982).** Universal Pragmatics and Historical Materialism. *Acta Sociologica* 25(3), 219-233.
- Balakrishnan, G. (2003).** Overcoming Emancipation. *New Left Review* 19, 115-128.
- Benchimol, A. (2001).** The Cultural Politics of the Habermasian Public Sphere: A Re-examination of the Modernity/Postmodernity Debate in its National, Social and Political Contexts. *European Legacy* 6(4), 471-490.
- Bohman, J. (1999).** Habermas, Marxism and Social Theory: The Case for Pluralism in Critical Social Science. Habermas: *A Critical Reader* (Der. P. Dews) içinde. Blackwell, Oxford-Malden.
- Bowring, F. (1996).** A Lifeworld without a Subject: Habermas and the Pathologies of Modernity. *Telos* 106, 77-104.
- Callinicos, A. (2001).** *Postmodernizme Hayır- Marksist Bir Eleştiri* (Çev. Ş. Pala). Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Callinicos, A. (2004).** *Toplum Kuramı- Tarihsel Bir Bakış* (Çev. Y. Tezgiden). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Coole, D. (1992).** Modernity and its Other(s). *History of the Human Sciences* 5(3), 81-91.
- Çiğdem, A. (1992).** *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi- Jürgen Habermas Üzerine Bir Çalışma* (Çev. Y. Aktay). Vadi Yayınları, Ankara.
- Çiğdem, A. (1997).** *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dallmayr, F. (1996).** The Discourse of Modernity: Hegel, Nietzsche, Heidegger and Habermas. *Habermas and the unfinished project of modernity: critical essays on the philosophical discourse of modernity* (Der. M.P. d'Entreves ve S. Benhabib) içinde. Polity Press, Cambridge.
- Dellaloğlu, B. (1998).** "Toplumsal"ın Yeniden Yapılanması- Habermas Üzerine Bir Araştırma". Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Flyvbjerg, B. (1998).** Habermas and Foucault: Thinkers for civil society?. *British Journal of Sociology* 49(2), 208-33.
- Giddens, A. (1988).** Reason Without Revolution? Habermas's Theorie des kommunikativen Handelns. *Habermas and Modernity* (Der. R.J. Bernstein) içinde. Polity Press, Cambridge.
- Giddens, A. (1997).** Jürgen Habermas. *Çağdaş Temel Kuramlar* (Der. Q. Skinner) içinde. Vadi Yayınları, Ankara.
- Habermas, J. (1994).** *The Philosophical Discourse of Modernity - Twelve Lectures*. Polity Press, Cambridge, Oxford.
- Habermas, J. (1996).** Modernity: An Unfinished Project. *Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on the Philosophical Discourse of Modernity* (Der. M.P. d'Entreves ve S. Benhabib) içinde. Polity Press, Cambridge.

- Habermas, J. (2001).** *İletişimsel Eylem Kuramı* (Çev. M. Tüzel). Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Halliday, F. (1999).** The Potentials of Enlightenment. *Review of International Studies* 25(5), 105-125.
- Honneth, A. (1997).** *The Critique of Power- Reflective Stages in a Critical Social Theory*. MIT Press, Cambridge.
- Ingram, D. (1991).** Habermas on aesthetics and rationality: Completing the project of enlightenment. *New German Critique* 53, 67-103.
- Kellner, Douglas. (2000).** Toplumsal Teori Olarak Postmodernizm: Bazı Meydan Okumalar ve Sorunlar. *Modernite Versus Postmodernite* (Der. M. Küçük) içinde. Vadi Yayınları, Ankara.
- Küçük, M. (2000).** Derleyenin Sunuşları. *Modernite Versus Postmodernite* (Der. M. Küçük) içinde. Vadi Yayınları, Ankara.
- Lash, S. (2000).** Modernite mi Modernizm mi? Weber ve Günümüz Toplumsal Teorisi. *Modernite Versus Postmodernite* (Der. M. Küçük) içinde. Vadi Yayınları, Ankara.
- Matušík, M.B. (2006).** Habermas' turn?. *Philosophy and Social Criticism* 32(1), 21-36.
- Outhwaite, W. (1994).** *Habermas: A Critical Introduction*. Polity Press, Cambridge.
- Philip, M. (1997).** Michel Foucault. *Çağdaş Temel Kuramlar* (Der. Q. Skinner) içinde. Vadi Yayınları, Ankara.
- Sarup, M. (2004).** *Post-yapısalcılık ve Post-modernizm* (Çev. A. Güçlü). Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Şaylan, G. (2002).** *Postmodernizm*. İmge Yayınevi, Ankara.
- Therborn, G. (1996).** Dialectics of Modernity: On Critical Theory and the Legacy of Twentieth-Century Marxism. *New Left Review* 215, 59-81.

ULUSLARARASI ESKİŞEHİR FİLM FESTİVALİ İZLEYİCİ ARAŞTIRMASI

Yrd. Doç. Dr. Hakan UĞURLU* Arş. Grv. Dr. Elif Gizem UĞURLU**

ÖZ

Film festivallerinin çeşitli işlevleri bulunmaktadır. Ekonomik, sanatsal ve toplumsal bağlantıları bulunmaktadır. Festivaller sinema kültürünü yaymak açısından önemli faaliyetlerdir. Türkiye’de çeşitli ulusal ve uluslararası film festivalleri bulunmaktadır.

Bir üniversite kenti olan ve çok sayıda üniversite öğrencisini barındıran Eskişehir’de her yıl Mayıs ayının ilk haftasında Uluslararası Eskişehir Film Festivali yapılmaktadır. Kentte sinema adına yapılan tek uluslararası etkinliktir. Sinema kültürünü geliştirme amacı taşımaktadır.

Film Festivalleri sanatı, sanatçıyı ve izleyiciyi bir araya getirme amacı taşır. Etkileri, bir çok alanda, sadece gerçekleştirildiği süre boyunca değil, festival sona erdikten sonra da devam eder. Fakat festivaller hakkında bilimsel dayanaklı araştırmalarla sık karşılaşılmamaktadır. Festival izleyicisini tanımlamaya ve izleyicilerin tercihlerini nasıl yaptıklarını anlamaya çalışan bir araştırma bulunmamaktadır.

10 yıldır düzenlenen Uluslararası Eskişehir Film Festivali sırasında izleyicilerin film seçimlerini nasıl yaptıklarını anlamak için 500 anket uygulanmıştır. 366 ankete cevap alınmış, izleyici görüşleri anlaşılmaya çalışılmış ve izleyici tercihleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışma kapsamında festivalin geçmiş yıllardaki tüm dokümanları da değerlendirilmiştir. Yapılan ankette toplanan veriler festival izleyicisinin festivale katılma nedenlerini, izlediği filmleri neye göre seçtiğini, festivalde ilgisini çeken bölümlerin neler olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Film Festivali, İzleyici Araştırması, Sinema, Türkiye*

INVESTIGATION ON AUDIENCE OF INTERNATIONAL ESKİSEHIR FILM FESTIVAL

ABSTRACT

Festivals are important events to extent the cinema culture. The film festivals, which are created with the support of various foundations and local administrations, can be formed with various programs. There are lots of national and international film festivals in Turkey. In some of them there are short movies or movie competitions.

In Eskişehir, which is a university, town and holding a huge number of students Eskişehir Film Festival is organizing at the first week of the may every year. It is the only international event that is organizing in the name of cinema at the city. Its aim is developing the cinema culture. Festival draws the attention of people living in the city and the youth of the university. The Anadolu University supports organizing of the festival. Program is prepared by the lectures of the faculty of communication science department of cinema and television. At the festival, classics of cinema history, the movies picked from the world festivals, examples of animation, examples of movies shot at the last year of Turkish cinema, and short films are screened. During the festival international and national directors, actors, and academicians meet with the audiences. These audiences can also be people living in the city, like the students will work at the cinema industry.

During the festival there are documents about the festival program and at the end of the festival there are some essays or article and news published about the festival on press but the scientific researches are inadequate about festivals. There is any research to define the festival audiences and gain the understanding of how they make their choices.

During the Eskişehir Film Festival, which is maintaining 10 years, a survey was carried out to realize how the audiences make their choices. In 500 questionnaires answered and the point of view of the spectators and their choices was tried to understand. In the concept of that survey all of the documents of the festivals were assessed so the data gained from the questionnaires helped to understand the reasons of why spectators join the festival, in what circumstances spectators choice the movie and which parts draw an attention at the festival.

Keywords: *Film Festival, Audience Research, Cinema, Turkey.*

* Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Sinema ve Televizyon Bölümü, e-posta: hugurlu@anadolu.edu.tr

** Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Sinema ve Televizyon Bölümü, e-posta: egugurlu@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Sinema bir sanatsal ifade aracıdır. Sadece popüler kültür ürünlerini üreten ve çoğaltan filmlerden başka yönleri de vardır. Başta düşünmeye sevk eder. Sinema ve fotoğrafın en belirgin ortak özelliği insan hayatının iz düşümü olmasıdır. Fotoğraf hayatın bir anını gösterirken sinema hayatı olduğu gibi yeniden üretir veya yeniden kurgulayarak yorumlaya bilir. Andre Bazin (1993), *Sinema Nedir?* Adlı kitabında plastik sanatların çıkışını benzerliğin hikâyesi ya da gerçekliğin hikâyesi olarak tanımlamış ve Andre Malraux sinemayı plastik gerçekliğin ileri evrimi olarak göstermiştir. Bununla birlikte Bazin, perspektifin bir sistem olarak ortaya çıkışıyla birlikte sanatçıların üçüncü boyutu yakalamada önemli bir yol aldıklarını söylemektedir. Bazin'e göre; bu noktada sanatçı kendisine iki eğilim belirlemiştir. Bunların birincisi dış dünyanın psikolojik olarak tekrar edilmesi diğeri de estetik kaygılarla gerçekliğin yansıtılmasıdır. Bu eğilimlerden etkilenen sinemada perspektifin sadece biçim sorunlarını çözdüğü görülmüştür. Sinemanın bir aksiyon sanatı olarak hareket ile ilgili olarak fiziğin dördüncü boyutu olan zaman ve hareket, sinema estetiğinin önde gelen elemanlarından olmuştur (Bazin, 1993, s.16).

Sinema sanatını izleyici ile birleştiren yerler sinema salonlarıdır ama gösterim şansı bulamayan nitelikli filmler de oldukça fazladır. Sinema için yapılan festivaller ise bu anlamda önemli etkinliklerdir. Gün geçtikçe sayıları artan, temaları çeşitlenen film festivalleri, bilimsel bir yaklaşımla yeterince irdelenmeyen bir konudur. Bir festivalin organizasyonu, nasıl tasarlandığı, nasıl gerçekleştirildiği, izleyicilerin tercih ve görüşleri de bu çerçevede işlenmediği, doğrudan bu konuya odaklanan çalışmaların bulunmadığı gözlenmektedir.

4. Türkiye Sinema Kurultayı'nda ortaya konduğu gibi; dönemi, yapıldığı çevre, konusu, katılanların sayısı gibi nitelikleri belli bir programla belirtilen ve özel önemi olan sanat, kültür, bilim, ekonomik faaliyet, ürün, dönem veya belli bir temaya yönelik olarak düzenlenen, tek seferlik veya belli dönemlerde tekrarlanan gösteri ve etkinlikler dizisine "festival" denmektedir. Kurultay'da film festivallerinin sınıflandırılması için bazı ölçütler de belirlenmiştir (Makal vd.,2003, s.46-48). Festivaller çeşitli kategorilerde, yerel, ulusal, uluslararası olabileceği gibi, bir sanat dalı, bir konu, bir veya birçok alanı kapsayan şekilde de olabilir. Festivaller, ürün, hizmet ve gösterilerin ilgilileri ile bulunduğu organizasyonlardır. Zaman zaman festivalde sergilenen emeği izlemek, yemeği yemek, ürünü satın almak için talep sahipleri bir bedel öderler. Mal ve hizmetlerini satar para kazanırlar. Ama festivalde sergilenen ürün bir sanat eseri olduğunda ekonomik katkısının yanı sıra kültürel katkısından da söz etmek gerekir. Bu araştırma kapsamında incelenen festival, sanatsal bir etkinlik olan film festivalidir. Film festivalleri sanatı, sanatçıyı ve izleyiciyi bir araya getirme amacını da taşımaktadır. Sinema sanatı bazen teknolojinin sunduğu, görsel ve işitsel gelişmelerden yararlanmakta, bazen de eski yöntemleri kullanmakta ama bir şekilde yönetmenin vazgeçilmez anlatı aracı olmaktadır. Yönetmen bu aracı kullanarak bir aura yaratmaktadır. Bayram'a göre (2007, s.12); "yalnızca hayranlık uyandıran görüntüler, ustalıklı oyuncular ve çarpıcı öyküler değil festivaller de bu auranın önemli bir parçası"dır. İzleyiciler ile sanatçıları, yıldızları yapımcıları, sektörün çalışanlarını biraraya getiren, "film sanatının zirvelerini, yeni eğilimlerini, sanatçıların dünyaya bakışlarını, dert ettikleri meseleleri ve film dilinin sonsuz olanaklarını sergileyen festivaller bu büyümlü dünyanın defilesi gibidir" (Bayram, 2007, s.12). Festivaller sadece gerçekleştirildiği süre boyunca değil festival sona erdikten sonra da etkilerini hissettiren bir etkinliktir. Festivallerin etkisi geleceğe uzanmaktadır. Filmler ve onları çevreleyen düşünceler, duygular günlerce konuşulur; gündemin parçasından biri de sinema olur. İzleyiciler daha önce tanımadıkları yönetmenleri keşfedebilir, farklı anlatım biçimlerinde yaratıcılığa, yeni hikayelere, yeni hayatlara ve bakış açlarına tanıklık edebilirler.

Evren (1998, s. 22), gerçek anlamda bir film festivali düzenlemenin deneyimli bir kadronun yanı sıra büyük ve pahalı bir organizasyona bağlı olduğunu ifade eder. Festivallerin tükettiği kadar üretmemesi durumunda yaşama ve kendilerini geliştirme, büyüme olanağını bulamadıklarının altını çizer. Yalnızca izleyicinin bir bilet karşılığı ödediği gelirle ayakta kalmayı amaçlayan festivallerin giderek güdük ve işlevsiz hale geldiklerini, gerçek amaçlarından soyutlanıp tecimsel bir kulvara da ödün verdiklerini savunur. Festival kadrosunun önemine, gelirine, festivale verilen desteğin önemine dikkat çeker. Elbette festivallerin işlevleri de önemlidir.

Türk Milli Eğitim Bakanlığı'nın bir raporuna (1983, s.12) göre; insan yaşamında sanatın bireysel, toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasal ve eğitimsel işlevleri bulunmaktadır. Bir şehirde sanat ile ilgili faaliyetlerin gerçekleştirilmesi o kente, kent yaşamına ve bireylere katkıda bulunur. Bireylerin estetik olarak uyarılması ve tepkide bulunmalarına zemin yaratır. Birey ile toplum, toplumsal kesimler ve toplumlar arasında anlaşma, dayanışma, kaynaşma, paylaşma, işbirliği yapma ve bütünleşme için de ifade ve sergileme aracıdır. Festivaller aracılığı ile toplumsal kültür arttırılabilir. Kültürel özellikler taşınabilir ve kuşaktan kuşağa aktarılabilir. Kültürlerarası ilişkiler çeşitlendirip güçlendirilebilir. Paylaşım ile sanatsal birikim zenginleştirilerek pekiştirici etkinlikler gerçekleştirilebilir.

AC Nielsen Türkiye tarafından Fida Film için gerçekleştirilen "Sinema İzleyici Profili" araştırmasında toplam 13 ilde, 50 sinemada ve 3 bin 652 izleyici ile gerçekleştirilen araştırmaya göre; Türkiye'de 1992 yılında 7,8 milyon olan sinema seyirci sayısı, 2006'da 34,9 milyona yükselmiştir. Fida Film Pazarlama Koordinatörü Nihan Güney; 1992 yılında, Türkiye'de 438 sinema ve 1.299 sinema salonu bulunduğunu belirterek, bunların yaklaşık yüzde 50'sinin İstanbul, Ankara ve İzmir'de yer aldığını bildirmiştir. (<http://www.sadibey.com/2007/04/05/sinema-izleyici-profil-arastirmasi/>, son erişim 10.12.2010).

2. DÜNYADA FİLM FESTİVALLERİ

Türkiye'deki festivallere geçmeden önce dünya çapında bilinen bir kaç festivali anmakta fayda bulunmaktadır. Bu festivaller sinema dünyasının prestijli ve uzun soluklu olanlarıdır. Cannes Film Festivali, Toronto Uluslararası Film Festivali, Venedik Film Festivali, Sundance Film Festivali, Berlin Uluslararası Film Festivali ve New York Uluslararası Film Festivali dünya çapında ünü olan festivallerdir.

2.1. Cannes Film Festivali

1939 yılında kurulan, Cannes Film Festivali (*Le Festival de Cannes*) dünyanın en eski, en etkili ve prestijli film festivallerinden biridir. Cannes Film Festivali, Fransa'nın güneyinde bir lüks Akdeniz kasabasında her yıl Mayıs ayında düzenlenmektedir. Cannes, Avrupa filmleri için en önemli pazarlarlardan biri, Hollywood filmleri için de bir vitrin olarak kabul edilmektedir. Avrupa'daki en önemli üç film festivalinden biridir ve yılda ortalama 20 film yarışmaktadır. Bu filmler, Jüri Başkanı ve Jüri Üyeleri tarafından değerlendirilen filmler; Altın Palmiye, Büyük Jüri, Jüri Ödülü, En İyi Yönetmen, En İyi Kadın Oyuncu, En İyi Erkek Oyuncu, En İyi Senaryo, En İyi Kısa Film ve Altın Kamera ile ödüllendirilmektedir (<http://www.festival-cannes.com/> son erişim, 24.12.2010, <http://www.festival-cannes.com/> son erişim, 24.12.2010).

2.2. Toronto Uluslararası Film Festivali

1976 yılında kurulan Toronto Uluslararası Film Festivali (*Toronto International Film Festival*, TIFF), dünyanın en prestijli uluslararası film festivalleri arasında yer almaktadır. Her yıl İşçi Bayramı olan Ekim ayının ilk Pazartesi günü başlamakta ve 11 gün sürmektedir. 300- 400 kadar film 37 sinema salonunda gösterilmektedir. Avrupa festivallerine kıyasla düşük ücretli gösterim beldeleri ile 300.000 civarında izleyiciye ulaşmaktadır. Festival film sanayii için önemli pazarlardan biridir. Festivalde vurgu noktası bağımsız sinema olsa da Hollywood filmlerinin gösterimi de ilgi görmektedir. Ulusal özel gösterimler, ülke sinemaları ve Afrika, Kuzey Amerika, Asya filmleri de festival kapsamında yer almaktadır. Festival; 1994 yılından beri, "Toronto International Film Festival Group" (TIFFG) tarafından organize edilmektedir.

2.3. Venedik Film Festivali

1932 yılında Kont Volpi Giuseppe di Misurata tarafından kurulan, Venedik Film Festivali (*Venice Film Festival*) dünyanın en eski film festivalidir. Her yıl Ağustos ayının son haftası ile Eylül ayının ilk haftası arasında gerçekleştirilen festival, Venedik Bienali'nin bir parçasıdır. Dünyanın en prestijli film festivalleri arasında yer alan etkinlikte; en iyi film ödülü olarak Altın Arslan (Leone d'Oro), En iyi erkek ve kadın oyunculara da Volpi Kupası (Coppa Volpi) verilmektedir (<http://www.labiennale.org/en/cinema/>, son erişim, 26.12.2010).

2.4. Sundance Film Festivali

Robert Redford tarafından 1978 yılında kurulan Sundance Film Festivali (*Sundance Film Festival*) bağımsız film için dünyanın en büyük vitrini sayılmaktadır. Her yıl Ocak ayında Amerika'nın Utah Eyaleti'nde gerçekleştirilir. Dünyanın en önemli beş festivali arasında yer alır. Festivalin Drama ve Belgesel Yarışması, Dünya Sineması Yarışması, Kısa Film Yarışması gibi bölümleri bulunmaktadır (<http://www.sundanceguide.net/basics/structure/> son erişim, 13.01.2010).

2.5. Berlin Uluslararası Film Festivali

1951 yılında kurulan, Berlin Uluslararası Film Festivali (*Berlin International Film Festival*), Berlinale olarak da bilinmektedir. Dünyanın önde gelen film festivallerinden biri ve Almanya'nın Berlin kentinde düzenlenen en saygın medya olayı olarak kabul edilmektedir. Her yıl Şubat ayında düzenlenmekte ve Açılışı Berlin'deki Marlene-Dietrich-Platz 1'de bulunan Berlinale Palast'ta yapılmaktadır. Filmler, prestijli "Altın Ayı" ödülü için çeşitli dallarda yarışmaktadırlar. En İyi Film, Yaşamboyu Başarı, En İyi Yönetmen En İyi Erkek Oyuncu, En İyi Kadın Oyuncu, En İyi Müzik, Olağanüstü Performans ve kısa filmler için Jüri Büyük Ödülü verilmektedir (<http://www.berlinale.de/en/HomePage.html>, son erişim, 22.12.2010).

2.6. New York Uluslararası Film Festivali

İlki 1963 yılında düzenlenen New York Film Festivali (*New York Film Festival*, NYFF) dünyanın dört bir yanından yönetmenlerin en önemli ve en yeni sinema eserlerinin de gösterimleri ile gerçekleştirilmektedir. Her yıl Ekim ayında yapılan festival, iki hafta boyunca sürmektedir. Uluslararası sanatçıların filmlerinin yanı sıra yeni ve yetenekli film yapımcılarının da filmlerine de yer verilmektedir. Festival süresince özel etkinliklerin yanı sıra paneller ve atölyeler gerçekleştirilmektedir (<http://www.filmlinc.com/nyff/2010/about-2>, son erişim, 23.12.2010).

3. TÜRKİYE'DEKİ FİLM FESTİVALLERİ

Türkiye'de düzenli olarak yapılan film festivalleri bulunmaktadır. Öne çıkmış olanlardan bazıları; Adana Altınkoza Film Festivali, Antalya Altın Portakal Film Festivali, Uluslararası İstanbul Film Festivali, Ankara Film Festivalidir. Bunların dışında, Erzurum'da Kar Film Festivali, İstanbul'da AFM Uluslararası Bağımsız Film Festivali ve Uluslararası Sinema ve Tarih Buluşması Film Festivali, Ankara'da Uçan Süpürge Kadın Filmleri Festivali, Bilkent Üniversitesi Paso Öğrenci Filmleri Festivali, Eskişehir'de Uluslararası Eskişehir Film Festivali, Karabük'te Altın Safran Film Festivali, Türkiye'nin çeşitli kentlerinde gösterimler yapan Gezici Avrupa Filmleri Festivali gibi düzenli olarak yapılmaya çalışılan festivaller bulunmaktadır. Bunların süreleri 2 ile 12 gün arasında değişmektedir. Bu sayılanlar dışında da uzun ve kısa metrajlı film gösterimlerinin yapıldığı festivaller bulunmaktadır. Zaman zaman yapılamadığı dönemleri olmuş olsa da öne çıkan birkaç film festivalinin amaçlarını toparlamak yerinde olacaktır.

3.1. Adana Altın Koza

Çukurova'nın geleneksel ürünü pamuğu simgeleyen "Altın Koza Film Festivali", Adana Belediyesi ve Adana Sinema Kulübü öncülüğünde ilk kez 1969 yılında, "Film Şenliği" adıyla düzenlenmiştir. 1973 yılına kadar 5 yıl boyunca aralıksız süren şenlik, bu tarihten sonra 1992 yılına kadar ekonomik imkansızlıklar nedeni ile yapılmamıştır. 18 yıl aradan sonra belediye tarafından yeniden başlatılan festival, bu süre içinde; Türk Sineması'nın geleceğine de sahip çıkma düşüncesi ile, 1992'de "Ulusal Uzun Film Yarışması" ve "Film Öyküsü Yarışması" düzenlemiştir. Festival aynı yıl, "Öğrenci Filmleri Yarışması"nı da programına eklemiştir. Böylece Türkiye'de ilk kez bu alanda yarışma düzenleyen festival olmuştur. "Altın Koza Kültür, Sanat ve Film Festivali" olarak da 1997 yılına kadar devam

etmiştir. 1998 yılında festival hazırlıkları yapılırken yaşanan Ceyhan deprem felâketi yaşanmıştır. Festival için ayrılan bütçe depremzedelere aktarılmıştır. 1999 yılında ise bu kez Marmara depremi ile askıya alınan festival, 2005 yılından itibaren yeniden düzenlenmektedir (<http://www.altinkoza.org/altin-koza/tarihce/> son erişim: 10.12.2010). Festival son yıllarda Eylül ayında gerçekleştirilmektedir.

3.2. Antalya Altın Portakal Film Festivali

Antalya Altın Portakal Film Festivali, Avrupa ve Asya'nın önemli film festivallerinden biridir. Türkiye'nin en eski ve uzun soluklu film festivalidir. Her yıl Ekim ayında gerçekleştirilen etkinlik, 2010 yılında 47. defa düzenlenmiştir. Adını yörenin simgesi olan portakaldan almaktadır.

1950'li yılların ortalarında, tarihi Aspendos Tiyatrosu'nda düzenlenmeye başlayan konserler ve tiyatrolar, Antalya Altın Portakal Film Festivali'nin temel taşı oluşturmaktadır. Şenlik havasında gerçekleşen etkinliklere 1963 yılında sinema da katılır. Daha o dönemde; festivalin amacı; "Türk sinema sektörünü maddi, manevi desteklemek, Türk film yapımcısını nitelikli yapıtlar üretmeye teşvik ederek; Türk Sineması'nın uluslararası platforma açılmasına zemin hazırlamak" (<http://www.aksav.org.tr/altinportakal.php?id=1>, son erişim 10.12.2010) olarak belirlenmiştir. 1978 yılında Plastik sanatlar da festival bünyesine katılır ve bu dalda da uluslararası etkinlikler gerçekleştirilir. Başlangıcından 1985 yılına kadar Antalya Belediye'si tarafından gerçekleştirilen festival, bu tarihten itibaren Belediye Başkanı öncülüğünde kurulan Antalya Kültür Sanat Turizm Vakfı tarafından gerçekleştirilirken, 1989-1994 yılları arasında Belediye Meclis Üyeleri, turizm kuruluşları ve Antalya Ticaret Odası temsilcilerinden oluşan "Festival Yürütme Kurulu" tarafından organize edilmektedir.

Festival organizasyonu, 1995 yılından itibaren günümüze kadar, Antalya Büyükşehir Belediyesi önderliğinde "Altın Portakal Kültür ve Sanat Vakfı" adıyla kurulan, Eylül 2002'den sonra Antalya Kültür Sanat Vakfı adıyla hizmet veren AKSAV tarafından yürütülmektedir.

Festival kapsamında gerçekleşen "Altın Portakal Ulusal Uzun Metraj Film Yarışması", sinema dünyasında yarattığı heyecan ile Türkiye'nin OSCAR'ı olarak anılmaktadır. Antalya Altın Portakal Film Festivali çerçevesinde, Ulusal ve Uluslararası Yarışma'nın yanı sıra, "Ulusal Belgesel Film Yarışması" ve "Ulusal Kısa Film Yarışması" da yer almaktadır. 2005 yılında ilki yapılan Avrasya Uluslararası Film Festivali'ne 2006'da Uluslararası Avrasya Film Marketi eklenmiştir. Film Market ile festivalin ticari zeminini düzenlemek yolunda ilk adım da atılmıştır. Festival, dünya sinema sektörünün de buluşma adresi haline gelmiş ve Türk Sineması'nın dünyaya açıldığı yer olmaya çaba göstermektedir (<http://www.aksav.org.tr/altinportakal.php?id=1>, son erişim 10.12.2010).

3.3. Ankara Uluslararası Film Festivali

Ankara Uluslararası Film Festivali, Ankara Film Şenliği adıyla 1988 yılında Mahmut Tali Öngören, on iki sinema gönüllüsü ve profesyonelinin katkılarıyla kurulmuştur. Başlangıçta; Ankara'nın kültürün de başkenti olması dileği ile yola çıkmıştır. Kuruluş aşamalarında görev almış olan Aktan (1998, s.7), "Türk Sineması için dış satım olanaklarını sağlayacak bir pazar oluşturma, Ankara izleyicisine dış kaynaklı politik filmleri sansürsüz izlettirme, kısa film ve canlandırma dallarında özellikle genç yapımcıların çabalarına katkıda bulunma ve uluslararası düzeyde kendisini kabul ettirecek ürünlerin ortaya çıkmasına uygun ortamları geliştirme, sinema sanatının gerçek emekçilerini ve ustalarını destekleme; genelde Türk Sineması'nın gelişimine katkıda bulunma'nın amaçlandığını ifade etmektedir.

Geçen zaman içerisinde; etkinlik kapsamına; uzun metrajlı ulusal film yarışması, uluslararası filmler, kısa filmler, belgesel filmler, canlandırma filmlerinin gösterim ve yarışmalarını da ekleyerek büyümüş ve gelişmiştir. Her yıl sinema sanatının çeşitli dallarında ödüller vermeye başlamıştır. Ankara Film Şenliği, film yarışmalarının ve gösterimlerinin yanı sıra, sinema konulu karikatür yarışmaları, sinema

ile ilgili diğer sanat dallarını bütünleştiren açık oturumlar ve sergiler düzenleyerek kapsamlı bir sanat etkinliğine dönüşmüştür. Ankara Film Şenliği, 1991 yılında Dünya Kitle İletişimi Araştırma Vakfı adıyla bir vakıf kurarak şenliğe kurumsal bir kimlik kazandırmıştır. 1992 yılında uluslararası bir film festivaline dönüşmüştür. 1993 yılında Uluslararası Canlandırma Filmleri Yarışması programa dahil edilmiştir. Bu bakımdan, dünyada, canlandırma Filmleri alanında yarışma düzenleyen sayılı festivaller arasında yer almaktadır. Ankara Uluslararası Film Festivali 1988'den bu yana 22 yıldır dünyanın pek çok ülkesinden pek çok yönetmeni, oyuncuyu, yazarı, eleştirmeni, yapımcıyı, sinema profesyonelinin konuk etmektedir. Her yıl Mart ayında düzenlenen etkinlikte, film gösterilerinin yanı sıra festival kapsamında tartışma ve paneller düzenlenerek yoğun bir sinema ortamı yaratma çabası bulunmaktadır¹

3.4. Uluslararası İstanbul Film Festivali

İstanbul Kültür Sanat Vakfı tarafından düzenlemekte olan 10. Uluslararası Film Festivali kapsamına 1982 yılında "Film Haftası"nın eklenmesi ile başlamıştır. İlk yılında "Sanatlar ve Sinema" teması ile altı filmin gösterimi yapılmıştır. Ertesi yıl, "Uluslararası İstanbul Sinema Günleri" adı altında gösterimler bir ay boyunca devam etmiştir 1984'te, yaz aylarında da düzenlenen Uluslararası İstanbul Festivali'nden ayrılmıştır.

Yoğun ilgi gören etkinlik, "Sinema Günleri" adı ile Nisan aylarında düzenli olarak gerçekleştirilmeye başlamıştır. 1985 yılında programa biri ulusal, diğeri uluslararası ve ödülü "Altın Lale" olan yarışmalar eklenmiştir. Sinema Günleri, 1989 yılı başında, FIAPF (Uluslararası Film Yapımcıları Dernekleri Federasyonu) tarafından "özel konulu, yarışmalı festival" kategorisinde tanınmış, dünyanın önde gelen festivalleri arasına girmiştir. Bu gelişmenin ardından "Uluslararası İstanbul Film Festivali" adını almıştır (<http://www.iksv.org/film/film.asp?cid=3>, son erişim, 10.12.2010).

Festivalde, uluslararası bir seçici kurulun değerlendirmesi ile "Altın Lale Uluslararası Yarışma Ödülü" ile "Jüri Özel Ödülü" verilmektedir. Uluslararası Yarışma ile yılın en iyi Türk filmi, Yılın En İyi Türk Yönetmeni seçilmektedir. Ayrıca; En İyi Kadın Oyuncu, En İyi Erkek Oyuncu, En İyi Senaryo, En İyi Görüntü Yönetmeni, En İyi Müzik ve Jüri Özel ödülleri verildiği Ulusal Yarışma düzenlenmektedir. 1996'dan beri festivalde, sinema sektöründe önemli yeri olan kişilere Uluslararası Yarışma kapsamında "Yaşam Boyu Başarı Ödülü" ve Ulusal Yarışma kapsamında "Sinema Onur Ödülü" verilmektedir. Uluslararası Film Eleştirmenleri Birliği FIPRESCI Ödülleri, Avrupa Konseyi Sinema Ödülü FACE, Sinemada İnsan Hakları ve Halk Ödülü Festivaldeki diğer ödül kategorileridir.

Her yıl Nisan ayında düzenlenen festival, yaklaşık iki hafta sürmektedir. Bu süre içerisinde Türk Klasikleri, Yıllara Meydan Okuyanlar, Genç Ustalar, Ustalara Saygı, Dünya Festivallerinden, Uyarlamalar, Sinema ve Sanatlar, Belgesel Çılgınlığı ve Çocuk Menüleri gibi bölümlerle ülke sinemalarına ayrılan bölümler bulunmaktadır. Festival kapsamında belgesel filmler ve canlandırma filmleri de gösterilmekte, çeşitli sergiler ve toplantılar da düzenlenmektedir. Festivalin resmi internet sitesi özel ve tematik bölümlerin yanı sıra, dünya klasikleri, retrospektifler, canlı müzik eşliğinde sessiz film gösterimleri, canlandırma sineması ve belgesellerin yer aldığı, her yıl 200'ü aşkın filmin gösterildiği festivalin özellikle genç sinemaseverler tarafından ilgiyle izlendiğini açıklamaktadır (<http://www.iksv.org/film/film.asp?cid=3&ms=111>, son erişim 10.12.2010).

Türkiye'de sinemanın gelişimini teşvik etmeye, Türk Sineması'nın uluslararası alanda tanıtımına katkıda bulunmaya ve kaliteli yapımların Türkiye'de ticari gösterime girmesine aracılık etmeyi amaç edinen Uluslararası İstanbul Film Festivali, EURIMAGES gibi uluslararası kurum ve kuruluşların Türk sinema endüstrisi ile tanışmasına da öncülük etmektedir. Hindistan Bilimler Akademisi'nden Uzak Doğu'nun en büyük ödülü olan PORSUK'u kazanmıştır. Yıllar içinde saygın ve özgün bir hale gelmiştir. Bu bakımdan, Avrupa film festivalleri içinde de en önemli ve etkin ilk beş festival arasında sayılabilir (<http://www.iksv.org/film/film.asp?cid=3>, son erişim 10.12.2010).

¹ Ankara Film Festivali yetkilileri ile telefon ve elektronik posta yolu ile görüşmeler.

3.5. Uluslararası Eskişehir Film Festivali

Araştırmanın yapıldığı, araştırmacıların da gerçekleştirilmesinde başından beri çeşitli kademelerde görev aldıkları festival, Uluslararası Eskişehir Film Festivali'dir. İlki 1998 yılında "Sinema Günleri" adı ile gerçekleştirilmiş ve sekiz film gösterimi yapılmıştır. 1998 ile 2006 yılları arasında seyirci ve film sayısı büyük ölçüde artmıştır. 2007 yılında Anadolu Üniversitesi bünyesinde oluşturulan "Anadolu Üniversitesi Sinema Kültürünü Geliştirme Birimi" (ASB) ile birlikte film gösterimi yapılan salon sayısı ve etkinlikler de artmıştır. Bu gelişme ile birlikte "Uluslararası Eskişehir Film Festivali" olarak 2007'den beri her yıl Mayıs ayında düzenlenmeye devam etmektedir (Güçhan, 2007, s.15). Başladığı ilk günden beri Anadolu Üniversitesi'nin desteği ile tamamen kültürel amaçlı olarak yapılmaktadır. Eskişehir'de sinema adına yapılan tek uluslararası etkinliktir. Kentte yaşayanların ve üniversite gençliğinin ilgisini çekmektedir. Sponsorluk dosyalarında festivalin amacı; sinema tarihinin klasikleri ile sanatsal nitelikteki yeni örneklerini gösterebilmenin yanı sıra, "sinemanın uluslararası ve ulusal alanda öne çıkmış yönetmen, oyuncu ve akademisyenlerini seyirci ile buluşturmak, seyredilen filmler üzerine tartışmak, seminer, atölye çalışmaları, paneller düzenleyerek Türk Sineması'nın yeni yaratıcıları olacak gençlere kendilerini geliştirebilecekleri ortamlar yaratmak" (Güçhan ve Uğurlu, 2007) olarak ifade edilmektedir.

Uluslararası Eskişehir Film Festivali bir üniversite kenti olan Eskişehir'de Anadolu Üniversitesi'nin kurumsal ve maddi katkılarının yanı sıra şehirden birkaç yerel şirket ve birkaç ulusal şirketin desteği ile 2008 yılında 10. defa gerçekleştirilmiştir.

Anadolu Üniversitesi bünyesinde sinema ve televizyon eğitimi veren İletişim Bilimleri Fakültesi'nin bulunması sinema eğitimi gören öğrencilerin veya sinemaya izleyici-uygulamacı olarak merak duyan kişilerin bir araya gelmesi, geleceğe atılan adımlar olarak görülmektedir. Bilgilenmeye açık bir kesim olan öğrencilerin enerjisi, yaratıcılığı festival organizasyonu tarafından dikkate alınmaktadır. Her yıl festivalde görev almak için onlarca öğrenci başvurmaktadır. Bir önceki yıl çalışmış olanlar tecrübelerini aktarmakta, yeni gelenler ise birçok alanda tecrübe ve iş başarabilme güveni kazanmaktadır. Bunların yanı sıra festivale gelen oyuncu, yönetmen ve gazeteciler ile yakından tanışma ve kendilerini iş bakımından da gösterebilme olanağı bulmaktadır. Birçok öğrencinin festivalde tanıştığı, sektördeki profesyonellerin yanında staj yapmakta ya da çalışma hayatına başladığı gözlenmektedir.

Film Festivali, bir yüksek eğitim kurumu olan üniversite tarafından düzenlendiği için alanının seçkin örneklerini bir araya getirmek konusunda özen göstermektedir. Düzenleme komitesi İletişim Bilimleri Fakültesi'nin Öğretim Üyeleridir. Festival süresince çeşitli etkinlikler gerçekleştirilmektedir. Çeşitli disiplinlerden akademisyenler, gösterime girmiş bir Türk Filmi'ni kendi uzmanlık alanlarına göre yorumlamaktadır. Hem yurt içinden hem de yurt dışından sektörde çalışan senaryo yazarları, üç gün süren atölye çalışmaları gerçekleştirmektedir. Bu kişiler katılımcılarla deneyimlerini paylaşmakta ve senaryolarını geliştirmelerine yardımcı olmaktadır.

Festival Kapsamında "Sinema Kültürüne Katkı Ödülleri" adı altında en iyi sinema kitabı ve en iyi sinema makalesinin seçildiği ulusal bir yarışma düzenlenmektedir. Bu yarışma; sinema çalışmalarının azaldığı bir dönemde sinema üzerine düşünce üretmeyi teşvik etmek için yapılmaktadır. Sinema yazarları ve akademisyenlerden oluşan bir kurul tarafından seçilerek ödüllendirilen makale ve kitap yazarı için de bir saygınlık kaynağıdır.

Ekonomik çalkantılar sırasında televizyon kuruluşlarının önce kültür sanat programlarını yayından kaldırdıklarına şahit olunmuştur. Sinema kültürünün oluşmasına, sinema üzerine düşünmeye, sinemaya değer vermeye yönlendiren televizyon programlarının sayısı ve niteliklerinin artmasında teşvik edici olmak adına da bir yarışma düzenlenmiştir. Festivalde, televizyonda yayınlanan en iyi sinema programına ödül verilmektedir.

Sinemaya emek verenlerin hatırlanması ve emeklerine saygı sunulması için her yıl oyuncu, yönetmen veya sinemanın her hangi bir dalında emek vermiş üç ya da dört emektara “Sinema Emek Ödülleri” verilerek onurlandırılmaktadırlar. Festival sayesinde hem yeni nesil bu isimleri öğrenmekte hem de emektarlar bu ödülü almaktan mutluluk duyduklarını belirtmektedirler.

Festival programında her yıl 100’ün üzerinde film gösterimi yapılmaktadır. Dünya sinemasının genç yıldızlarının filmleri, sinema tarihinin unutulmaz filmleri, son dönem Türk sinemasından seçmeler, Dünya festivallerinden filmler, belgeseller, animasyon filmleri ve kısa filmler yer almaktadır. Festival kapsamında uluslararası festivallerde öne çıkan, sinemada yeni anlayışları ve yeni anlatım tarzlarını ortaya koymuş birçok film seçilerek dünyanın birçok ülkesinden getirilmektedir. 2008 yılı itibarı ile, on yıldır devam etmekte olan festivalde 314 uzun metrajlı, 255 kısa metrajlı olmak üzere toplam 569 film gösterimi yapılmış ve 80,576 kişi izleyici olarak katılmıştır.

4. ARAŞTIRMA AMACI

Türk Sinemateki’nin kurucularından ve 1965-78 yılları arasında yönetmeni olarak görev yapan Onat Kutlar’ın çeşitli dergilerde çıkmış yazılarından derlediği *Sinema Bir Şenliktir* (1985) kitabının tanıtma yazıları bölümü, gönüllü bir festival izleyicisi olan Atilla Birkiye’nin bir festivalin on yılını günlüklerinden aktardığı *Perdelerden* (1995) kitabı, Atilla Dorsay’ın onlarca kitabının arasındaki sınırlı sayıda değerini, sadece sinemayı konu alan dergilerin sayfaları arasına sıkışmış bir kaç söyleşi ve festival kataloglarının sunuş yazıları dışında festival ile toplumsal etkileşimini ele alan kitaplar ve makalelere rastlamak zordur. Festival düzenleme aşamalarını, bu organizasyonun izleyicilerin hangi beklentilerine karşılık geldiğine ya da izleyicinin beklentilerinin neler olduğu, tercihlerinin nasıl şekillendiğine dair araştırmalar da yok denecek kadar azdır. İstanbul Kültür Sanat Vakfı (İKSV) Pazarlama Bölümü’nden alınan bilgilere (2010) göre; Uluslararası İstanbul Film Festivali’nin 2003’den beri pazarlama stratejilerini belirlemek adına pazarlama bölümüne yaptırdığı ancak yayınlamadığı araştırmalar bulunmaktadır. Fida Film de çeşitli aralıklarla Sinema İzleyici Profili Araştırması yaptırmakta ancak bu araştırmalara ait çok sınırlı bilgiye ulaşılabilmektedir.

Sinema sanatına dair Türk ve yabancı kaynaklardan çeşitli ve çok miktarda kitap makale ve araştırmalar bulunmaktadır. Sınırlı sayıda sinema ve toplum ilişkisini ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak sinema ve izleyicisinin bulunduğu festivalleri konu alan çalışmalar yok denecek kadar az ve ya da yüzeyseldir. Türkiye’de öne çıkmış festivallerden bir arada söz eden, onların sinema sanatına katkısını ele alan çalışma ya da bir yayın bulunmamaktadır. Günümüzde festivaller kendi organizasyonlarına dair programın yer aldığı kitapçık ya da katalog yapmaktadırlar. Bazıları festival sonrası panellerin ya da söyleşileri sırasında kaydedilmiş görüntü ya da seslerin deşifrelerinin yer aldığı kitap da basabilmektedir. Ancak Türkiye’deki film festivalleri üzerine, festivallerin topluma katkısı bakış açısından ortaya çıkarılmış bir çalışma bulunmamaktadır.

Anadolu Üniversitesi Uluslararası Eskişehir Film Festivali izleyicisinin profili, festivalin gelişmesi açısından önem taşımaktadır. Festivale verilen değer, festivalin devamlılığı için önemlidir. Festival yönetimi ve festivalin gelişimi açısından da gerekli olacaktır. Ayrıca başka şehirlerde yapılacak benzer festivaller için de önemli bilgiler verecektir. Bir bakıma izleyici profili çıkartma çabasıdır. Bu araştırma festival izleyicilerinin kimler olduğunu, festivale katılma nedenlerini, festival izleyicisinin filmleri hangi ölçüde göre seçtiğini, festivalde ilgisini çeken bölümlerin neler olduğunu ortaya çıkartmayı ve toplanan bilgileri makale aracılığı ile paylaşmayı amaçlamıştır.

4.1. Araştırma Evreni ve Örneklem

2008 yılı itibarı ile, Uluslararası Eskişehir Film Festivali’nin biletli izleyicisi 14.000 civarındadır. Ancak festival sırasında bir çok kişinin birden fazla film izlemek için bilet aldığı ve satılan bilet sayısı ile izleyici sayısının aynı olmadığı unutulmamalıdır. Araştırmada izleyici sayısının çok daha az olduğu kabul edilmektedir.

AC Nielsen Türkiye tarafından Fida Film için gerçekleştirilen "Sinema İzleyici Profili" araştırması'na göre; 2006 yılında Türkiye'deki sinema seyirci sayısı 34,9 milyondur. Bu sayıyı temsilen, toplam 13 ilde, 50 sinemada ve 3 bin 652 izleyici ile izleyici profili araştırması gerçekleştirilmiştir. Evrenin yaklaşık %10'undan toplanan veriler ile çalışma gerçekleştirilmiştir. 10 yıldır düzenlenen Uluslararası Eskişehir Film Festivali sırasında izleyicilerin film seçimlerini nasıl yaptıklarını anlamak için, varsayılan izleyici sayısının %10'na, 500 anket uygulanmıştır. 366 ankete cevap alınmış, izleyici görünüşü (profil) anlaşılma çalışılmış ve izleyici tercihleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışma kapsamında festivalin geçmiş yıllardaki dokümanları da değerlendirilmiştir. Yapılan çalışmanın, örneklemden elde edilen veriler ile sınırlı olduğundan, genellenemeyeceği hatırlanmalıdır.

5. ARAŞTIRMA BULGULARI VE YORUM

Araştırma amacına ulaşmak için yapılan sormacanın verileri dört ana başlıkta toplanarak değerlendirilmiştir. Bunlar demografik veriler, festival katılımcısının film izleme alışkanlığı, izleyicinin tercihleri ve ölçütleri ve festivale ilişkin katılımcı yorumlarıdır.

5.1. Demografik Veriler

Bu bölümde izleyicinin cinsiyeti, yaşı, gelir durumu, izleyicinin öğrenim gördüğü okul ve fakültesini öğrenmek amacı ile sorulan sorulara ilişkin elde edilen bulgular yorumlanmaktadır.

Tablo 1. İzleyicinin Cinsiyeti

İzleyicinin Cinsiyeti	Sıklık	Yüzde
Kadın	220	60,1
Erkek	146	39,9
TOPLAM	366	100

Cinsiyet sorusuna cevap veren katılımcı sayısı 366'dır. Buna göre; festival izleyicisinin %60,1'i kadın %39,9'u erkektir. Örneklemden kadın izleyicilerin erkeklere oranla daha fazla ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Doğum Tarihi (Yaş)

Doğum Tarihi (Yaş)	Sıklık	Yüzde
1989-1985 (19-23)	245	66,9
1984-1980 (24-28)	70	19,1
1979-1975 (29-33)	15	4,1
1974-1970 (34-38)	9	2,5
Yanıtsız	6	1,6
1969-1965 (39-43)	5	1,4
1994-1990 (14-18)	4	1,1
1964-1960 (44-48)	3	,8
1959-1955 (49-53)	3	,8
2008-1995 (13 yaş ve altı)	2	,5
1954-1950 (54-58)	2	,5
1949-1945 (59-63)	1	,3
1944-1940 (64-68)	1	,3
TOPLAM	366	100,0

Araştırmaya katılan festival izleyicilerinin yarısından çoğu %66,9 oranı ile 19-23 yaş grubunda bulunmaktadır. Bunu %19,1 ile 24-28 yaş grubu izlerken %4,1 ile 29-33 yaş arası izleyici takip etmektedir. 33 ve üzeri yaşlarındaki izleyicilerin toplam oranı ise %9,9'dur.

Tablo 3. Meslek

Meslek	Sıklık	Yüzde
Öğrenci	293	80,1
Yanıt yok	16	4,4
Öğretim Üyesi	12	3,3
Öğretmen	8	2,2
Memur	7	1,9
Oyuncu	5	1,4
Mühendis	3	,8
Doktor	3	,8
Avukat - Hakim	3	,8
Tasarımcı	2	,5
Emekli	2	,5
Serbest	2	,5
Ressam	2	,5
Satış Danışmanı	2	,5
Muhasebeci	2	,5
İşletmeci	1	,3
Laborant	1	,3
Şoför	1	,3
Gazeteci	1	,3
TOPLAM	366	100,0

Araştırmaya katılan festival izleyicisinin %80,1'i öğrencidir. Diğer %19,9'un %3,3'ü öğretim üyesi, %2,2 si öğretmen, %1,9' memur, %1,4'ü oyuncudur. %5,6'sını da doktor, mühendis, avukat, hâkim, tasarımcı, emekli, serbest meslek, ressam, satış danışmanı, muhasebeci, işletmeci, laborant, şoför ve gazeteciler oluşturmaktadır.

Tablo 4. Aylık Gelir

Aylık Gelir	Sıklık	Yüzde
0-500	160	43,7
501-1000	86	23,5
Yanıt yok	57	15,6
1001-1500	35	9,6
1501-2000	11	3,0
2501-üstü	11	3,0
2001-2500	6	1,6
TOPLAM	366	100,0

Araştırmaya katılan festival izleyicisinin yarıya yakın kısmı %43,7 0-500 TL gelir grubundan; asgari ücret altı gelire sahip kişilerden oluşmaktadır. Bu grubun yüksek olmasının nedeni araştırmaya katılan izleyici profilinin çoğunluğunu öğrencilerin oluşturmasıdır. %23,5'i 501-1000 TL arası gelir düzeyindedir. %15,6'sı soruya cevap vermek istemeyenler oluştururken %9,6'sı 1001-1500 TL gelir düzeyinde, 1500 TL ve üzerinde geliri olanlar ise %7,6'lık bir kesimdir. Araştırmaya katılan festival izleyicisinin alt gelir grubundan olduğu görülmektedir.

Tablo 5. Öğrencilerin Okulları

Öğrencilerin Okulları	Sıklık	Yüzde
Anadolu Üniversitesi	263	71,9
Osmangazi Üniversitesi	33	9,0
Dumlupınar Üniversitesi	2	,5
Gaziantep Üniversitesi	2	,5
Orta Öğretim	2	,5
Çukurova Üniversitesi	1	,3
Marmara Üniversitesi	1	,3
Mimar Sinan Üniversitesi	1	,3
Selçuk Üniversitesi	1	,3
Southern University - ABD	1	,3
Yanıt yok	59	16,1
TOPLAM	366	100,0

Örneklemden alınan verilere göre; üniversite kenti olan Eskişehir’de festivale çoğunlukla üniversitelilerin ilgi gösterdiği görülmektedir. Anadolu Üniversitesi öğrencileri %71,9 oranında festival izleyicisi olurken bunu %9 ile Osmangazi Üniversitesi takip etmektedir. Ancak festivale oranları düşük olsa da başka üniversitelerden katılanlarda vardır. Dumlupınar Üniversitesi %0,5, Gaziantep Üniversitesi %0,5, Çukurova Ü. %0,3, Marmara Üniversitesi %0,3, Mimar Sinan Üniversitesi %0,3, Selçuk Üniversitesi %0,3, ABD üniversitelerden de %0,3 oranında katılım olduğu görülmüştür. Ayrıca soruya %16,1 cevap vermek istemeyen olmuş, Araştırmaya katılan festival izleyicisinin %0,5’i de orta öğretim öğrencisidir.

Tablo 6. Fakülte

Fakülte	Sıklık	Yüzde
İletişim Bilimleri	103	28,1
Yanıt yok	64	17,5
İdari Bilimler	41	11,2
Fen - Edebiyat	35	9,6
Mühendislik - Mimarlık	31	8,5
Eğitim	28	7,7
Güzel Sanatlar	15	4,1
Açık Öğretim	13	3,6
Meslek Yüksek Okulu	8	2,2
Hukuk	6	1,6
Sivil Havacılık	5	1,4
Konservatuar	4	1,1
Sosyal Bilimler	4	1,1
Tıp Fakültesi	4	1,1
Turizm ve Otelcilik	4	1,1
Endüstriyel Sanatlar	1	,3
TOPLAM	366	100,0

Örneklemden alınan verilere göre; araştırmaya konu olan festivali %28,1 oranında İletişim Bilimleri Fakültesi öğrenci ve mezunları izlerken %17,5’i bu soruyu cevapsız bırakmıştır. %11,2 ile İdari Bilimler, %9,6 ile Fen Edebiyat Fakülteleri, %8,6 ile Mühendislik Mimarlık, %7,7 ile Eğitim, %4,1 ile Güzel Sanatlar, %3,6 ile Açık Öğretim, %2,2 ile Meslek Yüksek Okulu öğrenci ve mezunları izlemektedir. Diğer %7,7’sini Hukuk, Sivil Havacılık, Konservatuar, Sosyal Bilimler, Tıp, Turizm Otelcilik ve Endüstriyel Sanatlar Yüksekokulu öğrenci ve mezunları oluşturmaktadır.

5.2. Festival Katılımcısının Film İzleme Alışkanlığı

Bu bölümde festival izleyicisinin sinemaya gitme alışkanlığı ve festivalin son iki yılında izlediği film sayılarına ait veriler yorumlanmaktadır.

Tablo 7. Sinemaya Gitme Sıklığı

Sinemaya Gitme Sıklığı	Sıklık	Yüzde
Ayda 1	95	26,0
Haftada 1	93	25,4
Ayda 1'den Fazla	72	19,7
Haftada 1'den Fazla	63	17,2
3-4 ayda 1	31	8,5
Yılda 1-2 defa	9	2,5
Hiç Gitmem	2	,5
yanıt yok	1	,3
TOPLAM	366	100,0

Araştırmaya katılan festival izleyicisinin dörtte birinin haftada 1 kez sinemaya gittiği görülmektedir. Festival izleyicisinin dörtte birden fazlası ayda bir; % 26 diğer dörtte birden fazlası da (%25,4) haftada bir sinemaya gitmektedir. %19,7'si ayda birden fazla sinemaya giderken % 17,2'si haftada birden fazla sinemaya gitmektedir. Üç-dört ayda bir sinemaya giden %8,5 oranında iken yılda bir-iki defa giden %2,5 oranındadır. Bu durumda haftada en az bir kere sinemaya gidenler araştırmaya katılanların %42,6'sını oluşturmaktadır. Diğer deyişle, sinema gündelik yaşamlarının bir parçası olanlar araştırmaya katılan festival izleyicisinin yarısına yakını oluşturmaktadır.

Tablo 8. 2007 Yılında Festivalde İzlediği Film Sayısı

2007 Yılında Festivalde İzlediği Film Sayısı	Sıklık	Yüzde
Hiç izlemedim	115	31,4
3-4 film	80	21,9
5-6 film	65	17,8
1-2 Film	61	16,7
11 ve daha fazla	39	10,7
Yanıt yok	6	1,6
TOPLAM	366	100,0

Araştırmaya katılan 2008 yılının festival izleyicisinin %31,4'ü, bir önceki, 2007 yılında festivalde hiç film izlemediğini ifade etmiştir. %21,9'u üç-dört film, %17,8'i beş- altı film izlemiş olduğunu ifade ederken, %16,7'si bir- iki film izlemiş, %10,7'si 2007 yılında festivalde on bir filmde fazla izlemiştir. Festivalde on bir filmde fazla film izleyenlerin oranı %10,7'dir.

Tablo 9. 2008 Yılında Festivalde İzlediği Film Sayısı

2008 Yılında Festivalde İzlediği Film Sayısı	Sıklık	Yüzde
4-7 film	141	38,5
8-12 film	83	22,7
3'den az	71	19,4
13-20 film	44	12,0
20'den fazla	23	6,3
Yanıt yok	4	1,1
TOPLAM	366	100,0

Araştırmaya katılan festival izleyicisi içerisinde 2008 yılında dört-yedi arası film izleyenler %38,5 oranı ile çoğunluktadır. Bunu sekiz-on iki film izleyenler %22,7 oranında takip etmektedir. Üç filmde az izleyenler ise %19,4'tür. On üç-yirmi film izleyenler %12'sini oluştururken %6,3'ü yirmiden fazla film izlemiştir. Araştırmaya katılan festival izleyicisinin % 38,5'i de dört- yedi film izlemektedir.

5.3. İzleyicinin Tercihleri ve Ölçütü

Bu bölümde araştırmaya katılanların festivalde önem derecelerine göre izlemeyi en çok tercih ettiği bölüm ile film tercih etme ölçütlerine ait veriler değerlendirilmektedir.

Tablo 10. Festivalde Birinci Sırada Tercih Edilen Bölüm

Festivalde Tercih Edilen Bölüm	Sıklık	Yüzde
Türk Sineması 2007-2008	114	31,1
Dünya Festivallerinden	97	26,5
Yanıt yok	22	6,0
Hayatımız Müzik	20	5,5
Geceyarısı Sineması	20	5,5
Kısa Filmler	18	4,9
Hayatımız Belgesel	15	4,1
Canlandırma Filmleri	13	3,6
Charlie Chaplin Seçkisi	13	3,6
Dünya Sinemasının Genç Yıldızları	12	3,3
Sinema Tarihinin Unutulmazları	8	2,2
2007'de Aramızdan Ayrılanlar	6	1,6
Alfred Hitchcock Seçkisi	5	1,4
Hülya Uçansu'nun Seçtikleri	3	,8
TOPLAM	366	100,0

Festivalde Türk Sineması 2007 - 2008 ile Dünya Festivalleri'nden bölümleri en çok ilgiyi toplamaktadır. Araştırmaya katılan festival izleyicisinin yaklaşık üçte biri film tercihlerinin birinci sırasında Türk Sineması'nın son yapıtlarını tercih etmektedirler. Araştırmaya katılan festival izleyicisinin %31,1'i film tercihlerin birinci sırasına Türk Sineması'nı yerleştirmektedirler. Bunu %26,5 ile Dünya Festivalleri'nden bölümü izlemektedir. Hayatımız Müzik bölümünü tercihlerinin birinci sırasına yerleştirenlerin oranı ise %5,5. Geceyarısı Sineması'nı tercih edenler de aynı orandadır. Kısa filmleri tercihlerinin birinci sırasına yerleştirenler %4,9 oranında, Hayatımız Belgesel'i tercih edenler ise %4,1 oranındadır. Araştırmaya katılan festival izleyicisinden toplanan verilere göre; Canlandırma Filmleri ile Charlie Chaplin Seçkisi %3,6 ile eşit oranda izleyici tercihlerinin birinci sırasına sahip olmaktadır. Dünya Sinemasının Genç Yıldızları %3,3, Sinema Tarihinin Unutulmazları %2,2, 2007 Yılında Aramızdan Ayrılanlar %1,6, Alfred Hitchcock Seçkisi %1,4 ve Hülya Uçansu'nun Seçtikleri %0,8 oranında araştırmaya katılan festival izleyicilerinin tercihlerinin birinci sırasında olduğu görülmektedir.

Tablo 11. Festivalde İkinci Sırada Tercih Edilen Bölüm

Festivalde İkinci Tercih Edilen Bölüm	Sıklık	Yüzde
Dünya Festivallerinden	87	23,8
Yanıt yok	43	11,7
Dünya Sinemasının Genç Yıldızları	37	10,1
Kısa Filmler	32	8,7
Sinema Tarihinin Unutulmazları	27	7,4
Türk Sineması 2007-2008	22	6,0
Canlandırma Filmleri	21	5,7
Hayatımız Müzik	20	5,5
Charlie Chaplin Seçkisi	19	5,2
Geceyarısı Sineması	18	4,9
Hayatımız Belgesel	14	3,8
Alfred Hitchcock Seçkisi	12	3,3
2007'de Aramızdan Ayrılanlar	10	2,7
Hülya Uçansu'nun Seçtikleri	4	1,1
TOPLAM	366	100

Araştırmaya katılan festival izleyicisinin ilgisini çeken ilk üç bölümden ikincisi sorulduğunda ilk sırada %23,8 ile Dünya Festivallerinden Bölümü cevabı ile karşılaşmıştır. Dünya Sinemasının Genç Yıldızları %10,1, Kısa Filmler %8,7 ile ilgi çekmede ikinciliğine yerleşmişlerdir. Bunları %7,4 ile Sinema Tarihinin Unutulmazları, %6 ile Türk Sineması 2007-2008, %5,7 ile Canlandırma Filmleri, %5,2 ile Charlie Chaplin Seçkisi, %4,9 ile Gece Yarısı Sineması, %3,8 ile Hayatımız Belgesel, %3,3 ile Alfred Hitchcock Seçkisi, %2,1 ile 2007 Yılında Aramızdan Ayrılanlar, %1,1 ile Hülya Uçansu'nun Seçtikleri izlemektedir.

Tablo 12. Festivalde Üçüncü Sırada Tercih Edilen Bölüm

Festivalde Üçüncü Tercih Edilen Bölüm	Sıklık	Yüzde
Yanıt Yok	56	15,3
Dünya Sinemasının Genç Yıldızları	36	9,8
Kısa Filmler	35	9,6
Türk Sineması 2007-2008	33	9,0
Sinema Tarihinin Unutulmazları	28	7,7
Geceyarısı sineması	28	7,7
Dünya Festivallerinden	27	7,4
Charlie Chaplin Seçkisi	26	7,1
2007'de Aramızdan Ayrılanlar	21	5,7
Alfred Hitchcock Seçkisi	19	5,2
Hayatımız Belgesel	18	4,9
Hayatımız Müzik	17	4,6
Canlandırma Filmleri	16	4,4
Hülya Uçansu'nun seçtikleri	6	1,6
TOPLAM	366	100,0

Araştırmaya katılan festival izleyicisinin ilgisini çeken ilk üç bölümden üçüncüsü sorulduğunda ilk sırada %9,8 ile Dünya Sinemasının Genç Yıldızları cevabı ile karşılaşmıştır. Hemen ardından %9,6 ile Kısa filmler, %9 ile Türk Sineması 2007-2008 gelmektedir. Bunları %7,7 ile Sinema Tarihinin Unutulmazları ve Geceyarısı Sineması bölümleri, %7,4 ile Dünya Festivallerinden, % 7,1 ile Charlie Chaplin Seçkisi, % 5,7 ile 2007’de Aramızdan Ayrılanlar, %5,2 ile Alfred Hitchcock Seçkisi, %4,9 ile Hayatımız Belgesel, 4,6 ile Hayatımız Müzik, %4,4 ile Canlandırma Filmleri, %1,6 ile Hülya Uçansu’nun Seçtikleri bölümleri izlemiştir. Araştırmaya katılanların %15,3’ü bu soruya yanıt vermemişlerdir.

Tablo 13. Festivalde Film Tercih Ölçütü

Festivalde Film Tercih Ölçütü	Sıklık	Yüzde
Konularına Göre	140	38,3
Yönetmene Göre	85	23,2
Aldığı Ödüllere göre	34	9,3
Festival Kitapçığına Göre	27	7,4
Türüne Göre	23	6,3
Vizyonda Kaçırılan Filmler	17	4,6
Rastlantısal	14	3,8
Eleştirmen Görüşlerine Göre	11	3,0
Yanıt yok	8	2,2
Ülkesine Göre	7	1,9
TOPLAM	366	100,0

Araştırmaya katılan festival izleyicisinin üçte birden fazlasının (%38,3), filmlerin konularına bakarak film seçtikleri anlaşılmaktadır. Konu, tür, yönetmen ve aldığı ödüller festival izleyicisi için önemli ölçüttür. Festival izleyicisinin %38,3’ü filmleri konularına göre seçmektedir. %23,2’si yönetmene göre seçerken, aldığı ödüllere önem verenlerin oranı %9,3, festival kitabına bakarak film seçenler %7,4 iken, türüne göre karar verenler %6,3’dür. %4,6 sı vizyonda kaçırdığı filmleri seçmektedir. %3,8’i rastlantısal olarak film izlerken, eleştirmen görüşlerini dikkate alanların oranı %3’dür. Bu soruya %2,2 si cevap vermezken %1,9’u ülkesine göre cevabını vermiştir.

5.4. Festivale İlişkin Katılımcı Yorumları

Festival katılımcısına açık uçlu bir soru ile yorumları da sorulmuştur. Yanıtlanan 366 anketin açık uçlu bu bölümü 156 kişi tarafından doldurulmuştur. Tebriklerin ve devam etmesi dileklerinin yanı sıra her geçen yıl geliştiğini gözlemlediklerini ifade edenler bulunmaktadır. İzledikleri filmlere dair yorumlarını yazanlar ve filmin yönetmeni ile söyleşi yapmış olmaktan memnuniyetlerini dile getirenler vardır. 96 kişi olumlu yorumlar yaparken 60 kişi öneriler getirmiştir. Katılımcıların olumlu yorumlarından bir kaç örnek aşağıdaki gibidir.

- Süper aynen devam.
- Eskişehir için büyük kazanç. Çok geniş bir etkinlik yelpazesi var.
- Eskişehir’de böyle bir festival olmasından gurur duyuyorum.
- Böyle etkinliklerin devamlılığını sağlanmasını dilerim.
- Emekleriniz için teşekkürler.
- Böyle bir etkinlik çok önemli benim için, sinemaya gitmeyi çok seviyorum. Ayrıca bunun sayesinde insanların düşüncelerinin de genişlediğine inanıyorum.
- Eskişehir’in sanat adına açılan bir gözü olduğu için tebrik ediyor ve devamını istiyoruz.
- Her şeye ticari gözle bakıldığı günümüzde sıra dışı ve sanata yönelik ve ticari amaç gütmeyen bir çalışma. Genelde izlediğim filmler düşünmeye ve basit bakmaya ve Amerikan filmleri dışında olduğundan keyif veriyor.

Katılımcıların önerilerinden bazıları aşağıdaki gibidir.

- Daha uzun bir zaman dilimine yayılabilir.
- Katıldığım daha doğrusu izleyebildiğim sadece 2 film oldu ama çok memnun kaldım. Özellikle üniversite bünyesinde yapılması ve gençlerin olması çok hoş. Web sitesinin geliştirilebileceğini düşünüyorum. Filmlerle ilgili daha çok açıklama olmasını isterdim. İstanbul'dan katılıyorum, kitapçık satın almadan önce yeterli bilgi olabileceği bir kaynak bulamadım. Herkese teşekkürler.
- Diğer üniversitelerin de haftalar öncesinden festivalden haberdar edilmesi güzel olur. Söyleşi ve workshop sayısı artırılabilir.
- Festival organize edilmesi beni çok sevindirdi. Web sitesinde film adının üzerine tıklayınca bilgileri gelse çok iyi olur.
- Türk filmlerin de İngilizce alt yazı olmalı, alt yazıya daha çok önem verilmeli.
- Güzel bir festival fakat daha popüler filmler olabilir.
- Kitapçık biraz daha geliştirilebilir. Filmlerin açıklamalarının yanına film seanslarının yazılması daha iyi olur.
- Türk filmlerine çok fazla ağırlık verilmiş Programdan kısa film ayırımını rahatlıkla yapamıyoruz. Teşekkürler. Ama gene de harika bir festival oldu. O kadar çalışmışsınız ellerinize sağlık. Son yılımız artık Eskişehir'de ve en çok özleyeceğimiz etkinlik Mayıs ayındaki film festivali olacak.
- T-shirt olmalı.
- Vize dönemine denk gelmesi daha fazla ilgili olunacaktır. Çok teşekkürler elbet.
- Bir çalışan olarak daha çok film izleme şansına sahip olmak isterdim. Bence böyle bir festivali 10 güne sığdırmak sinemaseverler için talihsiz bir durum. Daha fazla sanat, kültür, sinema
- Gece gösterimleri festival dahilindeki her gece yapılsa daha iyi olur kanımca.
- Her sene daha güzel oluyor. Şehre inmesiyle beraber asıl görevini yerine getirdiğine inanıyorum. Ayrıca kara filmlere biraz daha yer verilmesini isterdim. Teşekkürler.
- İnsanların sinema çatısı altında mutlu ve heyecanlı görmek güzel. Ancak ortalama bir öğrenci geliri ile festival kapsamında çok fazla filme gitmek mümkün değil. Keşke öğrenciler için en azından sinema öğrencileri için bir ödenek ya da burs yardımı gibi bir uygulama olsa.

6. SONUÇ

İletileri ile geniş kitlelere ortak bir görüş yaratma işlevine sahip olan sinema sanatı, kültürel yaşama da biçim verebilmektedir. Bir kitle iletişim aracı da olan sinema ait olduğu toplumun-kültürün bazen doğrudan, bazen de dolaylı yansıması olduğu çeşitli çalışmalarla ortaya konmuştur. Sinemacılar gördüklerini, yaşadıklarını, hayal ettiklerine yorumlarını, kendi dünya görüşünü, düşünce, duygularını ekleyerek izleyiciye aktarma çabasıdadırlar. Sinema sadece toplumu yansıtan bir araç değildir. Sinema sanatının sorgulama, açıklamaya çalışma, yorumlama, yönlendirme ve duyarlılık yaratma uğraşı da bulunmaktadır. Her sanat kolunda olduğu gibi, toplumla, siyasetle, bilimle içindedir. Sinema insanların yaşamlarına yeni pencereler açan bir sanat dalıdır. İnsanlarla bütünleşmesi kolaydır ve perdesinde düşleri günlük yaşamla bütünleştirir. Film festivalleri ise bu buluşmanın, bütünleşmenin araçlarıdır. İnsan yaşamının gündelik akışı içinde film festivalleri; bireysel, toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasal, ekonomik ve eğitimsel işlevleri üstlenmişlerdir.

Film festivallerinin çeşitli gösterimleri, sergileri, sanat etkinliklerini ve atölye çalışmalarını barındırması, katılımcıların yaş yelpazesinin geniş olmasını sağlayacaktır. Okullar, üniversiteler, sanat kuruluşları, belediyeler ve müzeler festivallerin ana katılımcıları olmalıdır.

Bu araştırma Anadolu Üniversitesi Eskişehir Film Festivali özelinde, yapılan ankete katılanlardan alınan verilere göre; kadın izleyicilerin erkek izleyicilere oranla %10 daha fazla olduklarını ortaya koymuştur. İzleyici kitlesinin 19- 23 yaşları arasında çoğunlukta olmasının nedeni olarak festivalin etkinliklerinin çoğunun üniversite sınırları içerisinde olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu meslekler ile ilgili sorudan alınan öğrenci cevabı ile de desteklenmektedir. Katılımcıların gelir durumunun çoğunluğunun 0-500 TL aralığında çıkmasının başlıca nedenlerinden biri olarak bu görülmektedir. Elbette Türkiye'deki genel gelir dağılımının da bunda payı bulunmaktadır. Araştırmaya katılan festival izleyicilerinin gündelik yaşamlarında sinema deneyimleri olduğu ve en az ayda bir defa sinemaya gittikleri anlaşılmaktadır. Katılımcıların öğrenci olmaları, bu tip etkinliklere katılmak için çalışanlara göre daha fazla zaman bulabilmeleri anlamına gelirken, bütçe açısından düşünüldüğünde ise ortalama gelirin önemli bir parçası anlamına gelmektedir. Fakat üniversite destekli bir festival olmasından dolayı bilet fiyatlarının görece düşük olması etkinliğe katılımı arttıran faktörlerdendir. Yine de yorumlardan bilet fiyatlarının öğrenci katılımcıyı zorladığı anlaşılmaktadır. Katılımın yüksek olması festival işlevlerinin yerine gelebilmesi bakımında da önem taşımaktadır.

Festivalin işleyişine ilişkin bulgularda ise, festival katılımcılarının 11 günlük festival süresince yarıdan fazlasının en az dört film en çok 12 film izlediği anlaşılmıştır, daha az ve daha çok izleyenlerde bulunmakla birlikte bu, festivalin, filmleri ilgili izleyici ile buluşturduğu yorumuna götürür. Festivalde son dönem Türk Sineması ile Dünya Festivallerinden bölümleri ilginin merkezinde yer almaktadır. Son dönem Türk Sinemasının üretim atağı ve basında dikkat çekici şekilde yer alması bunda etkili olmuştur. Festival izleyicisi filmlerin konularına bakarak filmleri seçmektedirler. Filmin türü, yönetmeni ve aldığı ödüller de önemli ölçütler arasında yer almaktadır.

Gündelik yaşam akışı içerisinde öncelikle kültürel sanatsal bir faaliyet olarak kabul edilebilecek bir sinema izleme etkinliğinin sıklığının festival süresince arttığı gözlenmektedir. Hatta bazı etkinlikler sırasında sanatçı ve izleyici biraraya gelebilmektedir. Bu tip ortamlarda bulunmak izleyiciyi ilgilendigi bu etkinliği daha cazip hale getirebilmektedir. Sinema televizyon eğitimi de veren İletişim Bilimleri Fakültesinin öğrencilerinin de sektör çalışanları ile bir araya gelebilmesine olanak yaratmasının faydası da hatırlanmalıdır. İnsanlara yeni ufuklar açan sinema öyküleri aracılığı ile de farklı yaşamları, farklı düşünceleri sergiler. Festivalin kitapçığı bu öykülerin özetleri aracılığı ile izleyicisine seslenir. İzleyici festivalde farklı ülkelerin sinemalarını festivalde tanıma fırsatı bulur, daha önce bir tanışıklığı varsa bu nu geliştirme olanağı bulabilir. Buyorumlara izleme kriterlerine bakarak ulaşmak mümkündür. Bunlar festivallerin işlevleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Eskişehir Film Festivali izleyici profili araştırması verilerini değerlendirerek araştırmaya konu olan bu festivalin, sinema kültürünü yaymak bakımından inşa edilmeye çalışılan yapıya birden fazla tuğla konduğu söylenebilir.

Eskişehir film festivali izleyicisinin profilini çıkartmaya yönelik bu araştırmanın bir başlangıç olması, daha sonraki festivallerde ve diğer şehirlerde yapılan nitelikli film festivallerinde yapılması işlevsel katılımcı sayısının artırılması dolayısıyla kültürel paylaşımı arttıracak, zenginleştirecek ve pekiştirecektir.

KAYNAKÇA

- Aktan, A. (1998).** Bir Çınar Gibi. *Festivalin On Yılı*. Dünya Kitle İletişimi Araştırma Vakfı, Ankara.
- Bazin, A. (1993).** *Sinema Nedir?* Çev: İbrahim Şener. Sistem, İstanbul.
- Bayram, N. (2008).** *10. Uluslararası Eskişehir Film Festivali* Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir.
- Birkiye, A. (1995).** *Perdelerden*. Çınar Yayınları, İstanbul.
- Evren, B. (1998).** Film Festivalleri ve Ankara film Festivali *Festivalin On Yılı*. Dünya Kitle İletişimi Araştırma Vakfı, Ankara.
- Güçhan, G. ve Uğurlu, E. G. (2007).** Sponsorluk Dosyaları.
- Güçhan, G. (2007).** *9. Uluslararası Eskişehir Film Festivali*. Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir.
- Kutlar, O. (1985).** *Sinema Bir Şenliktir*. De Yayınları, İstanbul.
- Makal, O., Güçhan, G., Kutay, U., Atam, Z., Demirkol, İ., Onart, E. ve Oğuz, A. (2003).** Film Festivallerinde Kimliklendirme. *4. Türkiye Sinema Kurultayı*. TÜRSAV, İstanbul.
- M.E.B. (1983).** *Türkiye'deki Güzel Sanatlar Eğitiminin Geliştirilmesine Yönelik Öneriler*. Yüksek Danışma Kurulu Başkanlığı Ankara.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Adana Altın Koza Film Festivali.** (<http://www.altinkoza.org/altin-koza/tarihce/> son erişim: 10.12.2010).
- Ankara Uluslararası Film Festivali.** <http://www.filmfestankara.org.tr/tr/>, son erişim, 23.12.2010
- Antalya Altın Portakal Film Festivali.** <http://www.aksav.org.tr/altinportakal.php?id=1>, son erişim, 10.12.2010.
- Berlin Uluslararası Film Festivali.** <http://www.berlinale.de/en/HomePage.html>, son erişim, 22.12.2010.
- Cannes Film Festivali.** <http://www.festival-cannes.com/>, son erişim 24.12.2010
- Craig, Benjamin.** <http://www.sundanceguide.net/basics/history/>, son erişim 17.12.2010.
- New York Uluslararası Film Festivali.** <http://www.filmlinc.com/nyff/2010/about-2>, son erişim, 23.12.2010
- Toronto Film Festivali.** <http://tiff.net/> son erişim, 22.12.2010.
- Uluslararası Eskişehir Film Festivali.** <http://eskfilmfest.anadolu.edu.tr/> son erişim, 10.12.2010.
- Uluslararası İstanbul Film Festivali.** <http://film.iksv.org/tr/>, son erişim 17.12.2010.
- _____. <http://www.iksv.org/film/film.asp?cid=3>, son erişim 10.12.2010.
- _____. <http://www.iksv.org/film/film.asp?cid=3&ms=111>, son erişim 10.12.2010.
- Venedik Film Festivali.** <http://www.labiennale.org/en/cinema/>, son erişim, 26.12.2010.

BOOK REVIEW

A Promising Guide for the Equality Researches in Turkey Review on "Inequality Re-examined"

A. K. Sen, (1992). *Inequality Reexamined*. Oxford (England): Clarendon Press (ISBN: 0198283342/Hardback). 207 pages including (xvi) pages preference.

Res. Assist. M. Onur ARUN*

1. INTRODUCTION AND THE CONTENT OF THE CHAPTERS

If the issue being discussed is on welfare economics, poverty, development and/or inequality, it is impossible to avoid mentioning about some of Sen's works in 21st century. As a new paradigm in poverty and inequality analysis from the perspective on social policy, Sen's capability approach provides a fruitful and enlightening guide in terms of understanding of the questions in these fields. The absence of Sen's new paradigm in academic literature of Turkey also indicates that the conceptualizations of these aspects are still being discussed with outdated perspectives. Therefore, in this review, it is mainly aimed to gain a familiarity to readers of the journal about Sen's perspective by the way of introducing one of his major works, *Inequality Reexamined*.

As Nobel Prize Laureate, Sen's contributions to development economics and social policy indicators turn around the concept of capability. This concept is mainly embedded in the core of his article published under the title of "Equality of What?" become a book, *Inequality Reexamined*, later on.

First chapter of the book is about a normative discussion on the meaning of equality. During the chapter, Sen mainly focuses on the relationship between equality and diversity of human beings. During the chapter, he introduces main concepts such as equality, diversity, well-being, poverty, freedom and means of freedom within an interrelated perspective. It can be said that, in this chapter, Sen's ultimate aim is to gain to readers a familiarity of his new conceptualization in the field.

On such theoretical ground, in the second chapter he starts the discussion on what freedom, achievement and resources of freedom are. His main emphasis in this chapter is that freedom is not much meaningful by itself, but it would be meaningful only under the condition of possibilities for individuals to actualize it. That means, he refers to the actualization of the freedom, in other words, substantive freedom. In that context, resources and ownership is considered as only means of freedom, but not as ends unlikely than other welfare theories.

The chapter three can be called the theoretical core of the book. In this chapter, Sen introduces his main claims on the theoretical ground that he constituted previous chapters. During this chapter, he claims that poverty should be understood as a capability deprivation and development is capability enhancement. In this context, he mainly attacks to the traditional understandings of the poverty and development, namely income and utility-based assessments of them. He defines capability as "valuable beings and doings". Individuals' deprived conditions, according to him, should be assessed whether people are capable or not "to be or do" what they define as valuable for their own life. This is a clear objection to the modernist and paternalistic understanding of development as well.

* Anadolu University Faculty of Economics, e-mail: onuraran@gmail.com

In the chapter fourth, he combines what is insisted in chapters two and three. He tries to prove the interrelation between freedom and capability and; addition to this, refers to the place of agency, namely the individual. Agency has a particular importance in his writings. The control over the freedom should belong to the actor him/herself instead of an external coercive power. What he insists during the chapter is that behaviors of actor should be judged according to his/her own objectives, independently from what is accepted as right or wrong by an external power.

In the chapter fifth, justice and Sen's approach are discussed in relation. In this chapter, he criticizes libertarian and utilitarian justice models since they only give sufficient importance to either rights or utilities, but not enough concentration on them all together. In this context, he justifies Rawlsian model of justice but indicates its deficient points as well. He argues on John Rawls political perception on equality and primary goods. His main aim is to show that informational basis of any justice theory can be neither only utility nor rights.

In chapter sixth, the place of inequality in welfare economics is considered as the major subject. Choice of space for the inequality assessments and deficient points of traditional choices are open for the discussion. Addition to this, welfare based evaluation of inequality is discussed in the field of social justice theories as well.

In chapter seventh, the linear correlation between poverty and inequality is introduced to the discussion. Poverty is not an aspect independently from inequality but both are strictly connected in each other. In this regard, poverty as capability deprivation is discussed in affluent, namely developed, countries.

In chapter eight, the relation between gender, inequality and social classes is the major subject. During the chapter it is possible to observe some references to the Marxist class analysis and the manuscripts of Marx. Although, Sen shares some Marxist references such as going beyond the utility-based equality assessments, he criticizes these methods in terms of that they do not always take inequalities within the classes into account. According to Sen, despite the fact that there are keen inequalities existing between the classes, e.g. working class, middle class or bourgeois, such inequalities exists within the classes as well.

The last chapter of the book can be read as a conclusion. In this part, Sen considers equality as a social concern. Besides that he discusses on the subject in terms of some empirical data.

Since the presentation on the contents of the chapters is considerably superficial, it is not easy to understand Sen's eminent contribution by this presentation above. Therefore, it is crucial to submit some major thesis of Sen which will be introduced below.

2. WHAT TYPE OF (IN)EQUALITY?

According to Sen, (in)equality is the concept that is impossible to be measured or understood in one "space". At that point, it is crucial to get the connotation of the word, "space". By usage of the word he emphasizes that "in which space equality should be demanded". Do we need to demand the equality in the space of income, liberty, opportunities, social rights, wealth, need-fulfillment, politic or civic rights? The choice of space, according to Sen, has a cruciality to start any particular assessment in the field of inequality. Addition to this, it should not be turned a deaf ear that the chosen space often produces inequality in another space.

The plurality of the spaces in human world illustrates that there is a plurality as well in the diversity of human life. In this regard, diversity is the key concept. According to Sen, diversities in human world exist across many different ways. Human beings have different characteristics in terms of not only internal features of them, but external features that influence the people's choices/lives also. These

differences can very possibly change their life styles and preferences as well. Accordingly, demands toward particular space of equality can be varied among people, e.g. for a disable person, the demand can be in the space of primary goods –providing wheel-chair to every walking-disable-, it can be in the space of libertarian rights for a politician –holding a right as freedom of speech-. Addition to the different personal features, environmental factors have also influences on equality demands. Sen emphasizes that our lives exist in different natural environments. Societies and the communities to which we belong offer very different opportunities to us regarding to what we can or cannot do. These opportunities and limits existing because of natural and social environments in which people live often diversify the equality demands.

Because of these variation in terms of internal and external features of human beings, according to Sen, “inequality in terms of one variable (*or space*)¹, for example income, may take us in a very different direction from inequality in the space of another variable, for example liberty” (p. 20).

Such contradiction can be briefly explained by an illustration: Demanding equality in the space of libertarian rights, let say free enterprise right, can cause inequality among people in the space of income, wealth, utilities etc. since different talents of people in terms of bargaining, establishing a company, management etc. most probably cause different earnings in the space of income. Accordingly, despite the fact that free enterprise right is accepted as one of the indispensable libertarian rights of our era, it is in contradiction with the right to equality which is another crucial right of citizens in our era. Therefore, the choice of space is central to be able to understand equality according to Sen, this is why he gives a central place to the question of “equality of what” in his work.

3. ASYMMETRIC FEATURES OF HUMANS AND WELL-BEING EQUALITY

“The powerful rhetoric of ‘equality of man’ often tends to deflect the attention from these differences (*internal differences of human beings*)². Even though such rhetoric ‘all men are born equal’ is typically taken to be part and parcel of egalitarianism, the effect of ignoring the interpersonal variations can, in fact, be deeply in-egalitarian, in hiding the fact that equal consideration for all may demand very unequal treatment in favor of disadvantaged” (p. 1). As seen, it is clear that Sen’s main point is on the heterogeneity of human beings. When we consider the issue in terms of equal opportunities, it can lead to very unequal, let say, incomes and; unequal incomes can lead to very unequal happiness and satisfaction levels. However, if equal well-being is preferred space for human beings, this would be more sensitive decision to the consistency of human heterogeneity and fulfillments of divergent needs.

In conformity with human heterogeneity and fulfillment of divergent needs for equal satisfaction and well-being can be entailed implementations which are unequally organized. Sen, in that point, considers that some egalitarian approaches can reach in-egalitarian conclusions while some approaches which are seen in-egalitarian at first sight can arrive more egalitarian conclusions. To illustrate, it can easily be deduced that income equality can lead to inequality if we consider the diversities of human beings in terms of interpersonal distinctions. Let’s consider two different characteristic of people. One of them is pregnant, single parenthood woman with two kids and the second one is same aged single man. It is not possible to claim that the providing same level of income (e.g. unemployment payment as a social policy implementation) for both types of people can lead equal satisfaction and well-being in terms of primary goods. It is not as easy as to overcome her disadvantaged situation for the female one by the same level of income that of the male one. In that example, it is seen that the interpersonal diversities do not allow the woman to experience same level of satisfaction or well-being. So, the absolute egalitarian approaches usually cause the in-egalitarian conclusions. Therefore, to focus on only one space, e.g. income, has not sufficiently significant methodology to yield equality. However, to focus on well-being level, instead of income level, can yield a better conclusion regarding to the satisfaction and well-being level.

1 Emphasis added.

2 Emphasis added.

Sen makes critic on some approaches which use “same response function strategies” to measure the inequality among people. According to Sen, these strategies, e.g. Atkinson’s measurement strategies in his article titled “*On the Measurement of Inequality (1970)*”, predict that same level of income produces same responses in terms of people’s satisfaction and they do not take into account the people’s interpersonal differences. These measurement strategies of inequality use symmetrical ways to make categorizations about people needs, although people have their own specific deficiencies that are necessitated a kind of measurement taking the asymmetrical conditions among people into consideration. These asymmetrical conditions do not lead to achieve same satisfaction level for different people such as in the illustration of pregnant woman and single man above. Besides that, these symmetrical measurement methods did not take into account that the people having different interpersonal features can achieve different level of freedom with the same level of, say, material ownership. Accordingly, “objects of these symmetric measurement methods were specifically focused on the distribution of income, but not levels of well-beings” (p. 30).

He continues his critics by claiming that making generalization among people in terms of their deprivation levels. He says that “the literature on welfare economic theory dealing with inequality has typically overlooked human diversities and has tended to take everyone as being exactly similar (including inter-alia having same maximal potentials)” (p. 93). In sixth chapter of the book called “*Welfare Economics and Inequality*”, he attacks on the understanding that everyone is accepted like people are all in the same conditions and their subjectivities not taken into considerations. In this regard, he attacks to the normative understanding of inequality of traditional utilitarian welfare economics in which if every person has same amount of income, to establish a potential for equality will have been accomplished. This point of view of simple utilitarian welfare economics has a viewpoint that income is main linear vector of the welfare. In this perspective, “social welfare was taken to be the sum-total of individual utilities, and each individual utility was taken to be a function of the income of that individual. The same utility function was taken to apply to all individuals, and this fact, along with diminishing marginal utility from income, ensured that for any given total income to be distributed among the people, an equal distribution would maximize social welfare” (p. 95). On the other hand, income is only one vector of the welfare accomplishments. However it is not a main vector and not a linear vector of welfare always. This discussion will be broadened below in terms of two major concepts, “functioning” and “capability”, of Sen.

Before starting on these concepts, a couple of words on the emphasis of Sen concerning to the perception of freedom can be enlightening. The aspect of freedom, as it is well-known, is often assessed according to material ownership of individuals. However, it is not accepted as a proper evaluation in Sen’s perception. He points out that “the resources a person has, or primary goods that someone holds, may be very imperfect indicators of the freedom that the person really enjoys to do this or be that” (p. 37-8). Because of the great varieties among humans, it is impossible to assume that well-leveled resources always yield well-leveled freedom that people achieve. There is no rule like “the more resources people have, the more freedom that people can achieve”. So, to compare the level of freedom among people by comparing their command on resources will be insignificant as well since their different characteristics in terms of interpersonal and external differences. So, every people should be evaluated according to their own subjectivity, which means “in general, comparisons of resources and primary goods cannot serve as the basis for comparing freedoms” (p. 38).

4. FUNCTIONING AND CAPABILITY

The chapter called functionings and capability is the one of the core points of the Sen’s monograph. First of all, it will be better to have a look how he explains the concepts of “functioning” and “capability”.

He defines the concept functioning as “beings and doings” which both of them are interrelated and; an individual’s well-being depends on what s/he can achieve, what s/he can do, or what s/he can be with the consistency of his/her interpersonal and external diversities. According to him, functioning can vary from simple one like adequately nourished, being in good health to complex one like having self-respects and taking part in the life of the community³. Addition to this, he introduces another term in his analyze, that is capability. Capability is a vector of functionings. It means the term capability reflects “the person’s freedom to lead one type of life or another”.

Let’s clarify the terms by some examples. In the current world, all of us are entitled some rights, e.g. taking part in the elections. Now imagine two individuals, one is a walking disable and the other able-bodied adult. Although, both individuals have a right to vote in the elections as the citizens of the country, if the disable cannot walk and has no financial power to afford a wheel-chair to mobilize him/herself, s/he cannot go to vote in the elections. Accordingly, there is an inequality between these two persons: While the able-bodied adult can actualize his/her right to vote in the election, the disable one cannot. This is not seen as the violation of libertarian rights in traditional libertarian theory, however. According to libertarians such as Nozick and Hayek, pioneer names of the neo-liberal approaches, the question is only about to be entitled with these rights but not about being able to actualize these rights or being capable to realize these rights⁴. Let’s get another example: As it is well-known, all of us are entitled a right to purchase and sell goods and services in the market. Say, a fine lady wants to stay in Ritz Carlton or a middle-aged scientist wants to buy a new Mercedes from the market, which both of them have a right to do these actions so long as they are capable to afford. However, if they have not sufficient resources to actualize their wishes, e.g. staying in Ritz Carlton or purchasing a new Mercedes, what is the point to say everyone has a right to benefit the operational rules of the market? Sen’s point is on this: If I am entitled some set of rights that I cannot actualize this is not much significant; instead, being not only entitled these rights, but able, namely, capable, to actualize these rights is crucial as well. The concept of capability, therefore, is expressed in the writings of Sen in the connotation of substantive freedom, in other words, real freedom⁵. In this sense, while capability means substantive freedom or real freedom, functioning means an actualized capability. In other words, on the one hand, having a right to vote in the election and being able to mobilize to vote in election constitute a person’s capability. On the second hand, being mobilized and vote in the election are functioning itself. Namely, capability is the real opportunity of the individual whereas functioning is the actualization of that opportunity. In this context, welfare of a person cannot be assessed only possessing certain rights, but also whether s/he is able to actualize these rights. According to Sen, functioning and capability are in interrelation. The well-being level of a person depends on his/her functioning level, e.g. level of nourished, health etc. and the capability sets that the person has is necessary to reach these functionings. These achieved functionings, being in good health, well-leveled income, gaining respect from the other members of society etc. constitute person’s well-being level and capability to achieve these functionings will constitute the person’s freedom to have that well-being (p. 40). Accordingly, if the issue we concentrated on is well-being, capability and functioning of a person cannot be separable from each other. Therefore, in the sense of Sen, inequality should be assessed in the space of capabilities instead of one, single space, e. g. income, libertarian rights, wealth or something else. In this regard, poverty is the capability deprivation and development is to enhance human capabilities, but they are not associated with particular increases and decreases of Gross Domestic Product or per head income.

3 He references at that point to the Adam Smith’s famous expression as “being in public without any shame” and Peter Townsend’s definition of “being in society”.

4 The question for Nozick is about holding and entitlements, but not actualization of rights.

5 It is sometimes called as positive freedom and some scholar say that this is an inspiration from Isaiah Berlin.

Lastly, a point on that freedom does not always positive outcomes in terms of human well-being needs to be mentioned. The question at that point is that can more freedom in terms of having functionings yield always more advantageous circumstances for people?

Having more freedom can cause sometimes negative situation. According to Sen, it is impossible to make generalization on this topic as well. Because of having cost of decision-taking, freedom can sometimes push the person more wretched situations. Sen summarizes this argument as follow: “There are costs of decision-taking, and it may be comfortable to lie back and relax while others make detailed choices. It is possible to construct different types of scenarios in which more freedom makes one certainly less happy, and possibly even less fulfilled” (p. 59). The example for this kind of situation that Sen gives is interesting. Imagine that a crime-scene is occurring while you are walking on the street. And you are faced two opposite decisions. One of them is turn back and going away. Another option is that you can interfere to the crime-scene. If you chose the former option and going away like anything exists, it will be possibly cause the feeling of guilty about why you did not do anything to prevent this terrible crime. If you chose the second option and interfere to the situation that you want to prevent, it is possibly to feel a reduction in your well-being. In these both option, you will feel a reduction in your well-being. So, having these kinds of choices in some circumstances can be meaningless in terms of freedom and both choices can reduce people well-being (p. 60). Obviously, this is too vague interpretation the relation between freedom and well-being. Although, the same negative influences of freedom on human welfare can be seen in more usual incidences, for example, choosing to live as an addict, e.g. being subject to smoking. For the sake of increasing human well-being, to prohibit, let say, the smoking undoubtedly increases physical health; but it is arguable that this prohibition will increase well-being as well. In Sen’s view, there is no truth about affirmative action of state or some other external power can act with the logic of “we know what right thing is to do for you”. This is obviously too paternalistic view.

5. IS CLASS ANALYSIS ENOUGH FOR SOLVING THE INEQUALITY?

In the measurement of inequalities, classification among wealth groups, classes is widely used. Sen questions that whether making these kind of classification is right or not.

According to him, to make classification between groups or class forces scientists to pick and chose one particular type of diversities rather than assessing it in multi-dimensionally. According to him, Marxist class analysis can be quite inadequate. Even if the classification is made in terms of economic opportunities and freedom, there would be still inequality in terms of varied diversities among people who belongs to same social classes in a society. For example, “even if inequalities based on the property ownership are eliminated altogether, there can be serious inequalities arising from diversities in productive abilities, needs, and other personal variations (p. 120).” Therefore, an approach to equality should going forward beyond the pure class-based analysis of Marxian approaches.

However, Marx had predicted this inequality among individuals and named this reality as “unequal right for unequal labor”. Sen refers to this prediction of Marx and quote from him: “But one man is superior to another physically or mentally and so supplies more labor in the same time, or can labor for a longer time; and labor, to serve as a measure, must be defined by its duration or intensity, otherwise it ceases to be a standard of measurement. This equal right is an unequal right for unequal labor” – *Quoted from Marx by Sen* (p. 120). Accordingly, Marx’s position in terms of diversities forces him to make another classification which is summarized with a well-known slogan as a cure for social and economic inequalities that is “from each according to his ability to each according to his needs”.

Sen insists that, as Marx did, it must be gone beyond the income-based equality to establish real equality and it must be taken into consideration the “needs” of people by targeting to provide well-being equality. He says that “equality of incomes, or -more generally- of primary goods or resources can fail to yield equal satisfaction of needs, when needs vary interpersonally and so does the transformation of resources into need-fulfillment. In pursuing the demand of equality in the space of well-being or need fulfillment, we have to go beyond the income-based categories and also the so-called Marxian classes (indeed, as Marx himself had argued)” (p. 121).

Lastly, to have a look on the issue in terms of gender and in international dimension can be fruitful. First of all, it is necessary to say that Sen does not say anything new in terms of gender-based inequalities. According to him, there are systematic disparities in terms of freedom level that male and female enjoy in different societies. Besides that these disparities in relation with income and resources are not reducible often. He agrees on that payment and wages differences are important dimensions of inequalities between genders, but he also implies that "there are many other differential benefits, e.g. in the division of labor within the household, in the extent of care or education received, in liberties that different members are permitted to enjoy" (p. 122). However, it is an important point worth to be mentioned that Sen insists, in developed countries, the inequality is not less than the developing countries. In terms of functionings and capabilities in developed countries, dramatic gender gaps are observable too.

Sen brings about a genuine approach to the international differences among countries in terms of inequality. According to him public policies and the level of capabilities and functionings to reach some services are considerably associated with reducing inequalities. Therefore, level of capability enhancement policies is usually more important than the level of economic development of a country. By quoting him, "the extent of capability deprivation can be quite remarkably high in the world's most affluent countries. For example, a study by McCord and Freeman (1990), presented in *The New England Journal of Medicine*, indicates that men in the Harlem region of the prosperous city of New York have less chance of reaching the age of 40 or more than Bangladeshi men have. This is not because the residents of Harlem have lower incomes than the average Bangladeshi does. The phenomenon is more connected with the problems of health care, inadequacy of medical attention, the prevalence of urban crime, and other factors that affect the basic capabilities of the Harlem resident" (p. 114).

His claim is on that some developing countries are more successful than developed countries in terms of providing more egalitarian education, health services and medical care. If we move our attention from the income and commodities (which are developed countries consume more than developing countries) to the functioning and capabilities (in some developing countries, it is easier to obtain them than the developed countries) the picture (saying that people in affluent countries are living more comfortably) changes radically. With the help of public policies in terms of quality of life, medical care, and basic education, level of capability and functionings are higher in some developing countries such as in Costa Rica and Bangladesh. This higher level of capability and functionings can bring about more qualified life for developing countries' than developed ones. By the way of examples Sen concludes in the last part of his work, he repeatedly provide a convincing thesis that the increasing level of income is not much important to solve the question of inequality and poverty, although classical utilitarian welfare perspective attributes it much importance than its worth. Instead of level of income, it is more important to increase the people's level of capability and set of functionings to reach higher level of equality and affluence.

6. CONCLUSION

It seems that main point of Sen is to establish a new paradigm for the assessment of inequality, poverty and developmental issues. His framework in the book is a clear illustration of this paradigm which is based on capability evaluation of individuals' advantages instead of libertarian and utilitarian interpretation of these subjects. Although, this framework is being used by dozens of scholars in the world and particularly in the western scientific communities, it has not been sufficiently implemented to the scientific inquiries by researches in Turkey. Majority of the researches in these fields in Turkey is still using the outdated paradigms for the assessment on the aspects mentioned above. In this context, as one of his comprehensive works, *Inequality Re-examined*, can be an enlightening tool for the future researches. To the curious readers and researches, the book can be accompanied with Sen's two other influential studies, namely, *Development as Freedom* (1999) and *The Idea of Justice* (2009).

Sosyal Bilimler Dergisi Makale Yazım Kuralları

Editorial Policy and Guidelines

AMAÇ VE KAPSAM

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sosyal bilimler ve eğitim bilimleri alanlarındaki bilimsel çalışmaları yayımlayan hakemli bir dergidir. Önceden yayımlanmış, yayımlanmak üzere kabul edilmiş ve yayımlanmak için değerlendirilmekte olan yazılar değerlendirmeye alınmaz. Derginin dili Türkçe'dir; ancak İngilizce, Almanca ve Fransızca yazılar da yayıma kabul edilebilir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir. Yazardan düzeltme istenilmesi durumunda, düzeltmenin en geç 3 ay içinde yapılarak Sosyal Bilimler Dergisi sekreterliğine ulaştırılması gerekmektedir. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*'nde aşağıda belirtilen özellikleri taşıyan yazılar yayımlanabilir:

1. Derleme: Belli bir konuda yakın zamana kadar yapılmış bilimsel çalışmaların kapsamlı derlemesi.

2. Araştırma Makalesi: Özgün araştırmaları tanıtan ve sonuçlarını sunan bilimsel formatta yazılmış makale.

3. Editöre Mektup: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayımlanmış yazılar ile ilgili yorum, eleştiri ve düzeltmeler.

4. Kitap Tanıtımı

YAZIM KURALLARI

1. Öneri yazılar A-4 veya 8.5"x11" boyutundaki kağıda en az 1.5 en çok çift aralıklı olarak yazılmalıdır. Yazılar okunabilecek koyulukta basılmalı ve çoğaltılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları en az 2 cm olmalıdır. Sayfaların altına veya üst sağ köşesine sayfa numarası konmalıdır. Font büyüklüğü en az 10 punto olmalıdır.

2. Öneri yazının ilk sayfasında yazının başlığı, yazarların adları ve kurumları, öz ve anahtar kelimeler (en az 3, en çok 7) bulunmalıdır. Yazı başlığı, öz ve anahtar kelimeler, hem Türkçe hem de İngilizce olarak verilmelidir. Yazışmaların yapılacağı adres dipnot ile belirtilmeli ve yazarın açık posta adresi yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adresi de verilmelidir. İlk sayfada ayrıca, dipnot olarak çalışmayı destekleyen kuruluşlar, vb. de belirtilebilir.

AIM AND SCOPE

Anadolu University Journal of Social Sciences is a refereed journal which publishes original papers in the field of social sciences and educational sciences. Manuscripts, which have been published previously, accepted for publication, or currently being considered for publication elsewhere, will not be considered. The language of the journal is Turkish; however, papers in English, German and French will also be considered for publication. The authors are solely responsible for the ideas and opinions expressed in the articles, of which Anadolu University cannot be held responsible. When corrections are asked after the blind review of a submitted manuscript, authors are expected to do necessary corrections and return the final version for reconsideration to the secretariat of editorial board within three months of receipt. The following manuscripts can be published in *Anadolu University Journal of Social Sciences*.

1. Reviews: An updated comprehensive review of scientific studies on a particular subject.

2. Research Articles: Articles written in scientific format presenting original research with findings and conclusion.

3. Letters to Editor: Comments, critiques and corrections on previously published papers in Anadolu University Journal of Social Sciences.

4. Book Reviews

GUIDELINES

1. Manuscripts should be printed on A4 or "8.5 x 11" papers with a minimum of 1.5 and a maximum of double line spacing. Margins on the page should be at least 2 cm. Page numbers should be inserted at the bottom or in the upper right corner of the page. Font size should be at least 10 pt.

2. First page of the manuscripts should include title of the study, authors' names and institutions, abstract and keywords (min. 3, max. 7). Titles, abstracts, and keywords should be provided in both English and Turkish. Correspondence address should be indicated by a footnote and, if available, correspondent author's full mailing address, fax number and e-mail address should also be provided. In addition, supporting agencies or information on grants received, etc. can also be given by a footnote on the first page.

3. Öz, derleme ve araştırma makaleleri için 200 ve editöre mektup için 50 kelimeyi aşmamalıdır. Özde denklem, atıf, standart dışı kısaltmalar, vb. yer almamalıdır.

4. Yazı, Giriş bölümüyle ikinci sayfadan başlamalı ve uygun bölümlere ayrılmalıdır. Bölümler, ardışık olarak numaralandırılmalıdır. Bölüm başlıkları numaralarıyla birlikte büyük harflerle ("1. GİRİŞ" şeklinde) yazılmalıdır. Gerekli durumlarda bölümler alt bölümlere ayrılabilir. Alt bölümler, her bölüm içinde bölüm numarası da kullanılarak "1.1", "1.2" şeklinde numaralandırılmalıdır. Alt bölüm başlıkları numaralarıyla birlikte her kelimenin ilk harfi büyük olacak şekilde sola dayalı olarak yazılmalıdır. Son bölüm, Sonuç(lar)/ Tartışma bölümü olmalı ve bu bölümü takiben Kaynakça ile varsa Teşekkür ve Ekler yer almalıdır.

5. Öneri yazılar, şekil ve tablolar dahil, 40 sayfayı ve editöre mektuplar 10 sayfayı aşmamalıdır.

6. Notasyon ve kısaltmalar ilgili bilim alanının standart notasyon ve kısaltmaları olmalı veya metin içinde ilk geçtiği yerde tanımlanmalıdır. Gerekli durumlarda, notasyon ve kısaltmalar Giriş bölümünde veya bu bölümü izleyen ayrı bir bölüm içinde verilebilir.

7. Tüm çizimler, haritalar, grafikler, fotoğraflar, vb. şekil olarak değerlendirilmelidir. Her şeklin bir örneği öneri yazıya eklenmelidir. Baskıya hazır özgün şekiller yazı basıma kabul edildikten sonra gönderilmelidir. Şekiller, ardışık olarak numaralandırılmalıdır. Bunlara metin içinde "Şekil 1." şeklinde atıfta bulunulmalıdır. Her bir şekil için uygun bir başlık kullanılmalı ve başlık şeklin altına numarasıyla birlikte yazılmalıdır.

8. Tablolar ardışık olarak numaralandırılmalıdır. Tablolara metin içinde numaralarıyla "Tablo 1." şeklinde atıfta bulunulmalıdır. Her bir tablo için uygun bir başlık kullanılmalı ve bu başlık tablonun üzerine numarasıyla birlikte yazılmalıdır.

9. Metin içinde başka eserlere yapılan atıflar;

• Yazar soyadı, yıl ve sayfa kullanılarak "(Yazar, 1999, s.113)" şeklinde yapılmalıdır.

• İki yazarlı eserlerde iki yazarın soyadı "(Yazar ve Yazar, 2000, s.120)" şeklinde kullanılmalıdır.

• Daha çok yazarlı eserler, yalnızca ilk yazarın soyadı verilerek "(Yazar, vd., 2000, s.120)" şeklinde kullanılmalıdır.

• Atıfta bulunan eserler Kaynakça bölümünde ilk yazarın soyadına göre alfabetik liste olarak sıralanmalıdır.

3. Abstracts should not exceed 200 words for reviews and research articles, and 50 words for letters to editor. Equations, citations, uncommon abbreviations, etc. should not be included in the abstract.

4. The manuscripts should start with the Introduction on the second page, and should be divided into appropriate sections. Sections should be numbered consecutively. Section headings should be written in upper case with their numbers (i.e., 1.INTRODUCTION) and aligned in the center. Sections can be divided into subsections if necessary. Subsections should be numbered as (1.1), (1.2), etc., using the section number. Subsection headings should be given with their numbers and aligned left, in addition first letter of each word should be capitalized. Final section should be Conclusion(s)/ Discussion. References and, if any, Acknowledgements and Appendices should follow this section.

5. Manuscripts should not exceed 40 pages for reviews and research articles, including figures and tables, and 10 pages for letters to the editor.

6. Non-standard notations and abbreviations should be defined in the text whenever they are used. Alternatively, they can be defined in the Introduction or in a following section.

7. All drawings, maps, graphics, photographs, etc. should be regarded as figures. A copy of each figure should be attached to the manuscript. Original figures which are ready for reproduction should be sent upon the acceptance of the manuscript. Figures should be numbered consecutively. They should be referenced in the text such as (Figure 1). An appropriate caption should be used for each figure and typed on a separate page with the figure number.

8. Tables should be numbered consecutively. They should be referenced in the text such as (Table 1). An appropriate caption should be used for each table and typed at the top of the table with the table number.

9. References should be made in-text form of citation;

• This option consists of a parenthetical reference in the text-whenver possible with the last name of the author(s) or editor(s), the year(s) of the publication(s), and the page reference(s). For example: (Author, 2000, p.120).

• For publications with two authors, surnames of both authors should be used (i.e. Author and Author, 2000, p.120).

• Publications having more than two authors should be cited by giving only the surname of the first author and by typing the year and page number in the same manner (i.e. Author et al., 2000, p.120).

- İlk yazarı aynı olan eserlerde sıralamayı belirlemek için sırasıyla ikinci ve daha sonra gelen yazarların soyadları kullanılmalıdır.
- Tüm yazarları aynı olan eserler yılına göre eskiden yeniye doğru sıralanmalıdır.
- Tüm yazarları ve yılları aynı olan eserler ise yılın sonuna eklenen küçük harfler kullanılarak "1999a" ve "1999b" şeklinde birbirlerinden ayrılmalıdır.
- İlk yazarı ve yılı aynı olan üç ve daha fazla yazarlı eserler de aynı şekilde ayrılmalıdır.
- Kaynakçada tüm yazarların soyadları ve diğer adlarının ilk harfleri yer almalıdır. Kaynaklar aşağıdaki örneklere uygun olarak yazılmalıdır:

Doğru Halime (2001). Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1(1): 105-127.

White, L. (1995a). *Universal Grammar*. The MIT Press, Cambridge, Mass.

White, L. (1995b). Some influences on the structure of interlanguage phonology. *IRALI*8(2), 139-52.

White, L. ve Manzini, M.R (1987). The acquisition of parametrized grammars: subjacency in second language acquisition. *Second Language Acquisition* 7(1), 43-68.

White, L. , Wexler, K. ve Tarone, E. (1985). *Sonority constraints on prosodic structure*. Stanford University Press: Stanford.

Lynch, Tim (1997). DS9 Trials and Triable-ations Review. In *Psi Phi: Bradley's Science Fiction Club (Online)*. Peoria, IL: Bradley University, 1996 (erişim tarihi 8 Ekim 1997) (<http://www.bradley.edu/campusorg/psiphi/DS9/ep/503r.html>).

Zwick, Jim Anti-Imperialism in the United States, 1898-1935, <http://www.rochester.ican.net/fjzwick/ai198-35.html> (erişim tarihi 28 Ekim 1997).

Yayımlanmamış çalışmalar da gerekirse Kaynakça'ya eklenebilir.

• Cited publications should be given in the Reference list at the end of the article in alphabetical order according to the surnames of the first authors.

• Publications of the same first author should be sorted according to the surname of the second and following authors.

• Publications of the same authors should be sorted according to their publication years from old to new.

• Publications, which have the same authors and publication years, should be distinguished in the text by using lower case letters such as (1999a) and (1999b).

• Publications having three or more authors and same years should be distinguished in the same manner.

• The references should be complete, including all author's surnames and initials, the title of the publications, the year, page number, and publisher. References should be written according to the following examples:

Doğru Halime (2001). Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1(1): 105-127.

White, L. (1995a). *Universal Grammar*. The MIT Press, Cambridge, Mass.

White, L. (1995b). Some influences on the structure of interlanguage phonology. *IRALI*8(2), 139-52.

White, L. and Manzini, M.R (1987). The acquisition of parametrized grammars: subjacency in second language acquisition. *Second Language Acquisition* 7(1), 43-68.

White, L. , Wexler, K. and Tarone, E. (1985). *Sonority constraints on prosodic structure*. Stanford University Press: Stanford.

Lynch, Tim (1997). DS9 Trials and Triable-ations Review. In *Psi Phi: Bradley's Science Fiction Club (Online)*. Peoria, IL: Bradley University, 1996 (Date of access: October 8, 1997) (<http://www.bradley.edu/campusorg/psiphi/DS9/ep/503r.html>).

Zwick, Jim Anti-Imperialism in the United States, 1898-1935, <http://www.rochester.ican.net/fjzwick/ai198-35.html> (erişim tarihi 28 Ekim 1997).

Unpublished studies can also be included in the References, if necessary.

MAKALE YAYIN SÜRECİ

1. Makale, 5 kopya çıktı ve 1 CD olarak Sosyal Bilimler Dergisi sekreteryasına bir üst yazı ile birlikte elden ya da posta yoluyla teslim edilmelidir. Üst yazı, yazarın adını, adresini, telefon numarası ve e-posta adresini içermeli; bunun yanında, makalenin daha önce hiçbir yerde yayımlanmadığını ve halihazırda incelenmek üzere başka herhangi bir yere gönderilmemiş olduğunu belirtmelidir.
2. Makale, MS Word yazılımı kullanılarak ve Derginin yazım kurallarına uygun bir şekilde yazılmalıdır.
3. Makalenin JEL kodu, makalenin öz kısmında anahtar kelimelerden sonra belirtilmelidir. Jel kodu için http://www.aeaweb.org/journal/jel_class_system.php internet adresine bakılabilir.
4. Alınan makale, Sosyal Bilimler Dergisi tarafından şekil incelemesi sonrasında baş editöre ulaştırılır.
5. Baş editör tarafından incelenen makale, konusuna göre ilgili editöre iletilir.
6. Editör, makaleyi inceleyerek hakemleri önerir.
7. Baş editör ve/veya editör önerilen makaleyi hakemlere göndermeden reddedebilir.
8. Baş editör ve editör tarafından uygun görülen makale, değerlendirilmek üzere önerilen hakemlere Dergimiz tarafından gönderilir.
9. Hakem raporlarına göre yazar(lar)a bilgi verilir.

SUBMISSION GUIDELINES AND PUBLICATION STEPS

1. Prospective authors should submit five print copies and one electronic copy (in a CD or a data diskette) of the manuscripts to the Secretariat of the Anadolu University Journal of Social Sciences in person or by post along with a cover letter. The cover letter should indicate the name, address, telephone number and e-mail address of the corresponding author, and also should state that the article has not been previously published and that it is not currently under consideration elsewhere.
2. The manuscripts should be written in MS Word and formatted as stated in the guidelines.
3. The JEL codes of the papers should be given in the abstract after the Keywords. For assistance on JEL codes please refer to http://www.aeaweb.org/journal/jel_class_system.php.
4. The secretariat of the Journal submits the manuscripts to the editor-in-chief after reviewing format requirements.
5. Subsequent to examination of the content, the editor-in-chief redirects the manuscripts to relevant editor.
6. The editor, assesses the submitted manuscripts and recommends relevant referees for review.
7. The editor-in-chief and/or the editor could reject submitted manuscripts without sending them to referees.
8. The AUJSS of the Journal then sends the manuscript which are deemed appropriate for review by the editor-in-chief and the editor, to recommended referees for review.
9. Prospective authors are informed by the secretariat about the review reports of the referees.